

VADEMECUM

POMOCNÝCH VĚD HISTORICKÝCH

Ivan Hlaváček
Jaroslav Kašpar
Rostislav Nový (†)

ne. Ovšem pak tím spíše pojednání těchto oborů v jejich celku a vzájemném kontextu si uchovává svůj smysl a svou váhu.

Zatímco původní partie pocházející od podepsaného a docenta Kašpara doplnili autoři sami, zůstala otázka doplňků a úprav numismatického textu zprvu otevřena. Tu jsem ale našel pochopení u ředitele Historického muzea Národního muzea v Praze PhDr. Eduarda Šimka, CSc., jenž se této práci laskavě ujal a provedl revizi textu a připojil zejména bibliografické doplňky. Cítím se mu být povinován upřímným díkem. Že numismatiku tradičně interpretujeme (aniž bychom ji chtěli nějakým způsobem omezovat v rozletu) v pomocněhistorickém kontextu, nebude nám snad nikým vyčítáno. Současně je ale třeba s omlouvou uvést, že jsme na druhé straně do tohoto volného společenství navzájem více či méně propojených, leč samostatných oborů nepřibírali další, byť by si o to s větší či menší mírou oprávněnosti říkaly. Ani v nejmenším jim tím nechceme upírat právo na jejich vazbu k oborům, jež tu tradujeme nebo na samostatnou vlastní existenci a už vůbec ne větší či menší funkčnost, ba přímo nevyhnutelnost při hlubší kritice historických pramenů nejrůznější povahy, a ovšem ani na jejich samostatnou roli jako více či méně závažných fenoménů dějin lidské kultury. Vynechali jsme je tak jen u vědomí si svých limitů na jedné straně i rozsahových možností naší příručky na straně druhé. Neboť jejím posláním by i nadále mělo být, aby sloužila zejména posluchačům historie v nejširším slova smyslu a ovšem také všem zájemcům o hlubší poznání naší minulosti jako celku i jejich jednotlivých fenoménů.

Závěrem rád vyjadřuji za pečlivé spojení korektur dík kolegovi Kašparovi i jeho manželce Boženě, jakož i poděkování nakladatelství H & H za jeho zájem a podporu naší práce, jmenovitě ing. Věře Hnidákové a RNDr. Janu Boukalovi.

Za účinnou pomoc při zpracování rejstříků děkuji posléze slečně Ireně Prokopové.

V Praze v březnu 2001

Ivan Hlaváček

Úvod

Jako pomocné vědy historické jsou v obecném společenskovědním kontextu označovány obory, které slouží v nejširším slova smyslu jako nevyhnutelné předpoklady pro každou serióznější práci v nejširším historickém kontextu. Z toho by tedy zdánlivě jednoznačně vyplývalo, že historikem může být jen ten, kdo tyto vědy a jejich postupy plně ovládá. To by ovšem bylo přinejmenším značně nepřesné, a proto je třeba postavení příslušných oborů zřetelněji vyložit.

Už skutečnost, že sám termín pomocné vědy historické je z různých stran kritizován, naznačuje, že je to v podstatě opravdu jen termín pomocný. Činily se a činí pokusy nahradit jej jiným. Ale ani název jako základní vědy historické (**Oswald Redlich** a po něm další) či sdružené zvláštní vědy historické (**Václav Vojtíšek**) neoplývají potřebnou jasností a dostatečnou jednoznačností. Je proto třeba přikročit k základnímu vymezení otázky poněkud jiným způsobem.

Kritická historiografie přistupuje k pramenům diferencovaně a rezervovaně už od svých počátků. Tyto počátky lze – po různě intenzivních náběžích za renesance – klást do období racionalismu a osvícenství, kdy se rodí moderní věda. V našem kontextu se výchozím datem stává rok 1681, kdy vychází kniha **Jeana Mabillona** *De re diplomatica libri sex*, jež položila základy pro veškeré budoucí bádání v našich oborech. Tehdy šlo ovšem vesměs o kritiku písemných pramenů pro starší dějiny, zejména raně středověké. Je proto pochopitelné, že tento moment předznamenal vlastně celý jejich další vývoj.

I když se hovořívá o oboru pomocných věd historických, je to vlastně termín nesprávný nebo přinejmenším nepřesný, protože jde

o celou řadu více či méně samostatných a rozsáhlých disciplín, neboť i jen jednu každou z nich může jedinec jen stěží zvládnout.

Pomocné vědy historické v širokém kontextu jsou tak všechny disciplíny, které svými specifickými metodami pomáhají historikovi hlouběji proniknout do podstaty jevů dosavadního vývoje lidské společnosti tím, že podrobují specifické historické kritice všechny produkty její činnosti, zejména pak její písemnou „pozůstalost“. Tato formulace je ovšem tak široká, že se pod ní mohou rozumět prakticky nejen historické části všech společenských věd od oborů filologických až po psychologii, ale i mnoho oborů přírodovědných, ba i technických. V této formě ovšem nelze pomocné vědy pro naši potřebu traktovat, a je tedy nutno hovořit v tomto případě o pomocných vědách historických v užším slova smyslu. To jsou pak takové obory, které se věnují specifické kritice jednotlivých kategorií písemných – či alespoň do jisté míry písemných – pozůstatků minulosti ze dvou základních aspektů. První je dán jejich osobitým charakterem daným určitým specifickým druhem materiálu, druhý pak nutností analyzovat a tlumočit informace v nich písemně sdělované ve formě využitelné historikem.

Už z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že soubor takových pomocných věd historických není pevně a jednou provždy daným a uzavřeným celkem, nýbrž se mění v souvislosti s tím, ke kterému údobí a prostředí lidské minulosti se obrací. Postupem doby tu dochází k víceméně plynulému rozšiřování kategorií vlastní pramenné základny. Děje se tak jednak v souvislosti s vývojem sociálním, právním a obecně kulturním (je ovšem třeba přihlížet i k množství a kvalitě deperdit, tj. takových pramenů, o jejichž existenci víme, ale dnes jsou již ztraceny či které je možno důvodně předpokládat), jednak v závislosti na jejich kvantitativním a následně i kvalitativním posunu obecně i na změnách v jejich vzájemném vztahu. Celá problematika je ovšem komplikována tím, že některé kategorie těchto svědeckví minulosti byly považovány z hlediska obecné vypovídací schopnosti za dostatečně zřetelné, a tak se už dříve dostaly do jiných

vazeb, zdánlivě přímějších, a staly se součástí různých speciálních historických oborů.

Pomocné vědy historické pro náš kulturní okruh, jímž je na anticke latinské vzdělanosti vyrostlá vzdělanost křesťansko-latinské středověké a novověké Evropy (a jen ten máme vždy na mysli), se tedy stabilizovaly na základě středověkého pramenného bohatství a rozšiřují se jen velmi rezervovaně v souvislosti s pramennou látkou novověkou. Ve většině případů lze připustit plynulost přechodu jednotlivých pramenných kategorií ze středověku do novověku, případně i možnost rozšiřování ale i zužování, leckdy výrazného jejich záběru. Většina i nových materiálů může tedy vejít už do hotového schématu, nebo se stává integrovanou součástí specializovaných historických oborů a zatím jen zřídka překračuje tyto hranice (např. tištěné produkty všeho druhu, zejména knihy a noviny, literatura pamfletová, letáková či plakáty). Z tohoto hlediska pak můžeme pomocné vědy historické v užším slova smyslu dnes dělit na dvě skupiny, totiž na pomocné vědy historické materiálové a ty, které hodnotí a analyzují základní vnější a vnitřní znaky a informace těchto dokladů. V posléze zmíněné skupině, kterou níže z praktických důvodů probíráme nejdřív, jde vesměs o obory svým způsobem heterogenní. Klíčové postavení mezi nimi zaujímá paleografie, vedle diplomatiky nejtradičnější a současně i nejpracovanější obor, která dnes sleduje písmo v širším záběru, než tomu bylo dříve. Zatímco tedy paleografie zkoumá vnější znaky těchto dokladů, především klíčový z nich – písmo, úkolem ostatních oborů této druhé skupiny je dešifrovat ty vnitřní znaky, které přinášejí na konkrétním obsahu nezávislé základní věcné údaje, bez jejichž poznání, resp. alespoň analýzy, nelze textu dostatečně porozumět. Tak se zrodila v souvislosti s diplomatikou chronologie – věda o způsobech měření času v minulosti a převodech těchto starých údajů na dnešní způsob určování dat, dále metrologie – věda o váhách a mírách v minulosti a jejich převodu na současný úzus. Do tohoto souboru byla začleněna spíše jen volně i nejstarší ze společenskovědních disciplín vůbec, totiž genea-

logie. Důslednější aplikací tohoto přístupu se sem, ovšem opět jen volně, připojují nově i historická statistika a jistou částí svého záběru ještě historická geografie a nauka o starých mapách, které však vzhledem ke své relativní svébytnosti i silným vazbám jiného charakteru nejsou do dalšího výkladu pojaty.

Používáme-li tedy i nadále termínu pomocné vědy historické, neznamená to ani v nejmenším, že jim přiřkáváme pouze pomocnou funkci, která se uplatňuje zejména ve vztahu k obecně historickému využití toho či onoho materiálu. Naopak jedna každá z těchto disciplín se už dávno stala plnoprávnou historickou vědou, neboť ve všech případech je předmět jejich zájmu dostatečně nosným tématem zejména v rámci kulturní historie a proto i sám o sobě jim dává oprávnění samostatné existence, tím spíše, že si každý z uvedených oborů vytvořil své specifické pracovní postupy a ovšem přináší i obecněji závažné výsledky.

Protože ovšem otázka bezprostřední interpretace písemných údajů není plynule a zřetelně ohraničena, bylo by možné přiřazovat sem i další obory, které se však už těmto úzkým vazbám vymykají. Ve smyslu tradičního přístupu, který je sice možno kritizovat, ale nelze jej vážně zpochybnit, jsme všechny další obory s výjimkou zmíněných tří museli z této společnosti vyčlenit, aniž to ovšem znamená jejich diskvalifikaci. Má tím být naznačeno, že jejich postavení je odlišné a nespadá do tradičně úzkých vazeb písemných pramenů převahou rukopisných. Týká se to zejména dokumentů fotografických, rozhlasových a televizních, které již mají – odhlédne-li se od jejich funkce umělecké – i vlastní kritéria historického kritického hodnocení, nebo lze jejich vypracování očekávat v dohledné době.

Z oborů první skupiny, věnovaných jednotlivým kategoriím pramenů, je profilující diplomatika, věnující se úředním písemnostem v nejširším slova smyslu. Na ni pak navazuje sfragistika, jež sleduje vývoj a funkci pečeti, a s ní úzce související heraldika, zaměřující se na erby. Z heraldiky se vydělující obory jako faleristika (nauka o vyznamenáních resp. řádech) či vexillologie (nauka o vlajkách a pra-

pořech) jsou spíše obory praktického sběratelského zaměření a tak lze zatím konstatovat, že si nevytvořily žádnou komplexnější vědeckou metodu zpracování. Neúřední písemnosti braly na sebe ve středověku takřka výlučně kodexovou formu, a proto má kodikologie mezi ostatními obory přední místo. Teprve v posledních desetiletích se začíná soustavněji rozvíjet středověká a novověká epigrafika, tj. nauka o nápisech, zatímco numismatika – původně věda o mincích, dnes rozšiřující svůj zájem na otázky peněžní historie v nejširším slova smyslu – se do značné míry z užšího okruhu pomocných věd historických vyděluje. Bylo by ovšem možné záběr ještě rozšiřovat. Tak někdy jsou do pomocných věd historických (v užším slova smyslu) počítány i některé obory knihovědné (též v užším slova smyslu) a jako bibliologie nadřazovány jak kodikologii, tak vědě o tištěné knize. Ale tu už jde o souvislosti, které ani z technických, ani z jiných důvodů nelze sledovat a které by vedly příliš daleko, neboť by nakonec bylo nutno integrovat sem i různé obory filologické, archeologii, etnografii a další. Aby však látku bylo aspoň nějakým způsobem možno obsáhnout, je potřeba setrvat na tradičním výčtu našich oborů, i když často už také s novou náplní.

Nicméně je třeba se ještě zmínit o tzv. pramenovědě a archeografii, s nimiž se lze v pomocnovědném kontextu leckdy setkat. V prvním případě jde o obor, který vzniká při analýze a výkladu písemných pramenů tím, že zahrnuje a kombinuje některé partie příslušných jednotlivých pomocných věd v užším i širším slova smyslu (někdy dokonce všechny), a tak vlastně vytváří jednu všeobšáhlou „pomocnou vědu historickou“, do níž nadto integruje už i historickou analýzu pramenů ryze historickografických. Ve skutečnosti je užívání tohoto termínu v uvedeném smyslu více či méně anachronismem, pokud bychom nechtěli pojem pramenověda (německy Quellenkunde, rusky istočnikoveděnije, polsky źródłoznawstwo, v těchto jazykových oblastech se tohoto označení nejčastěji používá) chápat jako integrující historickou disciplínu, jejímž úkolem je kon-

krétní rozbor a „prvoplánová“ interpretace všech relevantních skupin pramenů k historickému vývoji té které společnosti – a to jak pramenů v užším, tak i v širším slova smyslu. Vedle této „praktické“ pramenovědy je třeba připomenout i „teoretickou“ pramenovědu, která jako „forma vědeckého myšlení umožňuje získat v pramenech zafixované informační zdroje na úrovni objektivní pravdy“ (O. M. Medušeuskaja). K tomu stačí jen dodat, že tato formulace resp. její naplnění je toliko teoretickým postulátem, jehož nelze v plnosti dosáhnout.

Další úvahy tohoto charakteru by nás už odváděly od našeho tématu k obecným souvislostem poznávacího procesu, což by byla už jiná oblast historického bádání, i když také pro ni jsou resp. by měly být pomocné vědy historické základním východiskem.

Archeografie bývá definována jako pomocná věda historická, zabývající se studiem otázek souvisejících s vydáváním písemných historických pramenů. Přihlédneme-li však k velké rozmanitosti těchto pramenů, u nichž je třeba užívat i různých metodických postupů podle jejich charakteru a stáří, lze říci, že jde spíše o techniku či řadu technik (často ovšem vysoce náročných a specializovaných), jež možno teprve nejlogičtěji vřadit do těch oborů, z jejichž materiálů se vychází. A v jejich rámci lze pak uvažovat o typech různých edic podle výběru, způsobu zpracování i zpřístupnění. Z praktických důvodů, zejména vzhledem k tomu, že jde o otázky velmi specializované v rámci jednotlivých pomocných věd historických, je tato problematika v naší knize v podstatě vypuštěna. Neboť do žhavých otázek edičních spadá zejména složitá a takřka bezbřehá problematika edic děl literárních v užším slova smyslu a s tím související vytváření stemmat (tj. vztah předpokládaných a známých článků dochování toho či onoho díla) a filiací, tzn. rekonstrukce vztahů jednotlivých textů k sobě navzájem i k původnímu originálu, jejich recenzí atd. a textologie vůbec. Tato ediční problematika se ovšem nutně vymyká historické metodě, neboť náleží do kompetence příslušných filologických oborů (u nás postupně středověké latiny, pak staročeštiny a středohornoněmčiny a ovšem i mladších fo-

rem těchto jazyků). Takřka jen pro čisté svědomí je třeba ještě uvést papyrologii, která patří k významným pomocným vědám historickým antického starověku, s ústupem příslušné látky psací ve středověku se tam nemohla prosadit, tím spíše, že ty texty, které na papyru přicházejí, jsou jednoznačně zařaditelné do jednotlivých kategorií materiálových, zejména do diplomatiky.

Pokud jde o organizační strukturu studia pomocovědních disciplín, je možno alespoň rámcově konstatovat, že těžiště práce spočívá na příslušných univerzitních pracovištích, k nimž je třeba na jedné straně počítat i obecně historické katedry a pak i některé specializované ústavy pro vzdělávání archivářů a odborníků příbuzných oborů (pařížská škola Ecole des chartes od r. 1821, vídeňský Institut für österreichische Geschichtsforschung od r. 1854). Závažná pracoviště se ale vytvářejí i v akademiích, archivech, některých velkých knihovnách i ve zcela samostatných specializovaných badatelských institucích jako jsou od r. 1819 Monumenta Germaniae historica (nyní v Mnichově) a Institut de l'histoire des textes, založený v r. 1937 (dnes v Paříži a Orleánsu), který má vybudovány jednotlivé sekce podle „našich“ pomocných věd historických či podle jazyků, jimiž jsou příslušné texty psány. Specializované ústavy budou pak dle potřeby uvedeny u příslušných partií. V posledních letech tu hrají stále vážnější inspirativní i organizační roli ještě další tři fenomény. Jsou to jednak různé specializované, zpravidla mezinárodní, ale i uzavřenější komise odborníků, pečujících o organizační zajištění zejména různých symposií, konferencí resp. kongresů, specializované časopisy a ovšem v mimořádné míře otevírané výstavy k různým historicky pojatým otázkám, kde pomocněvědné artefakty hrají ne-li naprosto dominantní, tedy přinejmenším významnou roli, a ovšem trvale pak jejich vědecky pojímané katalogy.

Závěrem alespoň slovo o obrazových přílohách jež mají – jsouce různé zmenšeny – nutně jen ilustrační ráz. Podrobnější informace jsou z technických důvodů připojeny až v seznamu vyobrazení na konci knihy.

Bibliografická příloha

Práci metodického či teoretického rázu se v poslední době vynořila celá řada. Vesměs však jde o studie více či méně diskusního charakteru, řada z nich přímo svěřdí o nejasnéosti základních otázek. To ovšem neplatí o práci *Jindřicha Šebánka*, *Pomocné vědy historické*, ČSČH 7, 1959, s. 464–473 (s nepatrnými doplňky přetištěno v jeho *Základech pomocných věd historických I. Latinská paleografie*, Praha 1966, s. 7–14), který upozorňuje i na některé starší práce. Důležité shrnutí podává *Vladimíra Vašků*, *Sovětské a polské pojetí nauky o pramenech a pomocných věd historických*, AČ 11, 1961, s. 219–230. Dále je třeba připomenout práci *Heinricha Fichtenaue*, *Die historischen Hilfswissenschaften und ihre Bedeutung für die Mediävistik*, *Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden*, 1974, 10 vyd. s. 115–143, a sovětské dílo *S. D. Skazkin – N. A. Sidorova – A. D. Ljublinskaja – A. I. Neusychin – Z. V. Udalcova – E. E. Grandstrem – V. Romanova – Z. G. Samodurov*, *Za razvitije vspomogatelnych istoričeskich disciplin v oblasti izučeniia zapadoevropejskogo i vizantijskogo feodalizma*, *Voprosy istorii* 1961, seš. 4, s. 69–79.

Pro novovek je řada teoretických, méně již konkrétních článků. Z českých lze jako odstrašující uvést příspěvek *Jana Pachty*, *Pomocné vědy historické a rozvoj studia nejnovějších dějin*, *Příspěvky k dějinám KSČ* 2, 1962, s. 223–233. Jinak viz článek *Ivana Štovička*, *Vydávání novodobých historických pramenů a pomocné vědy historické*, AČ 29, 1979, s. 93–101, který je také hlavním autorem a redaktorem rozsáhlého teoretického a praktického návodu, jak vydávat zejména novodobé prameny k českým dějinám. Dílo obsahuje mimořádně rozsáhlou bibliografii, vztahující se v podstatě na všechny kategorie pramenného materiálu a má vyjít v r. 2001. Dále jde o filozofující stať *Rostislava Nového*, *Historické prameny, kritika a pomocné vědy historické*, in: *200 let pomocných věd historických na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 1988, s. 127–164. Z cizích pak zejména *Ireneusz Ihnatowicz*, *Dorobek nauk pomocniczych historii XIX i XX wieku w Polsce w swietle nowych potrzeb*, *Studia źródłoznawcze* 8, 1963, s. 1–14 a *týž – A. I. Gukovskij*, *Naučnaja razrabotka istorii sovsetskogo obščestva i vspomogatelnye istoričeskije discipliny*, *Voprosy istorii* 1964 seš. 2, s. 49–62. O práci O. M. Meduševské viz závěrem této bibliografie. *Ihnatowicz* je dále autorem dvousvazkové práce především bibliografického rázu, zaměřené také na pomocné vědy, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 1967–1971.

Jako kompendia jsou pomocné vědy zpracovány v různých úvodech do studia historie, zejména mediévalní, i když tu jejich svěbytnost nutně poněkud zaniká. Stačí uvést několik z nich vydaných po druhé světové válce: *Wilhelm Bauer*, *Einführung in das Studium der Geschichte*, 3. vyd. 1961, (1. vyd. Tübingen 1921);

Heinz Quirin, Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte, 3 vyd., Braunschweig 1964 (1. vyd. tamže 1950); pod redakcí *Charlese Samarana* *vyšedší* L'Histoire et ses méthodes, Paris 1961 (výťah z pomocnovědných a archivních partií podal *Zdeněk Šamberger* v SAP 18, 1968, s. 590–623); pod redakcí *Waltera Eckermana* a *Huberta Mohra*, Einführung in das Studium der Geschichte, 3 vyd., Berlin 1973 (1. vyd. tamže 1966).

U nás první soustavnější, byť nedostatečně poučení lze nalézt v těchto pracích: *Ernst Bernheim*, Úvod do studia dějepisu, Praha 1931, s. 55 až 57 a 137nn; *Václav Hrubý*, Úvod do archivní theorie a praxe, Praha 1930, s. 9nn; Archivní příručka vydaná *Miloslavem Volfem* a *Antonínem Haasem*, Praha 1948, s pomocněvědným článkem *Zdeňka Kristena*, s. 5–57 (přepracovaný vyšel rovněž v olomouckém vysokoškolském učebním textu, *Základy studia dějepisu*, Praha 1964, s. 105–174; tamže i stati *Václava Žáčka*, s. 222–231 a *Zdeňka Kristena*, *Obecné zásady vydavatelské techniky*, s. 246–253, a příslušné partie v závěrečné bibliografii). Pro úplnost lze uvést ještě stať *Jiřího Paclíka* v práci *Jana Havránka* – *Milana Mýšky*, Úvod do studia dějepisu, Ostrava 1965, *Miloslavy Bodnárové*, *Pomocné vědy historické*, Prešov 1989 a *Rudolfa Veselého*, Úvod do studia dějin zemí Předního Východu I. *Pomocné vědy historické*, Praha 1988. Některé obecnější úvahy též v následujících dvou sbornících: *Pomocné vědy historické. Súčasný stav a perspektívy*, Dolný Kubín 1986 a *Pomocné vědy historické a jejich místo mezi historickými obory* (= AUC Phil. – et histor. 1996 1, *Z pomocných věd historických* 13, Praha 1997), zejména mou úvodní stať *Pomocné vědy historické a jejich postavení v současné historiografii*, s. 15–26. Srv. i níže.

Je svým způsobem charakteristické, že celková kompendia pomocných věd historických se dlouhou neobjevují samostatně. Teprve s prohlubující se specializací nastává potřeba shrnout silně roztržité vědomosti. Nejdříve dostaly pomocné vědy prostor v šite koncipovaných úvodech do studia dějin vůbec, počínaje *Joachimem Lelewelem*, *Gustavem Droysenem*, *Ernstem Bernheimem* až k dalším dílům již citovaným. Samostatné místo jim začalo být vyhrazováno až od počátku tohoto století. V rozsáhlé knižní řadě *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* (vyd. *Georg Below* a *Friedrich Meinecke*) i v práci *Grundriss der Geschichtswissenschaft* (vyd. *Aloys Meister*) jsou však traktovány každá samostatně. Jako komplexní příručka je nejvíce používána polská práce *Josefa Szymańskiego*, *Nauki pomocnicze historii*, 5. vyd. z r. 2002 ve Varšavě, obsahující nejrozsáhlejší zpracování tohoto celku ve světové literatuře vůbec. Na téměř 800 stranách a s více než 4200 bibliografických údajů přináší rozsáhlé, jen v jednotlivostech poněkud nevyvážené informace, a to i o některých oborech za hranici vlastních pomocných věd, totiž zejména historickou geografii, právní archeologii a archivnictví. Její nové a doplněné vydání se připravuje. *Robert Delort* v *Introduction*

aux sciences auxiliaires de l'histoire, Paris 1969, podává nevyvážený úvod do pomocných věd (zde lze uvést článek *Ivana Hlaváčka*, Z nových kompendií pomocných věd historických, ČSČH 19, 1971, s. 270–275). Stručné přehledy podávají i *Ahasver von Brandt*, Werkzeug des Historikers, Stuttgart 1958, 9. vyd. tamže 1980, a v slovníkové formě *Renate Klauser – Otto Meyer*, Clavis medievalis, Kleines Wörterbuch der Mittelalterforschung, Wiesbaden 1962. V práci, která vyšla pod redakcí *Jamese M. Powella*, Medieval Studies, Syracuse, 1976, je vedle paleografie, diplomatiky, numizmatiky a chronologie rozebírána i prosopografie, komputerová analýza, anglická literatura, středověká filozofie, umění a hudba. Ze slovenské produkce lze upozornit jen z bibliografických důvodů na skripta *Ludevíta Medveckého*, Pomocné vedy historické, Bratislava 1953. Cyklostylovaná skripta z pomocných věd historických *Jindřicha Šebánka*, Brno 1950, jsou prakticky zcela nedostupná a je potřeba je uvést jen pro úplnost. Dále to jsou Základy pomocných věd historických pro historiky *I. Hlaváčka*, *J. Kašpara a R. Nového*, jež vyšly v letech 1967–1974 celkem ve třech vydáních, které lze považovat za koncept této knihy.

K historii těchto oborů lze uvést v obecném měřítku jen málo, protože většinou jde o sledování vývoje jednotlivých disciplín. O dějinách pomocných věd historických v českých zemích viz *Ivan Hlaváček*, Přehledné dějiny pomocných věd historických v českých zemích ve sborníku vydaném u příležitosti 200. výročí založení katedry pomocných věd historických na pražské univerzitě, 200 let pomocných věd historických na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Praha 1988, s. 13–134, pro Slovensko *Alexander Húščava – Darina Lehotská*, Vývin a úlohy pomocných vied historických na Slovensku, Úlohy slovenskej historickej vedy v období socialistickej výstavby, Bratislava 1961, s. 178–222. Viz i protokol vědecké konference konané v říjnu 1984 u příležitosti 200. výročí existence oboru na fil. fakultě UK v Praze Pomocné vědy historické v současném archivnictví a historiografii, Praha 1987. Pro středověk přináší důležité informace Lexikon des Mittelalters 1–9 + Registerband. München-Zürich 1977, 1999. (nyní i na CD Romu; poměrně málo přináší francouzský Dictionnaire encyclopédique du moyen âge 1–2, Paris 1997), pro jednotlivé kategorie pramenů pak Typologie des sources du moyen âge occidental Turnhout (v úvahu přicházející sešity jsou citovány na příslušných místech).

V otázkách bibliografických je třeba odkázat na obecné bibliografie: pro naše poměry je to zejména Bibliografie československé resp. české historie, dovedená zatím do roku 1964; dále jsou to široce založené byť výběrové bibliografie nazvané Historiografie v Československu 1970–1980 resp. 1980–1985 a 1985–1989, Praha 1980, 1985 a 1990 a úplná pro léta 1980–1981 a 1990–1994, pro střední Evropu pak široce založené Jahresberichte für deutsche Geschichte. Od r. 1965 vycházelo ve Stuttgartu 10. vydání standardní bibliografie *F. G. Dahlmanna – G. Waitze*, Quellenkunde zur deutschen Geschichte. Oddíly věnované jednotlivým pomocným

vědám již vyšly. Většina relevantních informací je ale skryta v jednotlivých chronologických resp. věcných oddílech. Protože však je tato bibliografie výběrová, neztrácí starší vydání svou důležitost. Za zcela neuspokojující i z našeho hlediska lze označit dílo *Heinricha Jilka*, *Bibliographie zur Geschichte und Landeskunde der böhmischen Länder von den Anfängen bis 1948* 1–3, Köln-Wien 1986–1990.

S relativně nejmenším odstupem se lze o novinkách dovědět z příslušných odborných časopisů, které mají zpravidla i podrobné bibliografické rubriky. Vedle časopisů s všeobecným historickým či teritoriálním zaměřením na jedné straně a časopisů a ročenek zaměřených na některou speciální disciplínu, na straně druhé (které jsou zmíněny u jednotlivých kapitol), je třeba uvést několik periodik věnovaných obecněji pomocným vědám historickým:

Archeografickeskij ježegodnik od r. 1957.

Archivalische Zeitschrift v letech 1876–1939 a znovu 1950–1980 a 1992 - (AZ).

Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde od r. 1955 (navazuje na starší Archiv für Urkundenforschung z let 1907–1944). (Af Dipl.)

Bibliothèque de l'Ecole des Chartes od r. 1839 (BECh).

Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters od r. 1937, původně pod názvem Deutsches Archiv für Geschichte Mittelalters, navazující na časopisy Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde (12 svazků z let 1820–1874) (DA) a Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde (NA, 50 svazků z let 1876–1936).

Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung od r. 1882. Vedle základní řady vycházejí příležitostně tzv. Ergänzungsbände, původně obsahující několik větších rozprav, nověji vesměs práce knižního charakteru (MIÖG).

Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv od roku 1948, též s příležitostnými doplňujícími svazky (Ergänzungsbände) (MÖStA).

Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken od r. 1897 (QFiAB).

Studia źródłoznawcze od r. 1957 (SŽ).

Vspomogatelnyje istoričeskije discipliny od r. 1968.

U nás se s pomocnovědnou problematikou setkáváme v různé míře ve všech historických i regionálních periodikách. Téměř výhradně se jim věnoval Časopis archivní školy (ČAŠ, v letech 1923–1940 16 ročníků) a do jisté míry Sborník archivu ministerstva vnitra (1926–1940). Na ně navázal Sborník archivních prací od r. 1951 (SAP), v menší míře Slovenská archivistika (od r. 1966) a Archivní časopis (od r. 1951).

Pokud jde o pokyny k vydávání pramenů lze odkázat ještě na příslušnou kapitolu ve skriptech o paleografii *Jindřicha Šebánka* a *Jaroslava Kašpara*, viz dále s. 89 a 94 a na instrukce v práci *Johannese Schultzeho*, *Richtlinien für die äusserer*

Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte, Blätter f. deutsche Landesgeschichte 98, 1962, s. 1–11. Spolu s dalšími návody byly přetištěny ve sborníku Richtlinien für die Edition landesgeschichtlichen Quellen, Ing. Walter Heinemeyer, Marburg-Köln 1978. Nejnověji je k tisku připraven rozsáhlý český elaborát pod redakcí Ivana Štovička, Zásady vydávání novověkých pramenů s impozantní obecnou bibliografií. Pro naše poměry pak ještě na kolektivní Pravidla pro vydávání novodobých historických pramenů, Praha 1978 a směrnice Anežky Vidmanové a Jiřího Daňhelky pro latinské a české texty pozdního středověku ve sborníku Husitský Tábor 8, 1985, s. 271–301. Nejnověji srv. i S. M. Kaštanov, Antovaja archeografija, Moskva 1998. Nejnověji třeba důrazně upozornit na dvě závažné publikace: francouzskou Conseils pour l'édition des textes médiévaux Fasc. I – Conseils généraux, fasc. II – Actes et documents d'archives, Fasc. III – Textes littéraires, Paris 2000n. a polsko-německou Edition Deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert, vyd. Matthias Thumser – Janusz Tandecki – Dieter Heckmann, Toruň 2001, kde přicházejí i bezprostředně důležité rozpravy pro paleografii, diplomatiku a epigrafiku, které již nebylo možno rozepsat do jejich bibliografických příloh.

Z textologické problematiky je třeba upozornit alespoň na práce těchto autorů: Giorgio Pasquali, Storia della tradizione e critica del testo, 2. vyd. Firenze 1952 a Paul Maas, Textkritik, 3. vyd. Leipzig 1957. Z prací D. S. Lichačeva (o řadě z nich Oldřich Králík v Listech filologických 85, 1962, s. 379–384, a 87, 1964, s. 147–150) je významná zejména Tekstologija. Kratkij očerk, Moskva 1964.

K otázkám „pramenovědy“ přináší materiál O. M. Meduševskaia, Sovremennoje zarubežnoje istočnikovedenije, Moskva 1983.

I.

PALEOGRAFIE

Termín je řeckého původu (palaios = starý a grafein = psát) a označuje v podstatě vědu, která studuje stará písma. Protože ale základních druhů písem je tolik, kolik je kulturních okruhů, je třeba výslovně znovu konstatovat, že pro naše účely se pod pojmem paleografie rozumí paleografie latinská, tj. texty psané písmem latinského okruhu bez ohledu na použitý jazyk. Přitom je pochopitelné, že latina byla až do raného středověku prakticky jediným písemně uplatňovaným i uplatnitelným jazykem. Teprve postupně během vrcholného středověku (výjimečně dříve) a pak stále výrazněji od středověku pozdního se vedle ní prosazovaly i jazyky národní, které od 14. a 15. století začínají převládat, přičemž si ovšem latina v některých žánrech svou převahu udržuje i v novověku. Fakt užití jazyka nelze při studiu paleografie, především v novověku, podceňovat, protože tím bylo nezřídka ovlivněno i užití určitého stylu či typu písma, nehledě už na vliv jazyka na zkratkové systémy. Ale už ve středověku se objevují v některých textech psaných národními jazyky speciální grafémy (záhy zejména v písmech inzulárních), snažící se postihnout specifičnosti toho či onoho jazyka. Tu stačí jenom vzpomenout i českou reformu počátku 15. století, spojovanou někdy, zřejmě neprávem, s jménem M. Jana Husa. V rámci jednotné paleografie latinské (nadále jen paleografie) dochází tak k prohlubování funkce písma ve společnosti a tím i k stále výraznější diferenciaci uvnitř ní, kdy se vedle sebe vytvářejí více či méně autonomní paleografie národní, uplatňující se především v národních jazycích, nicméně patrné i v textech latinských, které se ovšem teritorializují (regionalizují) i bez ohledu na jazyky národní. Protože

pak některé jazyky, zejména francouzština a němčina se uplatňovaly i mimo svá národní teritoria, je třeba vstupy jejich modifikovaných abeced, především v novověku, sledovat a brát v úvahu v širších souvislostech.

Vedle paleografie latinské mají kolísavý význam pro studium našich národních dějin i paleografie řecká a od ní odvozená slovanská, osmanská a hebrejská, ty však jsou potřebné vesměs jen pro studium úzce chronologicky vymezených či obsahově specializovaných otázek a nadto vyžadují speciální filologické znalosti, takže jejich sledování vypadá z našeho zorného pole. Naproti tomu latinské písmo doprovází naši kulturu a dějiny prakticky od jejich počátků.

Paleografii nelze ztotožňovat s dějinami písma, které mají širší záběr, neboť sledují jednak genezi písma jako takového, jednak využívají i jiných pramenů než psaných rukou či ručně zhotovovaných, tj. epigrafických. Jde tu zejména o písmo tištěné, které je v paleografii pouhým okrajovým elementem, sledovaným jen pokud je v bezprostřední návaznosti na psané písmo, jež může pomoci vyložit a pochopit jeho transformace. Jeho sledování, které se vymyká našemu zornému poli, je pak autonomní a důležitou součástí knihovědy (bibliografie). Vzájemná „interakce“ obou těchto skupin písma je ovšem v novověku zcela nezbytná.

Na základě dnešního stavu poznání lze paleografii definovat z dvojího aspektu, neboť jako pomocná věda historická usiluje o správné čtení, místní a chronologické zařazení písemných památek individuální povahy bez ohledu na jejich charakter a jako samostatná disciplína pak popisuje, hodnotí a třídí písmo a stanoví jeho funkci resp. její modifikace, a to vždy v historickém vývoji v souvislosti s celkovým vývojem společnosti. Jinými slovy: tím, že zkoumá a popisuje písmo v čase i prostoru, učí současně správně číst a interpretovat písemné prameny a zasazuje vývoj písma do celkového kulturního, politického a hospodářského vývoje té které společnosti. Jde přitom zejména o písmo tvořené bezprostředně lidskou rukou, ať už psáním, kreslením, tesáním či pod. Písmové typy resp. jejich sou-

stava vytvářejí tak více či méně podvědomě určitý systém, který se chová jako dynamická struktura, bránící své utřídění a vztahy (P. Spunar).

V souvislosti s tím, co bylo o paleografii dosud řečeno, platí:

1. Pod pojmem „stará písma“ (tento termín je jakýmsi pozůstatkem z dob, kdy v souladu s ostatními pomocnými vědami historickými se studovala skutečně pouze písma stará, tj. starověká a středověká v podstatě do počínajícího pozdního středověku) je zásadně nutno chápat všechny písařské produkty až po současnost, které se mění před našima očima v historii. Je proto třeba odmítnout názory, které proti paleografii jako vědě o písmech starověkých a středověkých chtěly vytvářet samostatnou vědu o písmech novověkých – neografii (nehledě už vůbec na to, že termín neografie má svůj konkrétní lékařský význam – označuje vědu o písmu duševně nemocných lidí), neboť ta je integrální součástí paleografie, i když s vlastními specifickými úkoly či postupy. Naopak termín novověká paleografie je tedy přijatelný potud, pokud znamená plynule návazné označení k paleografii středověké jako chronologicky mladší skupinu paleografie latinské.

2. Je ale pochopitelné, že přístup k různě starým písmům je odlišný, zejména pokud jde o kladení otázek, jež se nutně mění v závislosti na kvantitě a kvalitě paleografického materiálu i na vypovídací schopnosti jiných materiálů, které mohou základní paleografické otázky pomoci zodpovídat.

3. Je třeba také upozornit na specifický vztah, který má paleografie k ostatním disciplínám, věnujícím se určitým vědám historickým, zejména ovšem pomocným. Tím, že sleduje vývoj písma jako takového, tj. bez primárního ohledu na to, o jakou písemnost jde, stává se paleografie jakýmsi nezastupitelným partnerem všem těmto disciplínám, zejména těm, které označujeme jako materiálové a které naopak používají paleografických výsledků k prohloubení vlastního studia. Prvky paleografické kritiky napomáhají komplexnímu rozboru toho či onoho druhu pramene. Jinými slovy: zatímco paleografie sle-

duje vývoj písma ve všech jeho autonomních projevech, ostatní pomocné vědy historické se snaží o pochopení různých specializovaných písemných produktů v jejich jedinečnosti a komplexnosti, přičemž analýza písma je pro ně jen součástí širší kritiky. Jelikož proporcionalita v uchování písemných pramenů z nejrozmanitějších důvodů (které jsou naznačeny v příslušných kapitolách) v jednotlivých historických údobích kolísá, je pochopitelné, že různé chronologické partie vývoje písma vycházejí z rozličných písemných kategorií, kterým se podařilo disproporčně překonat nepřízeň věků. Tak nejčastějším dnes dochovaným materiálem starověkým byly dlouho (a takřka výlučně) památky epigrafické a teprve dodatečně se k nim po nálezech egyptských a v menší míře i po vykopávkách italských připojily také materiály papyrové. Proto obě tyto disciplíny zaujaly mezi starověkými vědami přední místo; u papyrologie bez ohledu na to, zda šlo o texty literární či dokumentární – úřední. Ve středověku pak narůstá materiál rukopisů literárního a úředního charakteru, proto je v tomto období hlavní jeho jádro povahy kodikologické, současně však k tomu přistupuje i masa dokladů diplomatických. Koncem středověku převzal funkci dřívějších písařských dílenskriptorií i písařů působících na různých školách či plnicích individuální zakázky postupně knihtisk. V novověku jsou tudíž materiálem základem pro sledování vývoje psaného písma produkty diplomatické povahy, popřípadě texty osobního charakteru, jako např. soukromá korespondence, relativně nečetné rukopisy literárních děl, komentáře k nim, záznamy přednášek ap. a ve zvýšené míře i materiál povahy normativní. Písmo tištěné ve svých počátcích napodobovalo dlouhou dobu rukopisné vzory zejména v ligaturách a zkratkách, jejich prolínání je hlavně během prvního sta let existence knihtisku výrazné a paleografické znalosti jsou pro jeho zkoumání takřka nevyhnutelné.

Těmito skutečnostmi – umocňovanými i regionálními zvláštěnostmi – je též dána určitá a někdy značná nestejnorodost materiálu a tím i nemožnost plného paralelního a kontinuálního sledování vývoje

všech kategorií písem, zejména ovšem v dobách starších. Protože pak v „klasickém“ údobí paleografie, tj. ve středověku, tvoří kodexy základ materiálu, stávalo se dříve často, že paleografií se rozumělo pouze studium písma kodikologického materiálu, zatímco ostatní byl buď opomíjen či traktován izolovaně v jednotlivých speciálních disciplínách, tj. v diplomatice se zkoumaly dějiny písma listinného, v epigrafice písma nápisového ap. Toto stanovisko ovšem ubíralo na průkaznosti takto nutně izolovaným závěrům v obou směrech. Na druhé straně je ovšem jasné, že jednotlivé kategorie písem nelze odtrhovat od studia jejich nositelů, naopak je nutné sepětí obou složek bádání, zejména pak u předpokladů psaní.

4. Formulací „správně čte“ se rozumí vedle vlastního správného přečtení určitého textu i schopnost pochopit a eventuálně ze změny grafiky vysvětlit základní koruptely (koruptela = zkomolení textu), vznikající při opisování písma, které písaři již nebylo zcela běžné (jde zejména o rekonstrukci původního zkratkového systému, ligatur ap.). V této problematice se paleografie výrazně přibližuje oblasti filologické, i když stále zůstává, či měla by zůstat na historické půdě.

5. Více či méně rámcové datování nedatovaných textů je jedním ze základních úkolů paleografie. Záleží ovšem na dostatečné pramenné základně, zejména na nepochybně pevně fixovaných písařských dokladech. Při dostatečné propracovanosti lze je provést s přesností až třiceti, výjimečně i méně let, a to zejména tehdy, jde-li o rukopisy iluminované, kde mohou posloužit i znalosti umělecko-historické. Přitom je ovšem možné bohatě využít i různých dalších indicií, jako zmínek o konkrétních osobách, pokud jsou psány rukou příslušného textu, uvedení nových světců zejména v kalendářích, původní vazby atd., podle charakteru pramene. Dále je třeba zdůraznit, že užívání určitého stylu, druhu nebo typu písma nebylo zpravidla rozšířeno hned všeobecně, rozmáhalo se, ev. expandovalo teprve postupně. Proto může docházet v souvislosti s různými lokalizacemi k jistým, leckdy ne nepodstatným výchylkám i v chronolo-

gii, i když stejně tak lze počítat i s poměrně hojnou migrací písářů, zejména jde-li o rukopisy univerzitního charakteru, psané přímo posluchači. Nelze však ani pouštět ze zřetele, že u starých písářů se může projevit sklon ke konzervaci archaických rysů písma, či naopak u písářů školených v pokročilejších prostředích k předstizení vývoje v té oblasti, v níž pak působili. Proto je potřeba klást důraz na komplexnost rozboru, objektivní abstrakci a oddělení jevů obecných a zvláštních. Bližší časové určení nelze ovšem aplikovat zcela obecně, neboť jsou některé – byť nečetné – druhy písma, které přetrvávají bez viditelných změn nejen řadu desetiletí, nýbrž se klenou i přes století.

6. Pokud jde o teritoriální rysy, jsou často velmi těžko specifikovatelné a minuciózní a s menšími obměnami o nich platí to, co se uvádělo v předchozím bodu o zařazení časovém. Často lze ovšem zřetelněji zakotvit produkci jednoho zavedeného skriptoria než typologicky charakterizovat větší teritorium, byť třeba tvořící nějaký uzavřený rozsáhlejší politický či správní celek, protože tam mohla působit střediska rozličně silného vlivu a kvality.

Základy paleografického studia položil v 1. a 5. knize svých *De re diplomatica libri VI* (1. vyd. 1681) **Jean Mabillon** (1632–1707), který také provedl po vzoru Papebrochově jeho rozdělení na písmo knihové a listinné. Stará písma národní pak považoval za rovnocenná a paralelní s písmem řeckým. Zda ovšem měl na mysli naprostou rovnoběžnost vývoje, je otázka, protože nevíme, jak si ho v celku představoval. Teprve veronský **Scipione Maffei** (1675–1755) vyslovil zřetelně názor, že neexistuje několik na sobě nezávislých druhů písma latinského kulturního okruhu, nýbrž jedno římsko-latinské s různými podskupinami uvnitř tří základních skupin, totiž majuskuly, minuskuly a kurzívy (od r. 1721 v předmluvách edic a v různých speciálních pracích). Mezitím v r. 1708 dostala paleografie své jméno v díle **Bernharda Montfaucona** (1655–1741), který v Mabillonových intencích vydal spis *Paleographia graeca*. Nicméně další rozvoj oboru v 18. století nepozorujeme a teprve v první polovině

19. věku došlo k jeho oživení. Stalo se tak zejména v souvislosti se vznikem dvou institucí, jež pramenné studium – zejména středověké – podstatně prohloubily. V r. 1819 založil v Německu svobodný pán *von Stein* vydavatelský podnik *Societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum*, známější pod názvem *Monumenta Germaniae Historica*, který k pramenům přistupoval od počátku kritičtěji než bylo zvykem, a tyto postuláty stále prohluboval a zaváděl do praxe. V r. 1821 byla založena pařížská Škola listin (*Ecole des chartes*), učiliště soustavně pěstující pomocné vědy historické a zejména paleografii ve výuce i ve vědě.

Základem paleografického bádání je tedy srovnávací studium co nejširšího množství materiálu. Ve starší době, kdy se braly v tomto směru v úvahu takřka výlučně texty literární, byly páteří rukopisy, a to zejména takové, které udávaly datum nebo místo svého vzniku (či oboje), nebo které bylo možné určitě době a prostředí přiřknout na základě jiných paleografických kritérií. Původní více či méně organizované knihovní celky – pokud nepodlehly zničení – jsou velmi často rozptýleny v desítkách navzájem vzdálených knihoven, aniž známe jejich původní provenienci. Podstatně lépe je na tom po této stránce materiál archivní, i když i tam je pro středověk často nutno obtížně sestavovat souvislé řady produktů určitých kanceláří, uložených v archivech různých příjemeckých institucí. Výsledky přímého studia, byť prováděného s pomocí pauz (pauzy jsou překreslování určitých ukázek textů či jejich charakteristických částí na papír), mohly jen těžko dospívat k obecnějším závěrům ve smyslu rozpoznání původních písařských souvislostí. Svou úlohu tu hrál i nedostatek tištěných a nepřesnost rukopisných katalogů jednotlivých sbírek.

Pro paleografii (odkázanou dlouho zejména na různé nespolehlivé techniky, jako byl kamenotisk – litografie apod.) a obdobně i pro další pomocné vědy historické se stal základním mezníkem vynález fotografických metod, či lépe řečeno jejich aplikace na příslušný materiál. Neboť teprve tehdy se vytvořily objektivní předpoklady pro

skutečně exaktní studium. Od druhé poloviny 19. století se tak začínají objevovat fotografické publikace paleografického materiálu nejrozličnějšího druhu. Na jejich počátku stojí pionýrské dílo **Theodora von Sickela** (1826 – 1908) *Monumenta graphica medii aevi* (Wien 1858 – 1869), které čerpá svou látku z materiálu habsburské monarchie a kde jsou tedy i některé písemnosti české provenience. Od dob Sickelových se paleografických obrazových publikací objevilo velké množství, ale zdaleka ne vždy jsou tu paleografické cíle primární. Někdy to jsou edice pro účely filologické, někdy umělecko-historické, jindy edice k dějinám hudby či rázu bibliofilského, nicméně jsou-li dodržena základní kritéria vědeckosti, lze jich využít i v paleografii. Ohlédně-li se od různých publikací přechodného typu, jde o následující základní skupiny:

1. Nejdůležitější skupinu tvoří edice celých rukopisů či jejich podstatných částí. I když v poslední době lze kvalitní barevné edice takových rukopisů počítat již na stovky, je jasné, že tímto způsobem lze zpřístupnit jen umělecky, filologicky, obsahově, paleograficky či jinak významnější rukopisy. V současnosti vychází v zahraničí několik publikačních řad tohoto charakteru; pro nás jsou nejvýznamnější edice štyrsko-hradeckého nakladatelství Akademische Verlags- und Druckanstalt. Tam vycházejí i významná bohemika, uložená v současnosti v Rakousku, nejnověji to byla např. několikasvazková bible krále Václava IV. (tzv. Rotlevova). Další řady vycházejí zejména také v lucernském nakladatelství Faksimile Verlag, v Reichertově nakladatelství ve Wiesbadenu, ve Vatikánu aj. Bohemika se ovšem objevují i jinde. U nás bylo nejstarší edicí tohoto druhu vydání kodexu Cimelia 5 pražské metropolitní kapituly (*Scriptum super Apocalypsim*) v r. 1873, v roce 1902 to byl **Ferdinandem Lehnerem** připravený rozsáhlý výbor z tzv. Korunovačního evangelistáře krále Vratislava, v r. 1933 česky psaná Bible olomoucká z r. 1417. Ale teprve po 2. světové válce byla založena řada Cimelia bohemia, v níž vyšlo několik významných děl: kompletně již zmíněný Korunovační evangelistář z 80. let 11. stole-

tí, Věčislavova bible z poloviny 14. století, Hradecký rukopis z konce 14. století a několik dalších menších památek. Břipravuje se vydání Jenského kodexu. Do jisté míry sem patří i práce **Antonína Friedla** z období meziválečného, rozebírající řadu důležitých iluminovaných kodexů našeho středověku, kde jsou i bohaté obrazové přílohy. Pokud jde o písemné materiály nekodikologického rázu, jsou jejich existence takřka vždy úplné (pokud nejsou zobrazovány jen jejich výseky), protože jde zpravidla o předměty jednostranné – s výjimkou účetních knih. Proto sem patří takřka všechna vyobrazení listin a nápisů; vzhledem k jejich množství není možné je konkrétně uvádět. Musí stačit odkaz na bibliografické přílohy k diplomacie a epigrafice. Ovšem každá jednotlivina těchto druhů je sama o sobě příliš izolovaná, a proto nemá takový význam jako kodex. Různé výběrové edice tohoto rázu náležejí spíše do skupiny následující.

2. Edice vybírající materiál z určitých hledisek, např. jazykových, nebo podle dnešního uložení, a to od jednoho fondu až po publikace národního charakteru (důležité jsou i různé chrestomatie a sborníky o dějinách či jejich význačných událostech nebo osobách v „obrazech“, např. České dějiny, reformace, Luther, doba Karla IV. atd., často též ve formě různých výstavních katalogů, které se stávají v posledních letech doslova specifickým fenoménem mimořádného významu nejen pro doslova všechny pomocně vědné disciplíny), rekonstrující určité skriptorium či skriptoria. Vzornou publikací, kombinující publikaci národní se sledováním písařských okruhů, jsou **Alberta Brucknera** *Scriptoria medii aevi Helvetica*, jichž od r. 1935 vyšlo 14 svazků, nebo **Emila Chatelaina** *Paléographie des classiques latins* (v letech 1884 – 1900), obsahující texty antických klasiků ve středověkém dochování. Z našich jsou to např. Památky umění písařského v Čechách a na Moravě (*Monumenta palaeographica Bohemiae et Moraviae*; první díl **Gustava Friedricha** z r. 1904 však uvázel jen u osmi ukázek práce skriptoria olomouckého biskupa **Jindřicha Zdíka**), nebo práce **Karla Chytila** o iluminátorském umění doby jagellonské či o iluminovaných rukopisech *Knihovny*

Národního muzea v Praze od **Pavla Brodského**. Nejnověji se o sledování knižního a listinného písma u nás ve středověku pokusil **Jiří Pražák** v příloze Archivního časopisu od r. 1970 do r. 1977 (nedokončeno; přináší celkem 42 ukázek, zatímco komentář uvízl u č. 34); **Zdeňka Hledíková** a **Jaroslav Kašpar** v rámci Paleografické čítanky z r. 1982 přinášejí pro dobu od 11. do 19. století přes 100 ukázek. Druhé vydání z r. 2000 za spolupráce **Ivany Ebelové** jejich počet rozšířilo na 130 (z toho 56 ze středověku).

3. Edice všeobecného, ale výběrového či dokonce jen ilustrativního charakteru. Od sklonku minulého století vznikla celá řada takových edic, z nichž si obecného uplatnění vydobily zejména tři: anglická New Palaographical Society (v letech 1903–1932), italská sbírka *Ernesta Monaciho* Archivio paleografico italiano od r. 1882 a zejména pod hlavní redakcí **Antona Chrousta** vydávaná Monumenta palaeographica. Denkmäler der Schreibkunst des Mittelalters (München 1899 – Leipzig 1940), přinášející mnoho set ukázek se vzorným paleograficko-kodikologickým komentářem, kde je zařazeno i 20 ukázek z českého materiálu (seš. III – 15, 16 prací **Heinze Zatschka**). Svým způsobem je důležitá i práce **Hartmuta Hoffmanna**, Buchkunst und Königtum im ottonischen und frühsalischen Reich. 2 sv., Stuttgart 1986 (= Schriften der MGH 30) podávající paleograficko-kodikologický rozbor zhruba 750 rukopisů patnáctiletí kol r. 1000 s více než třemi sty vyobrazeními.

4. Edice komplexní. Pokoušejí se o zachycení písma v rámci jeho kategorie, typu či epochy, nejčastěji zatím publikováním materiálu, i když někdy již usilují i o paleografické zhodnocení, které naopak u publikací předchozí skupiny leckdy chybí, či je jen náznakové a analytické. Dvě základní publikace evidují dvě primární linie vývoje písma, totiž písmo knihové a písmo diplomatické. Protože ovšem materiálu je příliš mnoho, než aby se dal zvládnout v plné šíři, byla horní hranice v obou případech stanovena rokem 800. Pro první skupinu písem je to dílo **Edgara Allana Loweho** Codices latini antiquiores (Oxford 1934nn.), jež ve 12 svazcích eviduje přes

1600 knižních jednotek včetně fragmentů, a nověji pak původně **Albertem Brucknerem** a **Robertem Marichalem** redigované *Chartae latinae antiquiores* (Olten-Lausanne 1954nn.), které svými zatím 59 svazky s více než tisíci jednotlivinami jsou vlastně ještě v počátcích. Pro dobu 9. století ovšem již materiál postupně narůstá, a tak **Bernhard Bischoff** (1906 – 1991), který připravoval katalog literárních kodexů té doby, evidoval již přes 7000 jednotlivin. Jejich počet pak v pozdější době dále roste, a proto není možno tímto způsobem v jejich evidenci pokračovat dále. Tak byla po dlouhých letech úvah uvedena v život řada národních edic, mající za úkol evidovat a fotograficky dokumentovat všechny literární kodexy do konce středověku (někde až do r. 1600), pokud přinášejí údaje o datu a místě vzniku, či uvádějí jméno svého písaře. Vydávají se podle dnešního místa uložení. S prací se začalo ve Francii (bylo vydáno zatím osm dvousvazků), připojily se však i další země: dvěma dvousvazky Švédsko (zpracování veškeré látky), osmi dvousvazky Rakousko, šesti svazky Belgie, třemi dvousvazky Švýcarsko, dvěma Velká Británie, čtyřmi Německo, nejnověji se čtyřmi dvousvazky připojila Itálie. Jde ovšem o podnik dlouhodobý, nicméně bez něho lze těžko dospět ke kvalitativní změně v poznání. Z české strany se rovněž činily potřebné kroky, i když nebylo zatím možno dovést je k cíli. Předběžné shrnutí podává protokol symposia: *Les manuscrits datés. Premier bilan et perspectives. Die datierten Handschriften. Erste Bilanz und Perspektiven.* Neuchâtel/Neuenburg 1983, Paris 1985. Nejnověji se ale od této práce upouští a tato evidence se často v nejnovějších katalozích fondových nahrazuje tím, že je na rukopisy datované brán větší zřetel a zejména pak, že jsou tyto katalogy i v naší domácí produkci opatřovány více nebo méně rozsáhlou fotografickou dokumentací.

5. Edice pro školskou potřebu obsahují chronologicky seřazené ukázky nejrůznějšího druhu. Mimo prací uvedených už v jiných souvislostech výše (bod 2) nemáme soustavnější domácí pomůcku; zahraničních naopak je velký počet různého druhu a rozsahu. Nejbližší

jsou nám práce německé, z nichž třeba uvést: **Wilhelm Arndt – Michael Tangl**, *Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paläographie* ve třech sešitech (4. vyd. Berlin 1904 – 1908), **Franz Steffens**, *Lateinische Paläographie* (3. vyd. Berlin-Leipzig 1929, též přetisk Berlin 1971), **Joachim Kirchner**, *Scriptura latina libraria* (2. vyd. München 1970) a téhož *Scriptura gothica libraria* (München-Wien 1966). Mimo německý okruh připomínáme: **S. Harrison Thomson**, *Latin Bookhands of the Later Middle Ages 1100 – 1500* (Cambridge 1969).

Ale vraťme se k vlastnímu vývoji oboru. Konec 19. století a počátek našeho přinesl paleografii vedle podnětů francouzských (v čele s **Léopoldem Delislem**, 1826 – 1910) zejména významné dílo mnichovského středolatinického filologa **Ludwiga Traubeho** (1861–1907), který stanovil paleografii nové cíle v hlubším proniknutí do funkce písma a do práce jeho tvůrců a věnoval velkou pozornost i historickému studiu zkratk. Pozornost byla přitom stále upřena především na dobu antickou a raný středověk (důležité je zejména dílo **Jeana Mallona** – zemřel 1982 – a v nedávné minulosti **Bernharda Bischoffa**) a jen zřídka se postupovalo do dob mladších. Teprve v době meziválečné byl do paleografie ve větší míře integrován i středověk vrcholný a pak i pozdní – výrazněji až po roce 1945, zatímco novověký vývoj se dostal do zorného pole bádání ještě později. Nicméně se stal v současnosti neoddelitelnou součástí studia, které se také více zaměřilo na otázky metodologického rázu. Aby se umožnilo vzájemné porozumění a propojení, byla na přední místo postavena otázka paleografické nomenklatury, která se kladla dosud víceméně pouze spontánně, takže stejná označení mohla mít u různých badatelů rozličný význam. Vedle tradičních kompendií, objevujících se už od sklonku minulého století, vznikají práce, které si v tomto rámci kladou širší cíle, chápající písmo jako integrální součást kulturního a hospodářského vývoje společnosti – uvedme opět práce **Bernharda Bischoffa**, **Alexandra Gieysztora**, **V. L. Romanovové** a dalších. V tomto kontextu má váhu i osamostatnění

se kodikologie, které přispělo k určitější formulaci vlastních paleografických cílů, i když ve vědeckých ústavech jsou zpravidla obě disciplíny studovány společně. Pro integraci paleografických studií mnoho činí Mezinárodní komise pro paleografii (La Commission internationale de paléographie), založená v polovině 50. let minulého století, a to zejména pořádáním specializovaných symposií a kongresů, z nichž pravidelně vydává příslušné protokoly.

Dějiny českých paleografických studií jsou poměrně skromné. Nevýrazný počátek lze klást do konce 18. století, kdy **Mikuláš Adaukt Voigt** napsal studii *Untersuchung über die Einführung den Gebrauch und die Abänderung der Buchstaben und des Schreibens in Böhmen* (vyšlo v *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen* 1, 1785, s. 164 až 199), další samostatné práce vznikají sporadicky až v 2. polovině 19. století: **Jana Hulakovského** slovník zkratk (Abbreviaturae vocabulorum usitatae), Praha 1852 (reprint 1913) a **Gustava Friedricha** Učebná kniha paleografie latinské, Praha 1898, vycházející tvůrčím způsobem z cizích vzorů. Mimo několika náběhů k tabulovým edicím nelze pak takřka celé půlstoletí hovořit o samostatné práci v tomto směru. K jistému rozvoji dochází až po 2. světové válce jednak na univerzitách (v Brně zejména **Jindřich Šebánek** a **Miroslav Flodr**) a na akademických pracovištích (**Pavel Spunar** a **Jiří Pražák**). Důležitým mezníkem tu je založení Komise pro soupis rukopisů ČSAV, která vydává od r. 1962 svou ročenku *Studie o rukopisech*. Novověké paleografii se pak na pražské filozofické fakultě věnoval **Jaroslav Kašpar**, z archivářů dočasně **Stanislav Polák**.

Předpokladem ke každému plnějším poznání vlastního vývoje písma je základní znalost způsobu psaní, míst, kde se psalo, a především látek, jimiž a na něž se psalo. Zatímco poslední otázka je řešitelná na základě dnes dochovaného materiálu (pro látky jimiž se psalo mnoho udělaly moderní archeologické výzkumy), pro obě předchozí je třeba materiál a další informace kombinovat, tj. opírat

se mimo jiné o literární zprávy a stará vyobrazení. A na otázku po způsobu psaní se v současnosti odpovídá se stále detailnější znalostí problémů psychologie a fyziologie psaní i lidské anatomie, rozeznává se několik způsobů držení pera, které výrazně ovlivňují vlastní duktus, které také prošlo dlouhým vývojem. Mj. bylo i různě seřezáváno, což umožňovalo různě silné tahy ap. Ne nadarmo patřilo ode dávna mezi nejoblíbenější písařská úsloví, že „tres digiti scribunt sed totum corpus laborat“, tj. že sice píší tři prsty, ale pracuje přitom celé tělo.

Látky, na které se psalo, lze dělit na dvě základní skupiny, totiž na tzv. archeologické (přírodní) a paleografické (více či méně umělé). Archeologické jsou takové, které používají v podstatě přírodního či k jiným účelům připravovaného materiálu, jako jsou např. listy či kůra stromů (proslulé písemnosti novgorodské, psané na březové kůře), dřevo, kámen, hlína, kov, omítka apod. (posledně jmenované látky jsou ovšem spíše epigrafického charakteru). Naopak látky paleografické jsou takové, kde podíl lidské práce na opracování a přípravě materiálu je podstatně vyšší a kdy jde o produkty určené přednostně či výlučně k těmto účelům. V chronologickém pořádku jsou to v našem kulturním okruhu papyrus, pergamen a papír.

Na přechodu mezi oběma vyhraněnými druhy psacích látek jsou voskové tabulky, v podstatě bližší látkám archeologickým. Jsou to obvykle dřevěné desky s vyvýšeným okrajem vylité voskem, na něž se psalo rydlem a jež byly často spojovány (podle počtu takto spojených destiček se nazývají diptychy až polyptychy). Původně bylo větší množství tohoto materiálu známo pouze ve starověku, v poslední době se však objevilo i leccos ze středověku, především písemnosti úředního charakteru. Přes nepochoybnou rozšířenost téměř všech tento materiál zanikl, stejně jako doklady druhého základního typu uplatnění voskových tabulek, totiž jako pomůcky pro výuku písma. Termín caudex – špalíček, označuje větší počet těchto tabulek spojených dohromady a ve středověku byl přenesen na označení literárního rukopisu – kodex.

Pokud jde o další komponenty psaní, lze říci, že i písarské potřeby se vyvíjely či přizpůsobovaly způsobu psaní. Na látky archeologické bylo písmo přenášeno rytím, tesáním ap., ale i malováním – štětcem, do vosku se psalo rydlem. Na látky paleografické se užívalo per. Nejprve to byla pera třtinová, pak brková, posléze od 19. století ocelová; v nedávné minulosti pak k tomu přistoupila pera plnicí a kuličková a ještě později propisovací tužky, fixy a pro výzdobu rukopisů štětečky nejrůznějších velikostí. Obyčejné tužky jsou od konce 17. století ve stále větší míře pokračováním a jistou náhradou olůvek a jiných psacích látek, kterých bylo užíváno zejména k pracím přípravným či pro psaní makulaturního rázu. Na inkousty, příp. barvy na psaní, které byly uchovávány zejména v různých zvířecích rozích, přivěšovaných k pasu či vkládaných do písarských pultů, existuje množství starých receptů.

Látky archeologické byly vesměs materiálem textů epigrafických, látky umělé pak kodikologických, resp. diplomatických. Poněvadž ale látky umělé napomáhají i řešení otázek paleografických, bude vhodnější uvést jejich stručnou charakteristiku.

Nejdříve se rozmohl papyrus, vyráběný z lodyhy papyrové třtiny. Tato psací látka, převládající ve starověku, byla vyráběna především v Egyptě a pak i na Sicílii. Pro svou křehkost papyrus snadno podléhal zkáze, a tak i z raného středověku je těchto písemností dochováno poměrně málo, i když např. v papežské kanceláři byl výlučně užíván do 10. století a vedle pergamentu částečně i v 11. století.

Pergamen je psací látka původu živočišného (hlavně z kůže ovcí, koz a telat, zvláště jemný, tzv. velín, pocházející z kůže ještě nena-rozených jehňat), která byla známa již nejméně ve 2. tisíciletí před naším letopočtem. Pro svou poměrně značnou cenu však kvantitou nemohl konkurovat papyru a teprve v pozdním starověku a raném středověku je užíván více. V raném a především vrcholném středověku přerůstá k takřka výlučné nadvládě. V důsledku různých historických předpokladů a technologických postupů se vytvořily dva druhy pergamentů: tzv. jihoevropský – italský, jenž byl pečlivěji

opracován jen po jedné, vnitřní straně (do jisté míry nápodoba papýru), a středoevropský, zpracovaný po obou stranách zhruba stejně. Protože ovšem pergamen byl neobyčejně drahý a jeho spotřeba postupně rychle stoupala, byly již popsané pergamenové listy, ba celé rukopisy, jež nebyly již aktuální, občas zbavovány původního textu a popisovány textem novým, tj. reskribovány. Tak vznikaly tzv. palimpsesty. Speciální lampy dnes umožňují badatelům čtení i původních textů, zpravidla cennějších než texty druhotné, neboť leckdy jsou tam skryty unikátní i alespoň kvalitnější dochování textů antické římské kultury.

Papír byl vynalezen v Číně, kde je dosvědčen již před naším letopočtem. Odtud se pak šířil všemi směry, v 7. století se dostal k Arabům a jejich prostřednictvím přes Sicílii (zde je doložen od 1. poloviny 12. století) a Španělsko do Evropy. Sporadicky se tak dalo od 11. století a pak – též v důsledku křížových výprav – stále intenzivněji. Původní import se změnil časem v produkci domácí. V Číně se papír vyráběl zprvu z odpadků hedvábí, později z hadrů a celulózy. Téměř monopolní postavení Itálie ve výrobě papíru bylo v Evropě ve větším měřítku překonáno teprve koncem středověku. Nejstarší středoevropská papírna byla založena na sklonku 14. století (1390) norimberským patriciem **Ulmanem Stromerem**, v českém prostředí pak je nejstarším dokladem královské povolení výroby papíru na Zbraslavi z r. 1499. Od počátku 16. století pak počet papíren v Čechách rychle roste. U nás je nejstarší papírovou písemností městská kniha staroměstská vedená od r. 1310. Pak od poč. 14. stol. začíná papír pronikat do všech složek písařské činnosti a píší se na něj kodexy, listy, úřední knihy ap. a nakonec i listiny.

Pro určení stáří či alespoň termínu post quem a místa vzniku jsou důležité filigrány (někdy též průsvitky či vodoznaky, německy též Wasserzeichen, anglicky water marks). Jsou to obrazové, alfabatické či kombinované znaky (objevují se na rysu papíru), které označují produkty určité papírny. V souvislosti s tím vzniká značně autonomní odvětví paleografie či kodikologie – filigranologie (Wasser-

zeichenforschung), jež je některými badateli traktována jako samostatná pomocná věda historická. Ve stále větší míře se nyní filigránů užívá k přesnějšímu chronologickému fixování nedatovaných písemností.

Aby bylo možno porozumět starším textům, je třeba zastavit se u dvou specifických jevů. Jsou to ligatury a zkratky. Ligatury (od latinského ligo = vážu, svazuji, obtáčím) jsou dvojího druhu. Buď vznikají spojením dvou sousedních písmen různými nefunkčními tahy, zpravidla ve směru plynulého psaní zejména u kurzívních písem, a to už od raných fází vývoje latinského písma až do současnosti. Určitý řád dob starších a různých typů písma je nahrazen v nové době subjektivností. V druhém případě jde o splyvání či prostupování částí vedle sebe stojících písmen, kdy část jednoho písmene tvoří počátek dalšího. V diplomatickém materiálu jsou tak vytvářeny různé monogramy císařských, papežských a jiných listin, které mají ovšem působit svým bizarním tvarem, zatímco u ligatur jiných jde – vedle možnosti rychlejšího psaní – o úsporu místa a tím i ušetření psací látky.

Efektivnější úsporou je užívání zkratk, které se záhy rozšířilo v různých druzích textů, přičemž jsou zpravidla zachována základní, mlčky přijatá pravidla. Ta se modifikují nejen v čase a prostoru, ale přizpůsobují se i struktuře užitého jazyka a charakteru obsahu, který je pro frekvenci určitých slov či slovních spojení velmi důležitý. Ba dokonce táž zkratka může mít podle souvislosti rozdílný význam i v rámci jednoho žánru. S dost značnou výhradou lze druhy zkratk shrnout do pěti základních skupin, které se ovšem v praxi všelijak prolínaly a doplňovaly, takže nemůžeme hovořit o uzavřených soustavách zkracovacích systémů. Jsou to:

1. Suspenze (zkomolení). Jejím základem je zkrácení určitého, v příslušné souvislosti charakteristického slova tak, že zůstává jen jeho typická část (nejčastěji začátek, ale třeba i střed slova) a zbytek je třeba podle smyslu doplnit. Zvláštní druh tohoto typu zkratk jsou pak třeba tzv. sigly, užívané již od antiky a živé i dnes, jež označují

v určité souvislosti běžné termíny pouhými prvními písmeny (např. **p** = v městských písemnostech českých *pan purkmistr a páni*, rozumějí se členové městské rady, dnes ČR, MMF atd.). Tento systém vyrostl z antické juristické praxe (tzv. *notae juris*).

2. Kontraxe (stažení). Základem je použití mezních písmen, popřípadě u delších slov i písmen ze středu slova: $\bar{a}i\bar{a}$ = *anima*, $\bar{d}n\bar{s}$ = *dominus* ap. Zvláštním, chronologicky nejstarším druhem tohoto typu zkratk jsou tzv. *nomina sacra*, jejichž aplikací se kontraxe ve středověku rozvinula. Nomina sacra zkracují několik nejfrekventovanějších slov církevního jazyka ($\bar{I}\bar{H}\bar{S}$ = *Jesus*, $\bar{D}\bar{S}$ = *Deus*, $\bar{S}\bar{C}\bar{S}$ = *Sanctus* aj.), nikoliv pro úsporu, nýbrž aby se odlišovala od okolního textu. Výhodou tohoto systému je gramatická jednoznačnost koncovek.

3. Zkrácení značkou zvláštního významu. Sem patří především vodorovná čárka nad příslušným textem (leckdy různé graficky upravená, např. jako vlnovka ap.), suponující nejčastěji vynechané m či n; někdy má ovšem smysl všeobecného zkrácení u suspenze, kontraxe ap., jindy má význam relativní. Z dalších značek jsou nejběžnější: ? = *con* či *com*; ? = *us* nebo výjimečně i jiný význam; ? = *r* a nějaká předchozí či následující samohláska; ? = *et* (převzato z tírónských not) ap.

4. Značky relativního významu. Vodorovná čárka v konkrétních spojeních, např. \bar{h} = *hec* či *hoc*; \bar{v} = *vel*; \bar{p} = *per*, *par* či *por*; \bar{p} = *pre*; \bar{p} = *pro* atd.

5. Nadepsání písmena: jde o jistou modifikaci suspenze s naznačením, o jaké rozvedení má jít. Např. q^om^o = *quomodo*; u^i = *ubi* atd.

V antice vznikl vedle četných zkratk právnických též jakýsi první těsnopis latinského písma, spojovaný se jménem Ciceronova propuštěnce **M. Tullia Tirona**, který zdokonalil a do praxe uvedl systém zvaný Enniův z 3. stol. př. n. l. Po něm se tento systém nazývá tírónskými notami. Ty byly užívány hlavně ve starověku; ve středověku nalezly částečně uplatnění na merovejských a karlovských listinách, ale pak až na malé obecně užívané výjimky prakticky upadly v zapomutí. Novověké těsnopisné systémy byly záva-

děny na moderních základech od počátku 17. století. Neměly už univerzální charakter, ale přizpůsobovaly se příslušným národním jazykům. Jsou založeny na vyznačování hlásek a hláskových skupin zvláštními značkami. Podle nich se rozlišují geometrické a grafické těsnopisecké systémy. Geometrické soustavy mají značky sestavené z přímků v různé poloze, z oblouků, tečky, kruhu a smyčky, grafické soustavy mají značky odvozené z částí minuskulních písmen. Vedle těchto značek má většina soustav ještě samoznaky, jimiž se znázorňují celá, často se vyskytující slova.

Počátky moderního těsnopisu jsou spojeny se jménem londýnského faráře **Johna Willise** (1575–1625), který svou práci *Art of Stenographie* (1602) položil základy nové disciplíny a dal jí i jméno. Jeho geometrická těsnopisná soustava se brzy rozšířila po Anglii i za hranicemi země a stala se východiskem mnoha dalších obměn anglického těsnopisu. Poznal a obdivoval ho také J. A. Komenský, když v r. 1641 v Anglii pobýval.

První samostatný pokus o francouzskou stenografii byl učiněn v polovině sedmnáctého století, neměl ale trvalejší význam. Teprve **Jean Félicité Coulon – Thévenot** (1754–1813 – byl pochován jako válečný zajatec v Úmyslicích u Poděbrad) sestrojil na základě tironských not a anglických soustav francouzský těsnopis označovaný jako *tachygraphie* (1788), který získal uznání Francouzské akademie. Základy moderního francouzského těsnopisu položili jeho pokračovatelé **Louis Felix Conen de Prépéan** (1777–1837) a **Emile Duployé** (1833–1912).

V Německu byly zpočátku užívány anglické geometrické soustavy upravené pro německý jazyk. První grafickou německou soustavu sestrojil **Franz Xaver Gabelsberger** (1789–1849) a zveřejnil ji v obsáhlém spisu nazvaném *Anleitung zur deutschen Redzeichenkunst oder Stenographie* (1834). Jeho systém zdokonalil **Wilhelm Stolze** (1798–1867) a zvláště pak **Karl Faulman** (1835–1894), který usiloval o to, aby se jeho písmo stalo lidovým a nahradilo obyčejné písmo. Jednotná těsnopisná soustava, vytvořená jako kompromis

mezi systémem Gabelsbergerovým a Stolzeho, byla zavedena do škol a úřadů v Německu roku 1924 a postupně převládala.

Zakladatelem českého těsnopisu byl rodák z Poličky **Hynek Jakub Heger** (1808–1854), který se zpočátku věnoval šíření Gabelsberge-rovy soustavy v německém prostředí, posléze se ale obrátil i k jeho aplikaci na české poměry. Jeho spis nazvaný *Krátké zavedení k těsno- čili rychlopisu pro 4 hlavní jazyky slovanské, totiž český, polský, ilyrský (jihoslovanský) a ruský* (1849) je prvním pokusem přizpůsobit Gabelsbergerovu soustavu slovanským jazykům. Hlavní jeho spis, *Soustava českoslovanského těsno- rychlopisu*, napsaný roku 1851, zůstal v rukopisu. Zdokonalení přinesl kolektiv odborníků vedený **Edvardem Novotným** (1833–1875), který roku 1863 uveřejnil výsledky své práce pod názvem *Těsnopis český dle soustavy Gabelsbergerovy, sestavený od sboru sedmi členů pražského spolku stenografů*. Tento spis vyšel do roku 1921 s menšími úpravami celkem čtrnáctkrát. Úsilí stenografů vytvořit původní československou těsnopisnou soustavu, která by plně vyhovovala povaze české řeči, bylo dovršeno téhož roku (1921) vydáním *Nového těsnopisu československého od autorů Aloise Herouta* (1860–1943) a *Svojmíra Mikulíka* (1869–1952). Tato jejich společná těsnopisná soustava byla od r. 1922 zavedena do všech škol s českým a slovenským vyučovacím jazykem, na nichž se těsnopis vyučoval.

Vedle stenografie (označované někdy také jako brachygrafie) se ke zvláštním písmům řadí také písma tajná, slepecká a Morseova abeceda.

Tajnými písmy se zabývá kryptografie, od níž paleografie přebírá poučení o šifrovacích systémech užívaných v minulosti a o možnosti jejich čtení. Způsoby utajování psaných textů před nežádoucími čtenáři se dělí na systém substituční a systém transpoziciční. Při substituci se nahrazují jednotlivá písmena utajovaného textu dohodnutými písmeny téže abecedy, písmeny jiných abeced, číslicemi nebo grafickými či jinými znaky. Dešifrování takto utajovaného textu bez znalosti klíče usnadňuje stabilní frekvence prvních dvou nebo tří hlá-

sek, která se ale netýká shodných hlásek. Tak v češtině je na prvním místě -E-, na druhém -A- nebo -O-, v němčině jsou nejčastějšími hláskami -E- a -N-. Při transpozici se původní písmena přemísťují podle rozmanitých způsobů na jiná místa v popsané ploše. Dešifrování takto utajených textů je bez znalosti klíče velice obtížné.

Šifry byly v omezeném rozsahu užívány již ve starověku i středověku, jejich rozmach ale nastal v novověku, zejména v písemnostech diplomatické, vojenské a špionážní povahy. S jednoduchými šifráty se setkáváme i v soukromých korespondencích. Novověké složité šifráty mají svůj teoretický základ v polyalfabetickém systému založeném na užívání několika různých šifrovacích abeced utajených substitučně. Tento systém zdokonalil opat benediktinského kláštera ve Sponheimu **Johannes Trithemius** (1462–1516) v obsáhlém spisu nazvaném *Polygraphia* (1502). Na obdobném principu byla založena i první provenienčně i jazykově česká kryptografická rukopisná příručka nazvaná *Construction sive Strues Trithemiana*, kterou sestavil roku 1628 právník a vysoký císařský úředník **Rafael Mnišovský ze Soběhrd** (1580–1644). Moderní šifrovací metody se ale již paleografické problematice vymykají.

Tajné písmo francouzského důstojníka **J. Barbiera** (nar. 1767) čitelné hmatem i potmě se v praxi neuplatnilo, stalo se však základem tzv. Braillova slepeckého písma. Učitel pařížského ústavu pro slepé **Louis Braille** (1809–1852) využil Barbierova poznatku, že vypuklý bod je prstem lépe hmatatelný než přímky a křivky a z kombinace takových bodů, rozmístěných v různém počtu na osnově dvou sloupců a tří řad, sestavil abecedu. Její předností je nejen snazší čtení, ale i skutečnost, že jím mohou nevidomí také psát. Braillovo slepecké písmo se proto rychle rozšířilo do celého světa a převládlo. Vedle něho používají nevidomí také tzv. Moonova písma s vypouklými reliefními tvary majuskul.

Posléze je třeba zmínit z netradičních způsobů zachycení písma i Morseovu abecedu. Ta je tvořena kombinacemi teček a čárek, jimiž

se znázorňují písmena a číslice ve formě signálů akustických, elektrických a optických. Jejím původcem byl americký malíř a vynálezce **Samuel Finlay Breese Morse** (1791–1872), který sestrojil roku 1837 elektromagnetický telegraf a roku 1838 zavedl tuto abecedu do praktického provozu.

V latinské kulturní oblasti bylo během vývoje písma užíváno dvou druhů číslic, které se v různé frekvenci udržely dodnes. Jsou to číslice římské a daleko mladší arabské. Vznik římských není ve všem dobře sledovatelný, ale je pravděpodobné, že se tu uplatnily základní vlivy tří různých abeced: latinské, řecké a snad i etruské. Podle jiných teorií jde o odvozeniny z obecných znaků, u některých též o první písmena jejich názvu. Všechna čísla se tu tvoří kombinací těchto číslic: I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500 a M = 1000. Původně se řadily hodnoty pouze od vyšších k nižším (např. MDCLXVI), teprve později dochází i ke kombinacím opačným (XL). Multiplikace těchto čísel byla pak prováděna buď užitím čárky či čárek: $\overline{V} = 5000$, nebo povyšováním čísla, kterým se základní násobilo: $IIII^{XX}X = 90$ ($4 \times 20 + 10$, základ dnešního francouzského způsobu počítání). Z částí celých jednotek bylo užíváno především poloviny, která se označovala buď zkratkou *s* (= *semis*), znamením \div , či šikmým protržením poslední značky: $\forall = 4,5$. Bylo-li římských číslic užíváno v literárním textu, bývala nad čísly psána vodorovná čárka, označující pouze, že nejde o slovní text.

Arabské číslice (cifry) nejsou arabským vynálezem, byly převzaty z Indie. Arabové je však zprostředkovali latinské kultuře. Zatímco u Arabů jsou dosvědčeny od 8. století, do Evropy začaly pronikat přes Iberský poloostrov asi v 2. polovině 10. století. Tento postup však byl velmi pomalý a teprve od 13. století se začaly rozmáhat, přestože dochází k četným zákazům jejich používání (dotud jich bylo užíváno takřka výlučně v odborné literatuře matematické). V českém prostředí se začínají objevovat častěji až od 2. poloviny 14. století. Při praktickém užívání často docházelo ke kombinaci obou výše uvedených způsobů počítání (především v letopočtech), i když

přednost arabského způsobu počítání byla pro praxi nepochybná, neboť umožňuje tzv. číselné počítání, které je rychlejší než výpočty římskými číslicemi. Od 2. poloviny 16. století pak už arabské číslice převládají. Římské číslice se až do současnosti udržely pouze v omezeném rozsahu, např. při označování měsíců, u jmen panovníků, svazků knih ap.; jsou ovšem stále zřetelněji vytlačovány číslicemi arabskými.

Grafický výraz arabských číslic byl neobyčejně variabilní, a je proto při jejich dešifraci třeba velké opatrnosti, tím spíš, že různé početní úkony jsou zdaleka ne vždy provedeny správně.

Ovšem nejen písmena, slova a věty jsou textovou náplní knih (a ovšem obdobně i textů diplomatických). Příslušný celek bylo potřeba nějakým způsobem rozčlenit, což se dlouho nedělalo a vůbec už ne v dostatečné míře. Proud psaných informací často procházel stránkami zcela plynule bez oddělování nejen vět, ale často i slov. A pokud vznikaly mezery, byly často jiného charakteru, než jsme zvyklí, neboť vycházely z rétorických hledisek a potřeb. Velká začáteční písmena se objevují sporadicky, neorganicky a vlastně nezávazně a teprve postupně nabylo jejich užívání aspoň poněkud pevnějších forem.

Římský interpunkční systém byl odvozen z řeckého a jeho hlavními znaky byly tečka a čárka. Nejdřív – a to v epigrafických textech – se prosadil způsob oddělování jednotlivých slov tečkami uprostřed obou hraničních linek, konec vět byl odsazován větší mezerou. Ve středověku se pak nadlouho ustálilo dělení na *distinctio constans*, též *comma* (.), *distinctio suspensiva* či *media* nebo *colon* (:) a *distinctio finitiva* či *periodus* (;), které označovaly malou, střední či velkou pomlku a měly ovšem i další grafické podoby. Dnešní interpunkce má základ v interpunkci humanistické, která se prostřednictvím knihtisku prosadila prakticky po celém světě. Zatímco s otazníkem se setkáváme již ve středověku, vykřičník je doložen až od 16. století. V některých jazycích je ho užíváno i na počátku vět event. v převrácené podobě (španělština, portugalština).

Z kritických značek lze tu upozornit na dvě základní. První znamená určitou vynechávku, která je doplněna in margine nebo na některém z blízkých folií a je naznačena buď nějakým znamením v podobě kříže, ruky s nataženým ukazovákem či pod., anebo značkou ħđ (= *hic deest*, tj. zde chybí). Druhou je tzv. *gemipunctus* (..), označující zejména vynechané jméno.

Písmo lze zásadně dělit podle několika aspektů. Z nich nejdůležitější jsou tato hlediska: chronologické, teritoriální, formální (tj. podle určité psací látky), funkční a obsahové. Přitom je ovšem ještě třeba mít na paměti, že logicky vznikají různé přechodné útvary a že se tak mnohotvárnost celkového vývoje ještě zvyšuje. Při analýze se zpravidla hledí především k těmto rysům: celkové formy písmen, sklon k základně, poměr šířky a výšky písmene (tzv. modul), duktus (jde o vyjádření síly tahů jednotlivých písmen ve vztahu k jejich velikosti) a jakost písma. Dělení písem středověkých a novověkých na písma knihová (minuskulní) a listinná (kurzívní) je pochybné, protože se tím jednak vylučují písma ostatních druhů textů zejména na nápisech a pečetích, jednak se přehlíží velké prolínání kaligrafických a kurzívních písem uvnitř těchto dvou kategorií. Současně je třeba připomenout, že závěry, ke kterým se dosud dospělo, nejsou zdaleka definitivní; pro období antické tomu brání fragmentárnost materiálů, ve středověku je tato fragmentárnost na jedné straně doplňována množstvím materiálů dosavadními způsoby těžko zpracovatelného, na straně druhé v novověku posléze obrovská kvanta materiálu přesahují zatím možnosti studia resp. neumožňují obecnější závěry.

V rámci jednotlivých způsobů třídění materiálu stojí na prvním místě konstatování, zda jde o písmo vepsatelné do dvoulinkového systému (tj. A B C atd.), zvané majuskulní, či o písmo vepsatelné do systému čtyř linek (tj. a b c d e f g atd.), zvané minuskulní, i když i v majuskule mohou některá písmena mírně vybočovat.

Dříve než začneme sledovat vlastní vývoj písma, je třeba se zmínit o značné rozkolísanosti současné odborné terminologie (původní terminologie jsou z různých důvodů jako celek nepoužitelné), a pro-

to patří k předním úkolům mezinárodních paleografických jednání po 2. světové válce vybudování jednotného základu pro nomenklaturu latinských písem. Úkol byl ovšem zatím omezen chronologicky (zhruba 9. – 15. století) i formálně (jen písma knihová, i když vzhledem k jejich úzké spojitosti s písmy kurzívními postihuje tato nomenklatura částečně i písma diplomatická). K definitivním názorům se sice ještě nedospělo, přesto byla již vytvořena dostatečně nosná základna. Intenzivněji se uvažuje i o terminologii písem novověkých, zde se snažíme uvést naše teoretické návrhy v život.

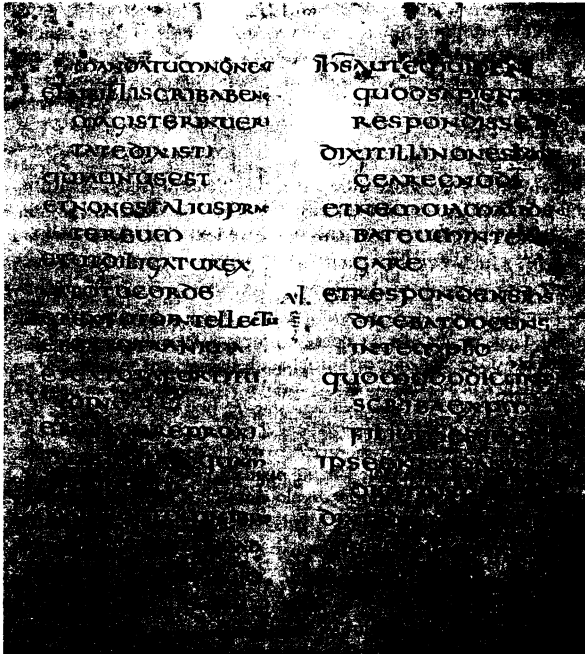
V paleografické klasifikaci je třeba nejdřív určit styl písma (tj. zjistit obecný ráz písma), uvnitř něho pak lze hovořit o jeho druzích (konkrétní podoba), v jejichž rámci se dají leckdy stanovit jednotlivé typy. Ty jsou někdy nadřazeny, jindy mohou splývat s detailním fixováním regionální, lokální či formální varianty a lze je dále konkretizovat již jen jednotlivými písaři. Ovšem to jsou zatím většinou jen teoretické postuláty; konkrétní závěry byly učiněny jen v některých případech, a to tím spíš, že vlastní produkty mohou v souvislosti se svým stářím, vzděláním (v cizině ap.), předlohami a subjektivními vlastnostmi silně ovlivnit i jednotliví písaři.

Latinské písmo bylo nejspíš odvozeno z písma západoeckého, a to nikoli přímo, nýbrž prostřednictvím Etrusků, a přizpůsobeno charakteru jazyka. Značně zjednodušeně můžeme antický vývoj charakterizovat takto: na nejstarších památkách rozeznáváme v podstatě tyto druhy majuskulního písma: *scriptura monumentalis* a *scriptura actuaria* epigrafických textů (nejstarší památky ze 7. – 5. století před naším letopočtem: spona z Praeneste a Lapis niger Romuli jsou psány ještě částečně řeckým písmem, i když latinsky; o pravosti spony z Praeneste byly však nedávno vysloveny velmi vážné pochybnosti). K nim paralelní byla v lineárních textech kapitála kvadrátní a též kapitála rustická (první z nich je skoro čtvercová, druhá má značně zkrácené horizontální tahy, zvané v paleografické terminologii břevna). Pro běžnou potřebu bylo užíváno písem kurzívních. Ve starší době šlo o tzv. *starší římskou kurzívu* (též majuskulní kurzíva),

1) Kapitála kvadrátní – kolem roku 1086

na kterou asi od 3. století n. l. navazuje *mladší římská kurzíva* (též minuskulní kurzíva). Nejstarší texty se objevují ojedinele asi od 6.–5. století před n. l. ve formě tzv. archaické kapitály s podstatně omezeným počtem písmen (z původních 21 písmen se latinská abeceda v 1. století před n. l. rozšířila na 23 a až v 18. století se tento

2) Unciála asi z 6. – 7. stol.

počet definitivně ustaluje na 25 – nehledě ovšem na písmena, která vznikla pro konkrétní potřeby jednotlivých národních jazyků). Teprve asi od 2. století před n. l. se začíná materiál množit a uvedené nejstarší druhy písma jsou dosvědčeny ve vyvinutější formě. Písmo kapitální (zejména šlo o kvadrátní) se tehdy fixuje v podobě, v níž je v podstatě užíváno dodnes. Zatímco dříve se soudilo, že základním druhem, jenž dal impuls k dalšímu vývoji byla kapitála, Jean Mallon předpokládá, že vývoj naopak vycházel od běžného písma – jakési nedochované starší kurzívy, přičemž kapitálu kvadrátní postavil prakticky mimo vývoj. A na toto běžné písmo navazovala i písma pozdně starověká, především *unciála*, která asi od konce 3. století zatlačila pro účely literární (především díla křesťanských autorů) kapitálu a uplatňovala se až do 8. století (důležitým dokladem tohoto písma je zlomek evangelia sv. Marka asi ze 6. století, přenesený Karlem IV. do Čech jako relikvie, neboť se předpokládalo, že jde o evangelistův autograf). Unciála byla rovněž písmo majuskulní, ale s převládající zaokrouhleností tvarů. Přechodným útvarem je pak písmo *polounciální* (někteří autoři raději hovoří o primitivní minuskule), v němž se mísí tvary majuskulní s minuskulními (např. -b-, -d-, -f-, -h-, aj.) – jiné tvary, především -a-, -g-, -n-, -r-, -s-, jsou pro ni charakteristické. Toto písmo je odvozováno především z písem kurzívních, rozpětí jeho existence je v podstatě dáno 5. – 9. stoletím s těžištěm do 8. století.

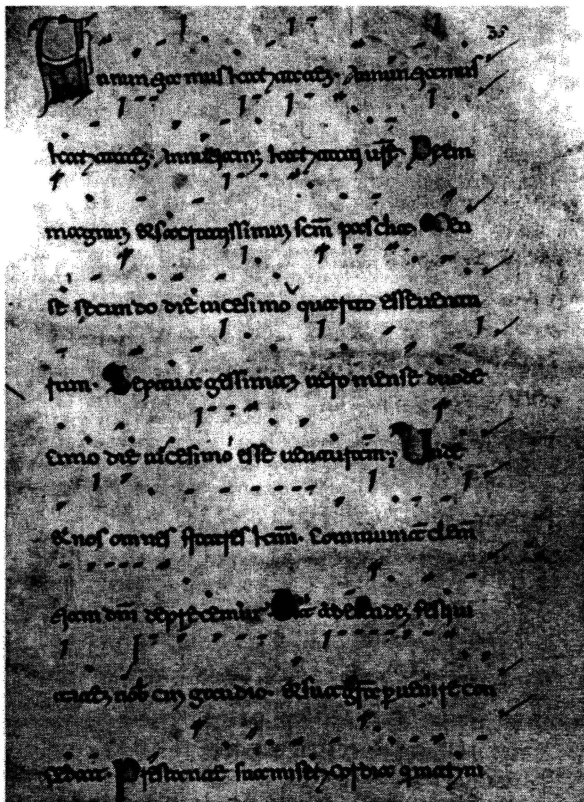
Po desintegraci Římské říše na počátku středověku vznikají nové druhy písma, označované tradičně jako národní. Dělí se na kontinentální, formující se pod vlivem mladší římské kurzívy, a inzulární (tj. na britských ostrovech, nejdřív hlavně v Irsku), kde působila zejména unciála a především polounciála, nikoliv ovšem v jednotné rozvojové linii. Písma kontinentální se tradičně označovala jako *langobardské* (cca 7. – 12. století) v Itálii, *merovejské* (cca 6. – 9. století) v merovejské a později francké říši a *vizigótské* (cca pol. 7. – 11. století) ve Španělsku zvané též mozarabské s různými variantami způsobenými tím, zda šlo o typy knižní či listinné, s různou životností.

Dnes se ukazuje, že těchto druhů je daleko více, a upouští se od těchto do značné míry matoucích souhrnných označení. Především u prvního z nich vznikla značná variabilita, a to zejména v důsledku nejinenzivnější písařské tradice ze starších dob včetně relativně největšího rozšíření světského vzdělání. Zvláštní zmínku zasluží hlavně písmo beneventsko-montecassinské, připomínající vlasovými a silnými tahy i náznakem lámané písmo gotické, s nímž ovšem nemělo žádné styčné body. Prožívalo nový rozkvět hlavně v 9.–11. století a rozšířilo se z kláštera Monte Cassino (asi 70 km severně od Neapole) v jižní a střední Itálii a částečně i v Dalmácii. Dále to je písmo kuriální, užívané do 10. století zejména kanceláři *papežskou* (*starší a mladší římská kuriála*). Obě vycházejí z mladší římské kurzívy za spolupůsobení různých dalších vlivů. V písmech ostrovních se vyhranila především dvě písma: irské a anglosaské, obě v samostatné formě polounciální (cca 7. – 9. století), s tím, že pro národní texty byla používána i později, kdy se v ní vytvářejí i některá specifická písma.

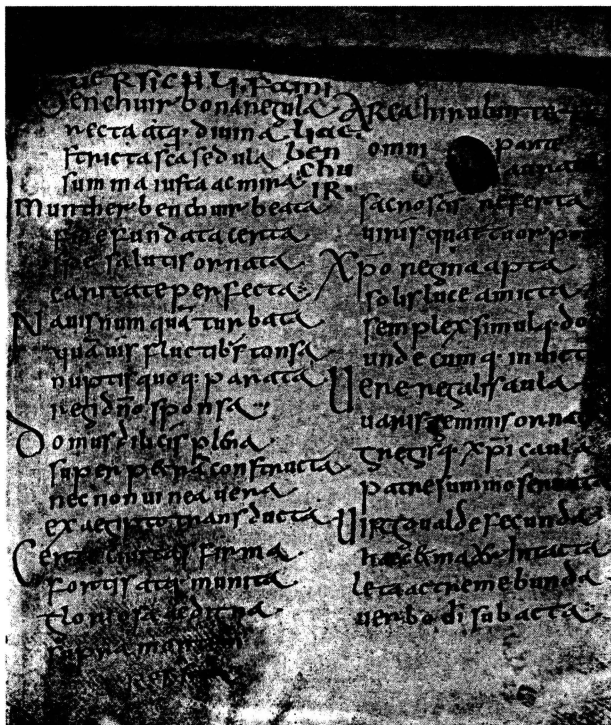
Vedle písem vycházejících z výše zmíněné polounciály (proslulý Book of Lindisfarne) se tam současně objevuje i irská „špičatá“ minuskula, ba dokonce inzulární kurzíva. Tato písma, zejména první z nich, působila pak na písmo anglosaské, jež později expandovalo na pevninu a zasáhlo výrazně i střední Evropu, kde se toto písmo působením některých inzulárních misionářů dostalo do církevních center jako byl klášter fuldský, svatohavelský či další a porůznu se tam udrželo až do 10. století, proniklo ale při tzv. iroskotských misích (sv. Pirmin, sv. Bonifác aj.) zpětně až do severní Itálie – klášter Bobbio aj. Přitom je třeba si uvědomit, že nejen tehdy, ale i později skuteční profesionální písaři byli schopni psát různými typy písem, jak to v 9. století zřetelně demonstruje vizigótský písař *Danila*, mající ve svém repertoáru nejméně pět výrazně se odlišujících písem. Inzulární písma nadto měla i svůj specifický výraz malířský, jenž se uplatňoval zejména v neobyčejně vynalézavém použití zoomorfních motivů, jimiž nejslavnější rukopisy této provenience doslova přetékají (Book of Durrow, Book of Kells aj.).

Pro mladší doby pak demonstrují schopnost užívat dle funkce toho kterého produktu jim přiměřených písemných typů řídce sice dochované, leč nepochybně ve své době velmi rozšířené „reklamy“ učitelů písma, kteří měli v zásobě jejich široký rejstřík.

Doba 7. – 9. století byla v latinské Evropě obdobím narůstajícího partikularismu, úpadku antických tradic a současně i vzdělanosti vůbec. To se odráželo i v postavení písma a v lokálních snahách po uplatnění nové kvality písma v některých církevních střediscích. Tak v 8. století jsou rozptýleně dosvědčeny některé pokusy o nové písmo minuskulní, které našly nejhodnější formu pro realizaci s širokým uplatněním koncem 8. století především na dvoře Karla Velikého v tzv. karolínské renesanci a podporu v některých vůdčích kláštorech té doby (např. sv. Martin v Tours, Corbie, Luxeuil aj.). Vytváří se tu tak ze snahy po čitelnosti písma (v protikladu k dosavadní rozkolísanosti až nečitelnosti písem národních) a jednoduchosti jeho tvarů nové kaligrafické písmo. Analýzou jeho tvarů lze zjistit, že se na jeho formování podílela v různé míře prakticky veškerá tehdy užívaná minuskulní či k minuskule směřující písma (někteří badatelé zdůrazňují úlohu polounciály) užívaná na pevnině, mezi něž ovšem tehdy patřila už i písma ostrovní, jež se sem dostala spolu s iroskotskými a anglosaskými misii. Proti názorům o monogenezi (tj. o jediném, přesně fixovaném kulturním středisku jako místě vzniku) tohoto písma buď v Římě, na dvoře Karla Velikého, či v některém z velkých klášterů té doby se dnes prosazuje stále zřetelněji staré stanovisko **Harolda Steinackera** o polygenetickém vzniku (tj. o tom, že toto písmo bylo připravováno paralelně v souvislosti s obdobným vývojem na různých místech) *karolínské minuskuly*. Hlavním důsledkem vzniku a poměrně rychlého rozšíření tohoto písma bylo, že mizí téměř beze zbytku rozdíl mezi písmem knihovým a užitkovým, že ostatní partikulární písma jsou postupně zatlačována a omezována, až jsou během několika desetiletí odsouzena k zániku či alespoň okrajovosti. Tím ovšem nemá být řečeno, že karolínská minuskula byla písmem jednolitým, naopak.

3a) Beneventské písmo z 11. stol.

3b) Irské písmo z let 680 – 691

Lze tu pozorovat řadu typů a variant po celé období existence tohoto písma, tedy od konce 8. století v podstatě do 12. století a nesou

zpravidla jméno určujícího klášterního skriptoria nebo jméno vyhraněných písařů (Maurdramnův typ), či příslušného teritoria (alaman-ská aj.). A konečně lze uvést, že písemné produkty této doby jsou vesměs díly různých církevních skriptorií, neboť převaha církve na poli písemné kultury byla tehdy úplná. Někde šlo o skriptoria převážně klášterní, jinde to byly kapituly.

Karolinská minuskula (v nové terminologii používající latinskou formu tzv. *carolina*), již bylo užíváno i v textech listinných, kde se časem změnila v *minuskulu diplomatickou* (odlišovala se od svého východiska a knižního souběžce především dlouhými dřívky příslušných písmen, které jsou převzaty z předchozích písem listinných), se kromě ušlechtilého, lehko čitelného a zřetelného tvaru jednotlivých písmen v klasické podobě lišila od svých předchůdců jejich izolováním a radikálním omezením zkratk. Jejich počet poněkud narůstá až průběhem doby a jednotlivá slova jsou stále častěji oddělována. Její celkový charakter určuje název, který toto písmo ve starší literatuře nese, totiž *minuskula okrouhlá*, podle elegantní zaoblenosti svých základních tvarů. Z vývoje tohoto písma lze uvést jen některé aspekty: v 9. století je to kyjovité zesilování horních dřívků písmen, pak mizení archaických, v podstatě předkarolinských forem některých písmen (otevřeně -a- ve formě dvou -c- a otevřeně -g-) a především některých ligatur, později pak stále intenzivnější prosazování kulatého -s- na konci slov místo -ss- dlouhého atd.

I v rámci tohoto zdánlivě jednotného písma dochází k diferenciaci související s funkcí rukopisů takovým písmem psaných a tak např. **B. Bischoff** rozeznává podle výzkumů **Natalie Danielové** v rámci slavného svatohavelského, ale i jiných skriptorií už v 10. století tři druhy karolíny: kaligrafické knižní písmo, užívané zejména pro rukopisy liturgického rázu či jiné knihy jim blízkého charakteru, dále běžné písmo pro průměrné rukopisy a posléze tzv. školní styl. Stejně tak nabylo některých charakteristických rysů písmo glos, na první pohled nápadně ovšem zejména svými výrazně menšími rozměry.

muneribus sub sterna locupletantur. & tria phas pariet
tali sub principe elata congaudet recta.

Demde clarus uirtutū eius coruscant. porbem decor. rti
publice cōmoda. curioso ducis celsus. animi regimine. studi
ofius geruntur. Sed que prius sup̄ne dilectionis uigore pa
genda instituunt. uigilanti principis diligentia tanto minus
negleguntur. Quālicet palatins frequens cohortis. Latius uirūq;
circūstipauerit. tumultuatio soluta tamen sagatius recolens.
assiduus p̄se populoq; incredulo orator. inopinq; p̄mississim⁹
fautor. M̄ esticia pressorum benignus consolator. cuius tū sub
tanto raptorū cōpactis adiutor. nulla inter rumpente secv
larum mora p̄seuata.

At fraudulenta hostis impurissimi machinatione. huiusmodi
operum affectib; astusum quā poterit antiquo punendis mi
nūm retardant. frat̄ eius Dolezau. exat minor. mentis p
ueritate & actuum qualitate execrandus. diabolico tactu
instinctus furoris nequitia contra uirū dī saeuiter armatus;
egru frat̄na manu rapiendi cupidus. cū nefario muristrorū
ausu. mortales exciū insidias sibi tendere quā plurimū conat̄
est. Sed diuinitus p̄destinatione. rem post modū tam futurā.

Důležitým momentem při určování proveniencie a stáří rukopisů je také jejich malířská výzdoba, jejíž analýzou je často možno určit nejen působení a směry různých uměleckých vlivů, ale nezřídka i samotné skriptorium. Toto specializované studium se již do značné míry vymyká kompetenci paleografického zkoumání a přebírá je historie umění, jež ovšem respektuje výsledky paleografických analýz, i když velmi často dochází k oddělení těchto aktivit mezi vlastní písaře a iluminátory.

Během 12. století došlo pak (první symptomy jsou v některých zemích pozorovatelné dokonce už v 11. století) k tomu, že karolínská minuskula přechází v písmo gotické, které se vyznačuje nejdříve změnou proporcí a nabývá výrazněji vertikálního charakteru. Pak se dosavadní obloučky písma karolínského lámou a dochází postupně k dvojímu lámání a vzniku silných a slabých čar a ke gotickému propojování sousedních písmen, zvanému někdy nepřesně též ligatury. Důvodů, které k této změně vedly, bylo několik: vedle změny uměleckého cítění (téměř paralelní vznik gotiky v severní Francii, kolébce tohoto písma, i když někteří upozorňují i na jižní Anglii) též změny ve způsobu seřízení pera a v neposlední míře větší potřeba psaní a tedy snaha zvertikálněním písma a postupným zvýšením počtu zkratk ušetřit u některých typů rukopisů psací látku. Přechod se uskutečňoval přes tzv. *romanogotiku* ke gotické minuskule (v nové terminologii *gotica textualis*), jež se rozpadá podle míry kaligrafie na typy základní (tj. *gotica textualis*), dekorativní (*gotica textualis formata*, dřívější označení *textura*, písmo misálové ap.) a zběžnější (*gotica textualis currens*). Ovšem v důsledku rozvoje vzdělání (znovuzrození laické vzdělanosti, vznik univerzit) a změn v sociálně ekonomické situaci ve společnosti (rozvoj měst, obchodu, nutnost uplatnění čtení a psaní v hospodářské praxi) se ukázalo, že tento typ písma zdaleka nedostačuje, neboť postihoval již jen část nutné písemné produkce. Proto se nevyhnutelně začíná vyvíjet a prosazovat vedle tohoto písma (původně kodexového) ještě typ další, totiž písmo kurzívní (*gotica cursiva*), vycházející rovněž z písma karolín-

ského, jež se přizpůsobuje rychlejšímu zběžnému psaní nejdříve v textech diplomatických (koncepty, registra ap.) a pak přechází plynule i do obdobných, tj. běžných textů v literárních kodexech. Plně rozvinuta vytváří několik typů: kaligrafickou polokurzivu (*gotica semicursiva formata*), běžnou polokurzivu (*gotica semicursiva currens*). Znovu je nutno zdůraznit, že přechody bývají často velmi plynulé, ba někdy při klasifikacích nutně vznikají pochybnosti, a to i ve vztahu k vlastní gotice textualis, resp. jejím běžnějším podobám. Mimořádně významnou roli tu sehrálo už od 12. století univerzitní prostředí (v počátcích zejména v Bologni a v Paříži), zasahující ovšem i do sfér mimo vlastní univerzitní výuku (např. tzv. *scriptura Parisiensis* zejména u miniaturizovaných textů biblických).

Základním rysem kurzivy, která se prosadila i do písem knižních, je výrazná snaha po zběžnosti, projevující se zejména nakláněním písma (zpravidla ve směru psaní, někdy ale právě opačně – především v Anglii) a potom spojování jednotlivých písem různými klíčkami, smyčkami, ale také bezprostředně různými tahy vlastních písmen. A konečně do této skupiny patří ještě písmo bastardní, mající ráz specifické polokurzivy a uplatňující se výrazně od sklonku 14. a pak především v 15. století, jehož bylo užíváno pro účely literární. Přes společný název rozlišujeme ve 14. a pak i v 15. století celou škálu teritoriálně působících bastard, jež se odlišují řadou specifických znaků.

Novověká etapa vývoje latinského písma má některé zvláštní rysy, které jsou odrazem velkých proměn v rozvoji společnosti, zvláště v oblasti hospodářské a kulturní. Znalost písma a psaní, která byla ve středověku po dlouhou dobu výsadou privilegovaných, zvláště duchovenstva, stala se v podmínkách novověku nezbytností pro stále širší okruh lidí. Písemná agenda narůstala nejen v panovnických, církevních, městských a vrchnostenských kancelářích, ale zaváděla se ve stále větším rozsahu i do dalších institucí. Umět psát a číst potřebovali obchodníci i řemeslníci, písmo se užívalo ve větší míře

7a) Gotica textualis formata z doby kolem roku 1360

v soukromých stycích. Nové náročné požadavky na písmo a na psané texty dobře uspokojoval knihtisk, který nalezl v krátké době široké uplatnění a téměř zcela nahradil psaná knižní písma. Přispěl také k rozšíření znalosti čtení a psaní a v dalším vývoji měl nepřímý vliv i na určitou unifikaci tvarů jednotlivých psaných forem písma.

V psaném písmu se rozšířila a zdokonalila kurzíva, která se stala základním typem písma novověku. Stoupající potřeba psaní vedla k urychlení tempa psaní a ke zmechanizování pohybů písačské ruky. Tak do písma pronikaly ve větší míře než dosud i osobité rysy pisatelů. Nejvýrazněji se však v novověku projevilo rozdělení dosud jednotného proudu latinského písma na větev humanistickou a novogotickou.

Oba tyto základní styly novověkého písma existovaly po dlouhou dobu vedle sebe, vzájemně se ovlivňovaly a střetávaly. V celé oblasti latinského písma je možno sledovat postupné vytlačování novogotického písma písmem humanistickým již od počátku 16. století. Tento proces neprobíhal však ve všech zemích a ve všech písemnostech resp. jejich typech stejnoměrně a současně. Nejprve proniklo humanistické písmo do jazykově latinských textů a v této sféře dosáhlo do poloviny 16. století naprosté převahy ve všech zemích. Do textů psaných národními jazyky pronikalo humanistické písmo pomaleji a postupně od 15. do 19. století. V současné době je humanistické písmo prakticky jedinou užívanou formou latinského písma, psaného i tiskového.

Humanistické písmo se uplatnilo nejprve ve své vlasti, v Itálii, kde získalo od poloviny 15. století zcela půdu v latinských a později i v jazykově italských textech, a šířilo se odtud téměř do celé Evropy. Základní tvar humanistického písma, z něhož se všechny jeho druhy a typy pod výrazným vlivem nových podmínek v novověku vyvinuly, je knižní okrouhlé humanistické písmo, *humanistica rotunda libraria saeculi XV*. Minuskuly tohoto písma věrně napodobují karolínu (dříve zvanou karolínská minuskula), majuskuly mají většinou tvary kapitály. Minuskulní písmena jsou svíslá, jsou

QVORIS TVI SILVINE: QVOD
quod stipulanti spondideram tibi: reliquā
pensunculam peti. Nam superioribus
decem libris hac minus parte debitum: quod
nature persoluo reddideram. Superest ergo
cultus horrorum segnis ac neglectus quon-
dam ueteribus agricolis: nunc uel celeberrim-
us. Siquidem cum parior apud prisca

esset frugalitas: largior tamen pauperibus fuit usus epularum: lac-
tis copia: ferinaque ac domesticarum pecudum carne: uelut aqua
strumentoque summis atque humillimis uictum tolerantibus. Mox
consequens et precipua nostra ætal dapibus libidinosis præna cō-
stituerit. Coenæque non naturalibus desideris: sed censibus cōsti-
mentur: Plebea paupertas summo præciosioribus cibis ad uulga-
res compellitur. Quare cultus horrorum: quoniam et fructus magis
inusu est diligentius nobis quæ tradiderunt maiores: præcipiendus est.
Isque sicut in statuam prosa oratione prioribus subnecteretur eod-
em: nisi propositum expugnasset frequens postulatio tua: que per-
uicax ut poetical numeris explerem georgica carminis ommissas paruis
quas tamen ut ipse Virgilius significauerat: post se memorandum
reliquit. Neque enim aliter istud nobis fuerit audendum: quæ exu-
luntate uatis maxime uenerandi: cuius quasi numine instigante:
pigre sine dubio propter difficultatem operis: uecum tamen non sine
spe prosperi successus aggressi sumus tenuem admodum et pene uidu-
atam corpore materiam: que tam exilis est: ut in consumatione
quidem totius operis arnumerari uelut particula possit. Laboris no-
stri: per se uero et quasi suis finibus terminata nullomodo speciose
confici. Nam et multa sunt eius quasi membra: de quibus aliquid
possumus affari: tamen eadem tam æcqua sunt: quod a uincæ græcæ

tvorena několika samostatnými tahy pera a ve slovech nejsou spojována. Typickými písmeny jsou dvoubříškové -a-, dlouhé -s- a -f- s drůtky končícími na základní lince. Toto vysloveně knižní písmo nemělo ve své rukopisné podobě dlouhého trvání. V novověku bylo nahrazeno tiskovým písmem podobného tvaru, jež se označuje názvem *antikva*. Psané humanistické písmo se v novověku udržuje převážně jen v polokurzívni a kurzívni podobě, která vznikla úpravou knižního písma pro rychlejší a plynulejší psaní.

P edes uero icesq; mordacibus uerbis
A tridem allocutus est: & nondum cessabat ab ira
V ino grauiter caris oculos habens: cor uero cerui
N unquam ad bellum simul cum exercitu armari
N eq; infidias adire cum optimacibus achiuor
P assus es in animo hoc uero tibi mors uideatur et
C erre multo melius est in exercitio amplexu achiuor
M unera auferre quicumq; contra te dixerit
P opuli deuorator rex es quoniam pufillos regis
C erre. n. atride nunc summe iniuria fuisses affectus
S ed tibi dicam & per magnū usurandum uirabo
S i per hoc sceptrū quod quidem nunq; folia & ramos
P rouducet: postq; primo cesuram in montibus reliquit

10) Italská humanistická polokurzíva z konce 15. stol. (1477)

Humanistická polokurzíva (dosud všeobecně označovaná nepřesně jako kurzíva) se vyvinula ve 2. polovině 15. století patrně ve Florencii, v sídle slavné humanistické kaligrafické školy. Typickým rysem novověké humanistické polokurzívy je náběh ke spojování některých písmen ve slově, tendence k zaoblování nebo k jinému zdobení konců dlouhých dříků, častý sklon písma doprava a tvarová změna některých písmen. Charakteristickými písmeny humanistické polokurzívy je jednobříškové -a-, dále písmena -f- a dlouhé -s-, která vyplňují celý prostor pro psaní, a písmeno -g-, jehož původní ovál pod základní linkou se mění v oblouk nebo smyčku.

K rozšíření znalosti humanistické polokurzívy v Itálii a také za hranicemi Itálie přispěl knihtisk, v němž se od počátku 16. století užívá též polokurzívních humanistických typů zvaných *italika*, tvarově podobných psané humanistické polokurzívě. Významnou úlohu při šíření znalosti psané humanistické polokurzívy měly i písemnosti papežské kanceláře. Od pontifikátu Mikuláše V. (1447–1455) byla tímto písmem zvaným tehdy *lettera dei brevi* psána všechna brevía a jejich prostřednictvím se znalost tohoto písma šířila do celého katolického světa. V 16. století získalo písmo papežských brevií, označované dnes jako *humanistica semicursiva papalis*, již definitivní podobu. Je to písmo velice úhledné a dobře čitelné, dlouhé dříky písmen se v horním prostoru pro psaní prohýbají doprava, v dolním prostoru doleva a jsou kyjovitě zesílené.

Písmo brevií, poněkud upravené, se dostalo pod označením *cancellaresca* do tištěných učebnic kaligrafů a jejich prostřednictvím do písemností různých kancelářů i soukromých osob. Cancellaresca se poprvé objevuje v tištěné práci **Lodovika Vicentina La Opera**, která vyšla v Římě roku 1522. Později kaligrafové vytvářeli různé varianty tohoto písma, které měly také různá označení. Souhrnný moderní název všech těchto písem je *humanistica semicursiva italica*.

Z písma polokurzívního se při rychlejším psaní vytvářela živelně humanistická kurzíva, pro niž je typické psaní písmen většinou jedním tahem pera, sklon písma doprava a spojování písmen ve slově,

řil a setkáváme se s ním ve francouzských tištěných učebnicích psaní a kaligrafických příručkách. Vliv humanistického písma se projevil i na domácím francouzském novogotickém písmu, které se začalo zaoblovat a vytvářelo se tak smíšené francouzské novogoticko-humanistické písmo, užívané v kancelářích. Nazývalo se různě; nejčastěji *financière*, ale také *rondo* nebo *bastarda*. Oba proudy humanistického písma, italský a domácí, se v průběhu 18. století sblížovaly a výsledkem vzájemného působení bylo vytvoření moderního francouzského písma zvaného *coulée*, které se užívalo i v jiných oblastech Evropy. U nás se toto písmo vyučovalo také pod označením francouzské písmo.

Během 18. století se přeneslo ohnisko vývoje moderního humanistického písma do Anglie, kam sice proniklo toto písmo již v 16. století, ale narazilo zde na konzervativní setrvávání u domácích novogotických písem, zvláště v úřadech a u soudů. Humanistické písmo se zprvu uchytilo pouze v užším kruhu vzdělanců a na univerzitě v Cambridge. Na počátku 17. století zavedli humanisté do škol humanistické písmo zvané *Italian Hand*, ze kterého se vyvinulo tzv. *English Round Hand*. Od počátku 18. století toto písmo převládlo ve školách a v kancelářích. Jeho varianta, označovaná jako *English Hand*, se rozšířila prostřednictvím učebnic psaní a také obchodní korespondence i za hranice Anglie a stala se téměř univerzálním typem moderního českého humanistického písma ve 2. polovině 19. století.

V Německu se od dob **Filipa Melanchthona** (1497 – 1560) ustálil zvyk psát humanistickým písmem pouze jazykově latinské texty, zatímco německy se psalo a tisklo až takřka do poloviny minulého století písmem novogotickým. Rozlišení stylu písma podle řeči, kterou byla písemnost psána, bylo důsledně dodržováno. I jedno slovo, které mělo základ cizího původu a koncovku německou, se psalo dvojím písmem: základ humanistickým a koncovka novogotickým. Ojedinelé pokusy o zavedení humanistického písma do němčiny, které jsou spojeny se jmény **Gottfrieda Wilhelma Leibnize** (1646–1716), **Friedricha Gottlieba Klopstocka** (1724–1803),

A B C D E F G H I J K L L
 M N N O P Q R S T U V
 W X X Y Z z. aabbccddeeffgh
 ijkkllmmnoppqrrssttuwvxyz.

A B C D E F G H I J K L
 M N M N O P Q R S T
 U V W X X Y Z. abbcdddefogh
 ijkkllmmnoppqrrssttuwvxyz.

Aabbccdeffghhhb ijkkkl
 llmnooppqrrrsstttuv
 vwxxyyz

13) Anglická humanistická kurzíva 18. stol. (Humanistica cursiva
 britanica saec. XVIII. [English Round Hand])

školní výuky. I zde je patrný vliv anglické humanistické kurzívy. Humanistické písmo, zavedené pod názvem normální písmo roku 1941 do němčiny, se od tohoto staršího humanistického písma podstatně liší. Poválečný tvarový vývoj psaného humanistického písma v Německu, určený školní výukou psaní, zaznamenal výraznější změny hlavně u majuskul.

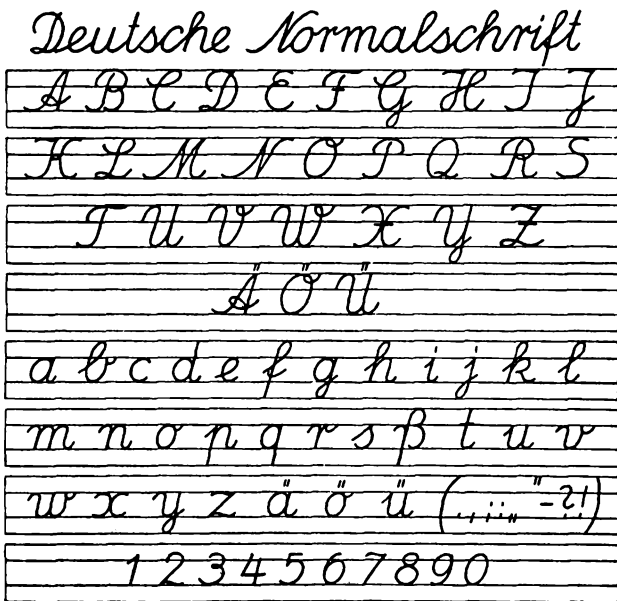
Pod označením novogotické písmo rozumíme všechny typy písma v novověku, které se tvarově vyvinuly ze středověkého gotického písma. Novogotické písmo se nejdéle udrželo v německých textech a proto bývá někdy v literatuře označováno jako písmo německé. Toto pojmenování není však správné. Jde tu v podstatě stále o písmo latinské, jímž se psaly texty nejen německé, ale i české, dánské a částečně i italské, francouzské a další. Proto za přesnější označení této větve latinského písma považujeme název novogotické písmo. Národní modifikace novogotického písma lze pak blíže určit připojením příslušného adjektiva (německé novogotické písmo, české novogotické písmo, francouzské novogotické písmo apod.).

V Itálii ztvárnilo již v 16. století písmo humanistické, přesto se v některých písemnostech udrželo po určitou dobu i písmo vycházející z gotického stylu. V písemnostech obchodníků a notářů se objevují v 16. století polokurzívní písma zvaná *lettera mercantesca* a *lettera notaresca* a různé varianty, ale tato novogotická písma byla brzy zatlačena humanistickým písmem. V papežské kanceláři se na sklonku 16. století ustálila těžko čitelná *lettera bollatica*, zvaná též *littera Sancti Petri* (papežská novogotická polokurzíva, *neogotica semicur-siva papalis*), které se při psaní bul užívalo až do 2. poloviny 19. století, do počátku pontifikátu Lva XIII. (1878 – 1903).

Ve Francii převládala v 1. polovině 16. století písma novogotická. Běžné zápisy se psaly živelně vytvořenou, a tudíž tvarově nestabilizovanou novogotickou kurzívou, v kancelářích převládala francouzská novogotická polokurzíva s některými výraznými rysy majuskul. V 17. století již ustupuje novogotické písmo do pozadí a novogotické

ký styl se projevuje pouze ve smíšených písmech novogoticko-humanistických.

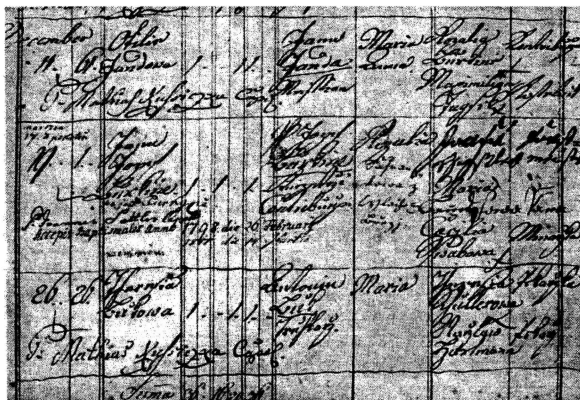
V Anglii se novogotické písmo udrželo poněkud déle než ve Francii, přestože i zde bylo vytlačováno humanistickým písmem prakticky již od 16. století. Anglické novogotické písmo se vyvinulo ze středověké gotické polokurzívy přizpůsobením novým poža-

14) Německá humanistická kurzíva 20. stol. (*Humanistica cursiva germanica saec. XX. [Deutsche Normalschrift]*)

davkům a užívalo se hlavně v úřadech, ve školách a u soudů. Je to takzvané *Secretary Hand* a dělí se na stojaté písmo (anglická novogotická polokurzíva) a na nakloněné písmo (anglická novogotická kurzíva). V královské kanceláři se užívalo i v novověku v podstatě středověkého písma zvaného *Chancery Hand*, u soudů se dlouho udrželo neestetické a špatně čitelné písmo zvané *Court Hand*. Používání těchto písem bylo zakázáno v době anglické revoluce (1650), ale v období restaurace Stuartovců přišla opět do módy. Definitivní ústup novogotických písem nastal až v 18. století, když jejich užívání bylo zakázáno parlamentem (1731).

V Německu a v písemnostech jazykově německých se novogotické písmo udrželo téměř až do poloviny 20. století, a to ve třech základních druzích, které se modelově konstituovaly již v 16. století. Je to kreslené německé novogotické písmo neboli *fraktura*

15) Anglické novogotické kreslené písmo 17. stol. (1682).
(*Neogotica britanica picta*. [Court Hand])

Man muß die Mutter im Hause,
die Kinder auf der Straße, den
gemeinen Mann auf dem Markt
darum fragen und denselbigen
auf das Maul sehen, wie sie reden
und ihnen danach dolmetschen-
so verstehen sie es denn und merken

Wisset, daß ihr nicht mit ver-
gänglichem Silber oder Golde er-
löset seyd von eurem eiteln Wan-
del, nach väterlicher Weise; son-
dern mit dem theuren Blute
Christi.

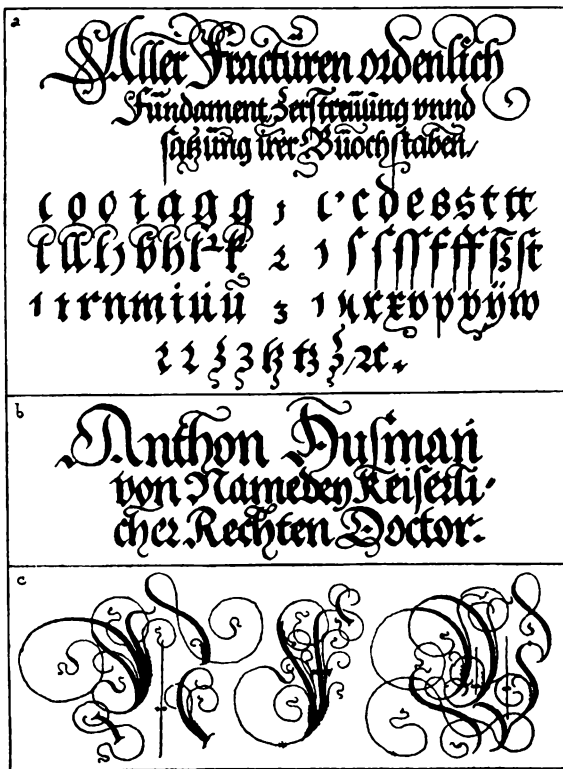
Mein Kind, willst du meine
Rede annehmen, und meine
Gebote bey dir behalten :

(*Frakturschrift*), německé novogotické polokurzívní písmo neboli *kanzlei* (*Kanzleischrift*) a německé novogotické kurzívní písmo, tzv. kurent (*Kurrentschrift*).

Fraktura se uplatnila v novověku především jako tiskové písmo, v rukopisné podobě sloužila hlavně jako ozdobné písmo v nadpisech a ve zvlášť pečlivě psaných rukopisech. V průběhu novověku se rukopisná fraktura příliš nezměnila, určitou variabilitu lze pozorovat pouze u ozdobných částí písmen, hlavně u majuskul. Každé písmeno kreslené fraktury je sestavováno několika samostatnými tahy pera seřiznutého do širokého hrotu, ve slově stojí písmena samostatně. Svislé díčky bývají jednou nebo dvakrát zalomené nebo mírně prohnuté. Dlouhé horní díčky nejsou opatřeny hranatou smyčkou, typickou pro středověké gotické písmo. Z ní zůstal pouze náznak v podobě ozdobné vlnovky.

Názvem *kanzlei* se označuje novogotické polokurzívní písmo, které se zpočátku užívalo převážně k psaní listin a jiných důležitých písemností. Postupně ale bylo v těchto písemnostech nahrazováno rychlejším kurentem a v 18. a 19. století byla tato polokurzíva převážně už písmem vyznačovacím, užívaným při psaní nadpisů; jen zřídka se jím psaly i celé texty. Slavnostní písemnosti se psaly smíšeným písmem zvaným *Frakturkanzlei*, které se vyvinulo v průběhu 18. století.

Základním druhem novogotického písma v Německu byla německá novogotická kurzíva zvaná *kurent*. Kurent vznikl z potřeby písma rychlého a přitom dobře čitelného, které se dalo také snáze psát. Na rozdíl od jiných kurzívních písem se nevyvíjel kurent delší dobu živelně, ale byl již v 1. polovině 16. století formován kaligrafy a učiteli psaní, kteří podávali v tištěných učebnicích psaní podrobný popis tvarů jednotlivých písmen kurentu a často i návod k jejich nácvi. Vlivem těchto příruček se kurent poměrně brzy tvarově sjednotil a stabilizoval, ale také si zachoval některé, vzhledem k potřebám plynulého psaní nevhodné, tzv. gotické prvky. Jsou to především ostré úhly uvnitř písmového obrazu, které jsou na překáž-

17) Německé novogotické kreslené písmo 16. stol. (Neogotica germanica picta saec. XVI. [Frakturschrift, fraktura])

ku rychlému psaní (proto se v neusměrňovaném písmu mění v oblouky) a zdvojování dříků některých písmen, jež snad mělo napodobit silné dříky starého gotického písma psaného širokým perem.

Sledujeme-li vývoj kurentu od 16. století až do 20. století, zjistíme přes jeho značnou stabilizaci určité proměny v základních tvarech některých písmen i v celkovém obrazu písma. Z jednotlivých minuskulních písmen největší proměnu prodělalo -c-, -e-, -k-, -r-, a dlouhé -s-. Majuskuly získávají většinou podobu zvětšených minuskul, byť poněkud upravených. Výraznější tvarové proměny sledáváme u majuskulního -B-, které se někdy zaměňuje za podobné -L-, dále u -K-, které se liší od moderního -R- pouze orientací počátečního obloučku u horní dotaznice.

Mění se i celkový vzhled písma. V 1. polovině 16. století je vzdálenost řádků poměrně malá a horní a dolní dříky nemají volný prostor pro dostatečné rozvinutí. Ve 2. polovině století se písmo stává jasnějším, krátké dříky, původně nakloněné doleva, se napřimují, horní délky dříků získávají sklon doprava. V 17. století se projevuje v písmu, zvláště v ozdobných prvcích majuskul, určitý vliv baroka, jehož nejvýraznějším rysem jsou nefunkční rozmáchlé křivky vyplňující prostor mezi řádky a přesahující někdy z jednoho řádku do dalšího. Písmo je stínováno přítlakem na brko, který způsobuje nadměrné rozlévání inkoustu zvláště při změně směru tahu pera. Ve 2. polovině 17. století se řádky oddalují a prodlužují se horní a dolní dříky, které kontrastují s písmeny a jejich částmi ve středním prostoru pro psaní, jejichž velikost se nemění. Spojování jednotlivých písmen ve slově je pečlivější a důslednější než dříve a to má vliv na tvar jednotlivých písmen (jejich součástí se stávají i spojovací tahy) i na celkový vzhled napsané písemnosti.

V 18. století ovlivňoval podobu německého kurentu také nestejný sklon dříků. Krátké dříky ve středním prostoru pro psaní bývají svislé nebo nepatrně nakloněné doleva, dlouhé dříky mají v horním prostoru pro psaní silný sklon doprava. Zvláště výrazné jsou tyto znaky v tzv. Curasově kurentu, rozšířeném v 18. století v Prusku. Koncem

18. a v 19. století se sklon písmen vyrovnává, krátké dříky jsou stejně nakloněné jako dlouhé a tím se opět mění podoba napsaného textu. Vlivem školní výuky bylo v Německu od roku 1870 zaváděno do písemnosti písmo stojaté, jehož jednotlivá písmena byla podstatně nižší než u staršího kurentu. Podobný ráz má i tzv. **Sütterlinovo** písmo, které bylo roku 1911 zavedeno v Prusku a po první světové válce se rozšířilo i do ostatních oblastí Německa až na Bavorsko, kde se udrželo písmo z roku 1870. Ke sjednocení tvarů novogotického školního písma došlo v Německu až do roku 1935. Opět šlo o písmo stojaté se značně širokou písmovou kresbou. Tímto písmem se psalo ve školách ovšem pouze krátkou dobu, do roku 1941, kdy bylo v Německu veškeré novogotické písmo, psané i tištěné, nahrazeno písmem humanistickým.

Novověký vývoj latinského písma byl do značné míry ovlivněn zvýšenou společenskou poptávkou po znalosti psaní a potřebou písma rychlého a dobře čitelného. Tato poptávka nemohla být již uspokojována tradičními způsoby. Skriptoria, která byla ve středověku vedle panovnických kanceláří důležitými středisky písařské aktivity, ztratila v novověku svůj význam v důsledku rychlého rozvoje a rozšíření knihtisku. Kanceláře si udržely určitý vliv na vývoj písma až do počátku novověku, nebyly však organizačně schopny plnit nové úkoly při šíření znalostí písma. V novověku přestaly kanceláře samy vychovávat své písaře a využívaly služeb jinde vyškolených písařů, takže dříve výrazné zvláštnosti písma jednotlivých kanceláří byly brzy setřeny. Od 17. století se písmo běžných úředních písemností odlišovalo od písma soukromých písemností pouze větší pečlivostí a kaligrafičností, nikoli zvláštními druhy a typy písma. Unifikačním činitelem v rámci novověkých písařských okruhů byl novověký způsob výuky psaní a relativně jednotné předlohy a učebnice psaní užívané při výuce.

Výuku psaní začaly obstarávat od konce středověku obecně vzdělávací školy od nejnižších až po univerzity. V novověku značně stoupl význam nižších škol pro výuku psaní a výrazně se projevil

zvláště v posledních dvou stoletích. Až do konce 18. století nemohly však venkovské a městské školy všude plně uspokojit stoupající poptávku po znalosti písma a psaní. Jejich činnost v tomto období doplňovali soukromí písaři a kaligrafové, kteří poskytovali veřejnosti nejen své písařské služby, ale stávali se také příležitostnými učiteli psaní, nebo zřizovali soukromé školy, v nichž vyučovali vedle psaní i dalším základním předmětům.

Řemeslní laičtí písaři existovali již v dřívějších dobách, v novověku však nacházeli širší uplatnění. Mnozí z nich zastávali také místo písařů v městských a jiných kancelářích, někteří sestavovali vzorníky písma nebo i celé učebnice psaní, často vydávané i tiskem. Vliv tištěných učebnic psaní, vzorníků a předloh písma byl i územně širší než u rukopisných příruček.

Úspěch tištěných učebnic psaní byl založen na zdokonalené metodice výuky psaní, na takzvané metodě analyticko-syntetické, spočívající v nácvičku jednotlivých prvků písmen a jejich skládání. Tuto metodu propracoval **Johann Neudörffer starší** (1497 – 1563) a stal se jejím nejúspěšnějším propagátorem jak ve své písařské škole v Norimberku, tak i ve vydaných příručkách.

Nejstarší tištěnou prací Neudörfferovou a patrně vůbec nejstarší tištěnou písařskou příručkou vzniklou severně od Alp je takzvaný *Fundament* z roku 1519. Je to dřevořezem rozmnožená příručka s jedenácti ukázkami písma, které zahrnují návod k psaní kurentu, ukázky souvislého textu psaného kurentem, písmem kanzlei a frakturou, zdobené iniciály a návod k seřezávání brka. Nejvýznamnější a nejznámější prací Neudörfferovou je *Ein gute Ordnung* z roku 1538, obsahující teoretické i praktické návody, jak učit psát různými druhy písma. Písmena jsou rozdělena do šesti skupin podle shodných morfologických prvků a výuka se zahajovala nácvičováním jednotlivých prvků, z nichž se sestavovala písmena.

Význam Neudörfferova díla nespočívá však pouze ve sféře metodické. I tvary jednotlivých písmen, které Neudörffer upravil, se staly východiskem při formování a vývoji novogotického písma.

Varianta kurentu označovaná jako *gemeine Kurrentschrift*, pro niž našel Neudörffer vzor patrně v písemnostech kanceláře císaře Maxmiliána I., se stala základem německé novogotické kurzívy, jež se udržela s určitými tvarovými změnami některých písmen až do 20. století. Písmo zvané *gebrochene Kurrentschrift* s dvakrát zalomenými hlavními dřívky silně ovlivnilo *německou novogotickou polokurzívu* (kanzlei), tvarově stabilizovanou již v 16. století. Neudörffer také vytvořil z prvků fraktury a geometrických tvarů bohatou škálu majuskulních tvarů jednotlivých písmen abecedy, z nichž vycházeli později tvůrci novogotických iniciál. Znalost Neudörfferova písma i jeho metody výuky psaní šířili v Německu i za hranicemi Německa žáci a pokračovatelé velkého mistra. Přitom se jim často dařilo překonat lokální tradice a tak se zasloužili o určitou unifikaci tvarů německého novogotického písma v 16. století na velkém území. Oblíbená a značně rozšířená byla písmařská příručka Neudörfferova žáka **Wolfganga Fuggera**, která vyšla v Norimberku roku 1553 (*Ein nutzlich und wolgegründt Formular Manncherley schöner schriefften...*). V Kolíně nad Rýnem žil a pracoval **Mathias Wassenberger** a vydal tam roku 1548 tiskem práci nazvanou *Manncherhandt Geschreyften. Ein zierlich kunst Buch aus den furnemsten grunden...*, téhož roku vydal v Curychu učebnici psaní **Johannes Kleiner** pod názvem *Ein new Cantzleysch Fundamentbüchlin von mancherley geschriffen und zierlichen zügen...*, ve Štrasburku vyšla roku 1568 příručka **Jörga Schreppelera** nazvaná *Ein Künstlich Alphabet...* atd. Na našem území žil a pracoval také jeden epigon Neudörfferův, učitel a kaligraf **Ulrich Lemp**, který působil v Chebu a sestavil rukopisné vzorníky písma. V Čechách však nenalezly širší uplatnění.

V 17. století se poměrná jednota písma v Německu narušila. Vytvořilo se několik písmařských okruhů, reprezentovaných příslušnými učebnicemi psaní. Nejvýznamnější byly oblasti: francká s centrem v Norimberku, saská soustředěná v Lipsku a v Drážďanech a slezská se střediskem ve Vratislavi. Odlišnosti písem jednotlivých

oblastí nejsou podstatné, netýkají se většinou základních tvarů písmen, ale spíše jejich ozdobných prvků, stavby písmového obrazu (vnitřních proporcí a sklonů částí písmen) a uspořádání písma jako celku na ploše.

V 18. století se vytvořila zvláštní situace v Prusku, kde panovník poskytl kaligrafu **Hilmaru Curasovi** privilegium, které zakazovalo vydávat a rozšiřovat v Prusku jiné než Curasovy písmařské příručky. Písmo Curasovy učebnice z roku 1714 zvané *Calligraphia Regia* se v Prusku udrželo po celé století a ovlivnilo písmo i v jiných oblastech Německa. Toto písmo se vyznačovalo zvláště ostrými úhly v písmovém obrazu, svislými krátkými dřívky a silně doprava nakloněnými dlouhými dřívky v horním prostoru pro psaní. K dalšímu sjednocení tvarů písma v Německu došlo až v 19. století, kdy se již plně projevoval vliv veřejných škol na vývoj písma.

V rakouských zemích byly v 16. století užívány písmařské příručky německé a také někteří Neudörfferovi žáci působili v úřadech ve Vídni jako písmaři. První původní rakouské tištěné písmařské příručky pocházejí z poloviny 17. století a jejich autorem je kaligraf **Andreas Reich**. V 18. století působil ve Vídni několik kaligrafů, kteří také vydávali tištěné písmařské příručky. Nejzávažnější byla práce jinak zcela neznámého učitele vídeňské normální školy **Johanna Schalteho** z roku 1775 nazvaná *Anleitung zum Schönschreiben nach Regeln und Mustern oder Vorschriften zum Gebrauche der Schulen in den k.k. Staaten*, která se stala první jednotnou a všeobecně povinnou a závaznou učebnicí psaní pro všechny základní školy rakouského soustátí. Tato učebnice byla ve školách skutečně používána a značně tak ovlivnila další vývoj písma v celé oblasti. V našich zemích měla značný podíl na vítězství německého kurentu nad domácími novogotickým kurzívním písmem.

Písmařské knížky a příručky přispěly i v některých dalších zemích Evropy k šíření znalosti písma. Z hlediska celoevropského vývoje humanistického písma měly v 16. století největší důležitost učebnice italské. V nich bylo dotvořeno italské humanistické polokurzívné pís-

mo zvané *cancellaresca*, které se prostřednictvím tištěných učebnic stalo známým i za hranicemi Itálie. Prvně se objevuje ve zmíněné práci **Lodovika Vicentina** vydané v Římě roku 1522 pod názvem *La Operina*. Významné příručky vydali **Giovanni Antonio Tagliente**, **Vespasiano Amphyareo**, **Eustachio Ccelebrino**, **Giovanni Francesco Gresci** a další.

Autorem první speciální učebnice psaní humanistického písma, která vyšla severně od Alp, byl slavný kartograf **Gerhard Mercator**. V práci nazvané *Literarum latinarum, quas italicas, cursoriasque vocant, scribendarum ratio* (1540), podává podrobný návod, jak naučit psát humanistickou polokurzívou, a zdůrazňuje přednosti tohoto písma před novogotickým. Zásluhou **Mercatorovou** bylo na mapách novogotické písmo záhy vystřídáno humanistickým.

V 17. a 18. století se přesouvá těžiště vývoje humanistického písma z Itálie do Francie a později do Anglie. V obou zemích a také v Nizozemí vznikaly četné učebnice psaní, které tam pomáhaly šířit znalost humanistického písma. Za hranicemi již nebyly tyto příručky tak rozšířeny jako italské příručky ze 16. století. Bylo tomu tak nepochybně i proto, že ukázky takzvaného francouzského a anglického písma se od 17. století objevují ve všech významnějších evropských učebnicích psaní včetně německých.

V našich zemích nebyla až do konce 18. století vydána tiskem žádná speciální učebnice psaní. Výuku psaní zajišťovala poměrně hustá síť škol veřejných i soukromých a soukromí učitelé psaní, od 17. století byly u nás v hojnější míře využívány také zahraniční učebnice, zvláště německé a italské. Svědčí o tom původní tisky i opisy těchto učebnic, dochované dodnes v našich archivech a v knihovnách.

Ve školách se používalo při výuce psaní vzorových předloh písma, které, jak dosvědčuje **Bohuslav Balbín**, žáci kopírovali přes průsvitný papír nebo objížděli suchým perem předlohu. Také **Jan Ámos Komenský** považuje nácvik tvaru písmen obtahováním vyrytých nebo barvou naznačených stop vzorových písmen za vhodný

prostředek k základnímu seznámení se žáků s písmeny. Při nácvičku psaní jednotlivých písmen ale navrhuje, aby byly nejprve procvičovány základní prvky písmen a z nich aby se skládala písmena celá. Zde jde již o principy metody analytické-syntetické, která se v primitivní podobě u nás užívala již v 16. století, jak tomu nasvědčuje poznámka o psaní ve školním řádu **Petra Codicilla** z roku 1586.

První provenienčně a patrně i jazykově českou tištěnou speciální příručku pro výuku psaní napsal **František Antonín Steinský**, učitel krasopisu na pražské normální škole, později profesor pomocných věd historických na filozofické fakultě v Praze. Jde o vzory písma na jednoduchém základě pro učitele venkovských škol o roku 1778, které vyryl do mědi a vydal pražský mědirytec **Jan Jiří Balzer**. Protože se písmo této příručky poněkud lišilo od vídeňského kurentu, bylo její užívání zakázáno (vedle dalších pražských učebnic) dvorským dekretem z 9. prosince 1780. Snad i proto se dosud nepodařilo objevit žádný exemplář Steinského příručky. Řadu dochovaných českých vzorníků psaného písma zahajují až roku 1823 **Václavem Hankou** vydané Krasopisné přepisy v běžném, lámaném, stojatém, latinském a staročeském písmu. Písma navrhl pražský kaligraf **Jan Jakub Küssel**, autor četných dalších prací tohoto druhu známých i za hranicemi Čech, rytecké práce provedl **Jan Stölzl**. První českou dochovanou skutečnou učebnicí psaní je práce **Jana Svobody** z roku 1841 nazvaná Malý písmař. Od poloviny 19. století počet českých učebnic psaní rychle stoupá. Většina z nich vznikla v souvislosti se školní výukou psaní.

Vývoj písma v české kulturní oblasti nebyl dosud soustavněji zpracován. Pokud pomíneme zcela vnějškový dotyk s římskou kulturou v 2. století n.l. v podobě římských nápisů v Trenčíně, Boldogu a Mušově a dosti nepravděpodobný kontakt v době Sámově, spadají počátky písemné kultury vjedno s Velkomoravskou říší. Už v době před cyrilometodějskou misí tu musily být alespoň v omezeném rozsahu k dispozici liturgické texty latinské, nad nimiž převládla po r. 863 písemná kultura slovanská, a to patrně ve formě hlaholské.

Vedle ní ovšem přetrvávala literatura latinská, psaná nepochybně karolínou, importovaná ze středisek bavorských, zejména z Řezna, ale asi i ze samotného Říma. Ojedinelé doklady jsou tu vesměs cizího původu. Stejná situace je i v celém 10. století, už přemyslovském, kdy latinská kultura a tedy i písmo získávají definitivní převahu. Karolína v podání bavorských skriptorií, zejména svatojimramského v Řezně, tu je nepochybně jediným importovaným a tedy také napodobovaným vzorem.

Nejstarším rukopisem, který byl podle našich dnešních znalostí českým prostředím objednan – méně jistý je jeho bezprostřední český původ – je tzv. kodex wolfenbüttelský, resp. ta jeho část, která obsahuje legendu o sv. Václavu mantovského biskupa **Gumpolda**, kterou objednala manželka českého knížete Boleslava II., kněžna **Emma**. Protože ta zemřela v r. 1006, musí rukopis, psaný karolínou, pocházet z doby krátce před tímto datem. Další konkrétní doklady jsou až z druhé poloviny 11. století: jde zejména o skupinu rukopisů kolem tzv. Korunovačního evangelistáře krále Vratislava (zvaného též Vyšehradský kodex podle původního místa uložení), která je psána rovněž karolínou. Výjimku tvoří samotný Vyšehradský kodex, který je jako jeden z mála v celém středověku kompletně psán kvadrátní kapitálou, používanou v té době jinak takřka výlučně jako písmo titulů či nápisové. Přímá provenience tohoto souboru není ovšem známa. Nevylučuje se ani objednávka z ciziny, i když nelze zcela odmítnat ani domácí původ – nejspíš ze skriptoria kláštera břevnovského.

I kodexy 12. století jsou psány vesměs karolínou, ovšem už pokročilejšího rázu, a jsou i dokladem zintenzívnění písařské činnosti vůbec. Určitěji lze zachytit olomoucké skriptorium za biskupa **Jindřicha Zdíka** (1125 – 1150), kde se objevuje i diplomatická minuskula, která je částečně nápodobou písma císařské kanceláře. U knižního písma dosud nevíme, zda má nějaké specifické rysy české oblasti, jako to zatím nemůžeme říci ani o textech návazných. Ještě ve 12. století lze vystopovat existenci dalších skriptorií, vesměs klášterních (premonstrátský Strahov, cistercký Pomuk aj.).

Počátkem 13. století pak vnikají do písařské praxe první vlivy písma gotického, zřetelné např. dobře v rukopisu obsahujícím kroniku **Vincenciovu a Jarlochovu**, který vznikl v milevském klášteře. Po polovině 13. století je třeba počítat s vyvinutým písmem gotickým, které v kaligrafické formě (*gotica textualis formata*) sdružuje některá vedle sebe stojící písmena (α = oc apod.). V té době je třeba počítat už s větším počtem skriptorií v českém prostředí, stále ještě vesměs církevních. Od nich se začínají odlišovat písma kancelářská, mající aspoň občas zběžnější charakter. Zatímco dotud byly rozdily zejména v prodlužování dříků, nyní lze spatřovat v diplomatických písemnostech polokurzivní charakter, který už od doby Přemysla Otakara II. přechází někdy i do výrazné diplomatické kurzivy.

Tento diferenciatní proces se u nás ve 14. století obdobně jako o něco dříve v cizině prohlubuje v obou liniích písařské činnosti. V prostředí kodexovém sledujeme na jedné straně produkty nekaligrafičtější (často s bohatou výzdobou uměleckou) a u slavnostních rukopisů liturgických (např. skriptorium svatojiřské, skriptorium pro potřeby královny-vdovy **Elišky Rejčky** nebo pisárna z prostředí olomouckého biskupa **Jana ze Středy**), na druhé pak vysoce individualizované kurzivní rukopisy textů běžných, hlavně traktátového a školského, tj. především univerzitního obsahu (*gotica textualis cursiva*), mezi nimiž je opět řada mezistupňů. Ty jsou ovšem nejdříve sledovatelné v různých marginálních či jiných poznámkách a pokynech pro iluminátory (zvaných reprezentanty) aj. Teprve od pokročilejší první půle 14. století byly doprovázeny soustavnějším výskytem celých textů v tomto druhu písma, takže byla vyslovena domněnka, že toto písmo se vyvinulo autonomně z gotického knižního písma bez bezprostředního ovlivnění písmem diplomatickým, kde dochází k diferenciaci už výrazně od 13. století. A posléze se vytváří písmo bastardní, jež je v podstatě syntézou prvků kaligrafických a kurzivních a uplatnilo se nejdříve v listinách a jiném diplomatickém materiálu a teprve potom proniklo i do oblasti literární.

Na počátku novověku se v českých zemích ustálil úzus, že jazykově české a německé texty se psaly písmem novogotickým a latinské humanistickým. Tato diferenciací stylů písma podle jazyků písemností, důsledně dodržovaná až do první poloviny 19. století, měla hlubší příčiny historické a politické. Významnou úlohu přitom sehrála skutečnost, že v předchozím vývoji bylo již gotické písmo přizpůsobeno české řeči, takže se i novogotické písmo jeví jako vhodnější pro psaní českých textů než písmo humanistické, které bylo tehdy poznáváno pouze prostřednictvím latinských, popřípadě italských textů. Alespoň zmínit je třeba dva pokusy přizpůsobit češtinu písmu i ortograficky. Zatím co pokus z počátku 14. století zcela zapadl, pokus spojovaný zřejmě neprávem s osobou M. Jana Husa, se posléze prosadil i graficky. K upevnění pozice novogotického písma v Čechách přispěla i politická situace po Bílé hoře, kdy se v Čechách ve stále větší míře užívala psaná i tištěná němčina. Když pak v době národního obrození proniklo humanistické písmo do češtiny, zůstalo novogotické písmo pouze v německých textech, a to až do počátku čtyřicátých let 20. století.

Novogotické písmo v Čechách prodělalo za toto dlouhé období mnohé proměny, které se týkaly nejen tvarů jednotlivých písmen a písma jako celku, ale i jeho uplatnění v českém prostředí. V tomto ohledu tvoří bezesporu nejdůležitější předěl polovina 19. století, kdy se novogotickým písmem přestaly psát a tisknout jazykově české texty. Významným mezníkem ve vývoji novogotického písma v Čechách jsou i sedmdesátá léta 18. století, kdy dochází vlivem školní výuky psaní k určitému sjednocení tvarů užívaného novogotického písma. Na základě uvedených předělů lze ve vývoji novogotického písma v Čechách rozlišit tři etapy:

1. První období (cca 1500 – 1775) je charakterizováno velikou rozmanitostí druhů a typů novogotického písma, jež je způsobena vedle obecných, již zmíněných příčin i různými výchozími základnami, z nichž se novogotické písmo v Čechách vyvíjelo. Výzkum tohoto písma nepokročil ještě tak daleko, aby mohly být odhaleny

všechny zdroje jeho vývoje, je však možno již určit dva základní a nepochybně nejvýznamnější. Je to jednak domácí písmová tradice vycházející z české pozdně středověké polokurzívy, jež se projevila ve většině českých písemností 16. století a v menším rozsahu i v dalších dvou stoletích. Druhým zdrojem je skupina vyspělých typů novogotického písma přicházející různými cestami z Německa, která se projevila převážně v jazykově německých textech, ale i v některých českých. Oba proudy se od počátku 17. století postupně sblíží, domácí české písmo přebírá stále více prvků německého novogotického písma, až s ním na konci 18. století splyne.

Německé novogotické písmo užívané v Čechách hlavně v německých textech (v českých zpočátku pouze zřídka, později stále častěji) se nelišilo podstatněji od písma, jímž se psalo v Německu. Cesty, kterými se k nám toto písmo dostávalo, byly rozmanité. Přinášeli je cizí úředníci, studenti studující na zahraničních školách, projevil se tu i vliv německých tištěných učebnic psaní.

Novogotické písmo vyrůstající z domácí pozdně středověké polokurzívy se uplatnilo výhradně v jazykově českých textech (nikoli však ve všech) a je možno ho označovat jako českou variantu novogotického písma nebo přímo jako české novogotické písmo. Adjektivum „český“ v tomto označení se vztahuje ke tvarům písmen, nikoliv k jazyku písemností (některé jazykově české texty byly psány také německým novogotickým písmem) nebo k teritoriu. Odlišení českého novogotického písma od německého je v 16. století celkem snadné. Později, když se obě varianty tvarově sblížovaly, je to již obtížnější.

Pro české novogotické písmo jsou charakteristické okrouhlé tvary minuskulní polokurzívních a kurzívních písmen -a-, -c-, -d-, -e-, -g-, -u-, dále oblouky při spojování dříků písmen -m- a -n-, uzavřené okrouhlé -a- a písmena -r-, -v- a -w-, jejichž dříky nejsou při základní lince rozštěpeny jako u německé novogotické kurzívy. Jde tu často o prvky, které se vyskytují také v humanistické kurzívě. Nelze vyloučit, že při formování některých z uvedených písmen se uplatnil

i vliv humanistického písma užívaného v Čechách od počátku novověku všeobecně pro latinské texty. Jeho význam nelze ale přeceňovat. Humanistické písmo nebylo jediným a také ne hlavním činitelem, který ovlivňoval zvláštnosti písma v Čechách. Oblé tvary písmen byly také výsledkem přirozeného vývoje písma k účelnějším moderním tvarům; oblé tvary se píší rychleji a snáze než úhly. Charakteristický ráz dodávají písmu českých textů vedle již zmíněných tvarů některých písmen i spřežky a diakritická znaménka pro vyjádření délek samohlásek a měkkosti některých souhlásek.

V českém novogotickém písmu můžeme rozlišit tři základní skupiny písem: písmo kreslené, polokurzívní a kurzívní. Všechny tyto tři druhy písma vyrůstají z gotického polokurzívního písma pozdního středověku, kreslené písmo přebírá také některé prvky fraktury nebo textury. Rozlišení mezi základními druhy písma je dáno jejich tvarem, způsobem tvoření, postavením ve slově, vahou a velikostí písmen.

Pod označením kreslené písmo zahrnujeme všechna písma tvořená několika tahy širokého pera. Jednotlivá písmena jsou několikrát větší než písmena běžné psané kurzívy, sestavují se z většího počtu prvků a drůčky jsou velice silné. Velikost a vnitřní proporce písmen nebyly až do konce 18. století jednotně stanoveny, záleželo tu na vkusu písaře a možnostech daných písemností. Tvar minuskul českého novogotického kresleného písma odpovídal zpočátku středověké polokurzívě, objevovaly se i prvky textury, později jsou častější prvky fraktury, které ke konci období převládly. S kresleným písmem se setkáváme většinou v nadpisech a při zdůrazňování některých slov, soustavně se ho užívalo pouze v graduálech a v písemnostech podobného charakteru. Majuskuly kresleného písma mají četné varianty, jejich ozdobné prvky bývají značně rozbujelé a někdy i ztěžují rozpoznávání tvarů písmen, zvláště u iniciál.

Polokurzívní písmo se vyskytuje běžně v 16. století, zvláště v 1. polovině, kdy se jím psaly často i celé texty. Polokurzívní ráz písma je dán zjednodušenou stavbou jednotlivých písmen (ve srov-

Visei vo h. troiti. WD. af. tel. e.
 Aciu Krysie profyme nam pri
 Krysie se pro
 nas hrussiera
 tonen byti. cil dya. vcliti & Wiamor
 tuste panny Marye Duchem Swatym
 gsa poriaty cilowiczenstwu wryti si.
 Dal gsy slawny buk w wseck skutrych
 swyrych tal gsy staly a wicany w slubich
 swyrych toz slibil toz splnil daw Syna
 E wiceni toz gese E podnveni w lcebi

This manuscript page is a prime example of Bohemian Gothic calligraphy. It features a large, decorative initial 'A' at the top left. The text is written in a dense, black Gothic script, with some words in red ink (rubrics). The page is adorned with intricate floral and vine borders on the left and right sides. At the bottom, there are two small illustrations of figures, possibly saints or angels, and a block of smaller text, likely a liturgical or devotional passage.

19) České novogotické kreslené písmo 16. stol. (1590). (Neogotica bohemica picta)

nání s kresleným písmem), náznakem spojování písmen ve slově a ve srovnání s kurzívou větší velikostí písmového obrazu.

Z polokurzívy se v Čechách během 16. století živelně vyvíjelo písmo kurzívní. Základní příčinou a hybnou silou přeměn jednotlivých písmen polokurzívy v kurzívní tvary byla snaha po rychlejších, plynulejších a přitom snazším psaní, která vyplynula z nové úlohy písma v novověku. První etapou živelného formování kurzívy bylo zaoblování původně hranatých tvarů, při čemž se neměnil ještě duktus písmen. Další etapa je charakterizována tendencí spojovat jednotlivé části písmen v jeden celek, psát je jedním tahem pera. Přitom dochází často ke změně tvaru nebo duktu písmene, jestliže tato změna usnadňuje psaní. Ve třetí etapě se potom některá písmena ve slově spojují a dále se přizpůsobují plynulému psaní. Dověšení geneze novogotické kurzívy nastává tehdy, když základní tvar každého písmene je přizpůsoben plynulému připojování ve slově na obě strany, i když není tato možnost při psaní vždy důsledně využívána.

O tom, jak se při vytváření novověké kurzívy měnil tvar a vzhled písmen, nerozhodovala ovšem pouze optimální účelnost, ale uplatnily se i další rozmanité faktory, které někdy působily i v opačném směru jako činitel konzervativní. Na prvním místě je nutno jmenovat původní výchozí tvar pozdně středověké polokurzívy, který často silně ovlivňoval proces přizpůsobování písmen novým požadavkům. Ve větší míře než ve středověku byl tvar písmen modifikován také osobitými rysy písaře, zprostředkovaně se v písmu projevil i odraz dobového uměleckého slohu nebo módních prvků.

Celkový vzhled napsaného textu určují ovšem vedle tvarů a podob písmen i další jejich znaky, jako je sklon, velikost, váha apod. V novověku je nápadné zmenšení váhy písma, k němuž došlo v důsledku nového způsobu úpravy hrotu pera, vyvolaného potřebou rychlejšího psaní. Hrot brku se seřezával do užší špičky, která zanechávala tenčí stopu a písmo se tak stalo lehčím a jasnějším. Stínování tahů, pokud se provádí, se dociluje přitlakem na pero, nikoliv jeho natáčením ve směru tahu pera. To vede i k novému způ-

sobu držení pera. Pouze u kresleného a polokurzívního, tvořeného perem se širokým hrotem, se udržuje starší způsob stínování dosahovaný vhodným natočením pera. V novověku se mění i směr písmové osy. V 1. polovině 16. století je písmo stále ještě převážně svislé, jen výjimečně nakloněné doleva. V dalších letech prvního období se osa postupně naklání doprava, zvláště u zběžnějších písem.

2. Druhé období novogotického písma v Čechách v letech 1775–1848 je charakterizováno úplným vítězstvím německého novogotického písma. Toto písmo pronikalo do Čech již v minulém období zvláště na jeho konci. K dovršení jeho vítězství přispěla značnou měrou reforma nižších škol v rakouském mocnářství, vyhlášená ve všeobecném školském zákonu z 6. prosince 1774. Zákon vytvořil předpoklady k podstatnému zdokonalení nižšího školství, k rozšíření sítě škol i počtu dětí, které se naučily ve škole psát, a dal také podnět ke všeobecné unifikaci školního písma. Výuka psaní se měla provádět (a do značné míry i prováděla) podle jednotných metodických zásad obsažených v Knize methodní **Ignáce Felbigera**, která vyšla také česky v roce 1777, v německé učebnici psaní **Johanna Schalteho** nazvané *Anleitung zum Schönschreiben* z roku 1775, a také podle jednotných předloh písma. Tyto předlohy rozmnožené tiskem zavedly do škol jednotné typy písma podle vzoru vídeňské normální školy.

Dokonalejší organizace škol a zlepšení metodiky výuky psaní způsobily, že jednotné tvary písma podle vídeňského vzoru se staly v Čechách základním modelem písma nejen pro školy, ale jejich vliv se projevil i v písemnostech úředních a některých soukromých. Ve školách se mládež seznamovala se třemi druhy novogotického písma (frakturou, kanzlei a kurentem) a s humanistickou polokurzívou, těžisko výuky bylo však zaměřeno na kurent, jehož tvary byly totožné při psaní českých i německých textů. Písmo českých textů se odlišovalo pouze diakritickými znaménky, jimiž se označovaly měkké hlásky (-č-, -ě-, -ř-, -ž-, hláska -š- se ještě psala jako spřežka -ss-) a délky samohlásek -á-, -é-. Dlouhé -í- se ještě psalo písmenem -j-.

V soukromých písemnostech se vídeňský kurent nerozšířil všeobecně. V písmu, které nebylo přesně regulováno jednotnou předlohou, se ve větší míře projevyly osobité rysy pisatelů. V 19. století se i u nás začaly objevovat neoficiální krasopisné předlohy nerespektující vídeňský vzor, které měly také určitý vliv na výskyt odlišných písem. Nejvýrazněji se však v soukromých písemnostech projevil vliv humanistického písma. Lidé znali latiny, a tudíž i humanistického písma, přenášeli prvky tohoto stylu i do svého novogotického písma českých textů a tak se vytvářela smíšená písma novogoticko-humanistická. Motivem tu byly nejen estetické přednosti humanistického písma, ale i vědomý odpor k tzv. německému písmu. Ve třicátých letech 19. století se začíná v českých textech objevovat i ryzí humanistická polokurzíva, zpočátku jako písmo vyznačovací pro psaní nadpisů a zdůrazňovaných slov, později i celých textů.

3. Ve třetím období, v letech 1848 – 1941, se novogotické písmo vyskytuje v Čechách již pouze v německých textech. Ve školách se žáci seznamovali s kurentem zpočátku ještě při hodinách psaní, od roku 1898 bylo novogotické písmo vyučováno již pouze v hodinách německého jazyka a na středních školách v hodinách krasopisu. K unifikaci tvarů německého novogotického písma užívaného v ČSR došlo roku 1935 a toto písmo se dosti odlišovalo od kurentu zavedeného téhož roku v Německu. Definitivní konec novogotického písma znamenala reforma z roku 1941, kdy se v Čechách začalo psát německy humanistickým písmem.

Humanistické písmo, které se začalo šířit v 15. století z Itálie do dalších evropských zemí, se poměrně časně vyskytuje i v Čechách. Podle rozsahu jeho uplatnění můžeme celé období humanistického písma v Čechách rozdělit do dvou velkých etap. První pokrývá období od poloviny 15. do poloviny 19. století, kdy se humanistickým písmem psaly a tiskly téměř výhradně texty jazykově latinské. Druhé období od 1. poloviny 19. století do současnosti je charakterizováno úplným vítězstvím humanistického písma i v jazykově českých textech.

1. S prvními zápisy činěnými humanistickým písmem se u nás setkáváme v některých kancelářských poznámkách na královských listinách Ladislava Pohrobka a Jiřího z Poděbrad. Do vlastních textů latinských listin začalo humanistické písmo pronikat až po roce 1490, a to pod vlivem uherské kanceláře. Na počátku 16. století se humanistické písmo rozšířilo postupně i na jiné latinské písemnosti české proveniencce a v krátké době se u nás psaly a tiskly veškeré latinské texty humanistickým písmem.

Znalost humanistického písma se do Čech dostávala několika cestami. Pasivní seznamování s ním umožňovaly zpočátku cizí písemnosti, které přicházely do Čech. Aktivní znalost tohoto písma získávali zprvu někteří jednotlivci, hlavně úředníci, kteří se jím naučili psát v uherské nebo říšské kanceláři, popřípadě v Itálii. K šíření jeho znalosti u nás přispěly významně také zmíněné italské a později německé tištěné učebnice psaní. Nejstarší známá rukopisná učebnice psaní, obsahující i oddíl o humanistickém písmu, se dochovala v přepisu v olomoucké městské knize z let 1509–1514 a byla nepochybně v našich zemích také užívána.

V psaných písemnostech české proveniencce se vyskytují všechny tři základní druhy humanistického písma: okrouhlé, polokurzivní a kurzivní, avšak ne vždy současně a v nestejném zastoupení. Okrouhlé humanistické písmo (dříve označované ne zcela přesně jako humanistická minuskula) se vyskytuje v novověku v rukopisné podobě dosti zřídka, zato našlo široké uplatnění v tisku jako tzv. antikva.

Základním typem novověkého humanistického písma je polokurziva (dříve nesprávně označovaná jako kurziva), která vznikla zjednodušením okrouhlého písma. Jednotlivá písmena polokurzivy jsou tvořena většinou jedním tahem pera a bývají nakloněna doprava. Typickými písmeny jsou jednobříškové -a-, dále písmena -f- a dlouhé -s- zasahující do spodního prostoru pro psaní.

Při rychlejším a zběžnějším psaní se písmena polokurzivního typu modifikovala a ve slovech spojovala, a tak vznikala živelně hu-

manistická kurzíva, jejíž tvary nebyly delší dobu stabilizovány. Do humanistické kurzívy pronikaly často i některé prvky z vyspělejší již kurzívy novogotické, již se psaly české a německé texty. V 16. století se v humanistické kurzívě vyskytuje někdy novogotické -e-, -d-, -m-, -n-, avšak dlouhé horní dřiky písmen -b-, -d-, -h- a -l- jsou ještě psány bez smyček. Spojování takových písmen, pokud se vyskytuje, se uskutečňuje zdvojením dlouhých dříků. V 17. století se mění celkový ráz humanistické kurzívy. Dřiky dlouhých písmen, původně přímé, se v horním prostoru pro psaní prohýbají, jejich konce se zahýbají nebo jsou ukončeny malou zátočkou či zesíleny v podobě kapky. U zběžnějších textů, kde se nerozvíjejí ozdobné prvky, bývá zdvojení dlouhých dříků nahrazeno protáhlou smyčkou, která je vhodnější pro spojování písmen ve slově a zrychluje psaní. V dalším vývoji se smyčky na dlouhých dřících, převzaté nepochybně z novogotické kurzívy, staly charakteristickým rysem i humanistické kurzívy. V 17. století se mění i majuskuly. Opouštějí původní strohé tvary a stávají se ladnější a ozdobnější. Zvláště iniciály jsou bohatě zdobeny volně vlajícími tahy, které obklopují často celé písmeno. V 18. století se i u nás humanistické písmo tvarově modifikovalo pod vlivem písma francouzského. Písmo je klidnější, pravidelnější, každé písmeno má již svou ustálenou formu. Z nových tvarů je nejvýraznější dlouhé -s, které má podobu kurentního -h- (ojediněle se s ním setkáváme i dřívě) a krátké -s- bez horního oblouku a se spojnicí zleva, která se stává součástí písmene. Tak získává krátké -s- moderní tvar.

2. Od poloviny 19. století převládlo humanistické písmo i v jazykově českých textech. Přechod od stylu novogotického k humanistickému se neudal náraz, ale byl delším procesem, jehož počátky sahají do konce 18. století. Zavádění německého kurentu prostřednictvím škol do českých textů vyvolalo odpor v obrozující se české společnosti a bylo nepochybně také jedním z impulzů, které vedly obrozenecké vzdělance k myšlence nahradit v češtině německé písmo jiným. Toto úsilí bylo zpočátku spojováno se snahou vybudovat jednotné písmo a pravopis pro všechny Slovaty jako pro-

středek jejich sblížení. Podnět k hledání nového slovanského písma dal **Josef Dobrovský**, o jeho formování usilovali **Václav Hanka**, **Bartoloměj Kopitar**, **Antonín Jaroslav Puchmajer**, **Antonín Marek** a jiní. Základem navrhované nové abecedy byla humanistická kurzíva doplněná některými písmeny azbuky a několika nově vytvořenými písmeny pro výlučně slovanské hlásky. Všechny tyto návrhy zůstaly většinou na stránkách soukromé korespondence. Hankův pokus psát a tisknout novou abecedou skončil nezdarem.

Současně začalo pronikat do češtiny živelně humanistické písmo. Zpočátku to byly pouze jeho prvky v novogotickém písmu vzdělanců, kteří humanistické písmo znali a psali jím latinsky. Postupně přerůstala živelnost v uvědomělý postup a někteří vlastenci, jako **Josef Vlastimil Kamarýt** a **Josef Hořčice**, se v korespondenci vyslovovali pochvalně o přednostech tzv. latinky, to je písma humanistického, před kurentem.

K vítězství humanistického písma v českých zemích přispěl i knihtisk, v němž se ujalo nejdříve a razilo cestu písmu psanému. Zasloužil se o to hlavně **František Jan Tomsa**, správce tiskárny a skladu normální školy v Praze, který si opatřil roku 1799 a 1800 tiskařské litery antikvy a italiky a použil jich k tisku slabikářů a ukázek češtiny v odborných spisech. Od třicátých let 19. století se začaly tisknout humanistickým písmem i časopisy a beletrie a tento styl v tištěné češtině postupně zcela převládl.

Rozhodující úlohu při šíření znalosti humanistického písma v českém prostředí měla však výuka psaní a čtení ve školách. Nepřímý vliv školy je patrný již od vyhlášení školské reformy v 18. století. Podle ustanovení Knihy methodní z roku 1777 se měli žáci triviálních škol seznámit také s humanistickým písmem a toto nařízení bylo plněno. Dokazují to dochované ukázky písařského umění žáků triviálních škol, v nichž jsou humanistickým písmem psaná jednotlivá slova. Význam mělo i další ustanovení Knihy methodní o tom, že se žáci mají naučit číst všechny druhy psaného písma včetně humanistického. Protože žáci triviálních škol se neučili latinsky, muselo se

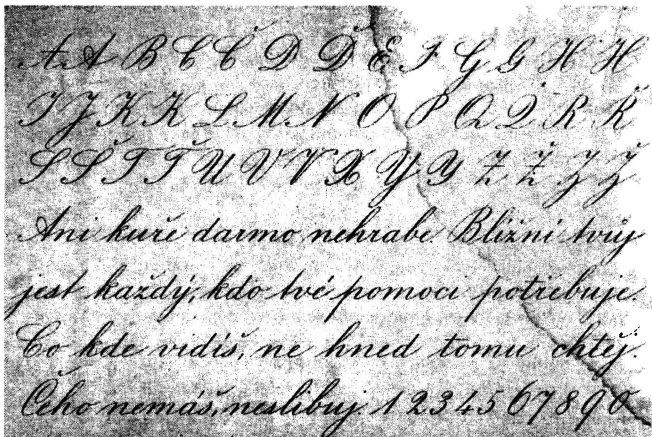
čtení humanistického písma vyučovat na textech jazykově českých. České čítanky proto přinášejí v letech 1780 – 1797 tištěné ukázky psacího humanistického písma upraveného pro český jazyk. Ukázky měly sloužit především k výuce čtení, byly však patrně používány i při výuce psaní. Tak se dosud málo známé humanistické písmo dostalo do vědomí nejširší české veřejnosti.

Počátkem 19. století pozorujeme určitý ústup humanistického písma z nižších škol. Změna nastává až ve třicátých letech, kdy se v českých textech začíná užívat jako písma okrasného a zvětšeného humanistické polokurzívy místo dosavadní novogotické polokurzívy. Také slabikáře začaly po delší přestávce přinášet od roku 1835 opět ukázky tzv. psané latinky v polokurzívním podobě, která se tvarově shoduje s písmem žáků.

Ve čtyřicátých letech vznikla první učebnice českého humanistického písma, tzv. české latinky, která je také první známou česky psanou školní metodickou příručkou pro výuku psaní. Nazývá se Malý písář a její autor, učitel **Jan Svoboda**, v ní vyslovil na svou dobu odvážný požadavek, aby se děti ve školách začaly učit psát nejprve tzv. písmem latinským (humanistickým) a teprve potom i německým (novogotickým). Význam Svobodovy učebnice z roku 1841 spočívá v tom, že hledá nové tvary některých písmen, které by umožňovaly a usnadňovaly jejich spojování při psaní. Přispívá tak k vytváření moderní české humanistické kurzívy. Školní praxe odhalila však i nedostatky Svobodova písma, zvláště v tvarech minuskul, u nichž se neužívalo smyček na horních dříčích písmen a spojnice písmen s oválem ve středním prostoru pro psaní (-a-, -d-, -g-, -o-, -q-) byly vedeny středem oválů a znesnadňovaly tak čtení. Ve školách se s větším úspěchem setkaly vzory písma navržené v roce 1859 **Petrem Mužákem**, který upravil pro potřeby českého písma tvarově již stabilizovanou takzvanou anglickou latinku (anglickou humanistickou kurzívu 19. století).

Proces formování tzv. české školní psané latinky (české humanistické kurzívy 19. století), který probíhal zpočátku živelně a neorga-

nizovaně, se dostal ve druhé polovině 19. století zásluhou působení mnoha známých i neznámých učitelů do vyššího stadia. Cílevědomým působením pedagogů a kaligrafů se humanistické písmo rychle rozšířilo ve školách a jejich prostřednictvím i v mimoškolních českých písemnostech a v krátké době v českých textech zcela převládlo. V detailech bylo toto písmo tvarově rozmanité, a proto bylo vyvinuto velké úsilí o jeho unifikaci, kterou podporovalo i ministerstvo kultury a vyučování a další školské úřady a instituce. Z českých návrhů na jednotné písmo se setkaly s největším ohlasem předlohy vypracované učiteli **Vojtěchem Kryšpínem** a **Janem Ladislavem Maškem**, které byly roku 1882 vydány tiskem pod názvem *Tvar a metodický postup písma českého a německého pro školy obecné a měšťanské*.

22) Česká humanistická kurzíva 19. stol. (1859) (*Humanistica cursiva bohemica saec. XIX.*)

Dlouholeté úsilí o sjednocení tvarů školního písma bylo úspěšně dovršeno až roku 1933, kdy byly na základě výnosu ministerstva školství a národní osvěty ze dne 7. prosince 1932 zavedeny do všech národních škol v Československé republice jednotné tvary humanistického písma, které se užívají dosud. Tato reforma přinesla podstatné změny v tvarech jednotlivých písmen, hlavně majuskul a znamenala i počátek nového chápání výuky psaní na školách. Jejím cílem již nebylo věrně napodobovat předlohu, ale naučit žáky psát základní tvary písmen, které mohly být ve vyšších třídách modifikovány individuálními rysy pisatelů.

Určité podcenění úlohy krasopisu ve školní výuce a nezbytnost rychlého psaní dřive, než žáci získají dokonalé písářské návyky, vedou k rukopisům skutečně velmi osobitým, ale často i neuspořádaným a těžko čitelným. Je tomu tak ovšem i proto, že ve 20. století rychle klesala i společenská poptávka po úhledných kaligrafických rukopisech a v současné době je minimální. Písemnosti úřadů a institucí, v nichž se v minulosti hojně užívalo kaligrafického psaného písma, zcela ovládlo v průběhu 20. století písmo psacích strojů, které proniká i do soukromých písemností. Tím se také značně zužuje okruh možného uplatnění ručně psaného písma, které se vyskytuje většinou pouze v soukromých záznamech, v konceptech a v poznámkách pro osobní potřebu pisatele a již v menší míře v korespondenci a v dalších písemnostech určených jiným osobám.

Za této situace ustupuje důraz na ozdobnou stránku písma a sílí požadavek na písmo jednoduché, rychlé a přitom čitelné a estetické, které by v každém osobitém provedení bylo také dobrou vizitkou pisatele. Tomuto požadavku vyhovují již zmíněné obecné principy metodiky školního výuky psaní zavedené roku 1933, za méně vhodné jsou však považovány dosud platné tvary školního písma z této doby, v nichž doznívají prvky normalistického dekorativismu a které braly ohled na možnosti psaní dnes již neužívaným ostrým ocelovým perem. Náprava nedobrého stavu našeho psaného písma se proto hledá především ve vhodnějších tvarech základního školního písma. V le-

tech 1953 – 1958 byl zpracován návrh na jeho úpravu a pokusně vyzkoušen v některých školách. Navrhovaná reforma nebyla však provedena, protože nepřináší potřebné nové jednodušší písmo, ale naopak se vrací u mnohých majuskul k dávno již překonaným tvarům. Problém školního písma, které by uspokojovalo současné požadavky na ně kladené a příznivě tak ovlivnilo další vývoj psaného písma u nás, je tedy otevřen a čeká na účinné řešení.

Na přelomu tisíciletí stojíme posléze před dalším revolučním zlomem, neboť zavádění počítačů a pak stále více a více se vžívající úřadování v rámci nejrůznějších a doslova všechny složky písemné komunikace postihujících programů včetně používání elektronické pošty, omezují stále zřetelněji „sféry vlivu“ psaného písma, jež se tak dostává v některých kontextech již na okraj zájmu, čemuž odpovídá i pozornost, která je mu ve výuce jako základnímu a výchozímu stupni rozvoje věnována. I otázka autentizace elektronického podpisu jako výrazu vůle příslušné osobnosti je toho zřetelným dokladem.

Bibliografická příloha

Definici paleografie je věnována pochopitelně pozornost v každé příručce či přehlednější práci z oboru. Vedle toho si zaslouží zvláštní zmínky dva autoři, kteří si tuto otázku kladou v širších souvislostech: *François Masai*, La paléographie gréco-latine, ses taches, ses méthodes, Scriptorium 10, 1956, s. 281–302; *Pavel Spunar*, Définition de la paléographie, tamže 12, 1958, s. 108–110 a *tyž*, Kodikologie a paleografie, LF 83, 1960, s. 244–248, a 84, 1961, s. 140–143. K obecné problematice písma z evropského pohledu srv. *Helmut Glück*, Schrift und Schriftlichkeit. Eine sprach- und kulturwissenschaftliche Studie, Stuttgart 1987, připravující s dalšími odborníky i velký interdisciplinární sborník téhož názvu Writing and its use. Z metodického hlediska je k otázce analýzy písma od počátků až po písmo tištěné obecně důležitý sborník vydaný *Petrem Rückem*, Methoden der Schriftbeschreibung, (= Historische Hilfswissenschaften 4), Stuttgart 1999.

Historický vývoj oboru sleduje víceméně každá základní příručka. Ze speciální literatury je třeba jmenovat především *Ludwiga Traubeho*, Geschichte der

Paläographie, Vorlesungen und Abhandlungen 1, München 1909 (přetisk tamže 1965), s. 1–80 a sborník *Un secolo di paleografia e diplomatica (1887–1986)*, a cura di *Armando Petrucci e Alessandro Pratesi*, Roma (1988). Speciální kodikologickou a paleografickou bibliografií přináší dvakrát ročně *Bulletin codicologique* v nejvýznamnějším mezinárodním časopisu *Scriptorium*. Jinak lze odkázat na zaniklý již časopis *Palaeographia latina* 1–6, 1922nn. Z nových je nejdůležitější italský *Scrittura e civiltà* od r. 1977, bibliografie nejrůznějších kompendií (přehledně je utříděna zejména u níže cit. práce *Húščavovy*) a zejména soustavná práce, i když z našeho hlediska s mezerami a některými chybami – *Josefina Mateu Ibars* – *Dolores Mateu Ibars*, *Bibliografía palaografica*, Barcelona 1974. Bibliografický soupis připravil i *Leonard E. Boyle*, *Medieval Latin Paleography – A Bibliographical introduction*, Toronto-Buffalo-London 1984, s více než 2200 tituly. V práci *Braswellové* (o níž viz v kodikologii) je paleografie záležitostí spíše okrajovou. Z našich časopisů věnovaly paleografii větší pozornost v padesátých letech zejména LF, ČMM a SPFFBU – řada histor. C. Od r. 1962 jsou to StR, přinášející od r. 1963 i průběžnou bibliografii české produkce. Základní požadavky bohužel nesplňuje ani doplněné italské vydání díla *Leonard E. Boylea*, *Paleografia latina medievale. Introduzione bibliografica*, Roma 1999, viz *Ivan Hlaváček*, Dvě kritické úvahy nad současnou zahraniční i domácí paleograficko-kodikologickou produkcí, in: StR 32–33, 2000, s. 253–259.

Nejdůležitější tabulové edice jsou citovány výše v textu, soupis edic celých rukopisů přináší – i s jejich stručnou charakteristikou – *Hans Zotter*, *Bibliographie faksimilierter Handschriften*, Graz 1976, 2. vyd. 1992.

Přehledné práce o paleografii jsou v naší literatuře tři: *Gustav Friedrich*, *Učebná kniha paleografie latinské*, Praha 1898, *Alexander Húščava*, *Dejiny a vývoj nášho písma*, Bratislava 1951, a *Jindřich Šebánek*, *Pomocné vědy historické I. Paleografie, Učební texty vys. škol, 2. dotisk*, Praha 1966. Přehled vlastního vývoje písma podává přehledně *Zdeněk Kristen* v *Ottově slovníku naučném nové doby III-2*, Praha 1935, s. 1072–1081. *Týž* do *Ottova slovníku* napsal i řadu speciálních paleografických hesel. Snad nejobjemnější knihu o latinském písmu vůbec vydal *František Muzika*, *Krásné písmo ve vývoji latinky 1, 2, 2. vyd.*, Praha 1963. Je psaná spíše z pozic praktického tvůrce písma a zaměřená zejména na písmo tištěné s mnoha podněty.

Z cizích, které jsou běžně užívány, uvádíme jen pomůcky poválečné, řazené podle data jejich vydání: *Giulio Battelli*, *Lezioni di paleografia*, 3. vyd. Città del Vaticano 1949; *Władysław Semkowicz*, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951; *Giulio Cencetti*, *Lineamenti di storia della scrittura latina*, Bologna 1956; *Hans Förster*, *Abriss der lateinischen Paläographie*, 2. vyd., Stuttgart 1963; *A. D. Ljublinskaja*, *Latinskaja paleografija*, Moskva 1969; *Heribert Sturm*, *Unsere Schrift*, 3. vyd.,

Neustadt a. d. Aisch 1970; *Karol Górski*, Neografia gotycka 3. vyd., Toruń 1978; *Alexander Gieysztor*, Zarys dziejów pisma łacińskiego, Warszawa 1973; *Jacques Stiennon*, Paléographie du Moyen Age, Paris 1973; *Bernhard Bischoff*, Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters, (West) Berlin 1979. Právě citovaná práce vyšla v nepatrně doplněné verzi francouzské: *týž*, Paléographie de l'Antiquité romaine et du Moyen Age occidental s velkou obrazovou přílohou Paris 1985, ve verzi anglické, Cambridge 1990 a italské, Padova 1992. Práce *Françoise Gasparri*, Introduction l'histoire de l'écriture, Turnhout 1994, zabývající se jen latinským písmem staro- a středověku, není velkým pokrokem, leda svými 70 tabulkami, jež však mají toliko sporý komentář. Úsporně je psána kniha *Karin Schneiderové* Paläographie / Handschriftenkunde, Tübingen 1999, kladoucí v paleografické polovině důraz na texty psané jazykem německým. Obecnější význam mají i sebrané drobnější spisy dvou významných paleografů: *Elias Avery Lowe*, Paleographical Papers 1, 2, Oxford 1970, a *Bernhard Bischoff*, Mittelalterliche Studien 1–3, Stuttgart 1966–1981. Viz i v kodikologii cit. výbor z prací *Paula Lehmann*a a Geschichte der Textüberlieferung 1.

Názorný způsob postupu práce při datování rukopisů podává *Jindřich Šebánek*, Datování rukopisů, Vědecko-teoretický sborník Knihovna, Praha 1957, s. 28–40. K problému katalogů datovaných rukopisů srv. *Ivan Hlaváček*, Současný stav vydávání katalogů datovaných rukopisů, Z pomocných věd historických, Na památku 100. výročí narození prof. dr. Gustava Friedricha, AUC 1971, s. 199–209, a *Pavel Spunar*, Zur Katalogreihe der datierten Handschriften, Codices manuscripti 5, 1979, s. 114–116. Bilanci k datu vydání přináší protokol zasedání v Neuchâtelu 1983 pod názvem Les manuscrits datés. Premier bilan et perspectives, Paris 1985. Naděje do tohoto podniku vkládané se ovšem splnily jen zčásti a tak se od soustavného pokračování pomalu upouští.

Pro následující oddíly nejsou už uváděny citované práce kompendiálního rázu, i když zpravidla poskytují dostačující informaci i k různým otázkám speciálním, nýbrž jen některé nejdůležitější resp. nejnovější práce monografické. Tak pro předpoklady psaní a jeho techniku je dodnes množstvím materiálu nepřekonatelné dílo *Wilhelma Wattenbacha*, Das Schriftwesen im Mittelalter, 3. vyd., Leipzig 1896 (přetisk Graz 1958). Obrazový materiál písařů shromáždil *Joachim Prochno*, Das Schreiber- und Dedikationsbild in der deutschen Buchmalerei 1. Teil bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1929. Druhý díl nebyl vydán a je chován v částečném rukopisném konceptu v pražském Státním ústředním archivu (pozůstalost autora).

K látkám psacím je vedle výše citovaného W. Wattenbacha základní prací příspěvek *Leo Santifaller*a, Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter I. Untersuchungen, MIOG Erg.-Bd. XVI-1, 1953, i když v řadě jednotlivin byl opra-

ven. O výrobě pergamenu viz *Fridolin Dressler*, Schreiber-Mönche am Werk. Zum Titelbild des Bamberger Codex Patr. 5, Scriptorum opus. Prof. Dr. Otto Meyer zum 65. Geburtstag am 21. September 1971, Wiesbaden 1971, s. 5–14. Studium papírů se především koncentrovalo na otázku filigránů, kde vyšla řada děl atlasového rázu; viz především *Charles Moise Briquet*, Les filigrans 1–4, v řadě vydání, nejběžnější u nás 2. vyd., Leipzig 1923; *V. Mošin – S. M. Troljič*, Les filigrans du XIIIe – XIVe siècle 1–2, Zagreb 1957. Nejdůležitější je však dílo *Gerharda Piccarda*, vycházející od roku 1961 ve Stuttgartu Findbuch der Wasserzeichenkartei Piccard, 1nn.; šestnáct dílů zatím v jednadvaceti svazcích je řazeno podle obrazu filigránu (Ochsenkopfwasserzeichen, Kronenwasserzeichen, Turmwasserzeichen atd.). Podrobný český výklad o filigránech s rozsáhlou literaturou *Miroslav Flodr*, Filigranologie. Úvod do studia filigránů, Brno 1974. Nejnověji *Theo Gerardy*, Papier- und Wasserzeichenforschung. Ein Handbuch für die Praxis, Stuttgart 1985. O výrobě papíru píše *František Zuman*. Papír. Historie řemesla a výrobní techniky, doplnil *Miroslav Vykydal*, vydali M. Vykydal a Josef Korda, Praha 1983. K středověkým voskovým tabulkám nejnověji viz *Thomasz Jasiński – Janusz Tandeci*, Literowy i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych, *Studia źródłoznawcze* 28, 1983, s. 105–161. *E. Lalou*, Les tablettes de cire médiévales in: *BECh* 147, 1989, s. 123–140 a táž, (ed.), Les tablettes à écrire de l'Antiquité à l'époque moderne (= *Bibliologica* 12), Turnhout 1992. Překvapivé nálezy dřevěných destiček popsaných latinským písmem přinesly archeologické vykopávky na Hadriánově valu (z doby 3. století našeho letopočtu); viz *Alan K. Bowman – J. David Thomas*, Vindolanda: The Latin Writing – Tablets, London 1983, přinášející na s. 33nn. informace i o obdobných pozdně antických nálezích z Dácie, Afriky i vlastní Itálie.

Literatura ke zkratkám je většinou charakteru slovníkového a ztrácí se v ní jejich vývoj. Jen výjimečně se zatím přistoupilo ke genetickému zpracování konkrétního typu zkratek, jako je tomu u *Ludwiga Traubeho*, Nomina sacra, München 1907 (přetisk Darmstadt 1967), i když byly proti některým tezím vzneseny námitky, či u *Artura Mentze*, Geschichte der Kurzschrift, Wolfenbüttel 1949. K tírónským notám je důležitá edice jejich rukopisného slovníku z 9. stol., jež vydal *Ferdinand Ruess*, Die Kasseler Handschrift der Tironischen Noten, Leipzig-Berlin 1914. K nim nejnověji *Peter Ganz* (Hg.) Tironische Noten, Wiesbaden 1990, (= *Wolfenbütteler Mittelalter – Studien* 1). Jde o sborník přednášek předních badatelů na sympoziu v r. 1987, nepřekračujících v podstatě hranici raného středověku. Z řady moderních slovníků zasluhuje pozornost *L. A. Chasant*, Dictionnaire des abréviations latines et françaises ... du Moyen Age, 5. vyd., Paris 1884 a *Adriano Cappelli*, Dizionario di Abbreviature latine ed italiane, Milano 1961 (přetisk 6. vyd. se samostatným dodatkem *Augusta Pelzera*, *Abbréviations latines médiévales*, Louvain – Paris

1964). Z českých prací je to již ovšem zcela nevyhovující slovníček *Jana Hulakovského*, *Abbreviaturae vocabulorum usitatae in scripturis praecipue latinis mediae aevi*, tum etiam slavicus et germanicus, collectae (s paralelním českým titulem), přetisk 1. vyd. Praha 1913, přinášející také zatím jediný soupis českých zkratk. Pro speciální zkratky textů právnických viz *Emil Seckel*, *Paläographie der juristischen Handschriften des 12. bis 15. und der juristischen Drucke des 15. und 16. Jahrhunderts*, přetisk článku z r. 1925, Weimar 1953. Regionální slovníček zkratk přináší *Kazimierz Bobowski*, *Skróty w piśmie neogotyckim*. Na podstawie materiału śląskiego od początku XVI do połowy XX wieku, Wrocław 1994. K interpunkci a dalším značkám viz *Bischoff*, *Paläographie*, s. 214nn.

O tajných písmech středověku obecně píše *Bernhard Bischoff*, *Übersicht über die nichtdiplomatischen Geheimschriften des Mittelalters*, *MiÖG* 62, 1954, s. 1–24 (doplňný přetisk v jeho *Mittelalterliche Studien* 3, s. 120–148), a u nás *Bohumil Ryba*, K tajemnému písmu v listech Husových, *SH* 1, 1953, s. 46–52. O novověkých diplomatických tajných písmech psal u nás *Jaroslav Kašpar*, Příspěvek k řešení tajného písma ze 17. století, *AUC* 1963, Phil. et. histor. 5, Pomocné vědy historické, s. 95–107, s citacemi starších prací. V rámci práce o novověkých šifrovacích systémech v biskupství Münster podává *Erich Hüttenhain*, *Die Geheimschriften des Fürstbistums Münster unter Christoph Bernhard von Galen 1650–1678*, Münster 1974, zevrubný široce založený obecný pohled bádání. O kryptografii a stenografii jako o pomocných vědách historických pojednává *Silvio Furlari*, *La stenografia e la crittografia – scienze ausiliarie della storia*, in: *Römische histor. Mitteilungen* 31, 1989, s. 578–589. Viz *André Müller*, *Les écritures secrètes*, Paris 1971. Základní českou prací je *Jan Petrásek*, *Dějiny těsnopisu*, Praha 1973² s rozsáhlou bibliografií. Přehled slepeckých písem poskytuje ruská práce autorů *P. D. Krasnouzova* a *F. I. Šojeva*, nazvaná *Lui Brail*, Moskva 1959.

K číslicím, především arabským, je třeba pro praktické čtení upozornit na soupisy jejich velmi rozmanitých tvarů v samostatné příloze výše uvedeného slovníku zkratk *A. Cappelliho*. Římským a arabským číslicím věnoval obecně i ve zpracování materiálu bratislavského městského archivu pozornost *Marián Skladaný*, *Prehľad vývoja rímskych číslic a arabských cifier v stredoveku*, *Sborník studentských prací – III. celostátní studentská vědecká konference z oboru společenských věd*, Ostrava 1962, s. 165–180.

Základem nomenklatorických otázek je protokol pařížských jednání paleografické komise z r. 1953 pod názvem *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle*, Paris 1954, s referáty *B. Bischoffa*, *G. I. Lieftincka* a *G. Battelliho*. Z literatury, která na tyto práce navazuje, je třeba uvést aspoň *Pavla Spunara*, *Sur les questions de la terminologie des écritures livresques du 9e au 16e siècle*, v *cizojazyčné příloze LF* 80, 1957, s. 35–40 a 95–97, a polemickou práci *Jiřího Pražáka*,

Názvosloví knižních písem v českých zemích, StR (4) 1965, s. 1–27, a (5) 1966, s. 1–30. Diskuse, v níž se nepokračovalo, zdaleka ještě není uzavřena.

Pokud jde o vývoj vlastního písma pro dobu nejstarší, tj. do počátku karolínského reformy, stačí odkázat na výklady *Bischoffovy*, který má i speciální práce o vlastní karolínském reformě a jejím rozšíření: *Panorama der Handschriftenüberlieferung aus der Zeit Karls des Grossen 2*, Düsseldorf 1965, s. 233–254 (přetisk v jeho *Mittelalterliche Studien 3*, s. 5–38). K základní materiálům, jež Bischoff pro poznání písma 9. století shromáždil srv. *Berhard Bischoff*, *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigothischen) Teil 1: Aachen – Lambach*, hg. von *Birgit Ebersperger*, (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe der mittelalterlichen Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz), Wiesbaden 1998 a *Hartmut Hoffmann*, *Berhard Bischoff und die Paläographie des 9. Jahrhunderts*, in: DA 55, 1999, s. 549–590. Ze starších prací jsou stále ještě důležité práce *Harolda Steinackera*, *Zum Liber diurnus und zur Frage nach dem Ursprung der Frühminuskel Miscellanea Francesco Ehrle 4*, Roma 1924, s. 105–176, a práce *Alfreda Hessela*: *Zur Entstehung der karolingischen Minuskel*, AUF 8, 1923, s. 201–214, *Studien zur Ausbreitung der karolingischen Minuskel*, tamže 7, 1921, s. 197–202, 9, 1923, s. 16–25. Srv. i *B. Bischoff*, *Paläographische Fragen deutscher Denkmäler aus der Karolingerzeit*, *Frühmittelalterliche Studien 5*, 1971, s. 101–134 (přetisk v jeho *Mittelalterliche Studien 3*, s. 73–111). Příkladně zpracování teritoriálně omezené látky z období počátků karolínského písma představuje kniha *B. Bischoffa*, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit 1–2*, 3. vyd. Wiesbaden 1974 a 1980.

O gotických písmech nejzevrubněji psali *Ernst Crous – Joachim Kirchner*, *Die gotischen Schriftarten*, Leipzig 1928, viz i výše cit. knihu druhého z nich. Z monografické literatury jsou to hlavně dvě práce sovětské: *T. V. Luizova*, *Ob istoričeskich uslovijach vozniknovenija tak naz. gotičeskogo písma*, *Srednije veka 5*, 1956, s. 269–288 (srv. k tomu *Miroslav Flodr*, *Histor. časopis SAV 4*, 1956, s. 262–266) a *L. I. Kiseleva*, *Gotičeskij kursiv XIII – XIV vv.*, Leningrad 1974. O bastardě psal *Pavel Spunar*, *L'évolution de la batârde en Bohême et en Pologne*, *Studia zródloznawcze 6*, 1960, s. 1–19, o knižní kurzivě *Jiří Pražák*, *Počátky knižní kurzivy v Čechách*, StR 18, 1979, s. 115–143; viz i *týž*, *Původ české bastardy*, StR 20, 1981, s. 93–118. Gotickým listinným písmům byla věnována menší pozornost. Viz aspoň *Hans Hirsch*, *Gotik und Renaissance in der Entwicklung unserer Schrift*, nyní v jeho sborníku *Mittelalterliche Urkundenforschung*, Darmstadt 1965, s. 276–294, a *Walter Heinemeyer*, *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*, 2. vyd., Köln-Wien 1982. Užitečná je i řada příruček *Oxford Palaeographical Handbooks*: *C. E. Wright*, *English Vernacular Hands from the twelfth to the*

fifteenth Centuries, Oxford 1960, *F. A. M. Bishop*, *Scriptores regis*. Facsimiles to identify and illustrate the hands of royal scribes in original charters of Henry I, Stephen and Henry Minuscule, ibid. 1960 (12. stol.), *idem*, *English Caroline Minuscule*, ibid. 1971, *M. B. Parkes*, *English Book Hands 1250–1500*, ibid. 1969.

Pokud jde o vývoj písma v českých zemích ve středověku, je třeba vedle už výše citovaných prací uvést ještě znovu *Jiřího Pražáka*, *Latinské písmo v českých zemích od 11. do 16. století*, které vycházelo jako příloha AČ v letech 1970–1977 a nebylo dokončeno. (Zatímco reprodukce dospěly k číslu 42, komentář skončil u nedokončeného č. 34). Leccos je uloženo i v pracích kodikologického rázu (zejména díla *Miroslava Flodra*, *Jana Bistřického* a *Pavla Spunara*) či v dílech zabývajících se rukopisy z hlediska uměleckohistorického (zejména *Max Dvořák*, *Jan Květ*, *Eugen Dostál*, *Antonín Friedl*, *Josef Krása*). Jejich seznam přináší kolektivní dílo *Dějiny českého výtvarného umění I–1, 2*, Od počátku do konce středověku, Praha 1984. Značnou pozornost problematice věnuje vedle sborníku StR, jenž přináší i bibliografii, i časopis *Umění*. K rukopisům univerzitního charakteru nejnověji viz aspoň sumárně *Ivan Hlaváček*, *Die vorhussitische Prager Universität und die Texthandschriften ihrer Studenten*, in: *Probleme der Bearbeitung mittelalterlicher Handschriften* (Wolfenbütteler Forschungen 30), Wiesbaden 1986, s. 133–140.

Novověký vývoj písma není dosud zpracován v rozsahu, který by odpovídal důležitosti této etapy. Přehledné paleografické příručky věnují tomuto období pozornost jen zřídka a pojednávají o něm zpravidla stručně. Z nich nejodstupnější jsou u nás práce učebnicového charakteru z pera *Gustava Friedricha*, *Alexandra Hůščavy* a *Jindřicha Šebánka*, o nichž již byla řeč. *Gustav Friedrich* v úvodu své *Učebné knihy paleografie latinské* jen stručně charakterizuje moderní období vývoje písma od 16. století až do své současnosti, ale i tato připomínka byla v době vydání knihy jevem nebyvalým. *Hůščavovy Dějiny* a vývoj našeho písma zpracovávají novodobé období ve třech kapitolách zaměřených na písmo humanistické, na tzv. moderní gotická písma a na tzv. moderní kurzívu. *Jindřich Šebánek* se novověkou etapou vývoje písma zabývá v osmé kapitole své vysokoškolské učebnice latinské paleografie, v níž podává ucelený přehled vývoje tvarů humanistického i novogotického písma.

Ze zahraničních přehledných paleografických prací s obsáhlejšími pasážemi o novověkém písmu můžeme uvést mj. již zmíněné publikace *Franze Steffense*, *Alexandry Dmitrijevny Ljublinské* (autorem deváté kapitoly o novověkém písmu je *Vladimír Nikolajevič Malov*), *Giorgio Cencettiho*, *Heriberta Sturma*, *Alexandra Gieysztor*a. Novověké paleografii věnuje značnou pozornost i učební text *Manfreda Hamanna*, *Paläographie. Lehrbriefe für das Fachschulfernstudium für Archivare*, s. 1. 1957.

Výzkumem novogotického písma se zabýval profesor toruňské univerzity *Karol Górski*, který výsledky svého studia publikoval knižně v práci *Neografia gotycka, Podręcznik pisma neogotyckiego XVI – XXw*, 3. vyd., Warszawa 1978, a v článku *Studies of Neo-Gothic Script*, *Acta Poloniae Historica* 9, 1963, s. 49–57. Výhradně novověké paleografické problematice je věnován učební text *Jaroslava Kašpara*, Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím, 2 svazky, 3. vyd., Praha 1987 a řada článků téhož autora pod názvem *Soubor statí o novověkém písmu* (Praha 1993). Nový přehled bádání přináší *Jan Słowiński*, *Badania paleograficzne nad nowożytnymi dziejami pisma łacińskiego (XVI – XVI W.)*, in: *Profile nauki o książce*, Lublin 1988, s. 67–110. Tým vydal nejnovejší knihu *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI – XVIII wieku*, Lublin 1992.

Monograficky jsou objasněny dosud pouze některé otázky novověké paleografie. Vývoj novogotického písma na příkladech písemností z jihotyrolského Bolzana ukázal *Leo Santifaller*, *Bozner Schreibrchriften der Neuzeit 1500–1851*, Jena 1930. Touto prací byly také položeny metodické základy pro zkoumání písma novověku a byly zde první formulovány badatelské cíle novověké paleografie. Otázku vzniku fraktury se pokoušela řešit již řada autorů. Z novějších prací jmenujme alespoň dvě: *Heinrich Fichtenau*, *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*, Hamburg 1961; *Peter Zahn*, *Beiträge zur Epigraphik des 16. Jahrhunderts*, Kallmünz Opf. 1966. Otázkou vzniku německé novogotické kurzivy (kurentu) se zabývá *Friedrich Beck* v článku *Zur Herausbildung der deutschen Schreibrschrift, insbesondere ihrer kursiven Formen, im Gebiet ostdeutscher Territorialstaaten im 16. Jahrhundert*, *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 7, Berlin 1983, s. 265–286. Tým autor podává přehled psaných písem užívaných v Německu v novověku v stati „*Deutsche Schrift*“ – *Medium in fünf Jahrhunderten deutscher Geschichte*, in: *AfDipl* 37, 1991, s. 453–479. O novověkém vývoji písma v Dánsku pojednává práce *Erika Krømana*, *Skriftens Historie i Danmark fra reformationen til nutiden*, 2. vyd. Viborg 1964. V prvním vydání této práce z roku 1943 se zrodil nový termín „*nygotisk Skrift*“ (novogotické písmo), který se zásluhou Karola Górského a Jindřicha Šebánka v paleografické literatuře rozšířil, dosud však není užíván všeobecně. Krømanovu publikaci přibližuje českému čtenáři podrobná zpráva, kterou zveřejnil v *AČ* 25, 1975, na s. 56–59 *Zdeněk Hojda*. Viz i *Kazimierz Bobowski*. *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku*, Wrocław-Warszawa 1992. Tým autor přispěl i příspěvkem *Kultura písma ve slezsko-východočeském pohraničí v 18. století a na počátku 19. století* ve sborníku symposia v Rychnově n. Kněžnou v r. 1999, pod názvem *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, s. 383–395.

Speciálními otázkám vývoje novověkého latinského písma je v poslední době věnována také zvýšená pozornost ruských badatelů. Své výzkumy novověkého fran-

couzského písma publikoval *Vladimír Nikolajevič Malov* v několika článcích a shrnul je v publikaci nazvané *Proischožděníje sovremennogo písma, Paleografija francuzskich dokumentov konca XV – XVIII v., Moskva 1975*. Problematikou novogotického písma v Německu se zabývá systematicky *Tamara N. Tacenková*. Výsledky svých výzkumů písma německých dokumentů 16.–18. století publikovala ve sborníku *Vspomogatěl'nyje istoričeskije discipliny 11, 1979, s. 286–311; 12, 1981, s. 313–334; 13, 1982, s. 293–313*. Přínosný je i její článek *Učebniki písma kak istočnik po istorii německogo kursiva XVI – XVII vv., Srednije veka 42, 1978, s. 157–181*.

Písmu humanistickému byla již věnována určitá pozornost. Ze starší literatury můžeme uvést práci *Alfreda Hessela Die Entstehung der Renaissanceschriften, Archiv für Urkundenforschung 13, 1935, s. 1–14*, z novějších pak práci *Bertholda Louise Ullmana, The Origin and Development of the Humanistic Script, Roma 1960, a Jamesa Wardropa, The Script of Humanism, Oxford 1963*. O humanistickém písmu v Polsku pojednává článek *Karola Górského, Zarys dziejów písma laickińskiego w Polsce od w. XVI, Archeion 51, 1961, s. 117–126*. O rozšíření humanistického písma v papežském prostředí píše podrobně *Thomas Frenz, Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15. Jahrhundert, in: AfDipl 19, 1973, s. 287–418 a 20, 1974, s. 384–506*. O prostudování kurzívy užívané v kancelářích ve střední Itálii v patnáctém století se zasloužil *Martin Růth v rozsáhlé práci nazvané Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive in den Behörden der südlichen Toskana und Umbriens – Untersuchungen zu den Dokumentarschriften von Foligno, Perugia, Siena und Arezzo im 15. Jahrhundert, in: AfDipl 36, 1990, s. 221–370 a 37, 1991, s. 307–449*.

Některých otázek vývoje humanistického písma v Čechách se dotýká studie *Karla Beránka, Vliv humanismu na latinsky psané úřední písemnosti u nás, Humanistická konference 1966, Praha 1966, s. 164–172, a Jiřího Pražáka, Z počátků humanistického písma v Čechách, tamtéž s. 173–177*. Dílčími otázkami vývoje novogotického písma v Čechách se zabývá *Jaroslav Kašpar v článkách Novogotické písmo v Čechách v letech 1500–1750, AUC Phil. et Hist. 3–4, 1971, s. 111–159; Školní písmo v Čechách v letech 1774–1932. Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 17, 1972, s. 57–86; Uvedení humanistického písma do češtiny, AČ 24, 1974, s. 25–35*. O školním písmu pojednávají *Bohdan Kaňák a Heda Minaříková v rozpravě Archivalie obecné školy ve Velkém Týnci, in: Ročenka SokA v Olomouci 5 (24) 1996, s. 200–220*.

Rozvoj novogotické paleografie vedl nutně i k řešení otázek teoretických a metodických. Obecnější zamyšlení o problémech novogotické paleografie najdeme v článku, který napsal *Karl Pivec* pod názvem *Paläographie des Mittelalters-*

Handschriftenkunde der Neuzeit? a otiskl v publikaci Festschrift zur Feier des 200 jährigen Bestandes des Haus- Hof- und Staatsarchives, Bd. 1, Wien 1949, s. 225–236. Návrh na klasifikaci a nomenklaturu novověkých psaných písem podal *Jaroslav Kašpar* v článku Názvosloví latinského písma v novověku, AČ 20, 1970, s. 73–102. Diskuse k této otázce proběhla na stránkách téhož časopisu. Viz AČ 21, 1971, s. 88–103, AČ 25, 1975, s. 32–39 a 81–82. První pokus o paleografické postižení tiskového písma se týká také názvosloví. Je to studie *Vladimíra Kaisera*, Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických, SAP 22, 1982, s. 446–479.

Teoretických otázek novověké paleografie se dotýká široce pojatá práce *Stanislava Poláka* nazvaná Studium novověkého písma. Problémy paleografie, Vlastivědný sborník Podbrdská 7, 1973, s. 3 až 154 (též samostatně), a do jisté míry i článek téhož autora nazvaný Gramatologie a paleografie, AČ 27, 1977, s. 90–118. O předpokládaných možnostech využití grafologie jako pomocné vědy paleografie píše *týž* v článku Grafologie a její význam pro paleografii, SAP 35, 1985, s. 398–485. Otázkou předmětu novověké paleografie se zabývá *Jaroslav Kašpar* v článku K problematice novověké latinské paleografie, sborník In memoriam *Zdeňka Fialy*, Praha 1977, s. 171–186, problematikou evidence psaného písma se zabývá *týž* autor v článku Příspěvek k metodice výzkumu novověkého psaného písma v Čechách, AUC Phil. et Hist. 5, 1980, s. 69–82.

Pro studium novověké paleografie mají velký význam i reprodukce ukázek písma. Vedle zmíněných již prací paleografických s bohatými ukázkami písma (*Leo Santifaller*, *Vladimír Nikolajevič Malov* aj.) je možno uvést ještě tyto: *Johannes Ficker – Otto Winckelmann*, Handschriftenproben des sechzehnten Jahrhunderts nach Strassburger Originalen I-II, Strassburg 1902, 1905; *Rudolph Thommen*, Schriftproben aus den Basler Handschriften des XIV. – XVI. Jahrhunderts, 2. vyd., Basel 1908; *Otto Clemen*, Handschriftenproben aus der Reformationszeit, Zwickau 1911; *Georg Mentz*, Handschriften der Reformationszeit, Bonn 1912; *Peter Jensen*, Meister der Schreibkunst aus drei Jahrhunderten, Stuttgart 1923; *Hermann Degering*, Die Schrift, Atlas der Schriftformen des Abendlandes vom Altertum bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts, 4. vyd. Tübingen 1952; *Kurt Dülfer – Hans Enno Korn*, Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16.–20. Jahrhunderts, 2. vyd., Marburg 1967. (Pozornosti si zde zaslouží i úvodní stať *Dülferova* o vztahu psaného písma a umění v novověku.)

Z našich prací lze ke studiu vývoje písma u nás použít publikaci *Václava Vojtíška*, Vývoj městských knih v Československé republice ve světlotiskových ukázkách, sešit 1–3, Praha 1928–1931, přinášející 72 tabulí kvalitních ukázek z materiálu pražských měst od počátků až do 18. století, bohužel bez jakéhokoliv komentáře. Dále pak ukázky vývoje písma vydávané péčí *Františka Roubíka*,

Richarda Marsiny a *Juraje Žudela* jako přílohy k AČ 5–9, 1955–1959. Sedmáct ukázek novověkých úředních písemností přináší *Karel Beránek* v příručce nazvané *Písmo našich listin a listů od 12. do 20. století, Učební text Závodní školy práce ROH při SÚA, Praha 1973*. Pro studium vývoje písma v Čechách jsou užitečné i některé faksimilové edice dokumentů. Například z fondů SÚA v Praze byly v poslední době vydány formou faksimilií nejstarší zповědní seznamy z let 1570–1666 (1973), vybrané dokumenty o nevolnickém povstání v Čechách roku 1680, Praha 1980 aj. Reprodukce psaných novověkých písemností nalezneme někdy i jako obrazové přílohy některých publikací, které mohou být užitečné i pro paleografii, i když jsou vybírány k jiným účelům. Nejrozsáhlejší soubor takových ukázek je v obrazových přílohách publikace *Josef Hejnic – Jan Martinek* Rukověť humanistického básnictví 1–5, Praha 1966–1982. K výuce slouží Paleografická čítanka vydaná v Praze v roce 1982 ve dvou svazcích jako vysokoškolská pomůcka a obsahující 107 ukázek písemností s přepisy a jazykovým komentářem nebo překladem. Sestavili ji *Zdeňka Hledíková* a *Jaroslav Kašpar* za jazykové spolupráce *Evy Kamínkové* a *Aleny Šimečkové*. Na druhém rozšíření vydání této čítanky, jež vyšlo v r. 2000, se nově spolupodílela *Ivana Ebelová*. Slabikář a čítanku pro laické genealogy vydala v r. 1998 Česká genealogická společnost v Praze. K výuce čtení starých písem slouží rovněž Paleografické texty 1–2, které sestavil z olomouckých písemností psaných kurentem (novogotickou kurzívou) *Bohdan Kaňák*, Olomouc 1994 a 1999. Ukázky písma s přepisy a překlady jsou i ve studii *téhož* autora, Německá novogotická polokurzíva (kanzlei) olomoucké městské kanceláře v 16.–19. století, in: *Ročenka SOKA v Olomouci* 8 (27), 1999, s. 45–87.

Na formování písma měly velký vliv i učebnice psaní, které sestavovali a často i tiskem vydávali významní kaligrafové. O těchto knížkách pojednávají studie: *Fritz Funke*, *Die Schreibmeisterbücher des Deutschen Buch- und Schriftmuseums der Deutschen Bücherei, Zentralblatt für Bibliothekswesen* 69, 1955, s. 257–283; *Rafaello Bertieri*, *Italianische Kalligraphen und Schriftkünstler im 16. Jahrhundert*, *Philobiblon* 2, 1929, s. 1–12, 41–50, 73–88, 119–127, 155–164; *Arthur Lotz*, *Die deutschen Schreibmeisterbücher*, *Philobiblon* 10, 1938, s. 379–392, 434–442; *Hans Heisinger*, *Die Schreib- und Rechenmeister des 17. und 18. Jahrhunderts in Nürnberg*, Nürnberg 1927. Soupis německých tištěných učebnic psaní vydaných do roku 1800 podává *Werner Doede*, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800*, Hamburg 1958.

Mnohé z těchto učebnic byly také vydávány jako faksimile. Jejich počet je již značný, připomeneme zde pouze několik nejznámějších. Výběr z několika písárských prací *Johanna Neudörffera* staršího vydal jako faksimile *Albert Kapr* v Lipsku v roce 1956 v práci *Johann Neudörffer d. Ä. der grosse Schreibmeister der deutschen Renaissance*. Péči *Fritze Funkeho* byla v Lipsku roku 1958 publikována faksi-

milová edice známé práce *Wolfganga Fuggera* z roku 1553 nazývané *Ein nutzlich und wolgegründt Formular Manncherley schöner schriefften*. Vzorník písma augšpurského písaře Leonharda Wagnera *Proba centum scripturarum* z počátku 16. století vydal v Lipsku roku 1963 *Carl Wehmer*. V nedávné době byla v Holandsku publikována řada faksimilií italských, francouzských a nizozemských písařských příruček kaligrafů 16. a 17. století. Už jen bibliograficky bylo možno zachytit důležitou knihu: *Maria Juda*, *Pismo drukowane w Polsce XV–XVII wieku*, Lublin 2001.

Současné nahlédnutí do problematiky paleografie a kodikologie řecké, jejíž studium má velkou tradici i literaturu a jež zejména ve vrcholném středověku nabývá na závažnosti i pro kulturu latinskou, umožňuje nejnověji rozsáhlý protokol 5. mezinárodního kolokvia o řecké paleografii (a kodikologii) v Cremoně z r. 1998: *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito*, a cura di *Giancarlo Prato* 1–3, Firenze 2000.

Jen pøehlédnutím nebylo zaøazeno základní dílo o pergameni. Jde o: *Peter Rück* (ed.) *Pergament. Geschichte. Struktur. Restaurierung. Herstellung*, Sigmarinen 1991.

CHRONOLOGIE

Termín je odvozen z řeckého chrónos = čas a lógos slovo či v přeneseném slova smyslu věda a znamená měření času. Prakticky ve všech jazycích je užíváno termínů odvozených z tohoto základu, jenom němčina vedle toho používá ještě označení Zeitrechnung, Zeitrechnungslehre. Chronologie je tedy nauka o měření času, jeho způsobech a prostředcích k tomu užívaných. Protože čas jako obecná filozofická kategorie je formou existence hmoty, mající aspekt minulosti, přítomnosti a budoucnosti, a plyne objektivně a stejně plynule přechází z přítomnosti do budoucnosti jako z minulosti do přítomnosti, je pochopitelné, že bylo nutno vytvořit více či méně objektivní nicméně konvenční jednotky k jeho měření, aby život lidské společnosti či jejich jednotlivých pospolitostí dostal řád. A protože spolu se zdokonalováním lidského poznání se prohlubují i tato kritéria a podle účelu užití se specializují, můžeme hovořit o dvou družích chronologií. Matematická (astronomická) chronologie využívá poznatků astronomie a příbuzných věd a stanoví na jejich základě objektivní jednotky sloužící k měření času od největších celků až k dimenzím minimálním a je disciplínou z oblasti věd exaktních. Chronologie historická (někdy též zvaná technická) pak – vycházejíc z aplikace předchozích poznatků – sleduje, jakým způsobem byl dělen a měřen čas u jednotlivých národů, resp. v různých kulturních okruzích v průběhu jejich vývoje. Zaměřuje se přitom zejména na kategorie, kterých bylo užíváno v každodenním životě, hlavně v právních textech diplomatického charakteru či v dílech historio-graphických jako odrazu hospodářského a kulturního života jednotlivých vrstev té které společnosti. V oblasti vzdělanosti (latinského)

křesťanství pak ve zvýšené míře je třeba reflektovat liturgický rytmus nejen v rámci celého roku, nýbrž i v kratších časových jednotkách.

V těchto souvislostech se uplatňují dvě základní funkce historické chronologie. Zatímco první má ryze praktický účel, totiž předvádět chronologické údaje minulosti v nejrůznějších psaných pramenech na dnešní způsob datování, druhá sleduje jednotlivé chronologické kategorie v jejich historickém vývoji jako důležité instituce kulturních dějin a tak přináší mj. i hlouběji ověřené údaje a umožňuje stanovit alespoň základní pravidla pro spolehlivé převádění rozličných dat. To je důležité, ba nevyhnutelné zejména tehdy, když byly vedle sebe užívány různé kategorie stejného rázu. Proto je třeba vycházet ze srovnání a zejména z kriticky rozříděného materiálu podle původu, neboť různé kanceláře v jednom jediném místě mohly vycházet z rozličných východisek, daných školením, světonázorem nebo původem osob, které v této souvislosti působily. Je ovšem třeba říci už zde, že v důsledku různých chronologických reforem a posunů dnů nespádají vlastně žádná „jubilea“ před sklonkem 16. století přesně na výroční den takových událostí – jde tudíž o záležitost do značné míry konvenčního rázu, tak jako jsou ovšem konvenční všechny kategorie historické.

Základní chronologické zvyklosti jsou zpravidla aspoň zásadně jednotné v rámci určité kulturní oblasti. Proto nás bude zajímat pouze chronologie křesťanská – přesněji chronologie latinského křesťanství, která má vedle svého obecného vývoje ještě různá specifika v jednotlivých politických, církevních či národních celcích. Ta jsou ovšem ještě dlouho prostoupena zvláštnostmi různých autonomních celků, jakými byly především instituce církevní (některé řády či různá biskupství) nebo instituce právního života, jako byl veřejný notariát. Křesťanská chronologie není pochopitelně izolovaným jevem. Vyrůstá zejména ze zvyklostí antických i jiných pohanských, a to jak orientálních, tak místních. Zvláštní postavení mělo pochopitelně křesťanství východní, k jehož zvyklostem však nemůžeme výrazně-

ji přihlížet. Stejně tak nutně zůstávají stranou písemně nefixované hmotné doklady, např. keltské kultury, někdy vykládané jako svého druhu zařízení chronologická, potřebná pro různé obřady kultovního charakteru (např. Stonehenge v jižní Anglii ap.), jejichž význam ale zůstává nejasný.

Kultovní, resp. náboženský ráz většiny starých chronologických údajů je nepochybný, protože jinak se původní životní rytmus spontánně podržoval rytmu přírodnímu, jenž se posléze také stal základem a východiskem nejdůležitějších chronologických kategorií.

Vědecké zkoumání chronologie – myslíme tím nadále všude historickou chronologii západního křesťanství – začíná až polemikami souvisejícími s přípravou tzv. gregoriánského kalendáře, tj. reformy provedené pod záštitou papeže Řehoře XIII. (1572–1585). Jeho kořeny jsou však daleko starší, vyrůstají z praktických církevních potřeb, jež se upínaly dlouho k otázce výpočtu data velikonoce jako základního kamene církevního kalendáře. Na počátku stojí biskup **Isidor ze Seville** (570–636), který ve svých encyklopedicky pojatých dílech *De natura rerum* a *Etymologiae* zpracoval mnoho starého materiálu, který mezitím zanikl. I další činitelé byli duchovního stavu, a tak je pochopitelné, že termín *computus* či *computus ecclesiasticus* (z lat. *computo* = počítám; užívaly se ale i názvy *calculatio*, *ratio* ap.) znamenal teoretické pojednání o těchto kategoriích. Z Isidorových nástupců je nejvýznamnější **Beda Venerabilis** ze severoanglického Durhamu (672–735). Jde tu o jeho dva spisy: stručnější dílko *De temporibus* a jeho podrobnější rozpracování *De temporum ratione*, které přináší „dosud nejrozsáhlejší příručku chronologie“ (Franz Brunhölzl), v níž čerpá nejen ze starověkých autorů (Plinius), ale věnuje pozornost i řecké, hebrejské, egyptské a římské chronologii. Současně ukončil tímto svým dílem nejednotnost ve sporech o postavení Velikonoce v křesťanském církevním roce. Spis **Hrabana Maura** (780–856) je pouhým výtahem z obou předchozích autorů. Významnější byl jeho mladší současník **Helperich z Auxerre** (pol. 9. stol.) a pak zejména autoři počínajícího pozdního středověku. **Jan de Sacrobosco** či z **Holy-**

woodu (1200–1256), jehož spis z r. 1244 byl ještě v 16. století několikrát tištěn a **Roger Bacon** jsou nejvýznačnější z počátků tohoto období. Ale pokusy o kalendářové reformy neuctily ani ve století 14., byť se jim nedostalo praktického završení. Jde tu zejména o spisek **Jana de Muris** *Epistola super reformatione antiqui calendarii* z poloviny 14. století. Ty sice zprvu našly podporovatele v papeži Klimentu VI., ale pak byly překryty okolnostmi (černá smrt, politické proměny). V 15. stol. to pak byly po **Petrovi z Ailly**, biskupu v Cambrai, který se pokoušel prosadit svým spisem *Correctio calendarii* z r. 1411 reformu na koncilech té doby, především pak na kostnickém, zejména práce **Mikuláše Kusánského** (1400–1401 až 1464), jimiž se pokoušel literárně i diplomaticky prosadit – ovšem marně – na basilejském koncilu reformu kalendáře (*De correctione calendarii*).

Postupně se do těchto prací zapojují i čeští autoři. Nejdřív to jsou od 2. poloviny 13. století praktické kalendářové pomůcky a komputistický spisek básníka **Domaslava** někdy z konce vlády Přemysla Otakara II. K nim přistupují práce pražských univerzitních profesorů, jako byl spisek **Jana z Březnice** z r. 1393, věnovaný výpočtu epakt a pohyblivých svátků, několik prací **Křišťana z Prachatic** (+ 1439) a **Jana Ondřejova zv. Šindel** (+ kol. 1456), na něž navazuje kalendariologická literatura, vrcholící v díle **Tadeáše Hájka z Hájku** (1525–1600).

Druhá polovina 16. století a první polovina století následujícího byly naplněny spisy, vyjadřujícími se k otázce gregoriánské reformy. Dlouhodobá přípravná práce komise pro reformu kalendáře budovala zejména na materiálech **bratří Gigliů**. Po uvedení reformy v život ji **Dionysius Petavius** (+ 1652) obhajoval, zatímco **Josef Justus Scaliger** (+ 1609) ji z evangelických pozic sice kritizoval, ale zároveň přinesl ve svých pracích i mnoho pozitivního. Teprve proniknutím gregoriánského kalendáře byla vlastně historickochronologická problematika zakotvena jako vědecká disciplína, protože předtím šlo vesměs o otázky praktického rázu. Základním spisem tohoto už nového pohledu je dílo pokračovatelů **Mabillonových** z kongregace

sv. Maura *L'art de vérifier les dates* z r. 1750. **Dom M. d'Antine**, **Dom Ch. Clémencet** a **Dom V. Durand** v něm podávají již soustavné výklady, na něž se pak v různém rozsahu a záběru navazovalo dále. Vznikla tak řada příruček, od drobnějších, zpracovaných z různých teritoriálních pohledů, až k základnímu dílu **Grotfendovu** či **Ginzelovu**, jež se pokoušejí již o celosvětový záběr. Teprve od sklonku 19. století se setkáváme soustavněji i s pracemi analytickými, často v úzké spojitosti s diplomatikou.

V českém prostředí zahájil samostatná chronologická studia **Mikuláš Adaukt Voigt** svým článkem z r. 1777 a **Franz Carl Alter** knihou z r. 1801. Ale zakladatelský význam má opět až dílo **Františka Palackého**, jenž v r. 1829 vydal dvě stati z této problematiky. Jejich zásadním přepracováním vznikla v r. 1876 nová příručka **Josefa Emlera**, kterou pak v r. 1934 plně nahradila rukověť **Gustava Friedricha**. Po 2. světové válce se chronologické bádání orientovalo monograficky, zejména v souvislosti se studii diplomatickými, pro něž je chronologie jedním ze základních východisek. Nejnověji jsme se dočkali i moderní příručky, která ovšem přerostla svým rozsahem i významem díla tohoto typu. Je to takřka tisíci-stránková *Historická chronologie* (2001) **Marie Bláhové**, která dovedla informace až na práh naší doby, vhodně skloubila výklad o vývoji obecném i českém a svými chronologickými tabulkami i soupisy různých světských a církevních hodnostářů je současně výraznou podporou i bádání ryze historickému. Proto se lze na ni odvolat při řešení všech detailnějších otázek.

Rytmus raně středověkého života byl takřka výlučně agrárního rázu, řídil se přírodním koloběhem, kterému se přizpůsobil i církevní rok, navazující na starší zvyklosti. Církevní rok byl rozdělen podle liturgických potřeb církve, jež také vnesla jistý řád do denního rytmu – řád zprostředkovaný zejména kostelními zvony. Zvony, popřípadě orloje na věžích světských zařízení jim začaly konkurovat až postupně, v souvislosti s urbanizací života středověké společnosti. Se

stále složitějším hospodářským, správním a politickým životním rytmem se také podstatně rozšiřovaly řady lidí, kteří potřebovali být informováni přesněji o časových údajích. V cizině – zejména lze upozornit na italské komuny – se např. orloje na radnicích či jiných městských budovách objevují od 13. století. U nás je o podobném zařízení nejstarší zmínka při opravě orloje v Kutné Hoře k r. 1375 (musel tedy být starší). Ve Vratislavi je doložen orloj nejpozději k r. 1367. Ještě ve 14. stol. se uvádí i orloj kláštera sázavského. Orloj na pražské Staroměstské radnici je zcela nepochybně doložen už kolem r. 1400, ale rovněž zřejmě je ještě mnohem starší. Potom ovšem dokladů přibývá a od počátku 16. století si malé hodiny mohli obstarat i bohatší jednotlivci (vynálezce **Petr Henlein** z Norimberka začal konstruovat příruční hodiny asi od r. 1510). Dlouho se však ještě používaly starobylé vodní hodiny známé už z antiky a asi jen o mnoho mladší hodiny (a pak i hodinky) přesýpací.

Východiskem pro základní časové údaje se staly jevy astronomické, tj. pohyb či zdánlivý pohyb nebeských těles, jejichž délku a charakter poměrně přesně propočítali už starověcí učenci. Základní údaje jsou v podstatě tři, totiž rok, měsíc a den, i když vedle nich se používají i další, které dělí rok jinak než na měsíce. Den je dobou, během níž se Země jednou otočí kolem své osy, měsíc časový interval, za který Měsíc oběhne jednou kolem Země, a konečně rok je údobí, za něž Země oběhne kolem Slunce. Není možné na tomto místě opakovat základní učebnicová fakta o astronomických hodnotách, a tak lze jen shrnout, že rozeznáváme den hvězdný, sluneční pravý a sluneční střední. Poslední z nich je základem běžného měření času, ale prosadil se teprve na sklonku 18. století. Do té doby se užívalo pravého dne slunečního, jenž je zhruba o čtyři minuty kratší. Zatímco den je jednotkou uzavřenou, měsíce a roky nejsou v praktickém použití plnými násobky dne, a tak dochází každoročně k malým, v součtu staletí však již znatelným a posléze výrazným rozdílům, které pak vyvolávají potřebu reformy a úprav, aby se občanský rok a přírodní rytmus dostaly opět do souladu.

Nejstarším kritériem pro měření času bylo nepochybně střídání světla a tmy, tedy den a noc, na něž navázalo konstatování o proměnách měsíce. Z astronomického hlediska je několik druhů měsíců; pro nás je nejdůležitější tzv. měsíc synodický o střední délce 29 dní, 12 hodin, 44 minut a 3 sekundy. Je to doba, která uplyne mezi dvěma stejnými měsíčními fázemi (jsou celkem čtyři: novoluní čili nový měsíc, první čtvrt', úplňk a poslední čtvrt'). Z praktických důvodů došlo k spojování vždy dvou měsíců synodických, a to tak, že jeden měl 29 a druhý 30 dnů. Další fází poznání bylo, že roční doby se opakují asi po dvanácti takových měsících. Tak vznikl rok měsíční o délce 354 dnů, 8 hodin a 48 minut. Proto bylo třeba – při zanedbávání částí dne – zhruba jednou za tři roky vsunout dovnitř roku celý den. Ten pak nesl označení dne hrudného, tj. vsouvaného. Později se občas přidával buď celý měsíc, či alespoň několik dnů na závěr roku (Řekové) nebo po 23. únoru (Římané) – tedy vlastně také koncem roku, neboť ten až do 2. stol. před naším letopočtem začínal 1. března. Měsíční rok byl ovšem velmi nedostatečnou pomůckou, protože už za pouhých 34 let by prošla každá jeho část všemi ročními údobími. Nekoresponduje s rokem slunečním, který je tvořen dobou, během níž Země jednou oběhne kolem Slunce, a proto se nestal východiskem dalšího počítání. Tím se stal tzv. rok tropický, což je doba, během níž se Slunce od bodu rovnodennosti či od obratníka vrací ke stejnému bodu. Má délku 365 dnů, 5 hodin, 48 minut a 46 sekund. Aby došlo k jeho vyrovnání s rokem občanským, je do kalendáře na konci února každým čtvrtým rokem vkládán jeden den. Ovšem i tak každoročně narůstá disproporce o 11 minut a 14 sekund, což během staletí způsobilo značnou úchytku, jež si posléze vynutila opravu kalendáře.

Ekliptika zdánlivého oběhu Slunce kolem Země byla starými astronomy rozdělena na 12 dílů. Stálice, které byly v bezprostřední blízkosti takového postavení, byly spojovány v souhvězdí, označeny převážně jmény zvířat a byl jim přidělen i pevný symbol: Jsou to: Skopec, Býk, Blíženci, Rak, Lev, Panna, Váhy, Štír, Střelec,

Kozoroh, Vodnář a Ryby, s nimiž jsou spojovány různé vlastnosti nejen osob v jejich znamení narozených, ale jejichž vzájemné vztahy byly interpretovány i v obecnějším kontextu a daly základ astrologii, jež často výrazně ovlivňovala důležitá politická i vojenská rozhodnutí. Východiskem tu je 21. březen, den jarní rovnodennosti.

Základem křesťanského a tím prakticky i našeho dnešního kalendáře se stal kalendář juliánský, vytvořený astronomem **Sosigenem** a uvedený v život **Gaiem Juliem Caesarem** v r. 46 před naším letopočtem. Tehdy byl běžný rok rozšířen na 365 dnů, rok 46 sám prodloužen o 90 dnů starého rozsahu (355 + 90) a zaveden pravidelný přestupný rok jednou po čtyřech letech s dnem vkládaným mezi 24. a 25. únor. V této formě také v podstatě přešel do středověku. Nicméně původní minutový rozdíl narůstal a během staletí nabyl značných rozměrů. V 16. století činil již deset dnů. Proto byly diskutovány různé reformní návrhy již od počátku 15. století na reformních církevních koncilech (na kostnickém známý soudce Husův **Pierre d'Ailly**, na basilejském zmíněný již **Mikuláš Kusánský**). Vážně se o otázce jednalo zejména na koncilu tridentském, nicméně až návrhy bratří **Gigliů** (lat. Lilius) došly obecnějšího souhlasu a 14. září 1580 byl předložen definitivní návrh, jenž měl jednak uvést v soulad přírodní rytmus a kalendář a do budoucna zabránit jejich vzdalování, čili jinými slovy upravit kalendář tak, aby se jarní rovnodennost vrátila k 21. březnu a na tomto datu zůstala.

Na základě složitých astronomických výpočtů byla pak 24. února 1582 bulou papeže **Řehoře XIII.**, zvanou podle začátku její arengy *Inter gravissimas*, ohlášena na říjen onoho roku reforma kalendáře, nazvaná po něm gregoriánská. Sladění obou rytmů bylo provedeno tak, že v říjnu téhož roku mělo být vypuštěno 10 dnů a po 4. říjnu se mělo psát hned 15., ale tak, aby nebyl porušen sled dnů v týdnu. (Tím ovšem došlo ke změně k tomu roku patřícího písmene nedělního. Písmeny nedělními jsou totiž zvána písmena A a G podle toho, na který den připadla první neděle v roce. Pokud připadla na 1. leden, bylo tím písmenem A, když na 7., tedy G. U let přestupných do-

cházel od 1. března k posunu, takže pro ně platila návazně dvě různá písmena. Smysl takového zařízení byl v tom, že na základě tohoto údaje bylo možno snadno zjistit týdenní pořadí jakéhokoliv dne v roce.) Ale ani pak nebyly odstraněny všechny nesrovnalosti a tak bylo rozhodnuto o tom, že v čtyřsetletých periodách v centenárních rocích, jejichž první dvě čísla nejsou dělitelná čtyřmi, přestupné dny odpadají. Je to tzv. sluneční vyrovnání, při němž ovšem opět dochází k posunu písmen nedělních.

Přijetí gregoriánské reformy neprobíhalo hladce, a to částečně z politických, zejména však z náboženských důvodů. S okamžitou platností ji přijaly jen některé katolické státy (Itálie, Polsko, Španělsko, Portugalsko), jinak byla přijata ve Francii v prosinci téhož roku, v německých katolických státech během roku 1583, jiné státy, jako např. německé protestantské země a Dánsko či některé švýcarské kantony, ji akceptovaly v r. 1700, Anglie 1752, Albánie 1912, Litva 1915, Rusko 1918, Řecko dokonce až 1924. V habsburském mocnářství narazila reforma na odpor z důvodů formálních; panovník považoval tuto změnu za věc státu a stejně tak stavy chtěly celou věc projednat a vyjádřit se k ní. Proto iniciativa pražského arcibiskupa Medka nebyla přijata a teprve na základě příkazu Rudolfa II. se k Řehořově reformě přistoupilo v r. 1584. V Čechách a ve Slezsku v lednu (v Čechách se po 6. psalo 17., ve Slezsku po 12. 23.) a na Moravě v říjnu (po 3. se psalo 14.) V Uhrách a tedy i na Slovensku se tak stalo na podzim 1587 (po 21. říjnu se psalo 1. listopadu), ovšem s výjimkou Sedmihradska, kde k tomu došlo v r. 1590. Toto vrchnostenské nařízení však neznamená, že reforma byla akceptována automaticky. Naopak zejména některá královská města, jako např. Cheb či některá novokřtěnecká panství na Moravě, se tomu určitou dobu bránila. Můžeme to ovšem, pokud nejsou jiné symptomy, poznat jen tehdy, když se výslovně rozlišuje starý a nový způsob datování. Znalost přesného přechodu té které oblasti na nový způsob je pro převádění dat tohoto kritického období neobyčejně důležitá a je nutno mít ji vždy na paměti – tím spíše, že někdy i ve stejném místě

mohlo dojít k překrývání obou způsobů. Po určitou „přechodnou“ dobu si někteří písaři vypomáhali tím, že použili obou způsobů datování, např. v podobě zlomku. Tak tomu např. bylo ve Štrasburku, kde biskupství přijalo reformu v r. 1583, město však až 1682. Gregoriánský kalendář se prosadil částečně i mimo oblast křesťanské kultury: Japonsko jej přijalo v r. 1872, Turecko a Egypt v r. 1927, Čína v r. 1949.

A konečně došlo k reformě kalendáře za Velké francouzské revoluce, kdy byl ve Francii v letech 1792–1805 a pak ještě velmi krátce v Paříži za Komuny v r. 1871 používán kalendář Francouzské revoluce, zvaný též kalendářem První francouzské republiky. Od 2. ledna 1792 nařídilo pařížské zákonodárné shromáždění datování podle éry Svobody (od srpna téhož roku ještě i Rovnosti) zpětně od r. 1789. Zásadní změny však nastaly o rok později, kdy byl změněn i počátek roku (východiskem se stala podzimní rovnodennost podle poledníku probíhajícího Paříží). Byly rovněž změněny názvy i délky měsíců. Jejich pojmenování bylo odvozeno od přírodních jevů (např. Vendémiaire – měsíc vinobraní, Brumaire – měsíc mlh atd.) a měly po 30 dnech. Závěrem roku bylo přidáno pět dnů doplňků, každý čtvrtý rok nadto ještě Den revoluce. Měsíce samy se dělily vždy na tři dekády.

Je ale třeba mít na paměti, že náš způsob datování není obecně přijatý, i když nepochybně má primát. Úvahy OSN o novém, celosvětovém kalendáři, uvízly zřejmě na mrtvém bodě, takže situace po této stránce zůstává nezměněna.

Roky byly v průběhu minulosti označovány různě. Datování podle křesťanského letopočtu, tedy od narození Krista, bylo uměle zavedeno římským opatem **Dionysiem Exiguem** až v r. 525. Toto datování se ujímalo jen velmi pozvolna. V pramenech vyprávěcích je běžné sice už od 8. století, v dokumentech úředních však až od 9. a 10. století. V okruhu naší vzdělanosti bylo před ním a leckdy dlouho vedle něho (podle toho, o jaká teritoria nebo prostředí se jednalo) užíváno ještě jiných označení let. Např. podle jednotlivých konzulů či různých dalších hodnostářů duchovních či světských, zejména pa-

pežů, císařů a králů, podle olympiád (východiskem byl letní slunovrat roku 776 před naším letopočtem), od založení Říma (tj. od r. 754 před naším letopočtem, přičemž epocha byla zpětně vypočítána až o více než 700 let později), podle tzv. španělské éry (od r. 38 před n. l.), od „stvoření světa“ (v r. 221 našeho letopočtu zpětně projektováno do r. 5502 před jeho počátkem, ale jsou i jiné varianty), podle éry Diokleciánovy (284 n. l.), letopočtu židovského (rok 3761 před n. l.). Případně šlo o tzv. jubilejní roky, což byly od pozdního středověku takové roky, v nichž se udělovaly mimořádné odpustky poutníkům přišedším do Říma (v r. 1300 je zavedl **Bonifác VIII.** jednou za sto let, **Kliment VI.** stanovil v r. 1343, že to bude každý 50. rok, **Urban VI.** zkrátil termín na 33 let počínaje rokem 1390, až nakonec v r. 1460 bylo ustanoveno, že jubilejní rok bude vždy jednou za 25 let).

Roky byly také často fixovány různými doprovodnými ročními údaji, které už byly takřka vesměs původu středověkého. Nejdůležitější z nich jsou indikce, konkurenty, epaky a zlaté počty. Indikce je číslo, které udává, kolikátý je který rok v patnáctiletém cyklu, probíhajícím celým křesťanským letopočtem od r. 3 před jeho počátkem bez ohledu na to, o kolikátý cyklus jde. Tento útvar nemusí ovšem nutně souhlasit s rokem, neboť tak jako výchozí body začátku roku, jak bude uvedeno dále, se různí, odlišují se i počátky indikcí, takže se s kalendářním rokem mohou různě překrývat. Protože zde není místo pro podrobný výklad, je třeba uvést alespoň tolik, že indikce řecká začíná 1. září před dnešním počátkem roku, indikce Bedova (rozumí se tím **Beda Venerabilis**) 24. září rovněž před naším začátkem roku, římská, která je s ním souhlasná, resp. začíná 25. prosince, a několik lokálních dalších. V Čechách se dají doložit tři prvně zmíněné indikce v různých dobách a kancelářích.

Konkurenty jsou čísla od I do VII, která označují, na který den v týdnu připadá 24. březen. Umožňují (tak jako většina dalších údajů) zjistit přesné datum Velikonoc, které jsou základním východiskem křesťanského roku. S nimi úzce souvisí kruh sluneční, jímž je 28 let trvajícím občasí, po jehož uplynutí přicházejí stejné týdenní dny

ve stejných datech měsíčních (třeba si uvědomit dvojnásobný posun v letech přestupných). Na něj pak navazují již výše zmíněná písmena nedělní. Dále to jsou ještě epaky, které po počátečním kolísání udávají stáří měsíce dne 22. března. Vycházejí z disproporcí mezi rokem měsíčním a slunečním a netvoří souvislou řadu. Konečně jde o zlatý počet, což je devatenáctiletý cyklus, důležitý opět pro výpočet data Velikonoc.

Lze sice konstatovat, že většina kategorií předchozího odstavce je výrazně teoretického charakteru (nicméně naplňují kalendária liturgických rukopisů, jež pomáhají někdy blíže specifikovat), avšak ani různé údaje praktického rázu nejsou vždy jednoduché a zejména jednoznačné. To se týká už samotného počátku roku. Ten nezačínal vždy 1. lednem, existovala tu značná variabilita. V Evropě šlo celkem o sedm obecněji užívaných počátečních dat. Byly to: 1) 25. prosinec předchozího roku, který se jako den Narození Páně velmi rozšířil; 2) 1. leden, jenž byl přejat s kalendářem římským, tedy pohanským, a proto se zpočátku těžko prosazoval; 3) – 4) 25. březen, tj. svátek Zvěstování Panny Marie, považovaný za počátek pozemského bytí Kristova. Tu byly dvě možnosti, lišící se o rovný rok, neboť první se počítá od 25. března před naším začátkem roku (tzv. datování pisánské, zrušené až v polovině 18. století), druhá od 25. března po našem začátku (též zvané datování florentské, či ve střední Evropě trevírské, jež zasáhlo na jedné straně až do Anglie, na druhé do Uher a zaniklo až krátce po zrušení pisánské datování). Protože oba tyto způsoby mohly být někdy používány jednou institucí i paralelně (dalo se tak zejména po dlouhá staletí v papežské kanceláři pro různé typy písemnosti), je zde potřeba velké opatrnosti a předběžných sond před vyřčením definitivního úsudku; 5) 1. březen běžného roku je dosvědčen od 5. století a dávno předtím ještě ve starém Římě před reformou juliánskou, i když mezi nimi není přímá kontinuita. Zejména se pak uplatnil v Benátkách, a to až do jejich pádu jako suverénního státu (v r. 1797). 6) Zvyk začínat rok Velikonocemi způsoboval, že v některém roce mohlo přicházet více dnů

i dvakrát a jindy naopak se některé neobjevily vůbec. Vzhledem k hojnému výskytu zejména ve Francii (až do r. 1563) nese leckdy přímo název *Stilus Francicus* či *Gallicanus*. 7) Začátek roku 1. září byl byzantského původu a prosadil se posléze v Rusku (do r. 1700) a porůznu i v Itálii.

Pokud jde o české poměry, zdá se zatím, že tu bylo užíváno zejména obou prvních způsobů a že teprve od 15. století výrazně převážil 1. leden.

Rok se skládal jednak z týdnů, jednak z měsíců, které se ovšem dělily ještě dále. Týden je uměle vytvořené sedmidenní období, které nezávisí ani na roku, ani na měsících a probíhá plynule z jednoho roku do druhého. Jeho původ je orientální, nicméně byl přijat starým Římem a přešel do křesťanství, kde ovšem byly jednotlivé dny jednak přejmenovány, jednak přizpůsobena jejich ideová náplň. Zatímco židé užívali pro označení dnů číslovek a jen poslední den měl svůj název – sabbat, Římané užívali i způsob egyptský, tj. název sedmi oběžnic, resp. bohů (*dies Saturni, Solis, Lunae, Martis, Mercurii, Jovis, Veneris*). Ve středověku byla označení pro jednotlivé dny různá – v germánských jazycích podle germánských bohů, v románských to bylo buď označení církevní, či podle oběžnic (podle jazyka), ve slovanských se počítalo od výchozího bodu, jímž byl den po neděli (pondělí = den po neděli, úterý = den vtorý, tj. druhý, atd., zatímco jinde je východiskem neděle. V latině se běžně počítalo od jedničky dále (neděle sama byla ovšem častěji označována jako *dies dominica*, tj. den Páně), tedy *feria prima, secunda* atd. tedy např. *feria quinta* je čtvrtek. Proti slovanskému jazykovému úzu je patrný posun o jedno číslo.

Rozdělení roku na měsíce bylo v praktickém označování dnů prostředním článkem, který se ve většině středověkých způsobů datování bezprostředně odrážel. Z antiky bylo převzato datování podle římského kalendáře, kdy všechny dny v roce jsou označovány buď jako jeden ze tří pevných dnů, či vztahem k nejbližší následujícímu. Tato tři pevná data v každém měsíci byla dána postavením Měsíce jako

tělesa na obloze: Kalendy připadající vždy na 1. den v měsíci ohlašovaly novoluní (tj. takovou fázi, kdy je Měsíc v konjunkci se Sluncem a tedy není viditelný), Nony označující den 1. čtvrti měsíční připadají – po různých změnách – v březnu, květnu, červenci a říjnu na 7., v ostatních měsících na 5. A obdobně je tomu s Idami (které byly dnem úplňku), připadajícími na 13., popřípadě 15. den příslušných měsíců. Při počítání se ovšem vždy ještě včítají oba mezní dny (takže např. 28. květen je 5. den před kalendami červnovými ap.). Římské datování bylo užíváno prakticky výlučně v latinských textech (ne ovšem ve všech) a v nich zejména v produktech církevních, především papežských. Během středověku se však pro ně ztrácelo porozumění a dělaly se v něm často chyby. Dnešní způsob průběžného datování v měsíci se začal šířit v obecnějším měřítku až od pozdního středověku, i když jeho orientální původ je starý. Také on byl dlouho odkázán jen na texty latinské. Jeho specifickou odnoží je datování zvané bononské (podle města Boloně, kde se uplatnilo nejvíce, i když např. v pol. 13. stol. je dosvědčeno sporadicky i u nás). To dělí měsíc na dvě stejné části, tj. od 1. do 15. (resp. 16.) a od 16. (resp. 17.) do 30. (popř. 31.) a počítá nejdříve vzestupně a v druhé části sestupně s dodatkem, zda jde o začátek či konec měsíce (*mensae ineunte* nebo *intrante* či *exeunte, restante* ap.).

Bylo už naznačeno, že oba tyto způsoby datování byly dlouho vlastní toliko latině. Třetí druh, který je křesťanského původu a také se objevuje v textech latinských, byl v jazycích národních dlouho výlučný. Je to datování podle církevního kalendáře, tj. podle svátků křesťanského roku. Ty jsou dvojí – pevné a pohyblivé. Pevné svátky jsou zpravidla svátky zasvěcené jednotlivým světcům katolické církve. Jejich počet však byl obrovský a stále stoupá (šlo již na sklonku 19. století řádově o více než sedm tisíc položek, někdy všelijak spojovaných, např. různých světeckých dvojic či skupin), proto nemohl být vytvořen jednotný závazný církevní kalendář. Existuje ovšem základní kmenový materiál, svátky obecné platnosti a závažnosti, jichž je ale jen omezený počet, a doplňují se příslušnými svátky té které

oblasti či prostředí. Vznikají tak různé kalendáře lokální, ať už v rámci některých státních celků (se zvýšeným kultem zemského patrona či patronů), církevních provincií či diecézí, popřípadě církevních řádů, kde je vyhrazeno místo světcům řádovým ap. Poslední reforma vzešla z II. vatikánského koncilu a byla konkretizována papežským listem z r. 1969. Provedla sice v církevním kalendáři různé opravy, avšak jeho praktický význam upadl již v předchozích stáletích, takže její důležitost je víceméně jen liturgická. Při převádění dat podle církevního kalendáře je ovšem třeba brát v úvahu různá úskalí, jimiž jsou např. svátky světců stejného jména, ovšem různých dob a prostředí (např. Jan Křtitel, Jan Evangelista, Jan Zlatoústý, Jan Nepomucký ap.), nebo různé svátky stejného světce (třeba jeho umučení a translace, jako je tomu u našeho sv. Václava, kdy první z nich připadá na 28. září, druhý na 4. března).

Čeští středověcí světci byli (s výjimkou Jana Nepomuckého, který se stal – ovšem až od 18. stol. – všeobecně uznávaným a ctěným) vesměs regionálního rázu. Čelné postavení tu měl sv. Václav, dalšími patrony se stali sv. Vojtěch, sv. Vít, sv. Ludmila a v době Karla IV. k nim přibyl sv. Zikmund. Mimo ně tu ovšem byli ještě další, jako sv. Cyril a Metoděj, sv. Prokop, bl. Anežka, bl. Zdislava ap. Utrávením včlenili do řady světců i své dva hlavní mučedníky, Jana Husa a Jeronýma Pražského. Ale ti všichni se ve své vlastní datovací praxi i v samotných českých zemích (s částečnou výjimkou sv. Václava) objevují poměrně zřídka. Častěji se objevují v kalendářích, tj. kalendářových pomůckách, zejména v rukopisech liturgické povahy, která byla určena pro bohoslužebné účely. Do nich byly občas zapisovány i údaje o úmrtí jiných osob jako představitelů vládnoucí dynastie, dobrodinců příslušných institucí či členů vlastního kostela. Tak vznikala nekrologia, která jsou i významným pramenem historickým. Ovšem i z kalendářů samotných lze usuzovat na stáří a provenienci rukopisů a na charakter předloh. Vedle těchto svátků se v českém lucemburském státě z iniciativy jeho představitelů prosadily i další svátky: Karel IV. z církevně státních důvodů prosadil

svátek Ukazování ostatků (*Ostensio reliquiarum*), třetí pražský arcibiskup Jan z Jenštejna dal popud k zavedení svátku Navštívení P. Marie, jenž byl dokonce přejat celou církví, i když v odlišném termínu.

Vedle svátků pevných jsou v datovací praxi hojně užívány i svátky pohyblivé. Vázaly se na ústřední bod církevního roku – Velikonoce, které byly památkou na umučení a vzkříšení Kristovo (souvisejí bezprostředně se židovským svátkem pesah). Určením data Velikonoc pověřil po různých nejistotách a sporech nikajský koncil v r. 325 biskupa alexandrijského, který rozhodl, aby Velikonoce byly v neděli po prvním jarním úplňku (jarním úplňkem byl míněn takový, který připadl na den jarní rovnodennosti či nejbližše příští termín). A tento způsob se posléze skutečně obecně prosadil. Znamenalo to, že Velikonoce mohly připadnout na některý ze dnů v rozpětí od 22. března do 25. dubna. Tím byl dán základ k postupnému vypracování 35 kalendářů, které obsahují všechny varianty křesťanského pohyblivého kalendáře. Ostatní pohyblivé svátky jsou zejména neděle před Velikonocemi a po nich, nesoucí různá označení buď podle vztahu k Velikonocům, či uvádějící začáteční slova (introity) pro ten den určeného mešního officia, antifón nebo perikop. Některé pohyblivé svátky jsou ovšem kladeny i mimo neděle (např. Boží tělo ve čtvrtek po Letnicích), takže při převodech je třeba značné pozornost a předběžných znalostí.

Ovšem kalendář pro datovací účely byl zaplněn svátky jen z malé části (nebo šlo o svátky, které se prosazovaly jen sporadicky), a tak většina dnů musila být při tomto způsobu datování přiřčena nějakým způsobem k některému blízkému dnu předchozímu či následnému (po onom dnu či před ním, tedy post nebo ante). To se dalo pomoci údajů podle týdenního cyklu, jak o něm byla už zmínka výše, nebo označením, že jde o den předchozí vedle níže vysvětleného *in vigilia*, též *pridie* či následný *postridie*. Až na nepatrné výjimky se proto nesmí označení feria + číslo překládat jako by šlo o tolikátý den před či po uvedeném svátku. Dny předchozí jsou často označo-

vány i jako vigílie, což původně znamenalo noční bdění. Leckdy se též užívá označení týdne před určitým dnem či po něm, což se vyjadřovalo výrazem *in octava*, počestně *ochtáb* (srv. ještě dnes francouzský výraz pro 14 dní *quinzaine*, tj. 15 dní, neboť se opět včítají oba krajní dny).

Církevní datování bylo většinou doménou vydavatelů světských a církevních nižšího řádu, a to jak v jazyce latinském, tak v jazycích národních. Proto je pochopitelné, že do něho pronikly ještě různé specifické zvláštnosti. To jsou např. tzv. suché dny (*quattuor tempora*, počestně kvatembry), k nimž patří středa, čtvrtek, pátek a sobota po první neděli postní, po letnicích, po Povýšení sv. Kříže a po sv. Lucii, zavedené obecně papežem Urbanem II. na sklonku 11. století. Suché dny zimní a jarní jsou spojeny se svátky pohyblivými, zbylé dva s pevnými. S těmito dny zostřeného postu byly spojovány i různé události občanského života, u nás např. zasedání různých veřejných institucí, zejména zemského soudu ap.

Jelikož pro praktickou potřebu bylo užívání jednotlivých podkladů dosti těžkopádné, vznikla k zapamatování si dat pevných svátků obecně rozšířená pomůcka zvaná *cisioján*. I když měla své předchůdce v dobách starších, je její původ zřejmě středoevropský a výraznější doklady se objevují od sklonku 12. století. *Cisioján* je 12 dvojverší hexametrového charakteru, pro každý měsíc jedno. Každé z nich má tolik slabik, kolik má příslušný měsíc dnů. Charakteristická slabika (nejčastěji úvodní) nepohyblivých svátků ústředního charakteru je v nich na tolikátém místě příslušného dvojverší, na kolikátý den v měsíci připadají. Jsou pak doplňovány volnými slabikami, jež místy dávají i určitý smysl. Tak bylo možno snáze vypočítat, resp. si zapamatovat den, na který připadl větší svátek. Název sám je odvozen od počátku textu *Circumcisio Christi*, což je 1. leden. Vedle latinského *cisiojánu* jsou verše v národních jazycích, také v češtině, kde dokonce patří k nejstarším písemným dokladům našeho jazyka (doložený už od 1. pol. 13. stol.). Příležitostně jich bylo užíváno i jako bezprostřední datovací pomůcky (zejména

v kronikách a některých úředních knihách pozdního středověku, jako byly staré letopisy české). V těchto případech bylo použito tři po sobě následujících slabik, protože jednotlivé slabiky se někdy opakovaly a nebyly tedy jednoznačné.

A konečně i den byl dělen různými způsoby, přičemž i samo toto označení má několikový význam. Základním východiskem byly opět jevy přírodní, zejména východ a západ slunce (rozbřesk a soumrak) a celý denní rytmus byl nejdříve zcela ovládán církevními úkony, resp. zvoněním zvonů, které je ohlašovalo. Poledne a půlnoc byly z hlediska počítání dlouho pouze jednotkami teoretickými a jejich význam stoupá až v novověku. Den se tedy skládal ze dne v užším slova smyslu a následné noci, a protože hodiny přešly ze starověku do středověku v počtu 12 + 12, jejich časový rozsah kolísal. Zatímco si byly rovny ve dnech rovnodennosti a zhruba ve dnech okolo nich, ve dnech slunovratů nabývaly maximální, resp. minimální délky, tj. o zimním slunovratu jedna hodina noční trvala 90 minut, denní 30 minut a o letním opačně. V dobách mezi nimi se délky měnily, přičemž ovšem se rekonstruují vždy jen přibližně pro jednotlivé měsíce. To byly hodiny zvané nestejně (*inaequales*), z nichž vycházelo církevní dělení dne: *matutinum* ještě před rozbřeskem, *hora prima* při východu slunce, *tercia* uprostřed dopoledne, *sexta* v poledne, *nona* uprostřed odpoledne, *vespera* – nešpory hodinu před západem slunce a *completorium* krátce po západu slunce.

Stejně hodiny (*horae aequales*) byly dlouho jen záležitostí matematickou či astronomickou, nicméně s růstem významu městského života a širším používáním mechanických věžních hodin se postupně od konce středověku začaly prosazovat. Konkrétní vývoj je však opět nejdřív značně nejednotný. Nejvýznamnější byl způsob italský, který vzhledem k značnému rozšíření v našich zemích byl ve střední Evropě nazýván též hodinami českými. Ten počítal 24 hodin od západu slunce do příštího západu, a tudíž musil být průběžně přizpůsobován zkracování či prodlužování světelného dne. To byly hodiny podle tzv. celého orloje. Existovalo však též počítání podle or-

loje polovičního, které vycházelo od půlnoci a jež se ve střední Evropě nazývalo německým, i když pochází ze západní Evropy. A konečně lze uvést ještě třetí variantu stejných hodin, totiž tzv. velké hodiny, jež počítají zvláště hodiny denní a noční ve stejné délce, jejichž počet kolísá od zimního slunovratu k letnímu od 16 hodin nočních a 8 denních k počtu opačnému. Konkrétní posuny byly stanovovány vždy v rozpětí několika týdnů, takže nutně docházelo k menším či větším překryvům.

Dělení hodin na menší díly bylo v běžném životě poměrně řídké. Nehledíme-li k dílům komputistickým, docházelo v praxi k počítání na půlhodiny či čtvrt hodiny. Teprve rozšířením mechanických domácích hodin v průběhu novověku došlo k aplikaci menších časových jednotek až k jejich dnešnímu takřka zbožnění.

A závěrem ještě malá informace o způsobu psaní chronologických údajů. V textech literárních se zachovával běžný paleografický zvyk, o němž je stručná informace výše, u textů nápisových byly tyto údaje leckdy zašifrovány do různých chronostichů či chronogramů, o nichž se lze poučit v oddílu epigrafickém.

Bibliografická příloha

Chronologické prameny jsou zpravidla vydány v edicích diplomatického a kronikářského charakteru, i když ještě leccos je uloženo, zejména pokud jde o kalendária a traktátovou komputistickou literaturu, pouze v rukopisech. Proto je množství důležitých detailních, ale i obecnějších poznatků k chronologickým otázkám uloženo v diplomatické literatuře a v komentářích jednotlivých edic. K funkci zvonů v kontextu s chronologií resp. vnímáním času srv. i důležité impulzy *Alfreda Haverkampa*: „... an die große Glocke hängen“. Über Öffentlichkeit im Mittelalter, in: *Jahrbuch des Historischen Kollegs* 1995, s. 71–112 a jím redigovaný sborník *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden* (= *Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien* 40), München 1998. Důležité informace podává i rozsáhlé heslo *Chronologie* v *Lexikon des Mittelalters* 2, München-Zürich 1983, sl. 2035–2048.

Dějiny chronologických studií nebyly ještě v plnosti napsány, a tak starší práce je třeba hledat v dějinách literatury. Jsou to zejména *Max Manitius*, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters 1–3*, München 1911–1931 a *Franz Brunhölzl*, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters 1–2*, München 1975–1992. Z vydání středověkých autorů je třeba uvést alespoň: Bedae *Opera de temporibus*, vyd. *Charles W. Jones*, Cambridge Mass. 1943 a *Schriften des Nikolaus von Cues*, *Die Kalenderverbesserung. De correctione calendarii*, vyd. *Viktor Stegemann* za spolupráce *Bernharda Bischoffa* v rámci Mikulášových sebraných spisů, kde v úvodu podává zevrubný výklad o pokusech o kalendářovou reformu v předchozích stáletích, Heidelberg 1955. Významná je i práce *Christine Gack-Scheidung*, *Johannes de Muris, Epistola super reformatione antiqui calendarii. Ein Beitrag zur Kalenderreform im 14. Jahrhundert* (*Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte Bd. 11*), Hannover 1955, podávající vedle rozboru a edice tohoto díla i zevrubný výklad i o příslušných snahách století 12. až 14., zejména Roberta Grossetesta a Rogera Bacona i o Alfonsových tabulkách, nazvaných podle jejich iniciátora, kastilského krále Alfonse X. Českou historii oboru sledoval *Ivan Hlaváček*, *Chronologie a její studium v českých zemích*, SAP 28, 1978, s. 410–423. Jinak viz stručné přehledy v úvodních partiích jednotlivých kompendií, částečně cit. níže.

Z obecných prací si zaslouží pozornost zejména *Aron J. Gurevič*, *Kategorie středověké kultury*, Praha 1978 (především první část), *Jacques Le Goff*, *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991, hlavně druhá část VI. kapitoly s. 182nn., zajímavá sonda *Grzegorz Myśliwski*, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni. Mazowsze od XII do poł. XVI wieku*, Warszawa 1999, oddíl 6. až 10, s. 197–432, který poprvé probral z širšího kulturněhistorického horizontu fenomén času a jeho reflexi. *Czas w kulturze*, red. *A. Zajczkowski*, Warszawa 1985 a v některých partiích *Stefan Wulf*, *Arbeit und Nichtarbeit in norddeutschen Städten des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Hamburg 1991 a pak z novějších populárních a šíře zaměřených přehledů *Hans Kaletsch*, *Tag und Jahr. Die Geschichte unseres Kalenders*, Zürich-Stuttgart 1970; a *Karl-Heinrich Bieritz*, *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*, 2. vyd. Berlin 1988, *S. I. Selešnikov*, *Člověk a čas. Dějiny kalendáře a chronologie*, Praha 1974; *Eva Kotulová*, *Kalendář aneb kniha o věčnosti a času*, Praha 1978; *V. A. Klimišin*, *Kalendář i chronologija*, Moskva 1981, a německý sborník *Die Zeit*, sv. 1. (1983), v něm hlavně rozprava *Ferdinanda Seibta*, *Die Zeit als Kategorie der Geschichte und als Kondition des historischen Sinns*, s. 145–188. K pojmání času v konkrétních údobích srv. alespoň jako příklad *Jean Leclercq*, *Zeiterfahrung und Zeitbegriff im Spätmittelalter*, in: *Antiqui und moderni, Miscellanea Mediaevalia 9*, Berlin (West) 1974, s. 1–20. Viz i Arno Borst, *Computus – Zahl und Zeit im Mittelalter*, DA 44, 1988, s. 1–82, který stať rozšířil i do knižní podoby: *Computus. Zeit und Zahl in der Geschichte*

Europas, Berlin 2. vyd. 1991. Srv. i *Gerhard Dohrn-van Rossum*, Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen, München-Wien 1992, 2. vyd. 1995.

Ke křesťanské chronologii se dále vztahuje celá řada prací příručkového charakteru. Z cizích má obecný charakter *F. K. Ginzel*, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie 1–3, Leipzig 1906–1914 (přetisk tamže 1958); *Hermann Grotefend*, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters 1–2, 3 sv., Hannover 1891–1892 (přetisk 1970), s neobyčejně důležitým glosářem v I. svazku. Stručný výtah z tohoto díla pod názvem Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit vyšel už v mnoha vydáních (10. připravil T. Ulrich v Hannoveru 1960). Stále užitečná je příručka *Franze Rühla*, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit, Berlin 1897, věnující pozornost i byzantským poměrům, o které se výlučně zajímá *V. Grumel*, Traité d'études byzantines I: La chronologie, Paris 1958. Užitečnou příručku připravila nově *Anna-Dorothee van den Brincken*, Historische Chronologie des Abendlandes. Kalenderreformen und Jahrtausendrechnungen, Stuttgart-Berlin-Köln 2000. O práci *Wolfganga Trappa* viz níže v metrologii. Z české přehledné literatury jsou dnes užívány zejména *Josef Emler*, Rukověť chronologie křesťanské, zvláště české, Praha 1876, a *Gustav Friedrich*, Rukověť křesťanské chronologie, Praha 1934. V podstatě výtahem z její tabulkové části je práce *V. J. Sedláka*, Tabulky k převádění dat historických pramenů, Praha 1960 (přetisk tamže 1970). V některých konkrétních případech může posloužit i *Václav Hrubý*, Úvod do archivní teorie a praxe, Praha 1930. Pro slovenské poměry je k dispozici rozmnožená Příručka chronológie pre archivára, Bratislava 1955. O práci *Marie Bláhové* viz úvodem této části.

Příruček sledujících obecný vývoj se zřetelem k národním zvláštnostem je řada. Uvádíme jen některé z nejdůležitějších: *Artur Giry*, Manuel de diplomatique 1, Paris 1894 (posled. přetisk 1972); věnuje chronologii úvodem více než 230 stran; *E. I. Stubbe – L. Voet*, De chronologie van de middelouwen an de moderne tijdein de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam 1960; Chronologia polska, red. *Bronisław Włodarski*, Warszawa 1957; *Imre Szentpétery*, Oklevéltani naptár, Budapest 1912.

Jednotlivým otázkám je věnována pozornost zejména v souvislostech diplomatických, ale i jiných. Tak o křesťanském roce píše zevrubně *Ludwig Eisenhofer*, Handbuch der katholischen Liturgik 1, Freiburg i. B. 1932, s. 473–607; soupis dat všech křesťanských svátků podává *August Potthast*, Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters 2, Berlin 1868 (jen v 1. vyd.), s. 187–258. Nejnověji podává soupis významnějších světů s biografickými údaji i jejich atributy *Otto Wimmer*, Handbuch der Namen der Heiligen, 3. vyd., Innsbruck-Wien-München 1966. V české literatuře podává soupis *Isidor Vondruška*, Kalendarium svatých, Praha 1932.

Ze samostatných prací alespoň některé: *H. Aicher*, Beiträge zur Geschichte der Tagesbezeichnungen im Mittelalter, Innsbruck 1912; doslova desítky prací *Alfreda Cordolianiho* o komputistické literatuře jsou registrovány zejména v Bulletin codicologique časopisu Scriptorium; *Samuel H. Thompson*, Computus, Speculum 29, 1954, s. 223 až 238. K cisiojántům *Oloph Odenius*, Cisiojani latini. Neue Beiträge zur Bibliographie der metrischen Kalendarien des Mittelalters, Tidskrift für Nordisk Folkminnesforskning 15, 1959, s. 61–154; *Heribert A. Hilgers*, Versuch über deutsche Cisiojani, Poesie und Gebrauchsliteratur im deutschen Mittelalter. Würzburger Colloquium 1978, vyd. Volker Honemann aj., Tübingen 1979, s. 127 až 163. Nejnověji je věnována pozornost studiu kalendářů a jejich vývoji (převážně ovšem ve středověku) v jednotlivých diecézích; řada prací je zejména o Bamberku a Würzburku. Zajímavé upozorňuje na vztah významných událostí k svátkům *Hans-Martin Schaller*, Der heilige Tag als Termin mittelalterlicher Staatsakte, DA 30, 1974, s. 1–24. Viz i *Józef Matuszewski*, Słowiański tydzień, Łódź 1978. Zajímavě o každodenních komplikacích při paralelním užívání juliánského a gregoriánského kalendáře *Alfred Wendehorst*, Die Folgen der Einführung des Gregorianischen Kalenders für das Wirtschaftsleben besonders in Franken und Schwaben, Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Festschrift für Hermann Kellenbenz Bd. 2, Stuttgart 1978, s. 381–391. O rozdělení dne *Gustav Bilfinger*, Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden, 1892 (reprint Wiesbaden 1969). O gregoriánské reformě viz sborník ze symposia k jeho výročí *Gregorian Reform of the Calendar*, ed. *G. N. Coyne – M. A. Haskin – O. Pedersen*, [Vaticano] 1983. Třeba upozornit i na knihu *Rudolfa Wendorffa*, Tag und Woche, Monat und Jahr. Eine Kulturgeschichte des Kalenders, Opladen 1993. Zmíněny musí být ještě alespoň dvě monumentální práce: takřka pětisetstránková kniha *August Strobel*, Ursprung und Geschichte des frühchristlichen Osterkalenders, Berlin 1977 a opus magnum *Arno Borsta*, Die karolingische Kalenderreform (= Monumenta Germaniae Historica Scripten 46), jenž tento fenomén na více než 900 stranách nejen vypracoval ze zapomnění, ale zařadil i do nejširších souvislostí a to s přesahy až do století dvacátého. Nejnověji: *Brigitte Englisch*, Zeiterfassung und Kalenderproblematik in der frühen Karolingerzeit, Stuttgart 2001. Dovojuje snahy po unifikaci už po dobu před Karlem Velikým.

Československou monografickou literaturu zahajují *Mikuláš Adaukt Voigt*, Über den Kalender der Slaven, Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen 3, Prag 1777, a *Franz Carl Alter*, Beitrag zur praktischen Diplomatie der Slaven, vorzüglich für Böhmen, Wien 1801 (obsahuje vlastně jen jakýsi latinsko-německo-český terminologický glosář církevního roku). Ze současných monografických prací zaslouží uvést alespoň tyto: *Prokop Zaoral*, O datování v Kosmově kronice, Brněnský archivní věstník 1958, č. 2, s. 23–44; o cisiojánech *Karel Doskočil*, Vývoj cisiojá-

nu u nás, SH 6, 1959, s. 97–170; *Julie Nováková*, Počátky českého cisiojánu, SH 15, 1967, s. 5–43, *táž*, České cisiojány od 14. století, Studie ČSAV 1971, č. 3; *Zdeněk Šimeček*, Datování cisiojánem ve Znojmě a v Českých Budějovicích v husitském období, ČMM 83, 1964, s. 242–250. O gregoriánské reformě soustavně *Josef Kollmann*, Zavedení gregoriánského kalendáře v českých zemích, SAP 24, 1974, s. 3–41, nově *Zdeněk Horský*, Příspěvek k poznání průběhu gregoriánské kalendářní reformy v českých zemích, Z dějin geodézie a kartografie v českých zemích 4, 1985, s. 17–34, ke Slovensku *Július Slaný*, Zavedenie gregoriánského kalendára v stredoslovenských banských mestách, Slovenská archivistika 11, 1978, s. 127 až 143; *Ivan Hlaváček*, Církevní kalendář a čeští světcí v datovací praxi diplomatického a vyprávěcího materiálu přemyslovských Čech, AUC 1971, Z pomocných věd historických. Na památku 100. výročí narození prof. dr. Gustava Friedricha, Studia historica VI-VII, s. 39–63. O svátku Navštívení P. Marie *Iaroslava V. Polc*, De origine festi Visitationis B. M. V., Roma 1967. O datování bononském viz některé diplomatické studie *Jindřicha Šebánka*. Zvláštní zmínky si též zaslouží *Zdeněk Horský*, *O. Škopová*, Astronomy Gnomonics. Catalogue, Praha 1968 a *Jiří Lenfeld*, Sluneční hodiny ze sbírek UPM v Praze, Praha 1984, katalogující dvě velké sbírky slunečních hodin v Praze (Národní technické muzeum a Uměleckoprůmyslové muzeum); o slunečních hodinách v terénu viz *Bedřich Polák*, Staropražské sluneční hodiny, Praha 1986.

VADEMECUM

GENEALOGIE

Pojmenování pochází z řeckého génos (latinsky genus) = rod a prakticky ve všech jazycích je název této vědy odvozen od stejného základu, jen v němčině se používá ještě termínu Sippenkunde, v češtině rodopis. Pojem genealogie má řadu významů. V nejširším slova smyslu pojednává o charakteru vztahu dvou navzájem nějak souvisejících jevů či faktů, v nejužším smyslu pak o vztahu mezi lidskými jedinci, vyplývajícím z jejich společného rodového původu. Spadá sem ovšem i studium důsledků, které z takových příbuzenských vztahů vyplývají v nejrůznějších směrech a souvislostech – od historických na jedné až k sociálním a biologickým na druhé straně.

Jako pomocná věda historická slouží genealogie nejrůznějším oborům v souvislosti se studiem jednotlivců (především dějinám politickým, různým problémům biografickým, má svou důležitost pro prosopografii, prospívá dále heraldice a sfragistice, jimž dodává materiál pro vysvětlení původu jednotlivých osob významného postavení v nejrůznějších rovinách a sama naopak, opírajíc se o heraldiku a sfragistiku a občas i o jiné obory, zejména o pokrok v medicíně, která prostřednictvím testů dědičnosti – DNA může získat další zachytitelné body pro přesnější fixaci rodinných vztahů). Studium významných a zejména šlechtických osob a jejich rodinných vztahů a vazeb bylo až donedávna takřka výlučnou náplní genealogie a zavádělo ji perspektivně do slepé uličky. Teprve současné zkoumání rodinných vztahů u všech skupin obyvatelstva dodává historii sociální, historické statistice, demografii (s kterou se při šíře koncipovaném průzkumu stýká nejvíce), dějinám lékařství apod. U historie

medicíny se např. sledují genealogické vazby a zvláštnosti v oblastech, které byly zdravotně specificky ovlivňovány prostředím apod.

Samostatné úkoly oboru posléze spočívají v tom, že genealogie rekonstruuje zasuté rodinné vazby a vztahy bez konkrétní „společenské objednávky“, klade důraz na jejich dlouhodobý trend a zjišťuje obecnější aspekty průběhu, resp. modifikací a změn těchto vazeb. K plnému proniknutí vlastní látky je potřebí nejen důkladných znalostí pramenné základny, ale i značných vědomostí historických, zejména v souvislosti s většími migracemi některých vrstev obyvatelstva, jako tomu bylo např. u nás v kolonizační době, zejména při zakládání měst, za třicetileté války, během vlny vystěhovalectví do Ameriky v 19. století, při migracích židovského obyvatelstva či vystěhovalectví francouzských hugenotů do Německa a Švýcarska po roce 1685, v emigračních vlnách v souvislosti s nacistickou okupací, po únoru 1948, srpnu 1968 ap.

Od vědecké genealogie je třeba odlišit rodopis ve většině jeho forem, neboť se zpravidla omezuje na záležitosti ryze účelové a vázané úzce osobními zájmy. Stejně tak se s genealogií jen v některých bodech prolínají takové disciplíny jako jsou dějiny osídlení, dějiny obyvatelstva příslušných teritorií či historie jednotlivců. Zcela specifickou a zvrácenou aplikací bylo studium „rasové čistoty“ v nacistické třetí říši, jehož důsledkem měla být genocida celých společností.

Pokud jde o způsoby a postupy práce, lze rozeznávat genealogii vypravující (popisnou) a odvozenou. První, sledující a vysvětlující individuum či individua v rámci rodiny, společenské skupiny, třídy a celé společnosti, přináší výsledky základního badatelského charakteru i pomocně historického rázu. Takový postup práce je postupem historickým ve vlastním slova smyslu a podkladem ke genealogii odvozené (někdy také zvané teoretická). Ta se zabývá studiem pravidel, resp. zákonitostí genealogického dění, jinými slovy z velkého počtu jedinečných dat se pokouší abstrahováním dospět k stanovení základních pravidel genealogického vývoje, a plní tak jinými disciplí-

nami nezastupitelnou funkci samostatného oboru. I když dosud těmto otázkám nebyla věnována větší pozornost, bylo by možno hovořit i o „pseudogenealogii“, čímž míním takové bezprostřední osobní vztahy v kratším či delším čase, jež jsou dány zejména úzkou provázaností ekonomickou, jež k sobě úzce až osudově váže osoby i celé rodiny, i když zpravidla vyúsťuje dříve nebo později ve vztahy příbuzenské. Tu je ovšem také třeba upozornit, že ve starších dobách i pouhé kmotrovství bez biologického podkladu bylo dostačujícím důvodem k vstupu do rodinných vazeb a bylo tak – zpravidla až do čtvrtého stupně příbuznosti – překážkou pro uzavírání sňatků.

Genealogie je ve svých zárodečných formách prakticky prvotní fází historiografické literatury, neboť písemné zachycení mechanické historické a zejména genealogické posloupnosti významných osobností (ať ve smyslu politické vlády či teologickém) časově předchází vlastním narativním dílům. Takové údaje nejsou exaktního charakteru, byť se v této primitivní formě genealogie tradovala hluboko do novověku (a v některých diletantských či účelových pracích tak přežívá vlastně dodnes), a to především v genealogii šlechtické. Souviselo to ovšem s nedostatečnými pramennými podklady, které dlouho nedovolují exaktní sledování nutných souvislostí. Využívá se často zdánlivých spojitostí či některých náznaků heraldických či jiných, které ovšem nejsou přesvědčující. Od starých dob se také táhnou mechanicky sestavované soupisy osob, rodin a rodů přinášející základní biografické údaje. Ty se odrážely a odrážejí v různých dílech rozličného zaměření, z nichž největší věhlas si získala proslulá německá genealogická ročenka Gothajský almanach (vycházel v letech 1763–1943 v několika řadách podle šlechtické hierarchie, celkem to je na 180 svazků typického malého formátu, ale také velkého rozsahu stránkového). Šlo tu prakticky vesměs jen o primitivní konstatování základních fakt, leckdy podvědomě a někdy i záměrně mylně interpretovaných. Na druhé straně bylo přitom často vynakládáno mnoho juristického důvtipu, neboť nejen držba rodového majetku a jeho dědění, ale i různé tituly a zemské či dvorské úřady by-

ly závislé na určitých rodinných vazbách a stupních urozenosti, nehledě už vůbec na rozličné rodinné zákony, které podmiňovaly určité výhody komplikovanými právními ustanoveními (nutnost rovného sňatku, zachování předpisů a tradic při užívání jmen, která byla někdy výslovně předpisována, otázky stařešinství atd.) či na urozenost vázaná stipendia (např. Strakova akademie v Praze). Tato ustanovení nebyla vždy zcela jednoznačná a lišila se nejen v čase, ale zejména v různých zemích. Teprve koncem 19. století **Ottokar Lorenz** ve svém díle *Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie* (Berlin 1898) učinil výrazný krok vpřed při oprošťování oboru od převažujícího diletantismu, který mimovolně i záměrně vnesl do této disciplíny mnoho falz i fikcí, jež přinášely leckdy hmatatelné výhody či aspoň zvýšení lesku určitých osob a rodů (stačí si jen vzpomenout na fikci o rodové spřízněnosti Rožmberků s italským rodem Orsini). 19. století pak přineslo – a 20. v tom pokračovalo – vznik řady genealogických společností (zejména také v úzké spojitosti s pěstováním heraldiky), jež se leckdy povznesly i k vědeckému pěstování i chápání genealogických otázek a to zejména soustavným sběrem materiálů a vytvořením publikačních řad a časopisů. Širokým záběrem se pokud jde o sběr materiálu honosí zejména genealogické centrum amerických Mormónů, které v Salt Lake City sbírá a uchovává genealogické doklady (tzv. *Family History Library*) v globálním rozsahu.

V českém prostředí věnovali genealogickým otázkám pozornost již nejstarší kronikáři, pražský děkan **Kosmas** ve 12. stol. a tzv. **Dalimil** na počátku 14. století. Po nich to byl zejména autor heraldických spisů **Bartoloměj Paprocký z Hlohol** (+ 1614); jde zejména o jeho Zrcadlo slavného markrabství Moravského z r. 1593, Diadochus, tj. Posloupnost knížat a králů českých, biskupův a arcibiskupů pražských a všech tří stavů Království českého z r. 1602 a posléze Štambuch slezský z r. 1609. Dále pak především rožmberský archivář a knihovník **Václav Březan**, který na přelomu 16. a 17. století sestavil z bohatého materiálu rožmberského archivu genealo-

gie četných starých šlechtických rodů. Patří sem i řada míst v díle **Bohuslava Balbína** (+ 1688). Na vyšší úroveň pak posunul genealogii svou kritičností **František Palacký**, jemuž studium šlechtického rodopisu otevřelo cestu k možnosti vlastní vědecké tvorby a našlo adekvátní odraz i v jeho největším díle, Dějinách národu českého. Nejrozsáhlejší české dílo teoretické genealogie, nazvané Prátelestvo pokrevné a příbuzné, které **Jan Hulakovský** (1804–1877) dokončil v r. 1873, zůstalo v rukopisu. Jádro konkrétní české genealogické práce vznikalo pak od sklonku 19. století do 20. let 20. století. Zejména to byly práce **Martina Koláře**, **Augusta Sedláčka** a pro Moravu i **Josefa Pilnáčka**, a to v úzké návaznosti na studia heraldická, neboť šlo takřka vesměs o genealogii šlechtickou, i když leccos bylo učiněno i pro starší genealogii předních rodů měšťanských zejména v Praze a v Brně (prací **V. V. Tomka** a nověji **Jaroslava Mezníka**). Velké množství relevantních informací je uloženo i v našich obou starých encyklopedických slovnících, tj. v Riegrově slovníku naučném (11 sv. od r. 1860) a zejména v Ottově slovníku naučném (základní řada 28 sv. od r. 1888).

Hlavními prameny genealogických studií jsou především písemnosti diplomatického rázu. Významné místo mezi nimi mají zpočátku, tj. z doby před soustavnou evidencí obyvatelstva – vedle jednotlivých listin, jejichž údaje je třeba zpravidla kriticky kombinovat – různé úřední a veřejné knihy (o nichž je podrobněji pojednáno v kapitole o diplomatice). Od 16. století jsou to zejména matriky, hlavně církevní (neboť např. matriky školské ve starších dobách přinášejí jen velmi omezené genealogické informace), i když ty jsou ve větší úplnosti dochovány až od 18. století. Původně jsou jen velmi všeobecné, posléze však přinášejí vedle informací o narození a o rodičích i údaje svatební a úmrtní a v průběhu doby se také v tomto smyslu specializují. V souvislosti s tím jsou ovšem potřebné znalosti onomastiky, především v dobách, než došlo k fixování příjmení. Vedle nich přicházejí vhod i údaje nekrologického rázu, informace nápisové i ryze historiografické, i když je lze považovat jen za ma-

teriál v širším kontextu dodatkový a leckdy neúplný a při menší kritičnosti i přímo zavádějící. Důležitým pramenem jsou rovněž různé památníky resp. štambuchy, které si získaly obliby od dob renesance.

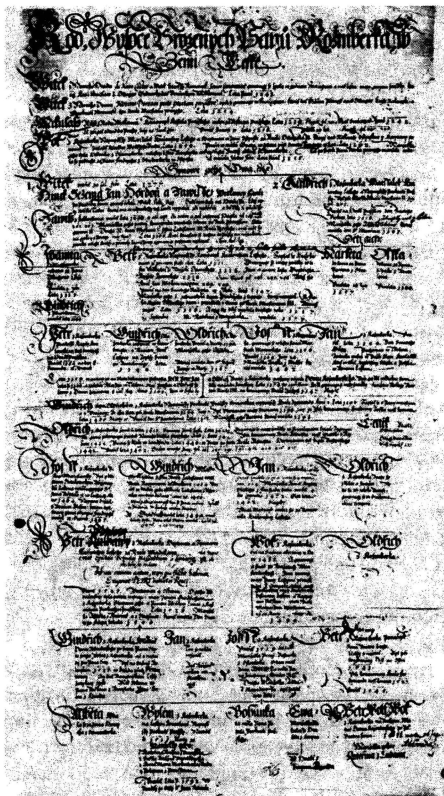
Z genealogických, resp. biologických pojmů je třeba uvést nejdříve termín pokrevnosti (*consanguinitas*), který označuje osoby, pocházející od jediného předka. Důležitý je stupeň tohoto pokrevnosti, jenž je počítán podle generací či podle blízkosti příbuznosti mezi současně žijícími osobami. Tento moment je významným aspektem zejména politických dějin, když zabraňoval – ve formě různých kanonických zákazů – dynastickým sňatkům, či naopak sloužil jako záminka ke zrušení závazků (např. u králů Přemysla Otakara I. i Přemysla Otakara II., když se jim jejich sňatky z politických nebo osobních důvodů staly tíživými). Tyto hranice nicméně bylo možno překročit díky dispenzům, které byly tu hojněji, tu sporičtěji udělovány z politických důvodů papežem ať již předem, či sankcionovaly už stávající situaci. Ta mohla být leckdy ovšem způsobena neznalostí, jindy se stávala politickým nástrojem. Dále je to příbuzenství (*affinitas*, sešvagření) jako důsledek uzavření manželství, neboť tak vzniká vztah k pokrevným příbuzným druhého manžela.

Základem popisného rodopisu je jedinec, na nějž se váže veškerý výzkum. Ten se v podstatě ubírá dvojí cestou. Jednak jde o tzv. vývod (rodokmen v užším slova smyslu, latinsky *ascendence*, německy *Ahnentafel*), tj. takový soupis příbuzných osob, kde se od výchozího jedince (jenž se v této souvislosti nazývá *proband* neboli staročesky *střen*) postupuje dozadu, tj. zjišťují se jména a data jeho přímých předků – *ascendentů*. Vývody, které měly dokazovat šlechtictví, byly v minulosti s různou přesností vyžadovány pro držbu určitých úřadů, vstup do některých rytířských řádů, ale i některých klášterních komunit ap. Jsou to tzv. teritoriálně se odlišující „průby“. Počet těchto předků se v každé předchozí generaci zvětšuje na dvojnásobek a jen v případě příbuzenského sňatku různého stupně do-

cházi k identitě některých osob, čili tzv. ztrátě předků. To ovšem v různé míře nastává dříve či později u každého, protože jinak by se musil počet našich předků rozšiřovat donekonečna. Vždyť jen touto lineární formou by každý novorozenec dnešní doby měl v osmé generaci předků (tedy cca kolem poloviny 18. století) 128 předků, na počátku husitských válek pak při průměru třiceti let na generaci by jich bylo přes čtvrt miliónu. Pro doby ještě starší by jejich počet pak šel do stamiliónů ba miliard. To je ovšem zcela vyloučeno, protože ke ztrátě předků dochází v uzavřenějších komunitách – a těmi byly dřívější vesnice i města a tím spíše exkluzivní společnost vyšší šlechty – již v bezprostředně předcházejících generacích. Druhým důležitým jevem je, že v takovém vývodu se táž osoba může objevit na více místech, čímž dochází k dalším redukciím (tak **A. von Brandt** uvádí, že ve vývodu pruského krále Fridricha Velikého, † 1786, vystupuje císař Ludvík Bavor, který zemřel v r. 1347, na 166 místech!).

Není možné sledovat jednotlivé postupy konkrétněji, nicméně by se ukázalo velmi záhy, jak je počet předků omezen a jak se jednotlivé vrstvy prolínají, i když konkrétní prameny zpravidla po několika generacích mizí či se stávají velmi mezerovitými. Často se ovšem sledují pouze mužské posloupnosti (tzv. *agnáti*), zatímco ženská posloupnost (*kognáti*) bývá vynechávána, též proto, že právně bývala méně ceněna (např. v případě prokazování šlechtictví ap.), i proto, že ve starších dobách byla hůře evidovatelná.

Druhou základní prací tradiční genealogie je opačný postup, totiž vytváření rozrodu, který sleduje potomstvo (*descendence*) určité osoby popř. manželství, a to jak v mužské, tak v ženské linii (v němčině *Stammtafel*). Vzhled této základní pomůcky historické práce není dán striktní osnovou, jako je tomu u vývodu. Individuálnost je důsledkem např. vícero manželství, různého počtu dětí, kolísavé úmrtnosti resp. neplodnosti (jen v jisté míře neuzavření sňatku, neboť tu mohou hrát jistou roli i nemanželské děti ap.). Pro velkou va-

23) Rodokmen pánů z Rožmberka. Autograf Václava Březana z do-
 by kolem r. 1600

riabilitu je ovšem úplně vypracování této pomůcky pro delší časový úsek těžko proveditelné, neboť zejména sledování ženské linie je tu opět velmi obtížné a je tedy takřka nutností pořízovat jen příslušný výběr, omezující se na mužskou linii v důsledku v Evropě převažujícího dědického a nástupnického práva. Ovšem ve smyslu biologickém není v obou rozdíl, naopak se nověji ukazuje, že např. některé dědičné choroby mají pouze ženskou posloupnost. To ovšem už odvádí od vlastní genealogie v historickém slova smyslu.

S vývojem zdůrazňování otcovského faktoru v evropském právu souvisela a mnohdy dodnes souvisí i otázka držby jména. Ve středověku a dlouho do novověku se to týkalo vlastně jen šlechty a špiček měšťanských vrstev a teprve od sklonku 18. století dostalo příjmení zákonný podklad, který je stabilizoval. Pokud šlo o manželské potomky, vesměs se jim dostávalo jména otce. Teprve v současnosti je možná volba jména podle dohody partnerů, i když převaha tradičního postupu zůstává zachována. Že ovšem v jednotlivých teritoriích jsou odlišnosti, je samozřejmé. V souvislosti se šlechtickým stavem dochází obecně ke specifickému jevu, že totiž podle dědických smluv přejímají právní nástupci a dědicové s jinými závazky porůznu i jméno vymírajícího rodu ke svému, popřípadě je přejímají výlučně (z rodů známých z české historie stačí upozornit aspoň na Clam-Gallas, Salm-Reifferscheidy či Ditrichštejny). A nejde jen o jména rodinná – příjmení, nýbrž i o jména osobní, která – zejména jestliže nepatřila k obvyklým – mohou rovněž přispět k případné identifikaci určitého rodu či společenství. Pokud jde pak o genealogii občanskou, je třeba si uvědomit velké přechylování jmen v dobách starších. K regulaci došlo pak u nás až na sklonku vlády Marie Terezie, kdy byla zavedena fixní příjmení, která jsou závazná, i když zejména v menších lokalitách, kde bylo více rodin stejného jména, se stále užívala různá specifikující epiteta (podle místa, specifických vlastností dominantního předka, často užívajících nadsázky ap.), která mohla i převládnout a přecházet i na rodiny jiného jména, pokud se do příslušného domu přestěhovaly. Zejména bylo některých deho-

nestujících forem užíváno při přidělování fixních příjmení osobám židovského vyznání. Stejně tak bylo důležité, když v r. 1770 došlo k zavedení pevných čísel popisných v jednotlivých sídlech, i když porůznu docházelo k jejich více či méně výrazným úpravám.

K tomu, aby různé genealogické grafy byly všeobecně srozumitelné, a přesto maximálně úsporné, používá genealogické badání obecně přijaté konvenční značky pro řadu základních faktů v biologickém rytmu člověka, z nichž některé pronikly i do obecného povědomí. Jsou to zejména: ♀ či O = žena; ♂ či □ = muž; Δ = osoba neznámého pohlaví; * = narozen; † = zemřel; * † = mrtvě narozen; O = zasnouben; oo či Ψ = sezdán; φ = rozveden; ~ = pokřtěn; □ = pohřben; ☞ = padl. Je ovšem třeba dodat, že tato označení někdy kolísají.

Bibliografická příloha

Z obecných prací vedle již citovaného díla *Lorenzova* si zaslouží zmínku *Otto Forst-Battaglia*, *Genealogie* v *Meisters Grundriss der Geschichtswissenschaft I-4a*, Leipzig 1913; *Eduard Heydenreich*, *Handbuch der praktischen Genealogie* 1, 2, Leipzig 1913; *Ernst Devrient*, *Familienforschung*, 2. vyd. Leipzig, 1919; *Wilhelm Karl von Isenburg*, *Historische Genealogie*, München-Berlin 1940; *Wladzymierz Dworzaczek*, *Genealogia*, Warszawa 1959, ve dvou svazcích, a *Wolfgang Ribbe – Eckart Henning*, kteří redigovali *Taschenbuch für Familiengeschichtsforschung*, Neustadt a. d. Aisch, jenž vyšel v r. 1995 již v 11., výrazně přepracovaném a více než 600 stran obnášejícím vydání, které přináší i mnoho pro nás relevantních informací bibliografických, metodických i věcných. U nás je pro praktické „řemeslo“ k dispozici původně nezdařená kniha *Kristofora Říčaře*, *Úvod do genealogie*. Kdo jsou moji předkové a odkud přišli, Praha 1995, jež byla o pět let později nahrazena poněkud vylepšenou knihou téhož autora, *Občanská genealogie. Základy rodopisné práce*, Praha 2000, jež ovšem je omezena jen na nejzákladnější praktické pokyny. Z našich pomůcek zaslouží zmínku *Ignác Horníček*, *Knihy o rodopisu*, 2. vyd. Vyškov 1939. Specifickým typem pomůcky je závažná práce *Gildase Bernarda*, *Guide des recherches sur l'histoire des familles*, Paris 1981. Srv. i níže v heraldické bibliografické příloze cit. práci *Tomáše Krejčíka*. Srv. i protokol slovenského sym-

pozia o genealogii Najstaršie rody na Slovensku, s. 1. (Bratislava) 1994. Pokud jde o naše či zahraniční časopisy, je třeba odkázat na údaje, které přicházejí v bibliografické příloze heraldické partie.

Z rozsáhlých souborů jednotlivých genealogií v obecném měřítku je to ze starších řada svazků *Siebmacherova* Wappenbuchu (viz v heraldice), nově zejména *F. Freytag v. Loringhoven*, Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten 1–4, Hamburg 1953–1957, kde otiskeno 2. vyd. díla *W. K. v. Isenburga* a *Genealogisches Handbuch des Adels*, dělený podle druhů šlechtictví, Glücksburg 1951 nn. (dosud neukončeno) a 2. sv. zmíněné knihy *Dworzackovy* s mnoha tabulemi. Genealogické problematice se věnuje i řada časopisů, část společně s heraldikou (viz tam). Pro naše dějiny je třeba uvést Časopis rodopisné společnosti československé v letech 1929–1946 a *Sudetendeutsche Familienforschung* z let 1928–1939, jejíž je ovšem třeba užívat s opatrností. Užitečné jsou i některé terminologické slovníčky: seznam slov označujících stupeň příbuzenství u *O. Lorenze* (cit. výše), s. 188–193, pro české poměry *Adolf L. Krejčík*, Rodopiscův latinsko-český slovníček a glosářik, Čas. rodopisné spol. českoslov. 4, 1933; *Václav Elznic – Viktor Palivec*, Latinsko-český slovník genealogický, Praha 1976 a *Václav Elznic*, Glosář pro rodopisce a kronikáře, Praha 1978 (jenž přináší různé informace filologické i věcné). K jmenovaným je třeba uvést ještě tyto slovníky: *Viktor Palivec*, Německo-český genealogický slovník, Ostrava 1984, *Boleslav Lutonský – Jaroslav Černý*, Latinsko-německo-český slovník nemocí a příčin smrti, Praha 1995; *V. Kasalický – Boleslav Lutonský*, Slovník německo-český pro genealogy, Praha 1995; *Jan Mareš*, Latinsko-český slovník pro genealogy, Praha 1996 a *Jan Pařez*, Česko-anglický příruční slovník genealogický, Praha 1999. K práci *Jana Hulakovského* citované výše v textu viz *Josef Kollmann*, Jan Hulakovský, archivář obrozenecké doby (1804–1877), SAP 25, 1975, s. 433 nn.

Z konkrétních prací, které pro raný a vrcholný středověk ukazují nové cesty v souvislosti s politickými a sociálními dějinami, třeba upozornit zejména na rozpravu *Hans-Walthera Klewitze*, Namengebung und Sippenbewusstsein in den deutschen Königsfamilien des 10. bis 12. Jahrhunderts. Grundlagen historischer Genealogie, původně v DA 7, 1944, přetisk v *H.-W. Klewitz*, Ausgewählte Aufsätze zur Kirchen- und Geistesgeschichte des Mittelalters, Aalen 1971, s. 89–103, nověji pak řada prací *Gerda Tellenbacha* a jeho školy. K tomu aspoň sborník *Prosopographie als Sozialgeschichte? Methoden personengeschichtlicher Erforschung des Mittelalters*, München 1978. Důležitou řadu publikací, kde jsou vydávány protokoly příslušných specializovaných konferencí, na nichž se probírala jak témata metodologická, tak konkrétní (i pro české dějiny), jsou sborníky torunské univerzity, nazvané jednoduše *Genealogia*. Každý z nich má ovšem specifické zaměření: sv. vydaný v r. 1982 nese podtitul *Problemy metodyczne w badaniach nad*

polskim społeczeństwem średniowiecznym, druhý z r. 1987 Studia nad wspólnotami krewniczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym, třetí z r. 1989 Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym, čtvrtý Polska elita polityczna w wiekach średnich na tle porównawczym, pátý z r. 1996 Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym a zatím poslední z r. 1999 Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. Vzorným způsobem zpracování se vyznačují práce *Kazimierza Jasińskiego*, *Rodowód pierwszych Piastów*, Wrocław 1992 a *Rodowód śląskich 1–3*, Wrocław 1973–1977. Významná je i více než šestisetstránková kniha práce *Karl-Heinz Spiesse*, *Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters. 13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts* (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beiheft 111) Stuttgart 1993. Stejně tak stojí za uvedení další sympoziální protokol Genealogie als Denkform in Mittelalter und Früher Neuzeit, hg. von *Kilian Heck* und *Bernhard Jahn* (= Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur Bd. 80) Tübingen 2000. Zejména úvod obou vydavatelů má obecnější ráz.

Pro české poměry viz zejména jednotlivá hesla v základní řadě Ottova slovníku nauceho. Z ostatních alespoň výběrově lze uvést *August Sedláček*, *Hrady, zámky a tvrze království českého 1–15*, Praha 1882–1927 (též přetisk), *Josef Pilnáček*, *Staromoravští rodové*, Vídeň 1930 (přetisk Brno 1972), s dodatkem *téhož* *Neznámé rody a znaky staré Moravy* (k vydání připravil *Mojmír Švábenský*), Brno 1983, *týž* *Rody starého Slezska, Jílové u Prahy 1969*, a ovšem řada prací heraldických. *Jan Skutil* začal v r. 1983 v Brně vydávat Moravský a slezský genealogický slovník (zatím část A-Be). Viz i *Roman Freiherr von Prochazka*, *Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandsfamilien*, Neustadt a. d. Aisch 1973 s dodatkovým svazkem München 1990. Základní genealogii Přemyslovců podává *Václav Novotný*, *České dějiny 1-3* Praha 1928, přílohy, českých Lucemburků *Zdeněk Fiala*, *Předhusitské Čechy*, 2. vyd. Praha 1978, příloha. Mimořádně důležitá z hlediska politického chápání genealogických vazeb ve středověku, a to i se zevrubným výkladem poměrů obecných, je stať *Marie Bláhové*, *Panovnické genealogie a jejich politická funkce ve středověku*, in: SAP 48, 1998, s. 11–47.

Z prací o jménech osobních a rodových, kterých je neobyčejně množství, lze ukázat především na tyto: *Ernst Schwarz*, *Sudetendeutsche Familiennamen aus vorhussitischer Zeit*, Köln-Graz 1957, a *Jan Svoboda*, *Staročeská osobní jména a příjmení*, Praha 1964.

Matrikám a jejich významu pro genealogii věnoval značnou pozornost *Eduard Maur* v různých pracích, zejména ve studii *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, *Historická demografie* 6, 1972, s. 40–58, s další literaturou. Pokus o bibliografii tištěné evidence v německé oblasti (občas s přesahy i na české území) přináší *Eckart*

Henning – Christel Wegeleben, Kirchenbücher. Bibliographie gedruckter Tauf-, Trau- und Totenregister sowie der Bestandsverzeichnisse im deutschen Sprachgebiet, Neustadt a. d. Aisch 1991, 447 s. v alfabeticke řadě ale bez bližší geografické identifikace, což u menších lokalit, jichž je většina, silně znesnadňuje orientaci.

Viz i *Peter Bahn*, Familienforschung und Wappenkunde, Geisberg 1998. Zajímavé poznámky přináší také *Josef Polišenský*, in: Genealogie, rodopis v její dnešní podobě, Jižní Morava 8, 1973, s. 265–270.

HISTORICKÁ METROLOGIE

Úkolem historické metrologie jako pomocné vědy historické je shromažďování informací o délkových, hmotnostních a od nich odvozených mírách v minulosti. Jejím pracovním cílem je pak shromážděné informace vždy z určitého, časově vymezeného prostoru uspořádat do soustavy, tu vyložit, metrologické údaje vzájemným srovnáním zhodnotit a posléze převést na moderní jednotky metrické soustavy. Proto také zkoumání dalšího měřitelného rozměru – času, nepatří do historické metrologie, ale sleduje jej historická chronologie. Obvykle sem nepatří ani zkoumání jednotek mincovních a měnových hmotností, jež je předmětem numismatiky.

Vývoj historické metrologie souvisí jednak s překonáváním disparátního, místně i historicky podmiňovaného vývoje jednotek měření především na evropském kontinentu v 19. stol., jednak se souběžným metodickým a metodologickým prohlubováním historických věd samých. Východiska a metodické postupy historické metrologie vypracoval nejdříve v relativně uzavřeném okruhu antických dějin a klasické archeologie **A. Böckh** (1838), na něhož navazoval materiálovými edicemi a první systematickou příručkou řecké a římské metrologie **F. Hultsch** (1862). Koncem 19. stol. završil celé zkoumání syntézou **H. Nissen** (1892) a posléze **K. Regling**. Výklad antické metrologie jakožto procesu kontinuálního vývoje a současně přejímání měrných soustav nebo jednotek v okruhu mediteránních civilizací se stal užitečným návodem i pro zpracování počátků evropské kontinentální metrologie. Jestliže práce z konce 18. a z první poloviny 19. stol. (**J. Abt**, 1784; **A. Niemann**, 1830; **C. Noback**, 1858) měly povahu pouhých metrologických příruček

shrnujících utříděné číselné a terminologicky odlišené údaje starších i dosud platných místních měrných soustav podle jednotlivých politických celků Evropy, popřípadě i „celého světa“, potom základní metodické poučení ze zpracování antické metrologie vzešlo v evropské medievistice především z oblastí tzv. peněžní metrologie. A to zejména v pracích **A. Soetbeera** (1858), **H. Groteho** (1863), **K. Schalka** (1888) a **B. Hilligera** (1901–1910). Potřeba vysvětlit předpoklady a příčiny vzniku mincovních a měnových jednotek, které se uplatňovaly v raném a vrcholném středověku na celém evropském kontinentu (karolínská libra, severská marka – hřivna), byla už tehdy motivována v numizmatice tendencemi spatřovat vývoj mince (jako peněz) v těsné souvislosti s rozvojem ekonomiky. V těchto souvislostech bylo důležité i metodické východisko, které vyrůstalo ze silícího vědomí kontinuity středověké peněžní metrologie s pozdě antickým vývojem základních měrných jednotek. Technickým usnadněním realizace takového pojetí bylo v historické metrologii i poměrně časně převzetí jednotné srovnávací základny v podobě metrického systému.

Rozšíření pracovního pole historické metrologie podněcovaly od poslední čtvrtiny 19. stol. zejména rozvíjející se tehdy hospodářské dějiny, především dějiny středověkého venkova (**K. Lamprecht** aj.). Zkoumání jednotek hmotnosti se tak rozšiřovalo i na historické sledování a objasnění délkových, plošných a dutých měr, jakož i na jejich organizaci v místním i regionálním měřítku (**G. v. Below**, 1893; **G. Küntzel**, 1894). Smyslem takového zkoumání byla snaha pochopit mechanismus poddanského a vrchnostenského hospodářství i bližší okolnosti tržních vztahů měst a venkova. Bádání tu pochopitelně naráželo na četné terminologické zvláštnosti i regionální rozdíly ve velikosti základních měrných jednotek. Proto je také charakteristickým metodickým rysem v rozvíjení historické metrologie v podstatě od počátku 20. stol. jak analýza regionálních měrných soustav, popřípadě jejich návaznost na systémy starší (zvl. antické), tak i úsilí o určení historicky objektivních příčin procesu metrolo-

gické unifikace v nadregionálních, tj. ve státních hranicích (**W. Kula**, 1963, 1970). Tyto úkoly soustřeďovaly vcelku pochopitelně úsilí historické metrologie především k období před metrologickou unifikací nebo přesněji před zavedením metrické soustavy. Moderní doba však klade před historickou metrologii širší požadavky. Jde tu jmenovitě o sledování vzniku, provenience a především regionálního uplatňování zcela nových jednotek, vznikajících v průběhu průmyslové a později vědeckotechnické revoluce, např. jednotek elektrického proudu, teploty, výkonu, látkového množství a svítivosti.

Počátky soustavnějšího zájmu o historickometrologické problémy v českých zemích náležejí do přelomu 19. a 20. století. Souvisle jednak s rozvíjením tzv. kulturních dějin, ale především dějin zemědělství. Vedle prací **Z. Wintra** (od 1890), který v kontextu ličení městské výroby a kulturního života měst zvl. v 15. a 16. stol. zaznamenával i nezbytné metrologické reálie, je třeba jmenovitě uvést badatele v oblasti české historické agraristiky. Problematicke tzv. polního měřičství a zemědělským měrným jednotkám jsou věnovány práce **J. Lamače** (1908–1909), **F. Vacka** (1918), **A. Tomíčka** (1912) a jmenovitě **A. L. Krejčíka** (1933–1936). Zcela mimořádný význam měla v české historickometrologické produkci především materiálová a méně již výkladová práce **A. Sedláčka** Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách z roku 1923, doplněná o deset let později vydaným rejstříkem sestaveným **A. L. Krejčíkem**. Oběma zmiňovanými pracemi byl položen základ k rozvíjení historické metrologie jako specializované historické disciplíny. Po druhé světové válce navazovaly na tyto práce jak přehledy (**Č. Hladík**, 1953; **M. Bělohávek**, 1984), tak také speciální analýzy, např. práce **J. Novotného** (1960) o moravských polních mírách, **B. Indry** (1962) o slezské měrné soustavě, rozpravy **V. Davidka** (1964) a zejména soustavněji koncipované dílo **F. Roubíka** o zemských měřicích a kartografii 16. a 18. století. Pokusy o unifikaci měrného systému v habsburské monarchii na principu dolnorakouské soustavy se obíral **L. Dušek** (1971) a soustavnou práci v oblasti historické

metrologie rozvíjí v současné době zvl. **G. Hofmann** (1965, 1977, 1980). Pokud jde o metrologický vývoj na území Slovenska, je nutné uvést především práci **A. Húščavy**, nejúplněji shrnutou v rozměrném díle Poľnohospodárske miery na Slovensku z roku 1972.

Vznik prvních měnových jednotek bývá kladen přibližně do 4. až 3. tisíciletí př. n. l., tj. do doby, kdy došlo k závažné změně ve způsobu společenské reprodukce obděláváním půdy a vznikem zemědělství. Zemědělství se uplatnilo nejdříve v širokém prostoru od říčí Nilu přes Mezopotámii až po Pandžáb. Středomořská oblast se stala východiskem utváření civilizačního proudu, který ovlivnil posléze celý evropský kontinent. První určité měrné jednotky se objevily na počátku 2. tisíciletí př. n. l. v Sumeru (stopa: 0,2645 m) a rozvoj babylónské matematiky dal potom vzniknout dalším mírám (mina, talent, drachma). Ty pak převzalo antické Řecko, dále je rozvinulo a zprostředkovalo jejich recepci po celém pobřeží Středomořského moře. Soustava vzájemně převoditelných řeckých a římských měr, organizovaná pod dohledem řeckých obcí a posléze zejména římského státu, usnadňovala nejen směnu uvnitř impéria, ale měla zároveň ve fiskálním slova smyslu státní integrativní funkci. (Srv. tab. I, s. 170.)

S expanzivní politikou antického Říma se římská měrná soustava dostávala i do zaalpských provincií. Tam žila v barbarizované podobě i po rozpadu říše v tvořících se raně feudálních státech (ve 4.–7. stol. n. l.), splývající namnoze s tradičními místními jednotkami, které vznikly z praxe společenského života. Už v této době se však projevoval charakteristický vliv feudální ekonomické i politické rozdílnosti, spočívající v nízké úrovni autarkní výroby a směny, na velkou regionální i místní diferencovanost měrných jednotek. Jejich rozdílnost – zejména u plošných a dutých měr – spočívala v podmínkách prosazujícího se základního ekonomického zákona středověké výroby v protikladu přirozených měr (odvozených od rozměrů lidského těla), přežívající antické (zvl. římské) normy a přírodních podmínek jednotlivých oblastí (členitost území, klima, úrodnost pů-

dy), které při nízké úrovni agrotechniky a výnosovosti všechny pevné míry spíše „naturalizovaly“, tj. přizpůsobovaly je v podobě jakési diferenciální renty relativně jednotné míře nutného výrobku a nadvýrobku. Proto také pokus zavést jednotnou měrnou soustavu (*mensura palacii*) pro celou říši za Karla Velikého koncem 8. stol. n. l., záležející v adaptaci antických délkových (stopa: 0,34 m), hmotnostních (libra: 436,48 g) a dutých měr (modius, sextarius, situla), jako celek nepřežil existenci říše samé.

S postupem feudalizace Evropy v 9.–15. stol. vzrůstala také její hospodářská a politická roztržičnost a rozdrobenost. V metrologickém slova smyslu přejímala sjednocující funkci regionálních měr středověká města, vytvářející si vcelku přirozeně vlastní tržní okruh. Tomuto procesu pak odpovídala i obsahová diferencovanost měrných systémů při poměrné jednotě nebo i totožnosti jejich názvů, vyjadřovaných zpravidla univerzální latinskou terminologií.

Metrologické systémy se zpravidla vázaly na místní trhy, které byly také jedinými garanty stability místních měrných soustav. Receptí Justiniánových Novel (128, kap. 1. 15) se od přelomu 12. a 13. stol. ustalovala zvyklost zveřejňovat přesnou, místně platnou míru (loket, měřice) na veřejných budovách nebo ve zvláštních místnostech ve městech (radnice, kostely) jakožto vzor, který mohl být kdykoli porovnán. Od počátku 13. stol. se začaly projevovat snahy o sjednocování měr v hranicích některých centralizovaných monarchií (Anglie: 1215; Uhry: 1241; Kastilie: 1261; Čechy: 1268; Rakousy: 1278). Zpravidla se však jednalo o míry hmotnostní, délkové a od nich odvozené míry plošné. Preferenci měly přitom vesměs míry ústředního tržiště a sídelního města. Rozhodujícím podnětem této prvotní unifikace nebyly ještě důvody vysloveně ekonomické povahy, ale zájem feudálů na určení objektivních měřítek pro výběr komplexní feudální renty ve stále více převažující peněžní formě.

Zřetelné tendence k ekonomicky motivované metrologické unifikaci je možné pozorovat na evropském kontinentě od 16. stol., i když příčiny nebyly vždy a všude stejné. V zemích, kde se prosazovaly

kapitalistické vztahy nejdříve (Nizozemí, Anglie), se sjednocování všech měr a hmotností uskutečňovalo spontánně v důsledku vytváření nadregionálních celozemských trhů a bylo provázáno i všemi sociálními jevy původní akumulace kapitálu. Legislativní unifikace byla v takových podmínkách zpravidla druhotná a celý proces završovala. Jestliže pozorujeme v 16. a 17. stol. obdobný proces i v tvořících se absolutistických monarchiích zvl. střední a středovýchodní Evropy, zjišťujeme, že tam přejímal iniciativu zpravidla stát v zájmu udržení a upevnění feudálních vztahů, které personifikoval (Francie 1650, 1671 a 1725, habsburská monarchie 1756–1765, Prusko v 18. stol.). Průvodním znakem „státní“ unifikace měrných jednotek v 18. stol. se stával v případech koloniálních zemí i jejich „vývoz“ do zámoří (Francie, Velká Británie, Nizozemí aj.).

Světovou metrologickou situaci poslední čtvrtiny 18. stol. lze charakterizovat jako tříšť nejrůznějších evropských i mimoevropských měrných soustav, které nebyly vzájemně spojitelné a jejichž přepočety působily mimořádné nesnáze. Vývoj vědy a techniky v průběhu 17. a 18. stol. připravoval teoretické podmínky k exaktní a vědecké definici normálů. Objektivní situaci k uskutečnění nové metrologické soustavy v duchu teoretických postulátů vědy vytvořila Velká francouzská revoluce již v roce 1789. O rok později se přistoupilo k praktickému měření a v roce 1795 byla ve Francii zavedena metrická soustava, jejíž základní jednotkou se stala desetimilióntá část zemského kvadrantu redukována na hladinu moře: 1 metr. Od této délkové míry byly pak odvozeny i další jednotky: míry plošné (m^2), hmotnostní (kg) a obsahové (dm^3 = litr). Ačkoliv v samé Francii byla metrická soustava v platnosti pouze do roku 1812, projevily se její přednosti v praktickém životě, takže k závaznému přijetí došlo znovu od 1. ledna 1840. Ovšem už po roce 1812 se metrická soustava začala uplatňovat i v dalších evropských státech a kolem poloviny 19. stol. i v Jižní a Střední Americe. Za této situace bylo možno podepsat i mezinárodní metrickou konvenci (Convention du Mètre) v Paříži 20. května 1875 za účasti zástupců

osmnácti států. Zároveň byl zřízen Mezinárodní úřad pro míry a váhy se sídlem v Sèvres u Paříže a Generální konference pro míry a váhy jakožto iniciativní orgán. Do počátku 20. stol. podepsalo metrickou konvenci 39 států a do roku 1975 přijala metrickou soustavu již valná většina států světa. Posledním evropským státem, který metrickou soustavu zavedl, byla Velká Británie (1976).

Rozvoj fyzikálního bádání od sklonku 19. stol. do poloviny století dvacátého vytvářel exaktní předpoklady ke zpřesňování metrické soustavy a tedy také k předkládání návrhů, které měly vyhovovat především speciálním potřebám intenzivního vědeckotechnického rozvoje. Proto také byla přijata na X. zasedání Generální konference pro míry a váhy (1954) přesnější definice základních měrných jednotek. O šest let později (1960) přijalo XI. zasedání Generální konference novou, současně úrovní vědy odpovídající Mezinárodní soustavu jednotek (Système International d'Unités, zkratka SI) jako ucelený systém základních, doplňkových, odvozených, násobných, dílčích a konečně i vedlejších jednotek. Zavedení soustavy SI do běžného užívání si vyžádalo určité doby a od 70. a počátku 80. let 20. věku vstoupilo postupně v platnost. Vcelku lze říci, že jednotky SI navazují na metrickou soustavu, zpřesňují ji a doplňují o jednotky nové, které přinesl rozvoj vědy zejména ve 20. století.

Ačkoli písemné prameny zachycují v českých zemích některé měrné jednotky až od 11. století, je nutné předpokládat jejich užívání už ve starší době. Nepřímým dokladem jsou především stavby profánní (hradiště, opevnění, obytné budovy aj.) i sakrální architektury (kostely) z 9. stol., jejichž budování vyžadovalo užívání určitých délkových měr. V literatuře byla vyslovena hypotéza, že užívání délkovou mírou při budování sakrálních staveb byla ve velkomoravském období tzv. karolínská stopa a její násobky. Přibližně od počátku 11. století se objevuje určitý systém délkových měr (prst, dlaň, loket, stadium), jednotek hmotnosti (libra, markahřivna) a měr dutých (měřice, korec), které terminologicky sice navazují na antickou měrnou soustavu (např. u Kosmy), ale jejichž me-

trický převod často není přesně určitelný. Lze jen poznamenat, že pro starobylost délky českého lokte (lat. *cubitus*, *ulna*; něm. *Elle*) mluví nepřímé doklady. Především jeho naprostá metrická výjimečnost v celé Evropě (0,5914 m), neboť vždy odpovídal dvěma římským stopám, ale i vztah ke starému krakovskému lokti (0,585 m), v jehož nepatrné redukci lze asi spatřovat odvození od lokte českého. Ten se dělil na tři pídě (= 0,197 m) po deseti prstech (lat. *digitus*, 0,0197 m), přičemž čtyři prsty tvořily dlaň (lat. *palma*; něm. *Querhand*, 0,07884 m) a sedm a půl dlaně byl loket.

Za jistou formu plošných měř lze považovat i různorodá označení určitých polností: pole (*ager*), země (*terra*), dědina (*hereditas*), popřípadě i popluží (*aratrum*). Ve všech uvedených případech je třeba (alespoň pro období do počátku 13. stol.) rezignovat na metrický převod, mj. z agrotechnických a sociálně ekonomických důvodů, neboť do té doby docházelo ke značnému střídání kultivační plochy v širokém areálu jednotlivých zemědělských sídlišť. Označení jako pole, dědina, země (= lán) a popluží se ovšem udrželo hluboko do vrcholného středověku a podle analogií (zejména s výší peněžní renty) lze od přelomu 13. a 14. století vést sice paralely mezi těmito jednotkami a metrologickými údaji lánové soustavy, které jsou převoditelné na metrickou soustavu, rozhodně je však velmi nejisté získané výsledky promítat do starší doby.

Období od přelomu 12. a 13. století zahajuje druhý periodizační úsek ve vytváření měrné soustavy v českém feudálním státě. Jestliže vývoj délkových, hmotnostních a do určité míry i základních měř dutých navazoval na starší základy a v průběhu 13. stol. se postupně stabilizoval na principu násobků loktu a dělení měřice, potom plošné míry se utvářely vlastně od základu. Důvody tu spočívaly v rozvoji výrobních sil, v agrotechnických změnách, v postupném konstituování středověkých měst, v prohlubování směny mezi venkovem a městem a ve všeobecném přechodu k peněžní formě feudální renty. Tyto okolnosti vyžadovaly alespoň relativně jednotná měřítka velikosti, tedy určitou soustavu měrných jednotek.

Plošné vymezení polností, jejichž rozsah se zaváděním trojpolní rotace stabilizoval, se stávalo z fiskálních důvodů nezbytností, stejně jako kvadratické určení městišť (*area*) především v hradbách emfyteuticky vysazovaných měst. Poměrně jednotné užívání termínu lán pro kultivovanou půdu od 13. stol. (první zmínka 1228) však neznamenal, že šlo o konstantní míru. Jako jednotka držby, zemědělské produkce a výběru komplexní renty byl lán určován plošně počtem jiter skutečně vyměřovaných v terénu, v každodenní praxi pak často množstvím setých zrnin v korcích (*modius, strych*), tj. v duté míře (= 93,5 litru). Jitro (lat. *jugerum*; něm. *Morgen*), doložené prvně v písemných pramenech k roku 1178, se vyměřovalo v terénu podle praxe 14. stol. do obdélníku o poměru stran 3:1 pomocí měřičského provazce (ten se sám stal měrou jednotkou na počátku 14. stol., první doklad r. 1321) o délce nejvýše 52 loktů (= 30,7528 m). Nižší délkovou jednotkou byl od počátku 14. stol. (1301) prut (lat. *frutex, pertica, virga*; něm. *Rute, Ruthe*) o osmi českých loktech (= 4,7312 m) a tedy 16 stopách.

Konstantní dvaapadesátiketní délka měřičského provazce (lat. *funiculus*; něm. *Seil*), ověřitelná v praktickém používání od první poloviny 14. stol., byla utvrzena sněmovními usneseními v r. 1400 a znovu r. 1477 jako závazná zemská míra. Za těchto okolností mělo tudíž jitro 2836,94 m², tj. asi 28,4 aru. Celková plocha lánu orné půdy kolísala v českých zemích v hranicích 60–84 jiter při střední amplitudě 60–72 jiter, tj. v plošném rozměru 17–20 ha. V západních a jihozápadních Čechách se setkáváme s redukovanými početními výměrami lánu v hodnotách 32–48 jiter, což však bylo dáno sporadickým místním užíváním cizích (bavorských) základních měř, které byly dvakrát větší.

Vedle jiterní výměry se též užívalo od 13. století k určení velikosti lánu násevku, tj. duté míry. Základní jednotkou byl v takovém případě korec (lat. *modius, mensura*; něm. *Strich* = 93,5 litru), dělený na čtvrtiny – věrtele (lat. *quartale*; čes. *čtvrtné*; něm. *Viertel* = 23 litrů), zmiňované jako tzv. královská míra (*mensura regalis*) už k roku 1249. V průměrných pedologických podmínkách se na základě zemědělské empirie vyvinul poměr 1:1 násevku a plochy, tj. na jed-

no jitro se vysel zpravidla jeden strych obilí. Odtud pak vedla už v průběhu 14. stol. cesta k přímému ztotožnění duté a plošné míry a ke vzniku korce (strychu) jako jednotky velikosti polností. Protože se však na horší půdě selo řidčeji a na lepší hustěji, projevil se i lán ve výsevku neméně rozdílně, a to v rozmezí 60–96 strychů (korců) se středem 64–72 strychů. Srovnání průměrných středových hodnot velikosti českého lánu podle výměry (60–72 jiter) i podle násevku (64–72 strychů) dovoluje stanovit průměrný plošný rozsah lánu asi na 18 ha. V těchto souvislostech je třeba ještě dodat, že vedle uvá-
děných způsobů měření plochy lánu se v 15.–18. století užívalo v některých oblastech země i počítání podle počtu záhonů, kdy na lán šlo průměrně 10 kop záhonů. Záhon se potom dělil na jednotlivé brázdy (15) a rozor. Takové dělení vycházelo zpravidla z vlastní zemědělské praxe. Proto bylo také měření na záhony od 16. stol. profesionálními měřiči vesměs odmítáno jako nepřesné.

Rozdílné způsoby měření, odlišná terminologie a zejména závislost pozemku na kvalitě zemědělské půdy vysvětlují, proč se zejména v plošných měřích polností projevovala ve 13.–18. století tak velká diferencovanost a nejednotnost. Snaha tyto nepřesné míry sjednotit se projevovala od 16. století, a to na principu relativně přesného geometrického vyměření pomocí ustálených a sněmem schválených délkových a kvadrátních měř.

Mnohem větší tradicionalismus a tudíž i rozdílnost se projevovala od počátku 14. století zejména v mírách horních (dolových), kdy se v každém revíru vytvářely buď místní míry, nebo se přebíraly nejbližší už zavedené. Základní délkovou jednotkou horní míry bylo látro (lat. *lastrum*; něm. *Lachter*) jakožto část horního lánu, zcela ovšem odlišného od lánu polního. Metrická převoditelnost látra nabývá určitější podoby teprve od 16. století (kutnohorské látro = 2,1 m; jáchymovské látro = 1,9 m aj.).

Zvláštní poměry je možno pozorovat ve vývoji dutých měř, které od přelomu 13. a 14. století podržovaly jednak původní povahu měř věcí sypkých (tzv. ssutých), jednak se diferencovaly i do zvláštní

soustavy měr tekutin. Přitom však nelze bezpečně doložit, zda se navazovalo na některé starší míry. Ústřední postavení, spojující obě kubické soustavy, měl věrtel (= 23,250 litru), dělený na 4 měřičky, dále na 12 pint (1 pinta = 1,937 litru) a 48 žejdlíků (1 žejdlík = 0,48437 litru). Tedy jedna pinta obsahovala 4 žejdlíky (lat. *situla*; něm. *Seidel*). Vyšší jednotkou tekutin bylo vědro (něm. *Eimer*), obsahující 2 věrtel. Počet 24 věder tvořil nečeskou míru, tzv. drejlink (asi 12 hl), používaný zejména jako míra pro víno.

Utváření měrné soustavy probíhalo v českých zemích ve 13. a 14. století. Relativní úplnosti, takové, která odpovídala veškerým dobovým potřebám vrcholné feudální ekonomiky a jejím tržním vztahům, stimulovaným především všeobecnou převahou peněžní formy renty, dosáhlo na počátku 15. století. Značnou míru unifikace lze předpokládat v Čechách u délkových a hmotnostních měr, kde převládala ústřední, tj. pražská míra. Mnohem komplikovanější byla situace měr plošných, popřípadě i některých dutých, kde se vedle rozdílů mezi mírami v Čechách a na Moravě uplatňovaly navíc ještě regionální a místní zvláštnosti, podmiňované odlišnou kvalitou a výnosovostí vyměřované zemědělské půdy, ale také mírou včlenění příslušné oblasti do širších tržních okruhů. Na Moravě, která byla v důsledku specifického politického vývoje už v předlucemburské době zvláštním právním subjektem v rámci českého státu, probíhal vývoj měrných soustav až do počátku 16. století stejně disparátně. Ačkoliv se základní jednotky zvláštní „brněnské míry“ výrazně terminologicky neodlišovaly od měr pražských, nelze spolehlivě doložit jejich metrický převod. Nepochybné je však, že nebyly totožné např. s hlavními délkovými a hmotnostními jednotkami měr olo mouckých, o nichž je už k r. 1352 známo, že byly identické s vídeňskou librou (= 560,0120 g) a vídeňským loktem (= 0,773 m).

První ucelenou soustavu českých měrových jednotek přináší teprve Kronika česká **Václava Hájka z Libočan** z roku 1541. (Srv. tab. II, s. 171). Kronikář kladl vznik celé popisované soustavy do souvislosti s metrologickou reformou **Přemysla Otakara II.** (1268).

Zdá se však, že tu jde o měrný systém, který se vytvářel postupně a ve své úplnosti odráží nekodifikovanou praxi blíže neurčeného tržního centra z přelomu 15. a 16. století.

Rozvíjení tržních a obchodních vztahů od počátku 16. stol. ovlivňoval postup sjednocování všech místně diferencovaných měr v Čechách a na Moravě. Jistou iniciativu v tomto směru rozvíjeli od čtyřicátých let 16. stol. jak stavové v obou zemích, tak také sám panovník (1547, 1549). Smyslem normativní iniciativy bylo vytvoření předpokladů k pravidelnosti i prostorovému rozšíření tržních vztahů, ale také zamezení úmyslně nesprávného měření. K tomu cíli směřovalo např. usnesení českého zemského sněmu z roku 1575 o sankcích za nepoctivé měření. Tendence k zavedení jednotné měrné soustavy legislativní cestou se posléze prosadily na Moravě roku 1600, a to schválením olomouckého měrného systému jakožto soustavy celozemsky platné. V Čechách potvrdil sněm r. 1607 (a obnoveně 1609) pouze usnesení již přes půl století staré (1547) o nutnosti užívat pražskou měrnou soustavu. Snahu postoupit dál prokázal však už český zemský sněm v roce 1614, když pověřil zemského měřiče **Šimona Podolského z Podolí** (asi 1562–1617) úkolem sepsat zemské míry (především délkové a plošné) a sestavit i návod k měření podle jednotných měr. Podolský svůj úkol splnil sepsáním Knižky o měřích zemských, jejíž rukopis předložil v roce 1617 sněmovní komisi. (Tiskem byla Knižka vydána až v r. 1683 geometrem **Samuelem Globicem**.) Přes zadanou expertizu se však český zemský sněm usnesl s jistým předstihem (1615) zakázat všechny místní míry a vytvořit tak s konečnou platností normativně jednotnou metrologickou soustavu, tj. pražskou, jako závaznou pro celou zemi. (Srv. tab. III, s. 172)

Základní délkovou mírou se stal pražský loket, dělený na čtvrtě nebo na 24 coulů. Délka tří loktů byla sáh; čtyři lokty tvořilo látra a dvě látra potom jeden prut. Zemský provazec (jako míra) měl mít 52 loktů, míle jako nejvyšší délková míra obsahovala 365 provazců. Plošné míry byly odvozeny od délkových, kdy se stal základem kvadratický provazec. Nejvyšší plošnou mírou byl lán. V kubických

jednotkách lze spatřovat opětne spojování měř sypkých a tekutých. Osou soustavy hmotnosti se stala libra.

Konzervatismus, nepokojná doba stavovského povstání, všeobecná dezorganizace v průběhu třicetileté války a v neposlední řadě i zánik hospodářských stimulů, to vše zabraňovalo všeobecnému přijetí jednotné metrologické soustavy v Čechách. Ani obnovená usnesení nebo císařské patenty z let 1627–1649 nápravu nezjednaly. Teprve v průběhu století po ukončení třicetileté války docházelo k postupné stabilizaci měrného systému v Čechách, ovšem až na obilní míry, kde trvala až do čtyřicátých let 18. století značná nejednotnost. Proces osvojování jednotné české míry byl však už v 17. století nejednou narušen náznaky širších unifikačních snah. Tak v roce 1688 se projevila určitá tendence státu poprvé integrovat metrologickou soustavu v hranicích celé habsburské říše, a to na principu větších měrných jednotek, které ostatně převažovaly i na Moravě.

Prvním v pravém slova smyslu skutečně unifikujícím počinem v hranicích korunních zemí bylo zavedení vídeňské měrné jednotky (stopy, loktu) ve Slezsku v roce 1750. Krátce poté (1756) byla vytvořena jednotná měrná soustava v rakouských dědičných zemích na základě vídeňského metrologického systému a potom už nebylo nijak nesnadné o dva roky později (6. 2. 1758) zavést patentem celou soustavu na Moravě. A to tím spíše, že olomoucký měrný systém, platný od r. 1600 na celé Moravě, se od vídeňského v základních dimenzích výrazně neodlišoval.

Zavedení dolnorakouské (vídeňské) soustavy měř a vah i v Čechách, připravované rovněž v padesátých letech 18. století, odsunula sedmiletá válka. Avšak vzápětí po jejím ukončení vydala (14.4.1763) císařovna Marie Terezie dekret, ve kterém sdělovala pražskému guberniu rozhodnutí zavést s účinností od 1. 1. 1765 v Čechách úplný dolnorakouský metrologický systém. Dekret současně určoval i organizační zajištění pro zavedení nové soustavy potud, že dozorem byly pověřovány krajské úřady a do každého kraj-

ského města měly být do konce roku 1764 dodány v dostatečném počtu vzorové míry a váhy. Zavedení dolnorakouského měrného systému však naráželo na četné technické i organizační překážky, které vyplývaly nejen z vysloveně metrologických aspektů (otázka převodů starých měr, převodní tabulky, nedostatek vzorových jednotek aj.), ale i ze struktury oběživá (nedostatek mincí nízkých hodnot) a ovšem i z ryze společenských vztahů, které nelze redukovat jen na konzervatismus. Na všechny tyto překážky reagovala posléze vláda dvorským dekretem z roku 1785, jímž se připouštělo dočasné užívání starých českých měr délkových a plošných, ale pouze při soukromém (neúředním) řízení. Dolnorakouské kubické míry však zůstávaly v platnosti i nadále.

Počátek a rozvíjení průmyslové revoluce měly na recepci dolnorakouského metrologického systému v Čechách rozporný, i když odlišně motivovaný vliv. Vytvoření zemského trhu, vznik průmyslových oblastí, rozšiřování komunikací, migrace a průmyslová výroba i společenská spotřeba sjednocenou měrnou soustavou v rámci celé monarchie, zbavené celních hranic, přejímaly zcela pragmaticky. Proto také běžné potřebě mohla tato soustava vyhovovat v podstatě až téměř do konce 19. století. Ovšem středověké principy této soustavy byly nesnadno adaptovatelné pro potřeby technického rozvoje, který přesahoval hranice státu a tedy i hranice tradičních metrologických soustav. Rozvoj vědy vyžadoval přesnější, spolehlivější a především univerzálnější měrné jednotky.

Charakteristickým rysem dolnorakouského měrného systému byla jeho vnitřní nehomogenost, a to i v rámci jednotlivých měrných typů. Např. v délkových mírách neexistoval žádný pravidelný interval, ba ani vztah mezi stopou, loktem a sáhem, v dutých měrách se pod její nejvyšší jednotkou (vědro – *Eimer*) skrývaly tři naprosto rozdílné, jen druhově určené kubatury. Proto neexistoval ani přesný poměr mezi žejdlíkem a vědrem. Nepřesné byly i plošné míry a nepravidelný byl i veličinový vztah mezi nižšími a vyššími jednotkami, počínaje čtverečním sáhem. (Srv. tab. IV)

Tyto negativní okolnosti, jakož i stále větší počet uživatelů metrické soustavy v Evropě a v zámoří už v první polovině 19. stol. vedly k zákonné recepci metru a odvozených jednotek i v Rakousko-Uhersku (metrická soustava zavedena zákonem z 23. 7. 1871) se závaznou účinností od 1. ledna 1876 a s fakultativním zaváděním již od 1. ledna 1873. Přijetí a obecné zavedení metrické soustavy bylo velmi rychlé. Pevné určení metrických jednotek bylo posléze (1889) fixováno i převzetím dvou vzorových platinoiridiových měřitek pro obě části dualistické monarchie.

Samostatná Československá republika se stala v roce 1922 signatářem mezinárodní metrické konvence a v roce 1929 získala vzorové platinoiridiové měřítka. Jako člen Generální konference pro míry a váhy se i ČR spolupodílí na jejích rozhodnutích a tvorbě přesných jednotek měření, které jsou zaváděny normativně (formou zákonů a státních norem) v ČR. To platí jmenovitě o přijetí nových zákonných měřicích jednotek z roku 1954 a o dále rozpracované Mezinárodní soustavě jednotek – SI, která byla schválena 16. října 1979 s účinností od 1. ledna 1980. (Srv. tab. V. s. 174.)

Vzhledem k mimořádné partikularitě mohlo být přihlédnuto k metrologickým specifikám zahraničním toliko v neomezenější míře a zpravidla s přihlédnutím k možnému i skutečnému vlivu na domácí poměry.

Výslovně je pak třeba závěrem konstatovat, že byly z dobrých důvodů vynechány četné další měrné jednotky, které se ovšem dotýkají jiných jevů než jsou běžné měrné systémy, užívané v každodenním životě hospodářském v nejširším slova smyslu a které se tak vymykají ze zorného pole psaných historických pramenů. Týká se to ovšem zejména měrných jednotek ve fyzice, v průmyslové praxi, v nejménějších technologiích, údajů meteorologických, zejména při měření teplot vzduchu, seismologických apod. Tu všude je potřebí v případě – v zásadě ovšem jen zcela výjimečné – nutnosti, konzultovat příslušné specialisty resp. instituce, které byly zřízeny k jejich koordinaci v obecném kontextu.

Tab. I: ANTICKÉ (řecké a římské) MÍRY A VÁHY

čes. označení	řecké	římské	metr. převod
DĚLKOVÉ MÍRY			
palec	daktylos	digitus	0,0185 m
dlaň	palaisté	palmus	0,0741 m
stopa	pús	pes	0,296 m
loket	péchys	cubitus	0,444 m
krok	passus		1,48 m
sáh	orgyíá		1,78 m
míle	mille	passus	1480 m
PLOŠNÉ MÍRY			
stopa čtv.	tetragonos pús	pes quadratus	0,0878 m ²
jitro	jugerum		2523 m ²
DUTÉ MÍRY			
číše	kyathos	cyathus	0,0456 l
mísa	kotylé	hemina	0,274 l
chús	congius		3,275 l
urna			13,13 l
amphora			26,26 l
měřice	choinix	modius	8,73 l
měřice	atická	medimnos	52,53 l
VÁHY			
měďák	chalkús		0,09 g
obol	obolos		0,73 g
scrupulum			1,137 g
drachma	drachmé		4,36 g
unce	uncia		27,28 g
libra	libra		327,45 g
mina	mná	mina	436,6 g
talent	talanton	talentum	26,2 kg

Tab. II: ČESKÁ METROLOGICKÁ SOUSTAVA

PŘED POČÁTKEM 16. STOL.

(podle V. Hájka z Libočan, Kronika česká, 1541)

DÉLKOVÉ MÍRY

4 zrna (ječmene) = 1 prst = 0,0197 m

1 dlaň = 4 prsty = 0,0788 m

1 píď = 10 prstů = 0,1971 m

1 loket praž. = 3 píďe = 0,5914 m

1 provazec = 42 loktů
+ 2 pěsti = 24,8388 m

1 provazec praž. míry (k r. 1400) = 52 loktů = 30,7528 m

1 míle = 7451,640 m

PLOŠNÉ MÍRY1 jitro = 5 provazců čtv. = 3084,829 m²1 prut = 5 jiter čtv. = 15424,149 m²1 čtvrt' = 3 pruty = 46272,449 m²

1 lán = 4 čtvrtě = 18,58 ha

1 lán = 60 jiter

DUTÉ MÍRY

1 češka = 2 hrsti = 1,453 l

2 češky = 1 řepice = 2,906 l

2 řepice = 1 čtvrtce = 5,812 l

4 čtvrtce = 1 věrtel = 23,248 l

4 věrtel = 1 strych (korec) = 92,992 l

MÍRY TEKUTIN

1 kvarta = množství vína v dlani = 0,121 l

2 kvarty = 1 půlka ?

2 půlky = 1 žejdlík ?

4 žejdlíky = 1 pinta ?

3 pinty = 1 lahvice ?

2 lahvice = 1 soudek ?

4 soudky = 1 vědro = 58 l

VÁHY

1 lot = hrst pepře = 16,054 g

8 lotů = 1 čtvrt' = 128,432 g

32 lotů = 4 čtvrtě = 1 libra = 513,728 g

20 liber = 1 kámen = 10,274 kg

6 kamenů = 1 centněf = 61,647 kg

Tab. III: ČESKÉ ZEMSKÉ MÍRY (poč. 17. stol.)

DĚLKOVÉ MÍRY

čárka = 0,00205 m

palec = 0,0246 m

stopa = 0,2957 m

loket = 24 palců = 0,5914 m

sáh = 3 lokty = 1,7742 m

látro = 4 lokty = 2,3656 m

prut = 2 látra = 4,7312 m

provazec = 52 loktů = 30,7528 m

míle = 365 provazců = 11224,772 m

PLOŠNÉ MÍRY

provazec čtv. = 944,4558 m²

jitro = 3 provazce čtv. = 2833,37 m²

lán zemský = 64 jitra = 181335,5136 m² = 18,1 ha

DUTÉ MÍRY

1 žejdlík = 0,4844 l

1 číška = 3 žejdlíky = 1,4531 l

1 pinta = 4 žejdlíky = 1,9375 l

1 věrtel = 12 pint = 23,250 l

1 korec = 4 věrtele = 93,0 l

VÁHY

1 kventlík = 4,013 g

1 lot = 4 kventlíky = 16,0547 g

1 hřivna = 16 lotů = 256,8752 g

1 libra = 32 lotů = 513,7504 g

1 centněř = 120 liber = 61650 g = 61,6 kg

Tab. IV: DOLNORAKOUSKÁ SOUSTAVA MĚR A VAH

DĚLKOVÉ MÍRY

čárka (Linie) = 0,00219 m
 palec (Zoll) = 12 čárek = 0,0263 m
 stopa (Schuh) = 12 palců = 0,316 m
 loket (Elle) = 0,777 m
 sáh (Klafter) = 6 stop = 1,896 m
 míle (Meile) = 4000 sáhů = 7,586 km

PLOŠNÉ MÍRY

palec čtv. (Quadratzoll) = 0,06938 m²
 stopa čtv. (Quadratschuh) = 0,0999 m²
 loket čtv. (Quadratelle) = 0,6037 m²
 sáh čtv. (Quadratklafter) = 3,5967 m²
 korec (Strich) = 2877,3 m²
 jitro (Morgen) = 5754,6 m²
 míle čtv. (Quadratmeile) = 57,546 km²

DUTÉ MÍRY

žejdlík (Seidel) = 0,3537 l
 máz (Wiener Mass) = 1,4147 l
 čtvrtce (Achtelmetzen) = 7,6858 l
 vědro (Eimer) = 56,586 l
 měfice (Wiener Metzen) = 61,487 l
 korec (Strich) = 93,589 l

VÁHY

kventlík (Quentlein) = 4,37500 g
 lot (Loth) = 4 kventlíky = 17,50 g
 libra (Pfund) = 32 lotů = 560,06 g
 centněf (Zentner) = 100 liber = 56,006 kg

Tab. V: MEZINÁRODNÍ SOUSTAVA JEDNOTEK (SI) (Základní jednotky)

základní jednotka	značka jednotky	základní veličina	definice
metr	m	délka	Metr je délka rovnající se 1 650 763,73 vlnové délky záření šifického se ve vakuu, které odpovídá přechodu mezi hladinami $2p_{10}$ a $5d_5$ atomu kryptonu 86.
kilogram	kg	hmotnost	Kilogram je hmotnost rovná hmotnosti mezinárodního prototypu uloženého v Mezinárodním úřadu pro váhy a míry v Sèvres.
sekunda	s	čas	Sekunda je doba trvání 9 192 631 770 period záření, které přísluší přechodu mezi dvěma velmi jemnými hladinami základního stavu atomu cesia 133.
ampér	A	elektrický proud	Ampér je stálý elektrický proud, který při průchodu dvěma rovnoběžnými, přímými, nekonečně dlouhými vodiči zanedbatelného průřezu umístěnými ve vakuu ve vzájemné vzdálenosti 1 m vyvolá mezi těmito vodiči sílu rovnou $2 \cdot 10^{-7}$ N na jeden metr délky.
kelvin	K	teplota	Kelvin je 273,16. část termodynamické teploty trojného bodu vody.
mol	mol	látkové množství	Mol je množství látky, které obsahuje právě tolik množství elementárních jedinců, kolik je atomů v 0,012 kg uhlíku 12.
kandela	cd	svítivost	Kandela je svítivost černého tělesa v kolmém směru k povrchu, jehož velikost je $1/600\ 000$ m ² při teplotě tuhnutí platiny, při tlaku 101 325 pascalů.

Bibliografická příloha

Terminologické otázky metrologie jsou shrnuty ve výkladové a lexikografické podobě v díle *Miloše Chvojky, Jiřího Skály*, Malý slovník jednotek měření, Praha 1982. Vývoj klasické metrologie a metodických postupů je vyložen u *Augusta Böckha*, *Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Masse des Altertums in ihrem Zusammenhange*, Berlin 1838; *Friedricha Hultsche*, *Griechische und römische Metrologie*, Berlin 1862 (2. vyd. 1882) a *H. Nissena*, *Griechische und römische Metrologie, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft I* (2. vyd. 1892). V těchto souvislostech třeba připomenout i syntézu *Ernsta Schilbacha*, *Byzantinische Metrologie*, München 1970. Dějiny metrologie soustavněji podal *Josef Szymański*, *Nauki pomocnicze historii*, 3. vyd. Warszawa 1983, s. 160–209 s rozsáhlou bibliografií. Metodicky podnětné, zvláště zdůrazněním vztahu měrných jednotek a sociálně ekonomického vývoje, jsou práce *Witolda Kuly*, např. *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 583–628, a populárněji koncipované *Miary i ludzie*, Warszawa 1970. Obdobně též *Theo Kuczynski*, *Metrologie, Handbuch der Wirtschaftsgeschichte I*. Berlin 1981, s. 184 nn. U nás naposled vyšla studie *Gustava Hofmanna*, *Vývoj, stav a úkoly naší metrologie*, AČ 24, 1974, s. 215–222. Současně je třeba také upozornit na kontinuálně vydávanou *Bibliographia Metrologiae Historicae* 2 sv. a *Addimenta*, Zagreb 1973.

Všeobecný přehled dějin měrných systémů podává práce *A. E. Berrimana*, *Historical Metrology*, London 1953; *Hanse-Joachima v. Albertiho*, *Mass und Gewicht*, Berlin 1957 a *R. Viewega*, *Masse und Messen in Geschichte und Gegenwart*, Köln-Opladen 1958. Z nejnovějších teritoriálně zaměřených prací lze uvést příručku *Lva Vladimiroviče Čerepnina* o ruské metrologii z r. 1944, kterou vystřídala práce *E. I. Kamencevové, N. V. Ustjugova*, *Russkaja metrologija*, Moskva 1965, 2. vyd. Moskva 1972; dále práci *Frederika G. Skinnera*, *Weights and Measures. Their Ancient Origins and Their Development in Great Britain up to 1855*, London 1967; *F. Verdenhalvena*, *Alte Masse, Münze und Gewichte aus dem deutschen Sprachgebiet*, Neustadt a. d. Aisch 1968, a konečně souhrnnou práci *Jerzyho Arentowicze*, *Miary polskie*, Warszawa 1972. Užitečnou příručkou je novější i kniha: *Wolfgang Trapp*, *Kleines Handbuch der Maße, Zahlen, Gewichte und der Zeitrechnung*, Stuttgart 1996 2. vyd., s množstvím tabulek a značnou bibliografií, kde ovšem partie věnovaná chronologii působí značně neorganicky. Nejnověji stojí za zmínku vydávání nového časopisu (od r. 1986) pod názvem *Histoire et mesure* v Paříži.

Otázkami řízení a správy měrných soustav, zvl. ve starším období, se zabýval *Georg v. Below*, *Die Verwaltung des Mass-und Gewichtswessens im Mittelalter*, Münster 1893.

Vývoj metrologického bádání na celém území nejuplněji registruje pro starší období *August Sedláček*, Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách, Praha 1923, nověji pak *Gustav Hofmann* ve výše cit. stati.

Přehledné práce, věnované metrologickému vývoji u nás, reprezentuje rozprava *Čestmíra Hladíka*, Metrologický přehled, AČ 3, 1953, s. 87–114, a dílo *Miloslava Bělohávk*a, Staré míry, váhy a peníze. Stručný přehled, Plzeň 1984, a *Gustava Hofmanna* Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy, Plzeň 1984.

Vývoj měř a vah v období feudalismu s dokladovým materiálem uvádí rovněž *August Sedláček*, Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách, Praha 1923. Důležitým doplňkem je práce *Adolfa Ludvíka Krejčíka*, Rejstřík jmenný a věcný k dílu Augusta Sedláčka, Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách, Praha 1933. V obou těchto pracích jsou integrovány i starší rozpravy, zejména *Jaroslava Lamače*, *Františka Vacka*, *Antonína Tomička*.

Speciální rozpravy, které buď navazují nebo rozšiřují předchozí kompendia, se dotýkají zvláštních typů měř nebo unifikčních snah, popřípadě zavádění novějších měrných systémů. Z nich třeba uvést: *Gustav Hofmann*, Míry a váhy ve starém českém železářství, AČ 15, 1965, s. 235–239; *týž*, K převodu českých měř a vah na metrickou soustavu, AČ 27, 1977, s. 20–26; *týž*, Snahy o sjednocení měř a vah v Čechách do roku 1765, SH 27, 1980, s. 5–44. Důležitá je i práce *Ladislava Duška*, Zavedení dolnorakouských měř a vah v Čechách, Hist. sborník Ústecka 1971, s. 3–46.

K činnosti úředních měřičů se vyslovil *František Roubík*, Zemští měřiči v Čechách v 16. až 18. století, SAP 15, 1965, s. 269–301, kde jsou uvedeny i starší monografie téhož autora.

Regionální povahu má práce *Adolfa Ludvíka Krejčíka*. Míry a váhy a peníze v rožmberském urbáři, Sborník Čsl. akademie zemědělské 11, 1936, s. 347–355. Vývoji ve vedlejších korunních zemích je věnována práce *Jaroslava Novotného*, Míry, měny a ceny v urbářích a odhadech na Moravě a ve Slezsku, Slezský sborník 58, 1960, s. 89–111, 236–256, a *Bohumíra Indry*, Míry a váhy ve Slezsku a jejich redukce, Slezský sborník 60, 1962, s. 324–350, 475–499. Nejnověji lze uvést důležitou stať: *Harald Witthöft*, Maß und Gewicht in Johannes Keplers 'Messekunst Archimedis' (1616). Metrische Kommentare zur Maßgeschichte von Linz und oberösterreich, in: Mitt des Oberösterreichischen Landesarchivs 19, 2000, s. 177–230.

V těchto souvislostech je třeba uvést závažnou práci *Alexandra Húščavy*, Polnohospodářské miery na Slovensku, Bratislava 1972, která shrnuje jeho metrologické analýzy, publikované samostatně.

II.

DIPLOMATIKA

Diplomatika je věda zabývající se studiem písemností úřední proveniencí, které hodnotí po stránce vnitřní i vnější jako produkty určitých právního, sociálního a kulturního prostředí v souvislosti s dějinami institucí, jež je produkuje, tj. kanceláři. Přitom klade důraz na jejich funkci v příslušné společnosti. Její název je odvozen od latinského termínu diploma = listina, který zase vznikl odvozeninou z řeckého diplóo = zdvojuji, což vychází ze starověké formy diplomů, kdy byly spojovány dvě i více destiček s jedním souvislým textem, psaným na vosku. Prakticky všechny jazyky naší vzdělanosti používají tohoto termínu (rusky diplomatika, polsky dyplomatyka, francouzsky diplomatie, anglicky diplomatics, italsky diplomatica atd., jen němčina má vedle termínu Diplomatik ještě pojmy Urkundenlehre a novější Urkundenforschung, které se odlišují stupněm hloubky příslušné analýzy). O označení Aktenkunde či pod. srv. ještě níže.

Ke komplexnímu hodnocení všech typů úředních písemností a jejich producentů se ovšem diplomatika nedopracovala hned a ještě dnes se takové hodnocení pro některá období zatím spíše jen proklamuje než realizuje. Původně byla totiž pouze praktickou metodou, mající ověřovat pravost listin pro účely historické, a teprve později se z této pomocné úlohy poznenáhlu povznesla na vědu samostatnou. I když diplomatika pochopitelně není místně omezená (má své oprávnění všude tam, kde se písemně „úřadovalo“), je třeba konstatovat, že zdaleka nejvyvinutější je v oblasti kulturního okruhu latinského kde vznikla, ačkoli v poslední době se intenzivněji studuje i diplomatika byzantská včetně slovanské východní Evropy a dále

osmanská a arabská. Ty však v českých souvislostech stojí zcela stranou zájmu, přestože v jednotlivostech mají význam jak pro diplomatiku latinskou (např. některé instituce a diplomatická zařízení řecké a arabské diplomatiky v jižní Itálii), tak i přímo pro historii některých hraničních oblastí našich či sousedních zemí (např. diplomatika osmanská pro dějiny Uher a přímo Slovenska na počátku novověku ap.).

Jak tradiční označení oboru naznačuje, zabývala se diplomatika původně pouze studiem listin. To souviselo s celkovým zaměřením starších badatelů, kteří se omezovali – zprvu ovšem zcela oprávněně, neboť bylo nutno proniknout k počátkům vývoje – v podstatě na období středověku (ba dlouho jenom pro středověk raný, nanejvýše vrcholný) a na písemnosti, které svým významem pro dějiny politické (případně právní, tj. v souvislosti se spornou držbou majetku) dominovaly. Listinu lze definovat jako písemnost, jež respektujíc různost danou osobami v ní vystupujícími, dobou a místem vzniku a druhem právního pořízení, a zachovávajíc určité pevné formy, vypovídá o nějakém právním pořízení. Ve středověku byly listiny nejdůležitější a po dlouhou dobu prakticky jedinou obecně rozšířenou kategorií diplomatického materiálu.

Zájem o listiny byl zprvu zcela praktického rázu. Již v samotném středověku lze pozorovat zárodky diplomatické kritiky, směřující ovšem pouze ke zjištění (leckdy fiktivnímu) pravosti či nepravosti listiny, proti níž byly vzneseny pochybnosti. Tyto zárodečné formy kritiky však byly zcela izolované, neexistovala žádná návaznost, a proto ve středověku vlastně nelze v tomto směru žádný metodický pokrok pozorovat. Úroveň kritiky byla velmi nízká, a to přes značnou vyspělost některých postupů, např. při procesech zejména v církevním prostředí, hlavně u papežské kurie za Inocence III. (1198–1216). Vcelku významné místo i v obecném měřítku měly i poměry v Čechách za posledních Přemyslovců a za Karla IV. a konečně i na Slovensku, odkud lze uvést zejména proces s **Jánem Literátem z Madočian** v Liptově na sklonku 14. století (upálen

r. 1390), který vyráběl falešné listiny doslova na běžícím pásu. K prohloubení této kritiky dochází až za humanismu, a to zejména v Itálii. Stačí v této souvislosti upozornit na definitivní odhalení tzv. Konstantinovy donace údajně z počátku 4. století, na níž zakládala církev ve středověku svou světskou moc. **Lorenzo Valla** v roce 1440 prokázal, že listina je až mladší falzum někdy z pol. 8. stol. V následujícím století hraje pak důležitou roli protestantská historiografie. V 16., ale zejména 17. stol. propukla tzv. *bella diplomatica forensia*, tj. hospodářské spory, vedené prostřednictvím starých či údajně starých listin. Byly vedeny jak na obranu práv, jež různé feudální instituce zajišťovaly často nepravými listinami, tak proti těmto právům. Šlo zpravidla ovšem stále o kritiku praktickoprávní, nikoli ještě o vědeckou disciplínu historickou, i když např. dílo helmstedtského právníka a polyhistora **Hermann Conringa** (+ 1681) *Censura diplomatistis...* o sporu města Lindau na Bodamském jezeře s tamním ženským klášteřem z r. 1672 obsahuje řadu správných teoretických postřehů. Conring se tak stal prvním, který překročil hranice bezprostředního praktikismu, zejména akcentem srovnávání vnějších znaků.

Vědeckou disciplínou se však diplomatika stává teprve v tzv. *bella diplomatica litteraria*, tj. v bojích o hodnocení listin ve sporech historických, z nichž nejvýznamnější vzplanul mezi pařížskými benediktiny a belgickými jezuity, působícími tehdy v Antverpách. **Daniel Papebroch** (též **Papebrock**) (1628–1714) došel ve svém traktátu *Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* z r. 1675, jenž byl připojen k druhému dubnovému svazku jezuitských *Acta sanctorum quotquot toto orbe coluntur*, na základě řady správných konstatování k hyperkritickému odsouzení nejstarších listin benediktinského klášteřa Saint Denis u Paříže (dnes Paříž); tento klášter byl nejvýznamnějším pohřebištem francouzských králů, a proto šlo z mnoha hledisek o otázku prestižní. Obhajoby těchto listin se ujala nedlouho předtím konstituovaná vědecká instituce benediktinského řádu ve Francii, kongregace sv. Maura, která pověřila odpovědi svého předního představitele

Jeana Mabillona (1632–1707). Ten vydal v roce 1681 rozsáhlý spis *De re diplomatica libri sex*, v němž klidným, ale přesvědčujícím výkladem všech sporných otázek ukázal potřebu diferencovaného přístupu k listinám. Pravost řady z nich proti **Papebrochovi** obhájil. Na rozdíl od svých předchůdců získal na tehdejší dobu velké znalosti materiálu a položil základy srovnávací diplomatické a paleografické metodě. Rok vydání tohoto díla se považuje – pochopitelně s trochou nadsázky – za rok zrodu nejen diplomatiky, ale i několika dalších pomocných věd historických. Následující 18. století se svými stále omezenými heuristickými možnostmi prakticky nad **Mabillona** nepokročilo, i když se objevila řada velkých prací. Zejména šlo o dílo dalších francouzských benediktinů, kteří na obranu proti následovníkům **Papebrochovým** rozšířili svá pozorování a závěry i na písemnosti vrcholného středověku a na rozdíl od **Mabillona**, jenž se zabýval toliko listinami královskými, i na písemnosti papežské (**Christian Fr. Toustain** – **R. Fr. Tassin** v šestisvazkovém *Nouveau traité de diplomatique* v letech 1750–1765, takřka paralelně překládaném do němčiny). Další díla zejména německých autorů však byla dlouho spíše neadekvátním systematizováním, i když někteří z nich rozšiřovali pramennou základnu a upevňovali základní metodologické postupy, tkvící v rámci srovnávání materiálu (zejména opat v dolnorakouském Göttingu **Gottfried Bessel** a altodofský profesor **Johann Heumann** 1711–1760). Počet osob, které se věnovaly studiu středověkých listin stále ale takřka výlučně papežských a císařských (resp. některých královských), sice rostl, vedle obou již zmíněných zemí (v Německu zaslouží zmínky zejména dva profesori na univerzitě v Göttingenu **Johann Christoph Gatterer** 1723–1799 a **C. T. G. Schönemann**, 1765–1802, jakož i v Rakousku **Gregor Gruber** 1739–1799, všichni tři autoři tehdy vlivných diplomatických kompendií) zejména v Itálii, ale i v Anglii, nicméně ke kvalitativní změně došlo až v polovině 19. století. Zvyšovaly se nároky na edice listinného materiálu a vznikaly specializované školy či pracoviště. Vedle německé edice *Monumenta*

Germaniae Historica (1819) to byla zejména pařížská Ecole des chartes (1821). Z nich první byla poprvé schopna shromažďovat materiál v širším měřítku, kladouc důraz na kvalitu dochování příslušných textů, a využít toho edičně, druhá vytvářela v důsledku obrovského přílivu středověkých listin do státní držby po likvidaci řádového života za Velké francouzské revoluce základnu diplomatických studií. Jako původně konkurenční zařízení k edici Monumenta Germaniae Historica se zrodila Regesta imperii **Johanna Friedricha Böhmera** (1795–1863) a pak zejména jeho pokračovatelů, evidující v širokém časovém záběru listiny středověkých římských císařů a králů, popřípadě i dalších vydavatelů, pokud se vztahovaly k dějinám říše římské. Dnes tento podnik, jež po Böhmerově smrti řídil dlouhá léta **Julius Ficker** (1826–1902), dospěl – s několika mezerami – až do doby Maximiliána I. Pro urychlení práce je v posledních letech vedle zavedeného přístupu jednotné chronologicky vedené řady v případě nového zpracování RI Ludvíka Bavora a Friedricha III. volen postup chronologicky řazených svazků, pokrývajících menší teritoria resp. některé velké archivy (v prvním případě zatím šest, v druhém čtrnáct svazků s důležitými suplementy).

K základním metodickým změnám a pokroku došlo až po polovině 19. století a lze je v podstatě spojit se dvěma jmény. Jsou to **Theodor von Sickel** (1826–1908) a již zmíněný **Julius Ficker** – vzděláním a zaměřením právní historik – vycházel ve svém díle (především Beiträge zur Urkundenlehre, Innsbruck 1877–1878 s řadou časopiseckých dodatků) ze skutečnosti, že každá listina je individualitou sama pro sebe a tak také musí být vysvětlována. Důrazně upozornil na možnost logicky vysvětlit řadu nesrovnalostí tím, že ve starších dobách (zejména do 13. století včetně) právní jednání a zlistinění jsou si často dosti vzdálena (týdny, ale i roky), přičemž do listin se dostávaly údaje z předchozích jednání apod. Obracel se tak proti tehdy běžnému prohlašování takových listin za falza. Pokud pak jde o **Sickelovy** postřehy lze konstatovat, že do diplomatiky vnesly zcela nové aspekty, totiž poučku o možnosti a významu srovná-

vání a sledování vnitřních a vnějších znaků listin (a šíře všech diplomatických textů) čili jinými slovy srovnávání písma a stylu.

Na základě rozsáhlého materiálu listin císařských (zejména karolínských a otónských) formuloval své závěry tak, že písemnosti jednoho vydavatele, psané touž rukou a určené různým příjemcům, kteří nebyli v bezprostředním spojení (neboť jinak padá v úvahu možnost společného skriptoria či aspoň písaře), jsou nepochybně kancelářské vydavatelské provenience. Naopak písemnosti různých vydavatelů, v nichž rozeznáváme jednu ruku pro jediného či několik si blízkých příjemců, jsou charakteru příjemceckého. Jestliže se tento postup prohloubí analýzou slohovou (tj. zjištěním stejných obrátů a stylistických zvyklostí), je možno plněji charakterizovat příslušné písemnosti v jejich genezi. Tuto poučku ovšem nelze uplatnit za všech okolností (při malém množství souvisejících písemností, jejich nepřílišné stereotypnosti či naopak při přílišném rozsahu látky), přesto však má zásadní význam, ačkoli se s ní zpočátku počítalo pouze pro oblast diplomatiky císařské a i tu v omezeném časovém období. Ale další práce již od druhé poloviny minulého století přesvědčivě ukázaly, že tohoto postupu lze se stejným prospěchem užít nejen na papežském materiálu (kde je ovšem specifická situace), ale i na písemnostech tzv. diplomatiky soukromé. Omezená platnost této poučky se však začala nutně projevovat tehdy, když se ve studiu diplomatického materiálu pracovní zájem rozšiřoval i na další druhy diplomatických produktů (které jsou zpravidla už automaticky kancelářské provenience, jako jsou mandáty a listy, zejména však úřední knihy a aktovy a účetní materiál) a když se začalo postupovat k mladším stoletím, pozdnímu středověku a nové době, kdy rezidua příjemcecké provenience ostatně zpravidla mizí i u listin samotných. Ale ani tu neztrácejí Sickelovy závěry veškerou platnost, protože je lze rozličně modifikovat v tom smyslu, že je vhodné, ba nutné provádět rozboru jednotlivých písařských rukou a jejich podílu na kancelářské práci a na její struktuře. Svým způsobem se tak tento postup stává nevyhnutelným nástrojem pro zjištění geneze spisu resp.

i ostatních diplomatických kategorií v novověkých kancelářích (tzv. Geschäftsgang), neboť jen tak lze stanovit jeho plnou historickou hodnotu. Ba je možno tímto způsobem zjišťovat jejich kompetenci i vzájemnou závislost ap., což jsou problémy nanejvýš důležité, zejména ve vztahu k základní otázce současné diplomatiky, totiž k otázce funkce jednotlivých písemností i jejich kategorií.

Theodor von Sickel vybudoval význačné vědecké pracoviště – Institut für österreichische Geschichtsforschung ve Vídni, kam vstoupil krátce po jeho založení (zal. 1854) a který vedl do r. 1891, jehož přední představitelé aplikovali poučky svého učitele na další diplomatický materiál i regionální povahy a z mladších období a nejen listinný. Zatímco **Oswald Redlich** (1858–1944) věnoval pozornost zejména diplomacie tzv. soukromé a tradičním knihám bavorských církevních institucí, jiní Sickelovi pokračovatelé a žáci rozšiřovali a rozšiřují obzory v dalších směrech (**Hans Hirsch** 1878–1940, **Leo Santifaller** 1890–1974, **Alphons Lhotsky** 1903–1968, **Heinrich Fichtenau** (1912–2000), který inicioval široké komparatistické studium jednotlivých listinných formulí, ale bylo by možno jmenovat i další). Ze starší generace je třeba uvést aspoň jména **Harry Bresslaua** (1848–1926), jehož *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien* (2. vyd. z let 1912–1931) je dodnes platnou příručkou, či **Otto Posseho** (1847–1919), který jako první aplikoval Sickelovy postupy na listiny soukromé (jeho *Lehre von den Privaturkunden*, Leipzig 1887). Řady badatelů pracujících moderními způsoby se ale rozrostly i jinde, a to i mimo jazykově německou oblast, zejména ve Francii a Itálii. Předními tu byli **Léopold Delisle** (1826–1910), **Georges Tessier** (+ 1967), **Luigi Schiaparelli** (1871–1934) a další.

Podobně jako v paleografii je důležitým pokrokem od sklonku 19. století stále širší využití fotografie pro hlubší srovnávací studium, když dříve hojně používané pauly a lithografické tabulky ukázaly své zřetelné meze. Počátkem 20. století posléze nutně došlo k programovému rozšíření diplomatického studia i na ostatní kategorie středověkého diplomatického materiálu, především na nejruž-

nější druhy knih a na prameny hospodářských dějin, při čemž byla prvními redaktory v programovém prohlášení nového časopisu *Archiv für Urkundenforschung* (1908) **Karl Brandim**, **Michaelem Tanglem** a **Harry Bresslauem** proklamována i potřeba časového rozšíření záběru oboru. Po nábězích 19. století, kdy se příležitostně obracel zájem k analýze některých význačných kategorií úřednictva (tak práce **Gerharda Seeliger**a o říšských arcikancléřích *Erzkanzler und Reichskanzleien* z r. 1889, či rozprava **Heinricha Kretschmayra** *Das deutsche Reichsvizekanzleramt* v *Archiv für österreichische Geschichte* 84, 1898) se diplomatika dostala do užších kontaktů s řadou dalších historických oborů, kterým připravovala k zpracování materiál všestranně zhodnocený ve všech genetických souvislostech. Úzký vztah k právní historii (z něhož vyplynulo po pracích Fickerových zejména dílo **Heinricha Brunnera** 1840–1915) byl ovšem již staršího data. Nově se tu v průsečíku zájmů diplomatiky a diplomatiků objevily dějiny správní a institucionální, dějiny hospodářské (především dějiny měst a velkostatků), ale i historie církevní a kulturní, zejména ovšem jejich prameny. Pro všechny tyto obory je diplomatika stejně potřebná. Tyto vztahy nelze pochopitelně pozorovat v totožné intenzitě ve všech dobách, jde o měnící se složky komplikovaného procesu, vždyť v různých zemích konkrétní vývoj probíhá různě. Přitom všem se pochopitelně stále zřetelněji opouštěla prvotní vědomá omezenost diplomatiky na izolovanou analýzu diplomatických materiálů a směřovalo se k stále komplexnějšímu zvládnutí látky (stačí upozornit jen na práce **Edmunda E. Stengela** o problematice raně středověkých imunit církevních institucí či na edice rakouských urbářů **Alphonse Dopsche** a jeho komentáře k nim.) Přitom se kladly se stále větší naléhavostí zejména otázky o úloze různých kategorií písemností, až se dospělo k formulování problému funkce těchto textů v příslušné společnosti v době jejich plné platnosti. Tu je ovšem třeba vést striktní hranici vzhledem k archivistice, která se zabývá diplomatickými materiály už jako písemnostmi zbaivenými aktuální úlohy. Se studiem všech těchto otá-

zek jde ruku v ruce neobyčejný rozvoj publikace materiálu, kdy od pouhých přetisků příslušných pramenů se v řadě edic a regestářů dospělo až k plnému diplomatickému zvládnutí alespoň kmenového materiálu. Bez významu nejsou ani analýzy sociologického rázu, věnované průzkumu byrokracie a společenské vrstvě a posléze i některé paměti významných úředníků či politiků.

Dlouho byla diplomatika chápána téměř výlučně jako disciplína mediivistická, bylo ovšem nepochybné, že bude dříve nebo později třeba položit otázku po možnosti aplikovat diplomatické postupy na materiál novější, i když někteří badatelé je už předem zamítali. Vycházeli ovšem z mylného předpokladu, že rozhodující je fenomén středověkých falz a že diplomatické shrnutí a utřídění látky je pro novověk zbytečné. Ani jedno ovšem není pravda, a tak už v době meziválečné se zřetelně ukázalo, že diplomatické postupy mají plné oprávnění i v novověku. Vzhledem k změně struktury diplomatické látky a v souvislosti s obrovským nárůstem materiálu je ovšem třeba volit jiné postupy, které byly ostatně v zárodečné formě uplatňovány už pro dobu pozdního středověku, kdy začíná pronikat aktový materiál. Z prvních badatelů v oblasti novověké diplomatiky zaslouží zmínky **Gerhard Seeliger** (1860–1921), z autorů pak, kteří plně prokázali její oprávněnost v celém rozsahu, zejména **Lothar Gross** (1887–1944) rodák z Čech a **Heinrich Otto Meisner** (1890–1976), z nichž každý vypracoval svým způsobem ze své problematiky dílo vzorové (viz bibliografická příloha).

Novodobá diplomatika nekončí ovšem ani 18. stoletím, které v podstatě uzavíralo zmíněné práce. Naopak je třeba ji sledovat až do doby nejnovější současně s postupem historického bádání. Neboť lze jednoznačně konstatovat, že i písemnosti ryze kancelářské provenience potřebují své jasné zařazení do příslušné geneze písemnosti v té či oné kanceláři, zjištění, kdo a jakým způsobem se na jejich vzniku podílel, jaká byla jejich funkce v právním životě a jaká byla současně jejich vypovídací schopnost, daná jejich podklady i cílem.

Množství diplomatického materiálu v novověku narůstá takřka geometrickou řadou a dochází zároveň k podstatné proměně proporcionality, významu a výpovědní schopnosti jednotlivých diplomatických kategorií (zejména jde o posun od listin a úředních knih k materiálu aktovému). Tato situace vede nutně k tomu, že se opouštějí některé „klasické“ způsoby práce nebo se vyhrazují jen pro některé mimořádně důležité speciální otázky a problémy. Mezi ně patří i zjišťování falz různých typů, jejichž počet v novověku nejen neklesá, ale dokonce podstatně narůstá, i když mezi masami materiálu zdánlivě zaniká.

A nejde jen o falza ve formě daňových přiznání ani o falza dějin politických, vedoucí k vyprovokování válečných konfliktů (stačí uvést tzv. emžskou depeši upravenou Bismarckem, která vedla bezprostředně k francouzsko-německé konfrontaci v r. 1870), nýbrž o celou škálu dalších podvrhů v životě politickém, hospodářském a sociálním (vedle četných falz literárních, jež ovšem do tohoto kontextu nepatří). Ostatně už materiál pozdně středověký, kdy vlastně takřka veškerá úřední agenda je vydavatelského charakteru, si vynutil změnu v přístupu k látce. Srovnávání písma a stylu při rostoucí uniformitě písma (je třeba uvědomit si i stále zvyšování počtu kancelářských sil, nešlo tedy jen o variabilitu samotného grafického výrazu) a při vzrůstající stereotypnosti listinného formuláře se stává v širším rozsahu do značné míry samoučelným. A to už vůbec nehledíme k obecně technickým obtížím takových pokusů. Ale je třeba výslovně konstatovat, že při zvláště závažných, specifikovaných problémech je taková analýza vždy oprávněná, nutná, a je-li dost látky, tedy i proveditelná. Jako příklad lze uvést cenzurní praxi nacistického Německa, kterou v našich poměrech bez zřetele k funkci různobarevných tužek při analýze novinové cenzury nelze vůbec pochopit. Přestože se globálně mluví v nové době o množství materiálu, existují leckdy překvapující mezery při ztrátách celých registratur.

Ovšem v novověku vyvstávají další naléhavé otázky, dříve buď zcela neřešitelné – nebo řešitelné jen do jisté míry. Tak jde především

o analýzy struktur kanceláří, jejich primární a ovšem i přenesené kompetence, jejich postavení v rámci ostatních orgánů příslušného správního systému i rekonstrukce obecné geneze vzniku písemnosti v kanceláři v konfrontaci skutečného stavu s kancelářskými řády. Dále jde o vazby s registraturami a ovšem zejména o zhodnocení funkce jednotlivých typů úředních akt a dalších písemností v rámci celého společenského systému. A tyto tendence stále se prohlubujícího sepětí diplomatiky s dějinami správy se v novověku zintenzivňují, zatímco tradiční souvislosti s jinými pomocnými vědami historickými, především se sfragistikou (v důsledku zmenšování jejího významu) se uvolňují. Nelze si ovšem představovat, že i při úplnosti písemné dokumentace k určité otázce je možno postihnout všechny okolnosti geneze příslušných písemností, protože vždy byla možná ústní intervence či jiný zprostředkující zásah v pramenech nepostizitelný, v době nejnovější umocněný ještě vstupy telefonickými či jinými cestami a to není brán v úvahu další kvalitativní skok při použití komunikace novými nosiči informací.

Někteří badatelé se snaží pro novověké období „klasické“ středověké diplomacie postavit po bok tzv. nauku o aktovém materiálu (Aktenkunde ap.), ale nepochybně neprávem, protože úkoly, které jí ukládají, jsou ryze diplomatického rázu. Je tedy třeba tuto „nauku o aktovém materiálu“ chápat jako nutnou součást novověké (a v některých prostředcích už i pozdně středověké) diplomatiky. Všechny postupy tu mají svůj základ v metodách ověřených na středověkém materiálu, nehledě už vůbec k tomu, že počátky oné tzv. samostatné vědy Aktenkunde jsou pozorovatelné někdy už hluboko ve středověku. I další jev, totiž prolínání se kancelářských dějin s vlastní diplomatikou, je zřetelně patrný už ve středověku, zejména u papežské kurie.

Diplomatiku (tj. diplomatiku v rámci latinské vzdělanosti) lze rozdělit zhruba do čtyř základních časových period, jejichž stykové hranice jsou ovšem jen orientačního rázu a to jak v horizontu časovém, tak teritoriálním či institucionálním.

1. Doba antická zhruba do sklonku starověku, tj. do 5. století n. l., pro kterou je jen velmi málo originálního materiálu a kde jsme odkázáni zpravidla pouze na torzovitý materiál opisový. Částečnou výjimkou jsou některé nálezy papyrů, které ovšem zřetelně naznačují šíři záběru úřední písemné agendy. V tomto období se rodí nejvýznamnější středověké instituce.

2. Doba vlastního středověku je rámcově ohraničena léty 500–1500 (v našem prostředí začíná ovšem později a tradičním horním mezníkem je rok 1526) s případným mezistupněm v době kolem roku 1200, kdy se začínají vedle listin v hojnější míře objevovat i některé další typy diplomatického materiálu.

3. Doba novověká od počátku 16. století do počátku či poloviny 19. století, když po rozpadu starých feudálních struktur přejímá stát podstatnou část jejich agend.

4. Období nejnovější od počátku či od poloviny 19. století do současnosti, i když tu by bylo možné uvádět různé další mezistupně podle toho, jak do úřední agendy vstupují nové kategorie, nejnověji už i nepísemného charakteru. Zejména je to bouřlivý vstup počítačů do tohoto kontextu, datující se zřetelně od sklonku 70. let, jejichž možností není možno zatím dohlédnout. Přitom je možné, že ve spolupráci s dalšími audiovizuálními médii učiní i novověké diplomacie konec, či spíše si vynutí zcela nové přístupy a metody historického hodnocení.

V českých zemích jsou počátky diplomatické kritiky spojeny se jménem **Jindřicha Vlacha**, který působil na sklonku 13. století ve dvorském prostředí Václava II. Většího rozmachu doznala na dvoře Karla IV., jenž použil pro své potřeby v tomto směru i služeb **Franceska Petrarky**. Dále je třeba se zmínit i o přednáškách novoměstského písaře **Prokopa**, které proběhly na pražské univerzitě v polovině 15. století a skýtaly vlastně ojedinělý praktický návod k vedení městských knih. Paralelně k tomu lze ještě upozornit i na soustavnější využití diplomatického materiálu v dílech českých kro-

nikářů počínaje **Kosmou** přes **Kroniku zbraslavskou**, dvorskou historiografii **Karla IV. a Vavřince z Březové** až k **Sixtovi z Ottersdorfu** a historikům doby barokní, z nichž nad průměr vyniká zejména **Bohuslav Balbín** (1621–1688). Ovšem počátky novodobé kritiky listin jsou zřetelně spojeny až s jménem **Královské české společnosti nauk** (zejména **Gelasius Dobner** a **Josef Dobrovský**), i když jsou leckdy dost primitivní. Tehdy se objevují i snahy o soustavnější evidenci materiálu, ovšem i v této oblasti lze mluvit o předchůdcích (zejména v 1. polovině 18. století to byli **Magnoaldus Ziegelbauer** a **Oliverius Legipont**, na Moravě pak **Josef Bonaventura Piter**, kteří sbírali listinný materiál k církevním dějinám). Vedle Dobnera to byl zejména **František Martin Pelcl** (1734–1802), který připravil plán pro edici klíčové publikace, totiž **Českého diplomatáře**. Ten ale přes všechnu počáteční podporu nebyl v navrhované formě nikdy realizován, i když se archivní a jiný výzkum pro něj prováděl prakticky ještě po celé 19. století. Toto základní desiderium české medievalistiky, které ve své definitivní podobě má přinést všechnu diplomatickou látku k českým dějinám do roku 1310, musilo na své první konkrétní kroky čekat až na sklonek 19. století, i když o něj projevil zájem již **František Palacký** a po něm o něm uvažoval i **Josef Emler**. Tehdy se ho ujal **Gustav Friedrich** (1871–1943) a začal v r. 1904 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* konečně vydávat. Ale i on zůstal na půli cesty a teprve v současnosti se zásluhou především **Jindřicha Šebánka** (1900–1977) a **Sáši Duškové** (* 1915) pracovalo na tomto úkolu intenzivněji. Jejich úkol pokračuje na pracovišti pomocných věd historických Masarykovy univerzity. Mezitím ovšem vyšly i jiné práce, které alespoň částečně vyplnily největší mezery. Byl to především od r. 1836 vycházející moravský diplomatář původně **Antonína Bočka** (1802–1847), znešvařený bohužel četnými falzy, vymyšlenými jeho vydavatelem. Ty pak spolupůsobily, že **František Palacký** (1798–1876) od svého plánu obdobné, ale širě založené publikace ustoupil. Teprve v dalších svazcích moravského kodexu, v nichž po-

kračovali Bočkovi nástupci, došlo ke zkvalitnění práce, i když ta se nikdy nepovznesla nad mechanický otisk textu. Dílo samo pak bylo dovedeno počátkem 20. století do počátku r. 1411, kdy Morava přešla pod přímou vládu českého krále. Vlivem Palackého začala v r. 1855 vycházet alespoň jakási náhražka Českého diplomatáře, totiž Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, která svými čtyřmi svazky dospěla tehdy až do r. 1346. **Palacký** sám se i jinak účastnil i diplomatických studií, ať už jako autor (např. rozpravou o tzv. zakládací listině litoměřické kapituly, jež byla současně i první česky psanou statí v tomto oboru), či jako editor. Jako jeden z prvních ukázal např. ve svém dvousvazkovém díle Über Formelbücher na neobyčejnou důležitost studia formulářových sbírek, začal vydávat široce založený Archiv český a prameny k době husitské. Vedle toho ovšem působil i jako inspirátor vědecké práce v tomto směru vůbec (stačí uvést jen Pozůstatky desk zemských království českého r. 1541 pohořelých, jejichž dva svazky vydal Josef Emler).

Až do počátku 2. poloviny 19. století šla diplomatická bádání zcela mimo univerzitu, i když na ní byla už od r. 1784 katedra pomocných věd historických. Její členové se však věnovali jiným pomocněvědným disciplínám, aniž zpravidla dosahovali vyšší úrovně. Teprve s příchodem **Mathiase Pangerla** (1834–1879) a zejména **Josefa Emlera** (1836–1899) se univerzita dostává do středu diplomatických studií, a to především díky Institutu pro rakouský dějepzpyt ve Vídni, jehož žáky oba právě zmínění vědci byli a jehož nové metodické postupy si aspoň částečně osvojili. Ovšem jejich hlavní zásluha – především to platí o **Emlerovi** – tkvěla v neobyčejně rozmanité ediční činnosti, kdy se na pořad dostaly i diplomatické prameny nelistinného charakteru (vedle veřejných knih především urbáře a středověké berní soupisky a účty). Z Emlerových současníků byl na poli české diplomatiky neobyčejně edičně činný též **Ferdinand Tadra** (1844–1910), především pokud šlo o vydávání formulářových sbírek hlavně 14. století a úředních knih církevní správy. Ediční podniky této doby se vůbec rozbíhaly do šířky i hloubky, i když je zpra-

vidla neprovázela ještě přiměřená podrobnější diplomatická analýza. **Emler**, **Tadra** i právní historik **Jaromír Čelakovský** (1846–1914) a další sepsali i řadu diplomatických pojednání, většinou však popsal pouze materiál a snesli odtud porůznu roztroušená fakta. Aplikaci Sichelových metodických postupů na český materiál ve větší míře uplatnil až Emlerův nástupce na univerzitě, též absolvent vídeňského Institutu, **G. Friedrich**. I když jeho Český diplomatář uvízl u roku 1238, jeho četné studie z této problematiky spolu s ním tvoří základ a východisko české moderně pojaté diplomatiky. A Friedrich nebyl sám. V jeho generaci je více diplomatiků školených rovněž na Institutu; z nichž zaslouží zmínky především **Jan Bedřich Novák** (1872–1933), který se věnoval zpočátku zejména studiu českých formulářů 13. století a diplomacie papežské.

I když čeští odborníci studovali ve Vídni až do rozpadu rakousko-uherské monarchie, přesto se začíná vytvářet česká diplomatická škola na pražské univerzitě, která pak rozšiřuje záběr české diplomatiky i na další kategorie materiálu (např. Václav Vojtišek se zakladatelsky věnoval diplomatickému zpracování městských knih ap.).

Po vzniku samostatné republiky, kdy se zpřístupnily odborné veřejnosti i modernější fondy ústředních orgánů starého českého státu, se začíná projevovat i zájem o novověkou diplomatiku, hlavně období předbělohorského. Zde je třeba uvést především již klasické dílo **Karla Stloukala** (1887–1957) o české dvorské kanceláři za Rudolfa II. Vedle této rozvíjející se produkce, kdy se hlouběji studovala i diplomatika starší, se dostalo nových impulsů i práci vydavatelské, která na počátku století – s výjimkou Friedrichova Kodexu, pokračování v Archivu českém a několika jednorázových edic – začala stagnovat. Především se pokračovalo v Regestech, ale přistupovalo se i k edicím novým, nicméně ne dost soustavně a intenzivně. Tak např. **Václav Hrubý** začal vydávat listiny Korunního archivu, **Bedřich Mendl** připravil ediční řadu berních knih českých, z níž však vyšel jen první svazek týkající se Brna, s důležitými metodick-

kými závěry v rozsáhlém úvodu, **G. Friedrich** vydával desky dvorské, **Blažena Rynešová** Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka. Ovšem více či méně slibné náběhy zůstaly posléze většinou torzy a jen některé z nich byly obnoveny po r. 1945. To se týká především Českomoravských regist (v jednotné řadě až po konec vlády Karla IV., ovšem zatím stále s velkými mezerami; pro dobu jeho nástupce Václava IV. jsou nahrazována zpracováním podle jednotlivých fondů), Listáře a listináře Oldřicha z Rožmberka a v neposlední řadě i Regestů fondu militare (pod titulem Prameny k dějinám třicetileté války), jejichž první svazek vyšel už před druhou světovou válkou. Jiné řady uvázly zřejmě definitivně.

Rozvoji vlastních diplomatických studií v tomto období napomohla skutečnost, že těsně po první světové válce vznikla (v r. 1919) v Praze Státní archivní škola s úkoly, které dotud plnil vídeňský Institut. Od r. 1923 do r. 1940 měla k dispozici speciální časopis (Časopis archivní školy), který si jako první vzal za úkol věnovat soustavnou pozornost problematice pomocných věd historických, zejména diplomacie, jež jinde byly jen nepovinným doplňkem.

Po všeobecné stagnaci za druhé světové války došlo k oživení diplomatických studií z období středověkého i k novému rozvoji diplomatiky novověké. V obou těchto oblastech se poprvé věnovala výraznější pozornost též otázkám metodickým. V prvním případě byla sledována a podtržena otázka funkce písemnosti, v druhém pak obhájena jednota novověké diplomatiky s diplomatikou středověkou. Doba nejnovější a současná přidala k dosud uvedeným základním edicím další svazky. Jsou to jak Regesta, tak Codex iuris municipalis, ale především Codex diplomaticus, doprovázený vedle množství analytických studií i prvním pokusem o syntézu české přemyslovské diplomatiky z pera **J. Šebánka** a **S. Duškové**. Z nových pramenných publikací třeba uvést široce založenou edici berní ruly, která však uvízla v polovině (nyní se uvažuje o jejím pokračování přiměřenějším způsobem), sumarizované edice následných katastrů českých, moravských a slezských a pak celou řadu edic novodobého

materiálu, kde se klade důraz na výběrové sborníky dokumentů k různým historickým problémům či otázkám mezinárodních styků, aniž je diplomatika vzata zřetelněji v úvahu.

Pokud jde o organizační stránku, je diplomatika s různou intenzitou pěstována na četných pracovištích. Je převažující náplní činnosti pracovišť pomocných věd historických na pražské a brněnské filozofické fakultě, jistou pozornost – hlavně ediční – jí věnuje i historický ústav AV ČR. Zájem o diplomatiku novověkou se pak soustřeďuje zejména v jednotlivých archivech, které svým materiálovým zázemím jsou k tomu předurčeny, i když i vysoké školy se do tohoto studia začínají zejména v posledních letech výrazněji zapojovat.

Pro lepší pochopení dalšího stručného diplomatického výkladu v potřebných souvislostech uvádíme abecední seznam nejdůležitějších diplomatických termínů s jejich stručným výkladem. Jde pouze o statický výklad diplomatiky všeobecné bez přihlížení ke genetickým souvislostem a k návaznosti jednotlivých pojmů na sebe navzájem (tj. zrod listiny ve vztahu k listinám předchozím, formulářovým sbírkám, aktovým záznamům, příjemeckým či vydavatelským konceptům atd.). Přitom je ovšem třeba výslovně říci, že jde opět jen o výběr, který musí nutně leccos důležitého nechat stranou. Za druhé spadají do tohoto soupisu pouze termíny technické v tom nejobecnějším slova smyslu, které jen v případě nutnosti jsou doplněny zmínkami o obecném vývoji (ale pouze tehdy, pokud není nějak dotčen ve stručném výkladu, který následuje). Protože pak zpravidla jen velmi málo z těchto pojmů mělo zcela konstantní význam, neboť se jejich náplň měnila nejen v čase, ale i v prostoru, není možné, aby tyto stručné výklady celý mnohotvárný vývoj jakož i regionální a jiná, především novověká specifika, velmi často mnohoznačného významu, jako deputace, deklarace, intimace aj.). Tu je třeba hledat poučení ve speciálních pomůckách, zejména v bibliografické příloze uváděné v knize **H. O. Meissnera**. Poskytuje tedy jen nejobecnější, popřípadě našemu prostředí nejbližší vysvětlení. Některé

termíny uvádíme pak pouze pod obecnějšími hesly základními, bez odkazu (což ovšem nemá znamenat, že by šlo o pojmy druhořadé), jinde, jako např. u druhů listin, bylo nutno udělat výběr.

Abreviátor	– úředník v papežské kanceláři, jemuž bylo svěřeno vypracování konceptů listin.
Adresa	– 1. viz listina; 2. otevřený připsis různých institucí nadřazeným či významným osobám holdovacího či pozdravného rázu.
Akt	– neověřené písemné svědectví bez právní platnosti o určitých předchozích právních jednáních a transakcích. Vznikal jako reakce církevních institucí proti raně středověkým národním právům, která neznala písemné pořízení právní, tedy jako zápis pro paměť. Stál zpravidla na počátku středověkého vývoje diplomatických institucí. V novověku obecně úřední podkladový materiál různé kvality obsahové, dávající možnost více nebo méně rozkrýt okolnosti vzniku definitivního rozhodnutí různé právní síly (viz akta).
Akta	– písemnosti sloužící k přípravě a provedení určitých právních a správních pořízení (různé žádosti, jejich referentské zpracování a vyjádření, protokoly, zprávy, korespondence, přílohy ap.). Jejich hlavní význam tkví v době novověké, kdy se prosadil princip písemného řízení.
Aprekace	– viz listina.
Aprobace	– schválení konceptu příslušného textu kompetentním úředníkem.
Arcikanclář	– představený říšské kanceláře, jímž byl vždy čelný činitel říšského kléru (obvykle některý

- z porýnských duchovních kurfiřtů). Byli současně tři a jejich kompetence se dělila podle teritorií; nejdůležitější byl arcibiskup mohučský. Vlastním výkonným představeným byl kancléř či později vicekancléř.
- Arenga – viz listina.
- Avers – viz revers 2.
- Benedikce – viz listina.
- Blanket
(též membrána) – zpečetěný nepopsaný pergamen, který byl zpravidla vydáván pověřencům pečetitele s tím, aby na místě mohli s plnou platností definitivně řešit příslušné záležitosti. Užíván hlavně v pozdním středověku. Jen výjimečně dáván za úplatu příjemci, aby jej použil podle vlastní vůle. I když byl vydavatelské provenience, nemusil nutně ve všech jednotlivinách se skutečným stavem souhlasit; zejména se to týká místa vydání a data, kdy někdy voleno skutečné místo vydání (kde formální vydavatel nebyl), jindy místo, o němž se pověřený vydavatel domníval, že tam formální vydavatel býti má.
- Breve – moderní typ stručné písemnosti od pozdního středověku, zejména v kanceláři papežské (nejstarší doklad z konce 14. století).
- Bula – vedle významu sfragistického (viz. s. 325) označení pro nejdůležitější typ papežské písemnosti pozdního středověku; zaujímal střední místo mezi slavnostně vypravenými privilegií a jednoduchými listy. Postupem doby přešel termín i na ostatní písemnosti zpečetěné olovenou pečetí. Sporadicky užíván pro listiny i v jiných prostředích.

- Datace** – viz listina.
- Dekret**
(též rezoluce) – písemnost, již byla jménem panovníka, ale bez jeho osobní účasti, tj. kanceláří či jejím představeným přikazována určitá věc. Objevuje se i v řadě specializovaných druhů písemností (dvorský, prezidentský ap.). V dnešní době je to označení pro důležitý typ listin či pro úřední výměr (jmenovací d., d. na byt ap.).
- Diktátor** – osoba, která stylizovala určitou písemnost. Srovnáváním písemností určitého období a teritoria lze (především v době do 13. stol.) určit charakteristické obraty a dikci jednotlivých osob a zjistit tak jejich podíl na činnosti určité kanceláře, popřípadě jejich postavení i vztah k příjemci i vydavateli listiny. Někdy mohli i listinu psát, jindy jsou od ingrosátora odlišní.
- Diplom** – v širším slova smyslu označení pro listinu, v užším pro takové panovnické listiny, které si činily nárok na trvalou platnost dispozitivního rázu.
- Dispozice** – viz listina.
- Dossier** – do jednoho fasciklu shromážděné texty různé provenience, dotýkající se jedné věci.
- Edice** – diplomatický materiál je badatelům zpřístupňován v několika typech publikací. Vyhraňnými typy jsou: edice ve vlastním slova smyslu, tj. v plném znění a v moderním pojetí s kompletním diplomatickým aparátem, který upozorňuje na charakter a genezi písemností. Většina edic je dělána bez tohoto

- aspektu, zpřístupňujíc materiál jen textově. Druhou skupinu tvoří registáře, podávající znění pouze ve výtahu (viz regest). Edice sledují buď rámec teritoriální, chronologický, institucionální či archivní, nebo je mohou dle svého zaměření různě kombinovat.
- Edikt – v novodobé diplomatice jde o obecný příkaz s platností zákona nebo v soudní praxi 19. a 20. století o písemné vyhlášení soudního výroku.
- Eschatokol – viz listina.
- Exordium – viz listina.
- Extrakt – výtahy z úředních textů různého charakteru k účelům úředního jednání v nejširším slova smyslu.
- Falzum – písemnost či zápis, který se vydává za něco jiného, než ve skutečnosti je. Na rozdíl od těch fingoaných písemností, které vznikaly často jako slohová cvičení, měla falza zpravidla praktický význam. Zdaleka ne vždy musila obsahovat údaje neodpovídající skutečnosti. Někdy mohla pouze ústní prohlášení právních pořízení dodatečně „zlistiňovat“ pro zajištění větší bezpečnosti dosaženého stavu, jindy mohla pomocí pozitivní či negativní interpolace (to jsou vsuvky do původního textu, záměrná vynechání některých údajů, změny textu na razuře ap.) písemně zaznamenávané právní pořízení modifikovat a posléze mohla zlistiňovat právní nároky sporné či takové, které nesouhlasily se skutečností. Tato stará falza mají ovšem (poté, co jsou rozpoznána a vysvětlena) velký význam historický. To neplatí

- o novověkých falzech textů starších, která slouží pouze jako pramen pro osoby svých tvůrců (u nás např. Bočkova falza). Tzv. kancelářská falza jsou písemnosti právě svými vnějšími i vnitřními znaky, které ale vznikly bez vědomí majitele kanceláře a tedy proti jeho vůli (tzv. listiny vylouzené).
- Formulář** – označení pro skladbu listiny. Někdy též byl tento termín užíván i ve významu formulářové sbírky (viz).
- Formulářová sbírka** – soubory listin nebo listů s kolísavým množstvím vynechávek některých konkrétních údajů (intitulace, adresa, datace, jména ap. – někdy jen některé z těchto formulí), které byly sestavovány za různými účely, nejčastěji jako kancelářské pomůcky zpravidla soukromého rázu, z písemností shromážděných u té které instituce nebo jako stylistické učebnice školního rázu. V druhém případě šlo zpravidla o texty, jež nevznikaly na základě pravých písemností, nýbrž o písemnosti fingované, byť obrážející dobovou realitu. Naopak byly tyto typy sbírek často doprovázeny teoretickými úvody o skladbě písemností. Dochovány jsou z nejrůznějších prostředí již od raného středověku; doba rozkvětu končí počátkem 15. století (viz i titulář).
- Generálie** – příkazy ústředních úřadů podřízeným složkám o způsobu jejich úřadování. Viz i kancelářské řády.
- Charta** – viz listina.
- Chirograf** – písemnost, která byla psána původně na jeden kus pergamenu ve dvou, zřídka i třech totož-

- ných exemplářích a která byla rozdělena nějakým charakteristickým způsobem (klikatým rozstřížením ap., proto označovány též jako *litterae dentatae, scisae*). Ověřování se pak dávalo přiložením obou znění (jedno z nich zůstávalo uloženo u instituce mající obecnou důvěru) k sobě v místech jejich oddělení. Protože ale tento způsob ověření byl velmi nedokonalý a těžkopádný, nedošel na kontinentě, kam se dostal z Anglie, přílišného rozšíření. Pokud se ho výjimečně ve 13. století užívalo u nás, šlo pouze o ověření v doprovodném slova smyslu.
- Imbreviatura** – na základě listinného konceptu či jen právního pořízení zhotovený aktový záznam o provedeném právním pořízení veřejným notářem do knihy imbreviatur, který měl v důsledku veřejnoprávního postavení notářova obecnou platnost a mohl se kdykoliv stát podkladem listiny. Uplatnila se zejména v románských zemích, odkud se šířila ve 13. a 14. století dále.
- Ingrosátor** – písař kanceláře, který opisoval koncepty písemností na čistopisy.
- Insert** – text listiny, který byl vepsán do nějaké listiny následující, jež takto inzerovanou listinu potvrdzovala či ověřovala (viz i *vidimus, transumpt*).
- Inskripce** – viz listina.
- Instrukce** – písemná směrnice, vymezující způsob činnosti a kompetence určitého úřadu nebo úředníka (viz i řády kancelářské).
- Interpolace** – viz falzum.

- Intervenient** – osoba, která se podílí na vzniku listiny tím, že prostředkuje na základě svého bližšího vztahu jak k potenciálnímu vydavateli, tak příjemci žádost budoucího příjemce listiny osobě, která ji má vydat.
- Intitulace** – viz listina.
- Inventář** – za účely úřední evidence sestavený soupis věcí nejrozličnějšího charakteru.
- Invokace** – viz listina.
- Itinerář** – ve smyslu diplomatickém sestavení údajů o místech pobytu určité osoby na základě různých údajů, především však listin jí vydaných. Tyto údaje se v důsledku skutečnosti, že někdy je základem uvedení místa právní jednání, jindy zlistinění (a to buď v konceptu nebo v čistopisu), občas částečně překrývají či jsou v rozporu. Důkladnou analýzou lze takto též identifikovat falešné listiny. Sama skutečnost, že místo vydání neodpovídá ostatním listinám, však nemůže vést k prohlášení listiny za falzum (viz i blanket). Důslednou interpretací lze přinést důležité poznatky zejména pro dějiny politické a správní.
- Jazyk diplomatického materiálu** – základním jazykem byla ve středověku latina. Vedle ní se od vrcholného středověku začaly postupně soustavněji užívat i jazyky národní, což souvisí mj. se změnou funkce listiny. Nejdříve to byly jazyky románské (italština a francouzština), od druhé poloviny 12. století sporadicky, od druhé poloviny 13. století soustavně i němčina. Postupem doby je latina

vytlačována a užívá se jí (mimo kancelář pa-pežskou) především v mezinárodním styku. Čeština se začíná uplatňovat od sklonku vlády Karla IV. Výběr jazyka závisel především na stanovisku příjemcově, u zápisů knižního rázu na jejich funkci. Pro vnitřní potřeby kanceláře vedené pomůcky používají z tradičních důvodů latiny déle. Zatímco skladba latinských listin je často komplikovaná a plná formálních obrátů (užívá se i rýmované a rytmické prózy a jiných ozdob), je skladba listin v národních jazycích zpravidla daleko úspornější.

- Kabinet
- ústřední vládní úřad doby absolutistické a po-absolutistické.
- Kancelář
- úřad sestávající z osob, které z pověření a jménem určité osoby či instituce vyřizují pí-semnou agendu, spojenou s právní a správní mocí svého držitele. Zpočátku byl tento termín užíván jen jako označení čestné hodnosti kancléřovy a důchodů s tím spojených (tedy spíš kancléřství). Kanceláře světských činitelů vznikly zpravidla vyčleňováním jednotlivých kaplanů z kaple příslušného činitele, kancelá-ře městské měly zvláštní genezi. Z úřadu, kte-rý původně pouze prováděl příkazy svého pá-na nebo jím pověřených osob (relátorů), se kancelář postupně stávala institucí s kolísavou vlastní kompetencí. Zpočátku nepatrné kance-láře vrcholného středověku se v následujících dobách zvětšují a původně církevní živel v nich je zatlačován světským. V moderní do-bě jde často o vysoce organizované a specia-lizované úřady s vyhraněnou kompetencí.

- Kancelář** – obvykle představený významnější kanceláře, který však, protože patřil k předním rádcům svého pána (zejména v otázkách zahraničně-politických), se vlastní kancelářské agendě příliš nevěnoval. V počátcích vývoje titul existenci kanceláře ve výše zmíněném významu nevyžadoval. Původně šlo jen o představené kanceláři panovnických (v říšské byli v čele tři arcikancelérové; postupně na sebe strhl největší vliv arcibiskup mohučský z titulu arcikanceláře „per Germaniam“), od konce středověku postupně i o představené jiných významných kanceláří. O významu úřadu svědčí, že v Německu po zániku starých struktur přešel titul na nejvýznamnějšího politického představitele státu – předsedu vlády, a v Německu či Rakousku je tomu tak dodnes.
- Kaple** – v diplomatickém slova smyslu v raném a vrcholném středověku a částečně i později skupina duchovních osob, mající na starosti církevní obřady a duchovní život vůbec u jednotlivých feudálů resp. na jejich dvorech. Z jejich kruhu se rekrutovaly osoby, pověřované nejdříve příležitostně a pak soustavněji kancelářskou činností, až přecházely do funkcí notářů. Viz i kancelář.
- Katastr** – soupis půdy podrobené dani, vznikající jako podklad pro její vybírání. Přeneseně též soupis osob, věcí či práv v určitém konkrétním kontextu.
- Knihy pozemkové (gruntovní)** – jsou vedle listin (a listů) a aktů třetí základní kategorií diplomatického materiálu. Někdy

- nejsou jako samostatná kategorie uznávány, ale neprávem. Obsahují zápisy, týkající se majetkových otázek v poddanských záležitostech. Byly vedeny patrimoniálními kanceláři.
- Knihy úřední** – obecně kancelářské pomůcky sloužící evidenci agendy úřední projednávané úřadem, který příslušnou kancelář vedl, a to buď vnitřní (kopíáře, registra, ap.) či veřejné (viz následující heslo).
- Knihy veřejné** – knihy vedené úřady proto, aby svými zápisy, které měly obecnou právní závaznost, zajišťovaly právní pořízení v příslušném právním okruhu, nahrazující tak listiny (desky zemské, dvorské, městské knihy ap.).
- Kominace** – viz listina.
- Koncept** – v procesu zlistinění označuje návrh znění či-stopisu. Je různého rázu po stránce rozsahu i charakteru. Podle rozsahu jde o koncepty jen rámcové, resp. textové i o koncepty plně vypracované. Podle vnějšího dochování a funkce se rozlišují marginální, revidované, dorzální, částečné, příjemecké atd. a naznačují postavení v rámci zlistinovacího procesu.
- Konfirmace** – ověření, potvrzení a inzerce listiny v nové listině, kterou vydává původní vydavatel či jeho právní nástupce původnímu příjemci či jeho dědicům s nástupcům.
- Kopíář** – pomůcka vznikající v příjemecké kanceláři nebo archivu, která zpravidla v knižní formě eviduje všechna či všechna důležitější privilegia dotýkající se určitých práv, statků ap. od nejruznějších vydavatelů. Smyslem byla

snadnější evidence všech nároků i povinností v určité oblasti zájmů či evidence archivního celku. Opisy listin tu neměly nárok na právní platnost (i když někdy mohly být ověřeny či získat váhu postavením příjemce), ale i tak docházelo k interpolacím a falzům. Velká je především jejich historická cena. (Podle potřeby byly kopíře různé strukturovány: chronologicky, hierarchicky dle vydavatelů, dle statků či typů práv, která v nich byla obsažena ap.). Nejznámější jsou níže zmíněná tzv. Balduinea, mezi nejstarší patří pak kopíře kláštera fuldského z doby karolinské, tj. z 8.–9. století.

Korektor	– kancelářský úředník, mající na starosti revizi čistopisů listin před jejich expedicí.
Koroborace	– viz listina.
List	– písemnost kancelářského původu podávající pouhé sdělení bez právního dosahu, i když s rozmanitým obsahem, který jde od nevýznamného textu až k důležitým produktům politického či správního obsahu. Svou formou je daleko jednodušší než listina a též svými vnějšími znaky se od ní liší. V praxi některých kanceláří se vytvořil typ přechodný mezi listinou a listem (viz missiv). V nekancelářském slova smyslu jde o soukromé písemné sdělení neformálního rázu mezi osobami.
List poselací	– viz missiv.
Listina	– je písemnost, která respektujíc zvláštnosti dané dobou, místem, věcí a osobami, jichž se týká, podává v určitých pevných ale vyvíjejících se formách svědectví o právním jednání.

V podstatě se podle vztahu k právnímu pořízení rozeznávají dva druhy listin (vlastní termín listina byl do české řeči zaveden až Palackým; dotud se pro ně užíval termín list se specifickým adjektivem): 1. vysvědčovací (notitiae), které obvykle v objektivní formě vysvědčují o právním pořízení, jež se konalo dříve a na nich zcela nezávisle a 2. dispozitivní (chartae), které právní pořízení teprve dovršují či přímo zakládají. Nověji je snaha nahradit tyto termíny výstižněji: deklarativní a konstitutivní. Jinak je možno listiny dělit podle obsahu, který je neobyčejně rozmanitý (privilegia, směny, smlouvy, soudní listiny atd.), podle právní autority jejich vydavatele na veřejném fóru na listiny veřejné, pocházející od samostatných právních autorit (původně pouze papežské a královské, postupně se však počet jejich vydavatelů rozšiřoval podle toho, jak listina zakotvovala v právním životě) a soukromé, tj. takové, jejichž vydavatelé nedosáhli obecného uznání v záležitostech, které se jich přímo netýkaly. Další způsob jejich členění je dělení diplomatické, tj. podle toho, kde listiny vznikly: kancelářské (tj. vydavatelské proveniencie) a nekancelářské, při čemž může jít i o produkty smíšené, na nichž se podílel v různé míře vydavatel i příjemce, resp. v jeho zájmu osoba třetí. Listina se skládá z pevných formulí, které mají nejčastěji toto pořadí:

I – Protokol

1. invokace – vzývání jména božského, a to buď verbální (slovní) formou, či monograma-

tická (znamením), výjimečně oběma způsoby;

2. intitulace s devoční formulí – jméno a titul vydavatele s eventuálním odvoláním se na svěření moci od boha (panovnické listiny);

3. inskripce či adresa se salutací – uvedení jména příjemce s pozdravem.

II – Text

4. arenga, též proemium, exordium – obecná motivace, proč byla listina sepsána; významná zejména z důvodů stylistických či pro zdůvodnění, jež mohlo vyjadřovat určité teoretické postuláty;

5. promulgace, publikace či notifikace – ohlašuje se rozhodnutí uvést ve známost vydavatelovu vůli;

6. narace – uvádí konkrétní důvody vzniku listiny včetně jmen osob, které žádost zprostředkovaly (podle charakteru jejich vztahu k vydavateli se rozlišuje petitor – prosebník a intervenient – osoba, stojící na stejné či vyšší úrovni);

7. dispozice – vlastní právní jádro listiny, často s pertinenční formulí, která vypočítává příslušnost různých statků ap.;

8. sankce – zajištění právního porřízení buď benedikcí – slibem odměny těm, kteří budou práv listiny šetřiti, či kominací – hrozící pokutami a tresty těm, kteří ji budou porušovat;

9. koroborace – oznámení o způsobu ověření.

III – Eschatokol (též závěrečný protokol)

10. subskripce – podpisy či vyjmenování svědků (svědečná řada), případně úředníků

kanceláře (rekognice) či samotného vydavatele (často ve formě monogramu);

11. datace – údaje o době, příp. místu vzniku listiny, resp. právního pořízení;

12. aprekace – závěrečná modlitba, často ve formě pouhého Amen.

Uvedené pořadí není všem vždy zcela závazné a stejně tak ne každá listina obsahovala všechny formule. Nejvíce jich obsahovaly listiny latinské, neboť tento jazyk měl velkou tradici. Postupem doby se formální variabilita stále zmenšuje, v novověku se omezuje jen na údaje nezbytně nutné. Z tohoto schématu vybočují z tradičních písemností zejména notářské instrumenty, mající dataci na počátku, upravené řazení se objevuje i v knihových zápisech.

Jako příklad uvádíme text listiny Přemysla Otakara I., jíž se potvrzují práva, která městu Uničovu udělil markrabí Vladislav v r. 1223, s vyznačením jednotlivých formulí v překladu **Jiřího Pražáka** (podle Naše národní minulost v dokumentech, 1. vyd. **Václav Husa**, Praha 1954, s. 47–49), ale s vynecháním části dispozice, avšak s označením jednotlivých formulí dle výše uvedeného číslování:

¹ + C + Ve jménu Otce, Syna i Ducha svatého amen. ^{1/4} Poněvadž nemá být to, o čem je povědomost, že bylo zbožně a chvályhodně zařizeno od předchůdců nebo od nich řádně povoleno, královskou štedrostí měněno nebo zmenšováno, nýbrž spíše uchováváno a zvětšováno, ⁴ proto já, ² Otakar, který se zve i Přemysl, z boží milosti král český, se svými syny ^{2/5} oznamujeme všem, jak přítomným, tak budoucím ^{5/6}, že jsme totéž právo a touž ve všem svobodu, kterou povolil náš bratr Vladislav blahé paměti někdy moravský markrabě ^{6/3} našim milým měšťanům z Uničova, jenž jest Nová ves, ^{3/6} v témž městě nebo mimo ně ^{6/7} touž svobodu jsme jim královskou láskavostí kázali štědře povoliti a slavnostně podati v této listině. Totiž aby byli povinni ... Rovněž povolujeme ... Dále z královské

moci přikazujeme ... ^{7/9} Aby pak toto naše povolení bylo stálé a pevné, utvrzujeme je touto listinou a ochranou naší pečeti, žádající ctihodného otce Roberta, biskupa olomouckého, jenž byl také přítomen, aby připojil svou pečeť k větší pevnosti tohoto povolení; a to také učinil. ^{9/11} Stalo se v Brně léta vtělení Páně 1223, indikce 11., ^{11/10} rukou našeho notáře za přítomnosti mnohých svědků, jejichž jména jsou tato ... ¹⁰

Mandát	– viz patent.
Manifest	– původně označení listiny, symbolicky pověřené dotykem rukou svědků, posléze slavnostní veřejné prohlášení politického či vojenského ap. dosahu, obracející se k širokému okruhu osob (husitské manifesty).
Manuál	– příruční úřední kniha různého charakteru, přínášející záznamy běžné agendy. Texty trvalejší platnosti byly z něho opisovány do autentických manuálů či jiných knih.
Matrika	– úřední kniha, do níž byla za určitým cílem zapisována jména osob, splňujících požadavky evidence příslušné instituce. Ještě ve středověku to byly např. matriky členů jednotlivých univerzit nebo soupisy novoměstřanů, od 16. stol. pak matriky snoubenců a jejich svědků, které tridentský koncil přikázal katolickým farářům vést a kde bývaly i další záznamy, vedené příp. i samostatně (matriky narození a úmrtí). Vedle toho byly později zřízeny ještě matriky vojenské a židovské a od 16. stol. pochopitelně i matriky protestantské.
Membrána	– viz blanket.
Memorandum	– v diplomatické agendě záznam o úředním jednání, ale též pamětní spis, zejména o zahraničněpolitických otázkách.

Minuta	– viz koncept.
Missiv	– též list poselací; obsahuje pouhé sdělení bez moci závazné a bývá uzavřen přitištěnou pečetí (viz i list).
Monogram	– nahrazoval ve středověku podpis vydavatelův, (signum) zejména v císařských a královských listinách. Sestával ze jména příp. i titulu vydavatele, jejichž písmena byla stažena četnými ligaturami do graficky výrazného obrazce (v papežských listinách sestával ze stažení pozdravné formule) a objevoval se zejména v tzv. signové řádce či formuli, případně s nějakým doplňujícím tahem vydavatelovým, dodávajícím listině váhy.
Motu proprio	– novodobý typ nezpečetěné papežské písemnosti, vzniklý bez předchozí supliky z iniciativy papeže, který ji podepisoval.
Narace	– viz listina.
Notář	– osoba, která se zabývala koncipováním a případně i psaním listin v rámci nějaké kanceláře. Ve větších kancelářích to býval zpravidla vyšší úředník, dohlížející na práci ingrosátorů a dalších nižších úředníků (viz i protonotář). Veřejný notář byl osobou ustanovenou papežem či císařem nebo jimi pověřenými osobami, mající právo vystavovat v soukromoprávních záležitostech listiny (tzv. notářské instrumenty) se specifickou skladbou a ověřením (notářské znamení a podpis; jen výjimečně – např. i v našich poměrech – nesly též pečeť nějaké třetí osoby nebo instituce) s všeobecnou právní platností. O vydaných notářských instrumentech i jen právních jednáních

- vedli příslušnou evidenci v knihách imbrevia-
tur (viz imbreviatura).
- Notifikace – viz listina.
- Opis listiny – měl různý charakter podle toho, kde, kdy a za jakým účelem vznikl. Rozeznávají se opisy ověřené, které nahrazují právní platností originál (viz i transsumpt a vidimus) a opisy prosté – jednoduché, které žádnou právní platnost neměly. Mezi těmito dvěma póly byla ovšem celá řada mezistupňů (viz registra, kopíář). Hovoří se též o opisech moderních a starých, ač jednům nelze mechanicky dávat přednost před druhými ap.
- Opistograf – jednotlivá diplomatická písemnost, jejíž integrální pokračování a závěr byly psány na jejím rubu.
- Originál – lépe čistopis, je písemnost, která vychází z kanceláře a je odevzdávána do rukou příjemce (někdy i ve více vyhotoveních). Jinak lze hovořit o originálu konceptu, registra ap.
- Papír – užíván v diplomacii pravidelněji od 13. století a to nejdřív pro úřední knihy, postupně od 14. stol. soustavněji i pro listy (u nás nejstarší doklad je nejstarší městská kniha pražská a česká vůbec z r. 1310.
- Parafa – zkratka jména ve formě šifry či siglu výše postavené osoby, vyjadřující vzetí na vědomí ev. souhlas s příslušným textem. Někdy se pod parafováním myslí i opatření, jež má v úřední knize dvojím provlečením niti a jejím následným zpečetěním či opatřením kolkem zabránit odstranění či přidání listu.
- Papyrus – jako diplomatická psací látka v Itálii a přede-

- vším v papežské kanceláři užíván do začátku 11. stol.
- Patent (mandát) – písemnost s obsahem pomíjivé platnosti, které bylo užíváno od pozdního středověku především ve správních záležitostech a která byla ověřována na rubu (in dorso) či pod textem pritištěnou pečetí, již je v protikladu k listům uzavřeným (viz missiv) neuzavírala. Mandáty mají často příjemce odlišného od toho, v jehož prospěch znějí.
- Pergamen – nejrozšířenější psací látka ve středověku. Užívána dlouho do novověku, ovšem jen pro listiny (o různých druzích viz s. 39n.).
- Pertinenční formule – viz listina.
- Petice (suplika) – viz suplika a příjemce.
- Písmo listinné – viz výše v paleografii.
- Plika – zesílení dolního okraje listiny přeložením pergamentu, aby pečeť mohla být pevněji přivěšena.
- Poznámky kancelářské – poznámky na úředních písemnostech, dosvědčující, že byl na nich, případně v souvislosti s nimi, proveden určitý kancelářský úkon (např. pozn. registrační, korektorská, relačně konceptní, madační na listinách, mandátech či listech, případně ještě prezentační, evidenční, referentská, expediční ap. na aktech). Přicházejí ve formě oznámení vykonání činnosti, často ve spojení s jménem příslušné osoby či její šifrou, zpravidla na pevně stanovených místech.
- Privilegium – je ve více či méně slavnostní listinné formě, zpečetěné zpravidla majestátní pečetí, vydané

- individuálně zaměřené právo, vymykající se obecné normě či ji doplňující, určené konkrétní osobě či instituci.
- Proemium** – viz listina.
- Promulgace** – viz listina.
- Protokol** – mnohoznačný diplomatický termín. Jeho hlavní dva významy, které se ještě dále diferencují: 1. záznam úředního ústního jednání stran či různých úředních instancí, sledující pokud možno jeho konkrétní sled. Ty vytvářejí různé typy úředních knih podle jednotlivých druhů jednání. 2. Pomocné úřední knihy, do nichž byly zapisovány zprávy o písemnostech kanceláří přijímaných (proto je někdy toto označení přeneseno i na příslušné kancelářské oddělení), předávaných či expedovaných. Viz i listina.
- Protonotář** – některý z předních notářů kanceláře, zpravidla její vlastní výkonný představený.
- Příjemce** – osoba nebo instituce, jíž je písemnost určena a která, šlo-li o listinu udílející určitá práva či milost, musila o ni žádat buď písemně (suplikou, peticí), nebo ústně osobně či prostřednictvím posla nebo zprostředkující osoby u vydavatele (u papežské kurie zv. prokurátor).
- Regest** – výtah z písemnosti (listiny stejně jako knihovního zápisu či jednotlivého aktu), který má podávat základní údaje příslušného textu. Podle šířky stylizace se rozeznává regest záhlavní (též inventární záznam), který uvádí jen stručně, kdo kdy komu co, a regest náhradní (někdy přímo částečnou parafrází dispozičních částí písemnosti) podávající de-

- tailní obsah i v konkrétních údajích vedlejších (též označován jako podrobný katalogizační záznam). Mezi těmito dvěma stupni jsou ovšem další mezistupně podle účelu, jemuž má sloužit.
- Registrum** – kancelářská pomůcka vedená v kanceláři vydavatelově, do níž se zapisovaly písemnosti z ní vycházející. Dětila se na registra všeobecná, tj. taková, do nichž bylo zapisováno vše bez rozdílu (aniž ovšem bylo dosahováno úplnosti), a speciální, která se dělila dle různých aspektů (např. dle jazyka, obsahu, způsobu zpečetění, teritoria, kam byly písemnosti určeny ap.). Po stránce právní měla značnou důležitost, protože uchovávala znění nepochybně autentické, na jehož základě bylo možno ztracené listiny obnovit s touž právní vahou (v protikladu ke kopiářům). Nejvýznamnější byla registra papežská, vedená už od raného středověku, plněji dochovaná od konce 12. století, která obsahují významné informace prakticky o všech zemích západního křesťanství, v tom i pro český stát.
- Rejstřík** – vedle běžného významu znamená abecedně dle jmen či věcí uspořádanou evidenční pomůcku určité kanceláře.
- Reskript** – rozhodnutí či příkaz panovníkův stylizovaný v subjektivní formě a jím vlastnoručně podpisovaný.
- Revers** – 1. písemnost obsahující určitý závazek vydavatelův k jejímu příjemci.
2. V technickém slova smyslu zadní strana listiny (pečeti ap.). Protikladem je avers.

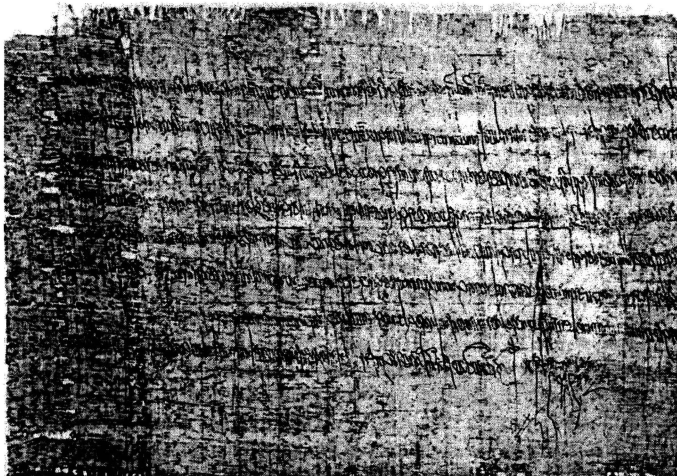
- Rezoluce – viz dekret.
- Řády kancelářské – předpisy, které upravovaly poměry ve velkých kancelářích, vztahy a povinnosti jednotlivých úředníků, vnitřní a vnější znaky písemností atd. Nejstarší jsou dochovány od poč. 13. stol. v kanceláři papežské, v ostatních se začínají ve větší míře objevovat od konce 15. stol.
- Salbuch – viz urbář.
- Sankce – viz listina.
- Sekretář – původně osoba, která byla bezprostředně k dispozici panovníkovi (či jinému majiteli kanceláře) v otázkách písemné komunikace důvěrného rázu, později také čelný člen kanceláře.
- Signum – viz monogram. Vedle toho též rozlišovací znamení veřejného notáře, jež spolu s jeho podpisem ověřovalo notářský instrument.
- Suplika (petice) – viz příjemce. Zejména v souvislosti s žádostmi ke kurii byly suppliky nákladně zdobenými písemnostmi, které parafovány a ověřeny papežem byly vráceny žadatelům jako plnohodnotné listiny. V papežské kanceláři byla vedena i samostatná registra supplik, neboť ty patřily k velmi frekventovaným druhům písemností.
- Svědék – osoba, která se účastnila právního pořízení, případně jeho zlistinění, týkajícího se jiné osoby či instituce. Byla uváděna ve svědeční řadě aktů, popř. i listin proto, aby bylo možno ji svědecky vyslechnout, kdyby se právní akt, jehož byla svědkem, stal předmětem sporu. Svědeční řady přicházejí ve starším období vývoje, když se ještě zcela neprosadilo

- římské právo, později jen v některých slavnostních listinách, či tam, kde osoby byly zároveň určitými ručiteli. Vyvinuly se z nich obecně formule intervenienční. V listinách císařských pak byl postup opačný: od intervenentů k svědeckým řadám.
- Taxa** – poplatek placený příjemcem listiny kanceláři, která mu vydala určité privilegium. Skládal se obvykle z taxy za listinu samotnou i za vlastní napsání včetně ceny pergamenu, resp. zpečetění (zlaté buly ap.). Taxa se ovšem týkala jen těch písemností, které vznikaly na popud příjemce, i když i tu mohla být z důvodů hodných zvláštního zřetele odpuštěna.
- Titulář** – zhruba od 15. stol. užívaná kancelářská pomůcka (nahrazující postupně formulářové sbírky), obsahující ustálené obraty pro adresy různým osobám a institucím podle jejich společenského postavení.
- Transfix** – přišití logicky návazné listiny k takové, která ji předchází.
- Transsumpt** – takový způsob inzerování a ověřování listiny, které je prováděno zpravidla nikoli právním nástupcem původního vydavatele příslušné listiny, nýbrž osobou či institucí třetí, požívající obecné víry (viz i konfirmace, vidimus).
- Účet** – podstatná část úředních písemností kanceláři zejména hospodářských institucí, která je výrazně diferencována jak z hlediska funkčního, tak formálního i obsahově právního.
- Urbář (též salbuch)** – zpravidla v knižní formě sestavený systematický soupis důchodů nebo platů odváděných z venkovského hospodářství vrchnosti. Dělí

- se podle zevrubnosti i způsobu vedení na urbář soupis a urbář účet.
- Věřohodné místo (locus credibilis) – v Uhrách instituce nahrazující veřejný notariát, rozšířený v jiných zemích. Šlo o vybrané církevní ústavy (nejčastěji kláštery a kapituly), které byly panovníkem nadány právem tuto veřejnoprávní funkci v přesně vymezeném teritoriu vykonávat.
- Veřejný notář – viz notář.
- Vicekancléř – viz arcikancléř.
- Vidimus – listina inzerující předchozí listinu a ověřující znění jejího obsahu. Název je odvozen z lat. vidimus (= viděli jsme), tj. opisovanou listinu.
- Vydavatel – osoba či instituce vystupující v intulaci písemnosti, která byla z její vůle a jejím jménem vydána. Je zpravidla odlišná od osoby vlastního původce v technickém slova smyslu.
- Výnos – písemně publikované oznámení rozhodnutí vyššího orgánu v konkrétní záležitosti.
- Zlistinění – úřední výkon, při němž vzniká určitá písemnost. Má v zásadě tyto fáze: impuls k vydání (rozhodnutí vydavatelovo či žádost budoucího příjemce či osoby nebo instituce třetí, v jejíž prospěch měl její obsah znít), jednání, vlastní zlistinění, expedici. Původně poměrně jednoduchý a zpravidla individuální postup se během doby stále komplikuje, až v novověku dochází k složitému procesu zlistinění, jehož je účastna velká řada osob a jenž je závislý na typu písemnosti a v jejich rámci se stává závazným.

V rámci nejstručnějšího přehledu vývoje je třeba začít poměry obecnými. V antickém Římě s rozvinutým právním systémem a poměrně vysokou laickou vzdělaností byla instituce dispozitivních listin jako plnohodnotných právních dokladů zakládajících právní nároky silně rozvinuta a stejně tak tomu bylo při vyřizování jiné úřední agendy. Tato situace se však neudržela a s pádem starověké římské vzdělanosti došlo k postupnému úpadku i v tomto směru. Ten byl pak urychlován stálým poklesem laické vzdělanosti a prosazováním germánských práv, která původně instituci listiny neznala a vycházela z ústního svědectví a právního řízení. Převzala tak listinu soukromou, pokud vůbec, pouze v její funkci vysvědčovací. S drobnými výjimkami, zejména na území vlastní Itálie, si svou kontinuitu zachovala jen listina papežská a potom nejvyšších světských činitelů, tedy ve frankém prostředí listina merovejských králů a jejich nástupců. Ta na sebe brala ovšem už jiné formy, zejména pokud jde o vlastní ověření. Neboť nejdůležitější část listiny z hlediska její platnosti – vlastnoruční podpis – byla nahrazována pečeti či různými grafickými znaky. Jinak tomu bylo u listin soukromých, kde nejvýznamnější místo patřilo z tohoto hlediska uvádění svědků.

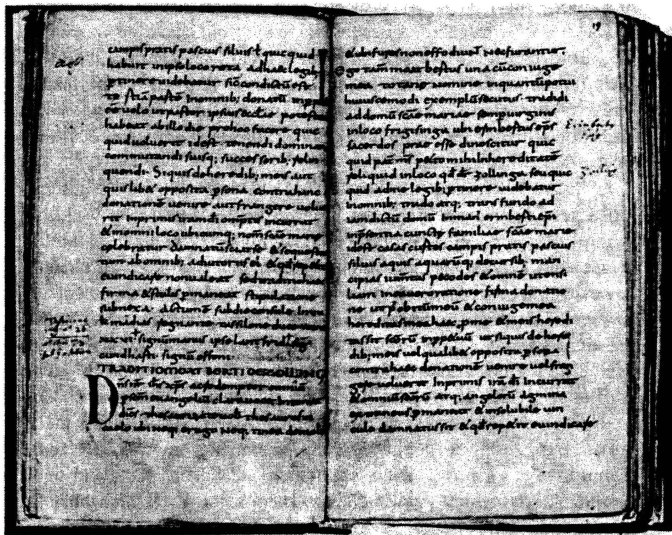
V dobách obecného úpadku listiny všech ostatních kategorií, tj. listiny nekrálovské a nepapežské, zejména v 8. až 10. století (výjimkou je i tu do značné míry vlastní Itálie, kde právní kontinuita a tradice byly nejsilnější), docházelo k vytváření provizorních forem písemné evidence právních pořízení ve prospěch církevních institucí, které jediné disponovaly kvalifikovaným personálem. Tak např. v oblasti bavorské a v alpských zemích se vyvinuly v oné době pamětní zápisy ve formě tzv. *tradičních knih* či aspoň záznamů (nejstarší je freisinský *kodex Cozrohův* nazvaný podle svého písaře a pocházející z poloviny 20. let 9. století, v němž se uchovaly texty velkého množství darovacích listin i jiných zápisů pro uvedené biskupství již od r. 744), které byly důsledkem snahy církve zachovat aspoň základní evidenci majetku. Ovšem s tímto stavem se církev nechtěla a vlastně ani nemohla smířit (neboť na listině jako trvalém

24) *Papyrová listina franckého krále Chlotara III. z listopadu 659, psaná merovejským listinným písmem*

dokladu jejich majetkových a jiných práv byla do značné míry závislá její pozdější emancipace od moci světské) a pokoušela se o obnovu listiny jako plně právně průkazného svědectví. K této tendenci byla církev ostatně předurčena nejen proto, že byla prakticky až do 13. století monopolní a i pak ještě dlouho převažující institucí, pokud šlo o vzdělání, ale též tím, že uchovávala povědomí o listině v její vlastní a plné funkci.

Toto úsilí se církvi posléze podařilo realizovat – v různé úzké spolupráci s některými vrstvami společnosti, které si obecnou výhodnost písemně fixované držby majetku v různé míře uvědomova-

25) Nejstarší tradiční kniha bavorské oblasti založená kolem r. 824
notářem freisinského biskupství Cozrohem

ly. Zpočátku ovšem nikoli ve smyslu starších *listin dispozitivních*, nýbrž pouze jako *listin vysvědčovacích*, které přejímaly leckteré znaky předchozího i paralelně existujícího aktového materiálu. Vytváří se tak diplomatická kategorie, zvaná v protikladu k listinám a diplomatice papežské a císařské listinami soukromými, tj. takovými, které mají váhu jen ve svém bezprostředním právním kruhu.

Lze-li v raných počátcích (tj. cca do 10.–11. století) tento souborný a pomocný název – byť s výhradami – přijímat, stává se průběh

hem doby anachronismem. V jeho rámci vzniká totiž neobyčejně velké množství na sobě zcela nezávislých a spolu nesouvisejících kategorií písemností, a ty se i po stránce právní brzy mimořádně výrazně modifikovaly a dále diferencovaly (vždyť by sem měla patřit právě tak listina suverénních panovníků jako nižších feudálů, písemnosti z prostředí městského a pak prakticky všech kategorií duchovních osob a institucí).

Zatímco zpočátku si činily nárok na obecnou platnost jen písemnosti nejvyšších činitelů, především světských, postupně se však listinami autentickými stávají i písemnosti jiných vydavatelů. Především nejvyšších církevních představitelů těch kterých oblastí, ale i dalších osob, které je vydávaly ze své úřední moci, a to včetně veřejného notariátu a institucí vycházejících z lokálních práv. Listina panovnická byla v plném rozsahu přijímána ve všech právních okruzích toho kterého teritoria, které byly jinak silně partikulárního rázu a měly zpravidla stanovenou hierarchii závažnosti. To se týká ovšem zejména právních otázek v cizích záležitostech, ve vlastních měly poté, co došlo k obecnému rozšíření písemného právního pořízení, váhu všechny listiny, nejen panovnické. Zvláštní postavení měl ovšem již zmíněný *veřejný notariát*, který se šířil z jižních oblastí, především z Itálie, od konce 13. stol. do ostatních a který – i když se uplatňoval především na poli církevním – zasáhl výrazně i do dalších právních okruhů.

S postupujícími staletími se měnily některé základní ukazatele, pod jejichž vlivem se diplomatický materiál utvářel. Nejdříve se odbourávaly různé symbolické úkony, např. kladení ještě nepopsaných blanketů na kostelní oltáře či tzv. *traditio cartae* (při němž symbolické předávání listiny teprve završovalo její právní platnost). Nastávaly však i změny závažnější, které souvisely s růstem počtu i s kvalitativními posuny v struktuře společnosti. Zpočátku šlo prakticky jen o jednotlivé písemnosti (vždyť leckdy trvalo rok i déle, než i významný vydavatel vydal jednu jedinou listinu, zpravidla ještě výlučně pro církevní příjemce) a tu bylo pochopitelné, že jejich napsá-

ní, tj. jak jejich diktát, tak vlastní opsání načisto, bylo obecně církevního přijemeckého charakteru. Proto také styl těchto písemností je individuální, i když bylo možno se opírat o různé pomůcky a předlohy. Také grafický projev je u těchto listin blízký písmu knižnímu, neboť tvůrci obého byli v úzkém kontaktu či přímo splyvali. Ovšem s postupným kvalitativním vzestupem listinné produkce, který někdy nabývá až explozivního charakteru, musilo dojít ke změně. Spolupůsobilo tu i to, že dříve se listiny jako právní doklady předkládaly jen k „vidění“ (*ad videndum*), tj. takovým lidem, kteří uměli číst (a tedy zpravidla rovněž znali latinsky), od 13. století se však na právním řízení začal podílet okruh osob, které měly být s autentickým obsahem takových písemností seznámeny bezprostředně. Protože ty neuměly dlouho ani číst, ani neovládaly latinu, byly listiny předčítány (*ad audiendum*) ať už před branou do hradu či v jiných více či méně veřejných prostorách nebo místnostech (při zasedáních městských rad ap.), a nutně v nějaké formě překládány. Ale aby jejich hlasitá četba byla smysluplná, musily být psány jazykem, který byl příslušnému shromáždění znám. Vývoj tu samozřejmě probíhal velice diferencovaně (s výjimkou tzv. writs) dochází k průniku jazyků románských (okcitéanština či francouzština) ve 12. století, u němčiny jsou nejstarší doklady v této oblasti krátce před polovinou 13. věku. Dokonce i do kanceláře papežské pronikla italština, i když jen do tzv. *motus proprii*, pokud byla určena správě papežského státu. Ovšem i nadále existovalo mnoho skupin písemností, které tento postup nepotřebovaly, a ty pak mohly být i nadále latinské, jak tomu často bylo u pomůcek interní povahy.

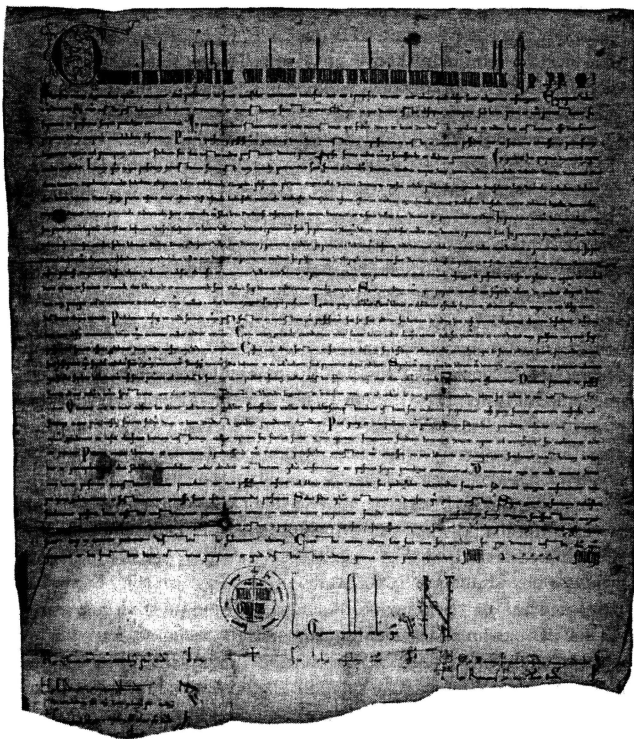
S geometrickým nárůstem písemností nutně souvisí potřeba vzniku a existence místa, které by se písemnou agendou zabývalo soustavněji. Tak vznikají kanceláře (původně byl středověký termín *cancellaria* označením pro různé povinnosti kancléře, což byl významný politický a především zahraničněpolitický činitel u příslušného dvora – zpravidla církevního stavu; někdy tato náplň přetrvávala dlouho do novověku), které mají vzhledem ke své funkci různou strukturu:

od jednoho notáře, často třeba působícího jen příležitostně, až k vysoce organizovaným kancelářím tam, kde byla vybudována pevnější správní organizace; např. už ve 12. a 13. století na štaufském dvoře na Sicílii či v království aragonském. Kanceláře původně doprovázely svého majitele na všech jeho významnějších cestách, později se stabilizovaly na jednom ústředním místě. Už z tohoto důvodu mohly pak lépe a promyšleněji fungovat, objevovaly se postupně prvky moderního způsobu úřadování. Takový vývoj lze pozorovat vedle zmíněných kanceláří zejména u papežské kurie od pontifikátu Inocence III. (1198–1216). Vedle těchto zařízení vznikají již před koncem středověku také kanceláře velkých měst a jiných významných hospodářských celků. Na sklonku vrcholného středověku dochází všeobecně k přechodu k listině dispozitivní a vedle práva kanonického se prosazuje soustavněji na bázi písemného řízení fungující právo římské, ovlivňující (někdy i prostřednictvím církve) i různá práva národní.

S těmito změnami souvisejí hluboké strukturální proměny v diplomatickém materiálu. Jednak se podstatně rozšiřuje typologie vlastních listin, jednak se současně zjednodušuje jejich struktura – mimo jiné v souvislosti s *pronikáním národních jazyků*. Více se též začínají objevovat rozmanité kancelářské pomůcky, jejich ráz závisí na vyspělosti příslušných kancelářských zařízení. V prvé řadě to jsou registra, která byla v kanceláři papežské vedena už od pozdní antiky. Z nejstarších papežských *register* je pro nás důležitý zejména svazek register papeže Jana VIII., který byl v čele církve v letech 872–882, přinášející v opisu z 2. poloviny 11. stol. i řadu unikátních textů pro naše dějiny v období Velké Moravy. Plnohodnotným zařízením se stala registra až od doby Inocence III., od kdy jsou též dochována v značné plnosti a v stále více specializovaných řadách. V dalších kancelářích se objevují výrazněji až od poloviny 13. století (např. ve štaufské kanceláři sicilské, královské francouzské či anglické, kde nabyla specifické formy rotulů), do střední Evropy pronikají až od poloviny 13. století. Nejdříve se objevují v různých kancelářích cír-

kevních. Nejnověji bylo prokázáno, že zde postupně vznikala ze starých pomůcek, zejména z tradičních knih, a že tedy v žádném případě nešlo o přejímání hotových vzorů. Ty lze spíš předpokládat v kanceláři říšské (první nepochybné doklady jsou patrné u Jindřicha VII., 1308–1313, výraznější svědectví je pak u Ludvíka Bavora). Od poloviny 14. stol. je jejich užívání už kontinuální, i když v dochování jsou velké mezery. Registra se záhy rozšiřují i do kanceláří městských a dalších a ve stále větší míře se objevují i další evidenční pomůcky, zaměřené na sledování hospodářských a finančních záležitostí, totiž urbáře a účty různého charakteru, berní a jiné účetní knihy na nejrozličnějších úrovních. Na své velmi sporadické předchůdce z raného středověku ovšem nenavazují. Stále častěji bývají z evidenčních důvodů zakládány kopiáře, dosvědčené také už v raném středověku (proslulý kopiář fuldský z 8.–9. stol. měl celou řadu svazků). Nejvýznamnější z nich jsou spojeny v polovině 14. stol. se jménem **Balduina Trevírského** (v letech 1308–1354 trevírský arcibiskup), strýce Karla IV. Lucemburského. Obsáhly takřka 2500 písemností a umožňovaly relativně rychlý přehled o evidenci majetku i různých závazků a práv.

Dochází také ke kvalitativnímu vzestupu v užívání *formulářových sbírek*, které mají po proslulých sbírkách raného středověku (**Formulae Marculphi** asi z 1. poloviny 8. století a papežský Liber diurnus z doby krátce po r. 800 jsou z nich nejvýznamnější, *Formulae Andecavenses* asi ze sklonku 6. století pak nejstarší) v období bezprostředně následném obdobný útlum jako u listiny samotné. Jen o některých sbírkách listů té doby lze říci, že mohly plnit některou ze základních funkcí této diplomatické kategorie. Naopak s listinným rozvojem se od 12. století objevují formulářové sbírky stále častěji. Úvodem vlastních příkladů leckdy přicházejí i různé teoretické návody. Tehdy – kolem poloviny 13. stol. – vzniká i formulářová sbírka spojená se jménem kancléře Fridricha II. **Petra z Viney**, dochovaná dodnes ve více než stu exemplářích v nejrůznějších zemích, která byla až do 16. století nejužívanějším spisem tohoto druhu. I u nás byla často použí-

26) Slavnostní privilegium papeže Řehoře IX. klášteřu kladrubskému. Vzhledem k odstřížení pliky lze listinu datovat jen rámcově do let 1234–1235

vána; v Olomouci je např. dochován jeden opis z nejstarší vrstvy rukopisů tohoto díla, a i proslulá arenga Karlovy zakládací listiny pražské univerzity vlastně opisuje jednu z areng této sbírky.

Stálé zvyšování frekvence právních pořízení vedlo k tomu, že jednotlivé listiny byly v některých prostředích málo účinné a příslušní jedinci pro ně nejevili dostatečné pochopení, i když váha písemného svědectví byla uznávána. Tak vznikaly *veřejné knihy* na různých právních úrovních. Jejich jednotlivé dispozitivní zápisy měly samy o sobě hodnotu listin a dále přednost v tom, že starost o jejich úschovu spadala na příslušný správní orgán, že byly stručnější a jsou chovány na důvěryhodném místě, nebyly ohroženy paděláním a naopak v případě potřeby byly v pevně stanovených dnech přístupny k nahlédnutí. V městském prostředí tak vznikají *městské knihy* (zpočátku ještě někde ve formě rotulů nebo velkých samostatných pergamenových listů – tzv. *Schreinskarten*, a to od 12. století nejdříve v porýnských městech). Mezi veřejné knihy patří i knihy imbreviatur a jim příbuzné texty, vedené veřejnými notáři, kteří požívali obecné vážnosti a důvěry a vedli své pomůcky o zlistinění či alespoň o naplnění příslušných právních aktů, před nimi smluvených. Veřejné knihy obecně se ovšem podle potřeb dále diferencovaly a vedle záležitostí osob fyzických, které nejdříve stály jednoznačně v popředí, se tu objevují i knihy vedené ve prospěch příslušné komunity. Šlo zejména opět o texty hospodářského charakteru (berní knihy, ale i různé přechodné typy kopiářů, register apod.).

Zatímco až do období vrcholného středověku bylo možné genezi jednotlivých písemností zjišťovat pouze kritikou jich samých, od 12.–13. století se začínají (zpočátku ovšem jen velmi sporadicky) objevovat i prameny další, které umožňují nahlédnout hlouběji pod jevovou stránku věci a odkrývají určitější vazby mezi jednotlivými osobami, institucemi i právními pořízenými. V prvé řadě to jsou *koncepty*, jež ovšem přibývají až časem a jejichž rozkvet spadá až do novověku, kdy se výrazně diferencují a jsou doprovázeny i dalším aktovým materiálem. Nejstarší jednoznačné koncepty pocházejí

z 11. století z papežské kanceláře, v kanceláři císařské či jejích předchůdců v říši jsou ojedinělé náznaky pozorovatelné dokonce ještě dříve – za Merovejců a pak za Karlovců. Dálo se tak zřejmě ve formě „těšnopisných záznamů“ tzv. tironských not. Z níže postavených prostředí a kanceláří se setkáváme s koncepty ojediněle až od poloviny 12. století. Jako konceptů nebo alespoň částečných konceptů může být používáno i tzv. předchozích listin (Vorurkunden), jejichž úloha ještě zdaleka není v tomto smyslu doceněna.

Dalšími důležitými pomůckami – spíše ovšem normativního charakteru – jsou různé *kancelářské řády, předpisy a instrukce* objevující se někdy izolovaně, jindy v plynulých řadách (to zejména v novověku, kdy byly a jsou vydávány pravidelně při různých reorganizacích, nástupu nových vedoucích úředníků atd.). Není ovšem možno studovat tyto prameny izolovaně, vždy je třeba je konfrontovat s konkrétní situací příslušného diplomatického materiálu. Kancelářské řády se nejdříve objevují kolem r. 1200 v nejvíce organizované tehdejší kanceláři, kanceláři papežské, kde styl listin už předtím ztratil svůj individuální charakter a je odosobněnou úřední řečí, profilovanou ovšem podle jednotlivých druhů. V řadě obrátů prolíná více či méně i do písemnosti jiných vydavatelů; hovoří se o kuriálním stylu a jeho pronikání či prvcích v jiných listinách. Jinde kancelářské řády přicházejí opět nejdříve sporadicky v některých kancelářích duchovenských, pak i v dalších (v kanceláři říšské dvorské od sklonku 15. stol. nejdříve v primitivní formě, od r. 1559 jako rozsáhlé texty zachycující všechny základní druhy kancelářských funkcí a činností).

Kanceláře se od vrcholného středověku stávají stále více a více skutečnými orgány vznikající soustavné správy (včetně toho, že se tu soustřeďují informace všeho druhu), především správy centrální v nejširším slova smyslu. Jejich vlastní kompetence je zatím většinou ještě velmi omezená a závisí výrazně na tom, jaké osoby jim stály v čele. Počet kanceláří však roste a integrují se s nově vznikajícími úřady politické, vojenské, hospodářské, zdravotnické, školské

a církevní správy, kterým byla vymezována stále větší kompetence. Rozkvětu dosahují v novověku, kdy se písemné řízení průběžně zintenzivňuje a prohlubuje a zasahuje stále širší okruh otázek. Tím se pak nutně rozšiřuje škála jednotlivých typů písemností, přičemž ustupují do pozadí základní středověké formy a objevují se nové, adekvátnější příslušné historické situaci, které mohly rychleji a přesněji reagovat na nové potřeby. V některých případech (když bylo potřeba většího počtu stejných textů různým příjemcům či když se vydávání v pravidelných intervalech opakovalo) se šířily i tiskem (šlo zejména o patenty ap.). Jejich publikace ovšem ještě dlouho bezprostředně navazovala na středověké zvyklosti, kdy listiny s širší působností byly vyhlášovány předčítáním na tržištích měst či v předhradích nebo byly přibíjeny na vrata kostelů ap. Teprve 19. a 20. století přináší nové formy publikace v novinách (samozřejmě sledujeme náběhy už dříve), tištěných plakátech a ještě později rozhlasem a televizí, nejnověji na internetu.

Vrátíme-li se ještě do oné doby přechodu, lze uvést, že např. v papežské kanceláři formálně vysoce vyvinutá slavnostní popř. jednoduchá *privilegia*, doprovázená zprvu listy (ať už správního charakteru nebo při udílení milosti) zanikají a jsou nahrazována už ve středověku méně slavnostními *bulami*. Ty pak byly od konce 14. stol. postupně zatlačovány tzv. *brevii* (breve od lat. brevis = krátký) a o něco později tzv. *motus proprii*, které umožňovaly pohotové reagování kuriálních úřadů. Obdobně v říšské kanceláři přibývá mandátů a dalších správních aktů, zatlačujících listiny ve všech směrech. Slavnostnější a hlavně rozsáhlejší listiny pak také nabývají v novověku často nové, sešitové formy. Jednotlivé dvoulisty takové složky jsou ve hřbetě či těsně před ním provlečeny šňůrou a pak zapečetěny. Zpravidla také mají slavnostnější desky, popřípadě ještě krabici s různým zdobením.

Závažnější však je, že se zásadně mění struktura diplomatického materiálu a tím i do značné míry celá historická a diplomatická heuristika proti převážně listinné látce středověku, zaváté do nejrůzněj-

ších archivů přijemeckých. Vychází se tu především, leckdy výlučně, z archivů vydavatelských (pokud ovšem neutrpěly příliš velké ztráty), tedy obdobně jako při studiu středověké diplomatiky, vycházející z materiálů knihové povahy. Tím se také nutně posunuje a prohlubuje i smysl práce v novodobé diplomacie. Úzké vazby s historií správní naznačují, jakým směrem je tu třeba jít. Platí-li to pro období novověku do poloviny 19. století, platí to tím spíše a tím více pro dobu následnou až do současnosti. Že tu vážným zásahem do rytmu práce byla aplikace vynálezu psacího stroje v úřední činnosti, není ani třeba zdůrazňovat, i když se tento fenomén ještě nestal předmětem soustavnější pozornosti, stejně jako další novější rozmnožovací metody, včetně různých negrafických evidenčních pomůcek a podkladů. Význam auditivních či audiovizuálních prostředků v rámci byrokracie doby nejnovější ani není třeba zdůrazňovat. Např. kritika magnetofonových pásek už dovoluje usuzovat na případné podvrhy či záměrné zkromoleniny, což naznačuje další rozsáhlé možnosti využití diplomatiky. Otázky, jak revolučním způsobem do této problematiky zasahuje zavedení počítačů a jejich propojení, *fax*, *e-mail*, *elektronické podpisy* atd. není tu možno ani naznačit a je velmi pravděpodobné, že celá diplomatika doby 21. století a ovšem už do jisté míry i sklonku věku předchozího, bude muset být metodicky důkladně znovu promyšlena. A to nejen ve smyslu materiálu, který z této doby pochází, ale i ve smyslu oněch možností, které dávají kritice „klasického“ písemného materiálu možnosti jeho skenování a další důkladné analýzy a to jak vnějších, tak vnitřních znaků, kdy při kritice vnitřních i vnějších znaků, kdy při kritice vnitřních i vnějších znaků odpadávaly při použití různých specializovaných programů různé do značné míry subjektivní postřehy a závěry, či jsou alespoň všelijak výrazně limitovány. Totéž bude platit vbrzku i o možnostech heuristiky, zejména v souvislosti s rozptýleným materiálem v přijemeckých archivech.

Svébytným okruhem otázek diplomatickoprávních je sledování osob, které se na procesu tvorby diplomatického materiálu podílely

a podílejí. Lze jej nazvat problémem profesionalizace úřednického personálu jako stavu, i když nikdy nelze pustit ze zřetele fakt, že jde jen o úhrn jednotlivců, leckdy s neopakovatelnými vlastnostmi a dispozicemi a nezřídka i se značnou migrací – zejména ve starších dobách – mezi institucemi vzdálenými nejen místně, ale často i ideově. Tyto osoby jsou formovány nejen svými subjektivními vlastnostmi a objektivními potřebami, nýbrž i předběžným vzděláním. Možno přímo říci, že otázky spojené s tímto studiem jsou otázkami profesionalizace či někdy i obráceně deprofesionalizace (to ovšem zpravidla jen krátkodobě) kancelářského aparátu. V počátku středověku se na vlastním zlistinění aktivně podílely, ovšem jen příležitostně – částečně s výjimkou Itálie – vesměs osoby duchovní. Teprve postupně se kolem významnějších vydavatelů listin vydělují duchovní, kteří se vzhledem k svým schopnostem věnují této činnosti soustavněji; předpokladem pro ni byla znalost psaní a schopnost stylizace tj. koncipování potřebných textů. Ale už v počátku můžeme vidět dělbu práce mezi vlastními diktátory a těmi, kteří texty mechanicky opisovali, i když obě funkce často mohly i splývat. Teprve od 13. století – někde už o něco dříve, jinde později – lze pozorovat nejdříve soukromou iniciativu ve snaze vzdělávat a vzdělávat se pro notářskou práci; pak se tohoto úkolu ujaly některé univerzity, zejména ty, které kladly důraz na juristické studium. Možnost získat toto vzdělání mělo jen málo lidí a ti pak zpravidla zastávali vedoucí místa v předních kancelářích ať už z titulu své funkce v církevních hierarchiích, či pro své kvality odborné, jež ovšem zase zpětně přispívaly i k zisku výnosných beneficíí. První průlom do hegemonie církevních činitelů v této oblasti učinil veřejný notariát, v Anglii instituce královských soudců národního práva. Od 14. stol. se začínáme soustavněji setkávat s osobami světského stavu, které vytvářely zejména v prostředí městském leckdy takřka „dynastie“ notářů.

Vzrůstající potřeba úředníků vede pak k výraznější diferenciaci mezi jednotlivými druhy úřednictva, z nichž jen ti nejkvalifikovanější vykazují plné právnické vzdělání. Ostatní se rekrutují často i ze

škol nižšího řádu a nahrazují předběžnou kvalifikaci dlouhodobější praxí. Úřednická činnost na nejrůznějších úrovních se postupně stále víc spojuje s vlastní činností správní, které v novověku a v době nejnovější na různých úrovních v rozličné míře splývají. Vznikají také nové způsoby vyhotovování písemností včetně jejich ověřování, zejména v souvislosti s výraznějším profilováním kompetence stále vzrůstajícího množství místně i instančně vyhraněných orgánů, vzrůstem aktového a jiného doprovodného materiálu (ve formě různých příloh ap.) i rozmachem tištěného formuláře, vyplňovaného zpravidla převážně strojem, či u slavnostnějších případů tištěného nebo kaligraficky psaného. Tím vzrůstá uniformita písemností (a to nejen vlastních kancelářských vyhotovení, ale i žádostí a přísůh stran, jimž je leckdy přímo vnucována pevná forma), i když na druhé straně se podstatně rozšiřuje škála jejich typů až do nepřehlednosti. Stejně tak se klade důraz na „hlavičkový“ papír (tj. takový, který obsahuje základní údaje o příslušném úřadu v tištěné a graficky nezaměnitelné formě). Dochází rovněž k výrazné *diferenciaci ověřovaných prostředků*, kdy vedle podpisů a paraf si v některých typech písemností uchovávají své místo razítka (často i tvarově a barevně diferencovaná), kolky, různé speciální známky ap.

Vedle aktového materiálu, doprovázejícího v hojně míře expedované písemnosti, narůstá i ryze vnitřní materiál, který je ve stále větším množství víceméně nutným doprovodem veškeré hospodářské, kulturní i politické činnosti nejen všech složek státní správy a samosprávy, ale i všech dalších úřadů, ústavů, hospodářských organizací, spolků atd. V této souvislosti se naléhavě objevuje otázka historického významu tohoto materiálu. Není možné ji jednoznačně určit, protože kolísá podle toho, jaké otázky si příslušný badatel klade. Nicméně je třeba konstatovat, že postihnout jeho jedinečnost nebo naopak duplicitu či multiplacitu a jeho obecně historický význam vůbec lze teprve po diplomatickosprávní analýze struktury takové instituce, jež pak ukazuje vzájemné proporce a vztahy. Většina materiálu je totiž záležitostí každodenní rutiny, a proto je nutno vytypovat

klíčové produkty, nebo postupovat statistickými analýzami kvantitativních ukazatelů. Ovšem i zde je potřeba diplomatické kritiky, tzn. zjištění funkce takových písemností, jejich postavení v celkovém rámci příslušné agendy i způsobu jejich vzniku. V některých z nich hrají vážnou roli i problémy související s formální i věcnou správností patřičných údajů. *Falza* nejrůznějšího charakteru se objevují velmi často u všech kategorií dokumentů a nelze je většinou bez proniknutí do diplomatických souvislostí odhalit. Ostatně ani s výzbrojí diplomatickou to zdaleka není lehké.

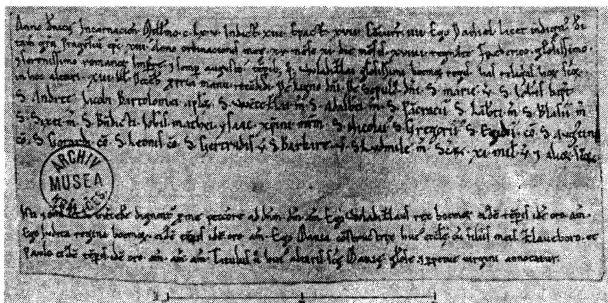
V zásadě platí, že větší význam mají spisy sumarizující určité průběžné výkazy v delších časových rozpětích (i když se tam někdy ztrácí možnost konkrétní kritiky) a pak písemnosti související s vedoucím kancelářským či správním orgánem patřičného úřadu. K tomu je pak stejně nevyhnutelně potřebná znalost struktury a fungování takového úřadu či orgánu. Situaci tu ovšem ztěžují kvantitativní aspekty. Na jedné straně jsou obrovské spousty nezvládnutého a leckdy i nedostatečně utříděného materiálu vystřídány mezerami vznikajícími velmi rozšířeným ledabylým vztahem k materiálu neplnícímu už primární úřední funkci. Na druhé straně dochází k cílevědomé likvidaci možných kompromitujících dokladů nejen činnosti jednotlivých osob, ale celých institucí či jejich oddělení v delším či kratším časovém rozpětí jak to nejnověji dokládá dosti zpozdilá snaha po zdánlivě nevyhnutelné ochraně osobních údajů u rozhodnutí zlikvidovat podklady sčítání lidu, jež bylo v ČR uskutečněno v roce 2001. Potom ovšem tím spíš musí přijít ke slovu diplomatická analýza, ukazující „směry rozptylu“ takové kancelářské agendy, tj. úřední kontakty s dalšími správními orgány, v jejich písemných pozůstalostech lze organicky hledat a nalézt větší či menší stopy práce takových institucí. Tu pak se diplomatika více než jindy doplňuje s dějinami správy a v některých momentech s nimi přímo splývá.

Obráťme ale pozornost k alespoň obrysovému nástinu konkrétního českého vývoje. Naše domácí prostředí vstoupilo do styku s di-

plomatickým materiálem nepochybně již v 9. století, tedy v údobí velkomoravském, a to velmi sporadicky nejdřív jako pouhý příjemce zejména písemností papežských, i když není vždy jisté, zda se všechny dostaly ke svým adresátům. Zcela ojediněle je možno doložit sice i činnost vydavatelskou (v případě korespondence velkomoravského panovníka Rostislava s Byzancí zřejmě v řeckém jazyku) a v poněkud větší míře ji předpokládat v oblasti listové (tu ovšem zejména ne-li výlučně, s cizími korespondenty), šlo však o epizodu, která nebyla počátkem kontinuálního vývoje. Obdobně tomu bylo v průběhu 10. století, kdy základním podnětem bylo vytvoření vlastní církevní organizace a založení nejstarších klášterů. Opět je nejdřív doložena korespondence papežů a lze rovněž předpokládat odpovědi druhého pražského biskupa sv. Vojtěcha (982–994). Dochována je však až korespondence jednoho z následných pražských biskupů, Šebíře (1030–1067). Ovšem první skutečnou listinou, jež k nám bezpečně došla, je **privilegium papeže Jana XV. z r. 993**, potvrzující založení kláštera břevnovského, psané na papýru. Samostatná vlastní diplomatická činnost se pak začíná v 11. století rozvíjet dvěma směry. Především je to materiál aktový, jehož nejznámějším dokladem je tzv. zakládací listina kapituly litoměřické (nejstarší exemplář této listiny patří asi do doby, do níž se vznik kapituly klade, totiž k r. 1057, i když jsou na něm i mladší přípisky z 12. století, v tom i první písemně fixovaná česká slova). Na něj navazují další neověřené písemnosti zejména ze 12. století, a to o právních pořízeních knížecích i soukromých.

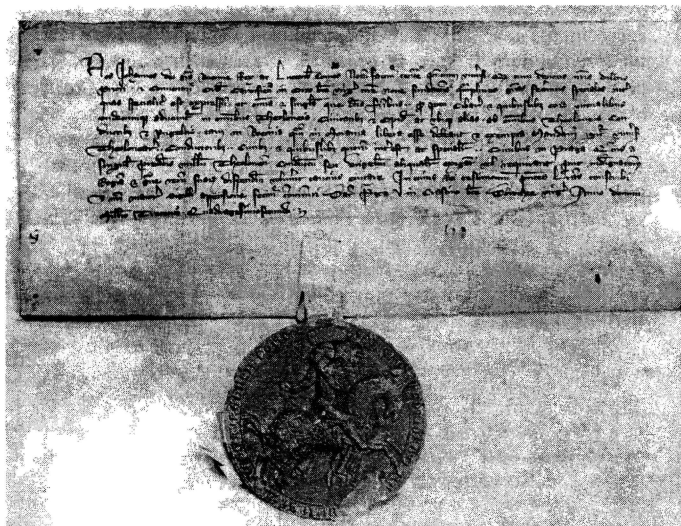
Nejstarší listiny, diplomaticky ne zcela jednoznačného charakteru, lépe řečeno jsou dochovány toliko na ně navazující listiny papežské, konkrétně Řehoře VII., se pak váží ke jménu knížete a krále Vratislava I., přičemž šlo o epizodu, která neměla bezprostřední pokračování. (Pokusy o prokázání existence listin Břetislava I. skončily neúspěchem.) Doklady tu jsou značně nejasné, zdá se ale, že tyto písemnosti aspoň částečně vznikaly přímo v dvorském prostředí, které bylo i příjemcem početných listů politického charakteru zahra-

níčních vydavatelů. Lze předpokládat i vlastní aktivitu Vratislavovu, byť po ní nejsou konkrétní stopy. Panovnická listina se u nás tehdy objevila vlastně předčasně, aniž pro ni byly vytvořeny všechny podmínky a stejně tomu bylo u listiny církevní za pražského biskupa Heřmana (1099–1122). O obnovení pokusů o definitivní prosazení listiny u nás se zasloužil v 2. čtvrtině 12. století olomoucký biskup **Jindřich Zdík** (1125–1150), sám vydavatel několika listin, které lze nyní datovat do počátků 40. let. A pak už začínají písemnosti plynout soustavněji, i když stále ještě ojediněle. Jsou mezi nimi nepochybná svědectví aktivity církevních příjemců, vyžadujících listiny od panovníka i světských feudálů, kteří si je zpravidla též ve vlastní režii psali. Teprve od knížete Soběslava II. (1173–1178) lze pozorovat stopy vlastní kancelářské činnosti přímo u dvora. Zmínky o osobách s titulem kancléře se objevují sice již dříve totiž koncem první poloviny 12. věku, tento titul není však nutně třeba spojovat s kanceláří v jejím pozdějším slova smyslu. Zintenzivnění této zlistňovací čin-

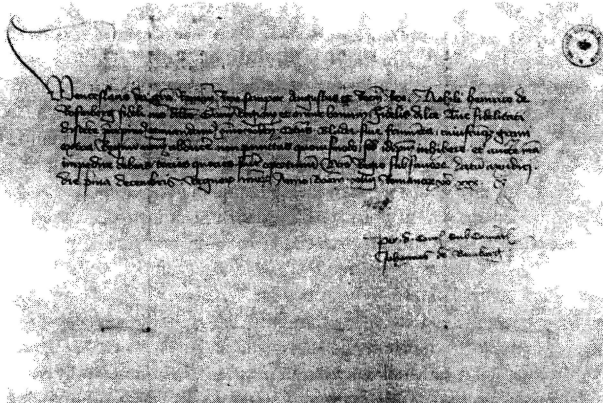

- 27) *Autentika pražského biskupa Daniela I. ověřující ostatky svatých v oltáři P. Marie v kostele sv. Jakuba v obci Jakub na Čáslavsku z 19. listopadu 1165 přinášející i informaci o přítomnosti českého krále a jeho manželky*

nosti bylo výrazem obecně emancipačního procesu církve ze světského područí a s tím související stabilizace církevní držby půdy. Ale až od Přemysla I. se začínají kancelářská zařízení u panovníka upevňovat a na dochovaných panovnických listinách lze sledovat rostoucí počet těch listin, které mají vydavatelský charakter.

28) Český král Jan Lucemburský osvobozuje listinou z 7. února 1342, danou v Praze, klášter kartuziánů „Zahrada p. Marie“ od cel

29) Mandát Václava IV. Jindřicha z Rožmberka z 1. prosince 1405, aby nedovolil vyvézt z Čech žádné obilí

Titul kancléře českého království původně kolísal mezi probošty kapituly pražské, vyšehradské a litoměřické; od r. 1225 je na více než 200 let spojen s hodností probošta vyšehradské kapituly a stává se během doby (již od Lucemburků) titulem čestným. Do čela panovnícké kanceláře je tak stavěn s titulem kancléře dvorského či královského jiný činitel, který v ní skutečně působil. Tuto funkci ovšem mohl leckdy vykonávat i úředník s označením protonotáře.

I když panovnícká listina včetně listiny markraběcí zůstává rozhodující kvantitativně i kvalitativně, rozšiřuje se už od 13. století diplomatická činnost na další vydavatele. Jsou to zejména listiny biskupů pražských a olomouckých. Také řady příjemců listin se diferencují; zatímco dříve to byly pouze církevní instituce, nyní se objevují i instituce a osoby světské (nejstarší listina pro město je výše cit. tzv. listina uničovská z r. 1223, nepočítáme-li listinu Soběslava II.

pro pražské Němce z let 1174–1178, jež má ovšem specifické postavení). A tak je pochopitelné, že v souvislosti s tím bylo jen otázkou času, kdy se objeví i kanceláře – byť nejdřív velmi primitivní – šlechtické a zejména, kdy dojde k hlubší diferenciaci diplomatických kategorií. Tak především se od 2. poloviny 13. století objevují v hojně míře *formulářové sbírky* – a to nejen v prostředí královském (závažnost mají zejména sbírky Jindřicha Vlacha), ale i v biskupském pražském (formulář Tobiáše z Bechyně z 90. let 13. století, mající však alespoň částečně starší předchůdce) a od počátku 14. století i městském (Opava), dále urbáře (snad vyšebrodských cisterciáků, ale určitě pražského biskupství z let 1283–1284), kopiáře a zejména desky zemské.

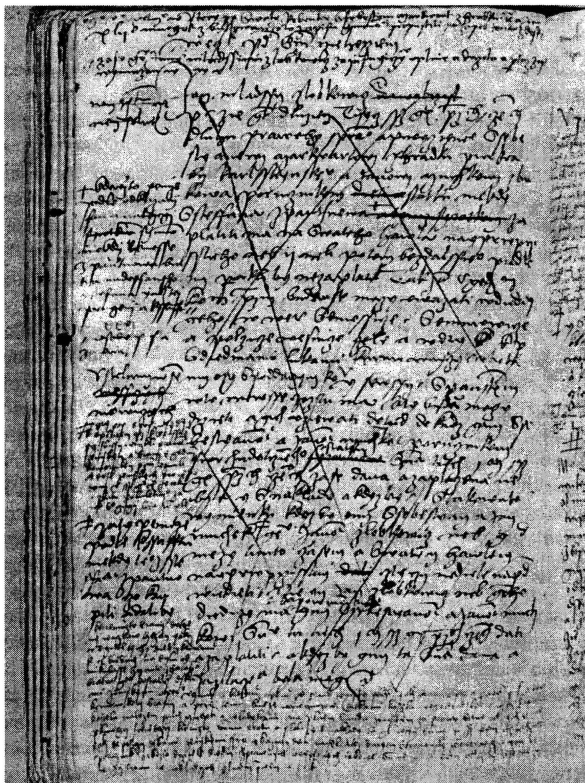
Desky zemské, které byly zpočátku asi pomocnými písemnými záznamy zemského písaře, se proměnily během doby ve veřejné knihy. Vznikly za vlády Přemysla II., nejspíš někdy po roce 1260, jako produkt činnosti zemského soudu, jenž byl příslušným pro svobodné Čechy, tj. šlechtu a její svobodný (staročesky zpupný) majetek. Zemský soud byl nejdřív institucí královskou, pak se stal doménou stavů. Zřejmě již od počátku se desky zemské dělí na desky půhonné (pro věci trestněprávní; půhon stč. obeslání před soud) a desky trhové (pro věci nesporné, tj. převody nemovitostí). Postupem doby se počet řad těchto desek rozšiřoval. Za Karla IV. k nim přistupují desky zápisné (tj. zápisy na dluhy) větší a menší, v polovině 15. století desky památné. Vedle nich existovala ovšem celá řada různých pomocných druhů knih. V 16. století dochází k dalšímu růstu specializace knih, s níž se setkáváme až do konce existence těchto veřejných knih v r. 1783, kdy došlo k reformě zemského soudu. Po ní byla vedena jen hlavní kniha, která ztratila smysl po polovině 19. století v souvislosti s likvidací feudálních vztahů. České zemské desky se zachovaly až od r. 1541, neboť tehdy byly s výjimkou jednoho kvaternu půhonného z let 1316–1320 (resp. 1325) a jednoho běžného svazku zničeny při velkém požáru Malé Strany a Pražského hradu. Při deskách zemských se postupně vytvořila rozsáhlá specializovaná kancelář s řadou vyšších úředníků (místopurkrabí Pražského hradu,

místosudí, místopísař aj.) a s množstvím dalšího konceptního i podřízeného úřednictva. Její písemnou pozůstalost jen pro léta 1541 až cca 1795 tvoří více než 1100 svazků knih vedle původního materiálu, který dává detailní představu nejen o majetkovém rozvrstvení české šlechty, ale zejména také o českém místopisu, rodopisu, o historii sociální a právní.

Na desky zemské a dvorské navazovala instituce *desek krajských*, dosvědčená porůznu v době lucemburské a pak v některých hraničních krajích se zvláštním statutem (jako bylo Loketsko, Trutnovsko či Kladsko) i později, nicméně s menší kompetencí a v souvislosti s jejím omezením v stále užší návaznosti na kancelářská zařízení patřičných krajských měst.

Podobně jako v Čechách byly v r. 1348 založeny desky zemské na Moravě ve dvou oddělených řadách – brněnské a olomoucké –, které byly sloučeny v jedinou brněnskou až v r. 1642. Někdy v pokročilejším 14. století byly desky zemské založeny v slezských knížectvích – v krnovském (zachovány od r. 1404) a opavském (zachovány od r. 1410), které se dělily na knihy přední (pro púhony) a zadní (zejména trhy). V Těšínsku byl vývoj odlišný, nicméně i tu se – byť později, až v 16. století – vedení „zemských knih“ prosadilo.

Tím, čím byly zemské desky pro svobodné Čechy a Moravany a jejich statky, tím byly pro poměry manské (tj. pro osoby v lenním poměru k českému králi) *desky dvorské*, vedené u dvorského soudu asi od poloviny 14. století. Objevují se tu opět knihy púhonné, trhové i zápisné, dochované v rozličné úplnosti, navíc pak knihy provolací, do nichž byla zapisována provolání (tj. veřejná vyhlášení) na krále spadlého majetku. Byly vedeny jen do r. 1497, kdy se král práva odúmrtní vzdal. Také tato agenda měla obdobný konec jako při zemských deskách a obdobná byla i struktura s ní svázaného úřednictva. Vedle nich existovaly i různé knihy manských okruhů, z nichž nejvýznamnější se vytvořil v 2. polovině 13. století v prostředí olomouckého biskupa, když biskup Bruno ze Schauenburka (1245–1281) přenesl na Moravu lenní systém ze své vlasti.

30) Desky zemské české. Kvatern zápisný desk větších č. 83, zápisy z r. 1545

O nejstarších *urbářích* ze 13. století byla již zmínka. Na ně pak navazují od konce 20. let následujícího století četné urbáře další, zpočátku ještě vesměs duchovních institucí, dochované do značné míry jen fragmentárně a tedy zcela náhodně (klášter v Pohledu r. 1329, sedlecký klášter kolem r. 1333, klášter v Roudnici z konce 30. let; nejstarší světský urbář je rožmberský z r. 1379 a od počátku 15. století jsou dosvědčeny další). Tyto typy písemností jsou doloženy jak z ústředních církevních institucí, tak u nejnižších (fary), což je dokladem neobyčejného rozšíření této diplomaticko-hospodářské kategorie pro sociální dějiny tak důležité. Celkový počet těchto dokumentů lze už pro dobu předhusitskou odhadovat na mnoho set, zatímco v době pohusitské jsou už zcela běžné, neboť se objevují prakticky i na všech státcích světských. Časem se vyhraňovaly dvě jejich základní kategorie; urbář – soupis, podávající jen sumární údaje o pozemcích a platech, a urbář – účet, přinášející i jmenovitý rozpis konkrétní držby a platů. Ovšem s prohlubující se organizací hospodářské správy vznikají i další diplomatické kategorie na různých úrovních, které až na výjimky takřka vesměs zanikly, z nichž je možno vyjmenovat jen ty nejdůležitější: účty nejrůznějšího charakteru (mimořádné postavení mají týdenní účty stavby Svatovítského chrámu v Praze dochované z let 1372–1378, umožňující detailní představu i o sociálním postavení námezdního dělnictva, nebo např. zlomek účtu královské kuchyně z doby Karla IV., který dovoluje doslova nahlédnout do jeho talíře), berní rejstříky, pozemkové knihy, mající počátky již v době předhusitské, rychtářské knihy na vesnicích atd.

Existenci *kopíářů* je možno předpokládat od sklonku 13. století, dosvědčeny jsou od první poloviny 14. století. Nejstarší jsou pochoptitelně opět u institucí církevních (např. tzv. Codex Damascus osekého kláštera z 1. poloviny 14. století, jenž ale plní i jiné funkce, kopíáře olomoucké kapituly z padesátých let 14. století, kopíáře kapituly vyšehradské, tzv. kodex marientálský, patřící Rožmberkům atd.). Zvláštní význam pak mají kopíáře Českého korunního archivu,

dávající určitější představu o rozsahu a uspořádání tohoto našeho nejdůležitějšího listinného archivu vůbec. V městech, jejichž úřední činnost má od 14. století mimořádně rychlou vzestupnou tendenci, byly užívány nejdřív *městské knihy* památné; nejstarší samostatný kopiář pochází z počátku 15. století z Kadaně, jinak jsou důležité zejména kopiářové části nejstarší městské knihy Starého Města pražského (*Liber vetustissimus*).

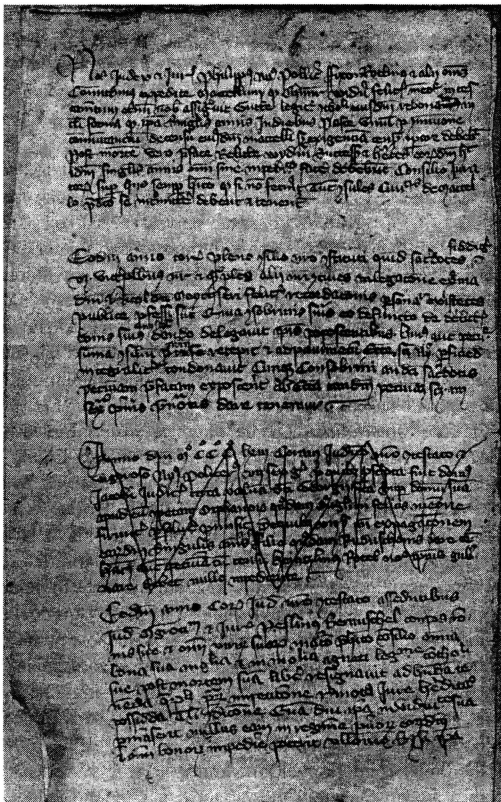
Doba lucemburská přináší svým rozvinutějším právním řádem ještě další kategorie diplomatického materiálu při souběžném rozmachu vlastních listin. To souviselo s kvantitativním vzrůstem a kvalitativně prohloubenou činností kancelářů. To jsou již skutečné instituce s vlastním personálem, který se začíná zřetelněji rozrůžňovat především v čelných kancelářích. Produkují prakticky všechny písemnosti znějící na jméno majitele kanceláře. Končí tak – až na jednorázové výjimky – písemnosti přijímeckého charakteru. A také dochází ke změně ve struktuře personálního složení kancelářů. Nejdřív sporadicky, pak častěji (převaha nabývá až od husitství), se objevuje v kancelářích i světský živel, a to nejen u nižšího, ale i u vyššího úřednictva, zejména v městském prostředí. Intenzivněji se rovněž uplatňují i některé vzdálenější vlivy, především francouzské, a to zejména ve sféře lucemburské panovnické diplomatiky. V její kanceláři jsou nepochybně dosvědčena *registra*, významný doklad konsolidované úřední agendy (zlomek register Jana Lucemburského z r. 1312, evidující věci komorní, od Karla IV. pak již zcela nepochybně všeobecná *registra* kancelářská, i když jsou pro dobu před rokem 1526 dochována jen velmi sporadicky). Dosvědčují to registrační poznámky i početné *formulářové sbírky*, jež z těchto materiálů čerpají – částečně to i výslovně uvádějí. Nejstarší z nich pocházejí již ze sklonku vlády krále Jana Lucemburského. Nejvýznamnější z nich jsou však spojeny se jménem Jana ze Středy (+ 1380), zaalpského „protohumanisty“, kancléře Karla IV. a postupně biskupa litomyšlského, olomouckého a vratislavského. S formulářovými sbírkami se setkáváme ovšem i v dalších prostředích,

31) Tzv. výmarský zlomek kancelářských register Karla IV. z konce r. 1358 a začátku r. 1359

zejména městském (Opava už na počátku 14. století, Žatec, Staré i Nové Město pražské) a ovšem i církevním. Dále pak jsou doloženy u veřejného notariátu, jehož počátky se dají sledovat sice již od konce 13. století, který však zlatou dobu své existence prožívá před husitstvím v době lucemburské (pro dobu oněch zhruba 110 let známe dnes ze značně torzovitého materiálu na 600 osob působících v této funkci). Vedle početných notářských instrumentů, vydávaných i u nás ve specifických listinných formách stranám, vedli veřejní notáři i evidenci jimi sepisovaných právních pořízení ve formě knih protokolů, jindy se zapojovali do úřední agendy církevní či univerzitní. Formulářové sbírky pak v 15. století upadají a jsou nahrazovány jinými pomůckami, především tituláři, členěnými podle stavů.

V letech vlády Karla IV. a Václava IV. (do r. 1400) a za vlády Zikmundovy a Albrechtovy (1436–1439) byla česká dvorská kancelář spojena s kanceláří říšskou a to úřednictvem i agendou, a lze proto nejspíš mluvit o kanceláři dvorské, jež za Zikmunda a Albrechta měla samostatné oddělení pro české věci. (Podobně kdysi za Přemysla Otakara II. bylo v české dvorské kanceláři samostatné oddělení záležitostí rakouských). Za husitství ústřední kancelář státu neexistovala; jiné, které ji krátkodobě suplovaly, zejména kancelář Starého Města pražského, se neprosadily. Naproti tomu česká královská kancelář těch habsburských panovníků, kteří byli po r. 1526 i králi římskými či císaři, je od říšské striktně oddělena. Její postavení jako nejdůležitějšího úřadu království však postupem doby upadá, především po třicetileté válce, kdy Praha definitivně přestala být rezidenčním sídlem panovníkovým. Svou existenci končí pak v roce 1749 a na její místo nastupují společné dvorské orgány pro české a rakouské země (tzv. *Directorium in publicis et cameralibus* a *Nejvyšší justiční úřad*), jež byly i nadále různě reformovány. Po příchodu Habsburků na český trůn se počátkem novověku vytvářejí další centrální státní kanceláře. Jde především o kancelář české komory, založené v r. 1527 jako výlučný orgán zeměpanský, která mj. vydávala rovněž písemnosti s panovníkovou intitulací (sice převáž-

32) Latinský zlomek městské soudní knihy z Nymburka z r. 1363

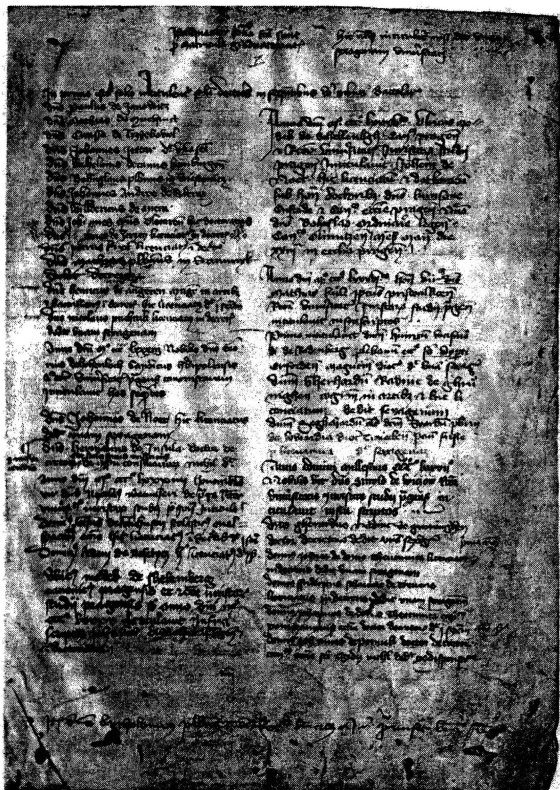
ně ve věcech hospodářských, ale do jisté míry i politických), a kancelář apelačního soudu, která vznikla v r. 1548 po nezdařeném povstání českých stavů. Tyto kanceláře měly svou pravomoc nejen nad vlastním českým královstvím, ale i nad vedlejšími zeměmi, především Moravou a slezskými knížectvími, které jinak byly samostatnými celky.

V kancelářích městských, vznikajících částečně již před sklonkem 13. století (Staré Město pražské, Most, Litoměřice aj.), se prosazoval od počátku 14. stol. vedle už konstituovaných městských listin mimořádně závažný typ městského diplomatického materiálu (má ovšem své cizí vzory), totiž *městská kniha*, která se na staletí stala základem právní jistoty ve městě a jako taková má dnes nenahraditelný význam pro poznání prakticky všech složek městského života. Naše nejstarší dochovaná městská kniha je radní kniha Starého Města pražského od r. 1310, která je současně nejstarším dokladem pro užití papíru v našem prostředí (jde o výše zmíněný *Liber vetustissimus statutorum et aliarum rerum memorabilium*). Současně s ní byla založena nejstarší kniha psanců (*Achtbuch*) města Chebu, jen o rok později soudní kniha novobydžovská. K nim ještě do poloviny 14. stol. přistupují dochované knihy v Brně, Kolíně, Českých Budějovicích, Litoměřicích, Lounech, Olomouci a Jihlavě. Nově zakládaných knih přibývá pak od poloviny tohoto století a lze říci, že od jeho konce jsou zavedeny snad v každém městě, a to nejen královském, ale i poddanském, i když zdaleka ne vždy jsou dochovány (z českomoravského prostoru je jich do r. 1526 dochováno na 1200). Podle toho, jak ve větších městech jsou vedeny různé specializované knihy, lze v nich předpokládat více či méně rozvinuté knihovnictví přesto, že jsou dochovány pouhé jednotliviny. Znovu tak vystupuje do popředí otázka deperdit.

Městské knihy lze definovat jako knihy, které byly vedeny městskými úřady k pojištění práv města jako celku i jeho jednotlivých měšťanů. Dále se dělí podle dvou hledisek, totiž obsahového (práva města jako celku, zejména ovšem výsady hospodářského charakteru,

a práva jednotlivých měšťanů podle jednotlivých druhů právního pořízení) nebo institucionálního, tj. podle toho, kterými správními institucemi byly vedeny (městskou radou knihy radní, soudem soudní či knihy podřízených institucí). Je ovšem pochopitelné, že zpočátku byly knihy jednotné pro různé druhy právních pořízení a záležitostí. U menších a malých měst tomu tak bylo i později, takže vystačily s jedinou knihou – nadto s dlouhými přervy – často staletí. U větších měst dochází k větší či menší specializaci, vznikají paralelní řady knih. Existenci této nadlouho nejdůležitější kategorie městských písemností lze sledovat dlouhá staletí, i když v novověku ztrácejí svůj význam. Zcela zanikají až v údobí josefinských reforem při vzniku regulovaných magistrátů, kdy je nahrazují písemnosti nových typů. Pokud jde o knihy zajišťující práva jednotlivých měšťanů, je třeba si uvědomit, že nemusejí nutně ohrážet celou příslušnou agendu, neboť zápisy do nich nebyly vždy obligatorní. O listinách a listovém materiálu už byla zmínka (nejstarší listina je označena jménem brněnského rychtáře Alrama z r. 1247), stejně tak o formulářích, kopiářích i materiálu aktovém zřetelněji zachytitelném od 15. století. Objevují se ovšem i písemnosti cechovní a měšťanské, a to jak listiny, tak knihy, zejména kupecké a to opět již od 14. století, bezprostředně dochované v mimořádně žalostných zlomcích.

Po povýšení pražského biskupství na arcibiskupství se začala rychle rozvíjet i církevní správa, která důsledně vyžadovala písemné řízení. Nejvýznamnější byla správa ústřední, i když vedle ní svou agendu měly i složky nižší či instituce delegované, což byli zejména inkvizitoři, jejichž protokoly dokládají rozsáhlou činnost v průběhu celých desetiletí. Z prostředí úřední agendy arcijáhenské je dochován jediný vizitační protokol z r. 1379 až 82, z více než 3000 far Čech a Moravy známe jen několik dokladů hospodářské evidence. Plnější je dochován materiál ústřední, i když i tu jsou velké mezery, zejména pokud jde o pražský *oficialát*, jehož agenda je v torzech doložena již z doby biskupské a jenž pak ustupuje do pozadí. Vedle knih vedených dočasně či v méně závažných otázkách zaslouží zvláštní

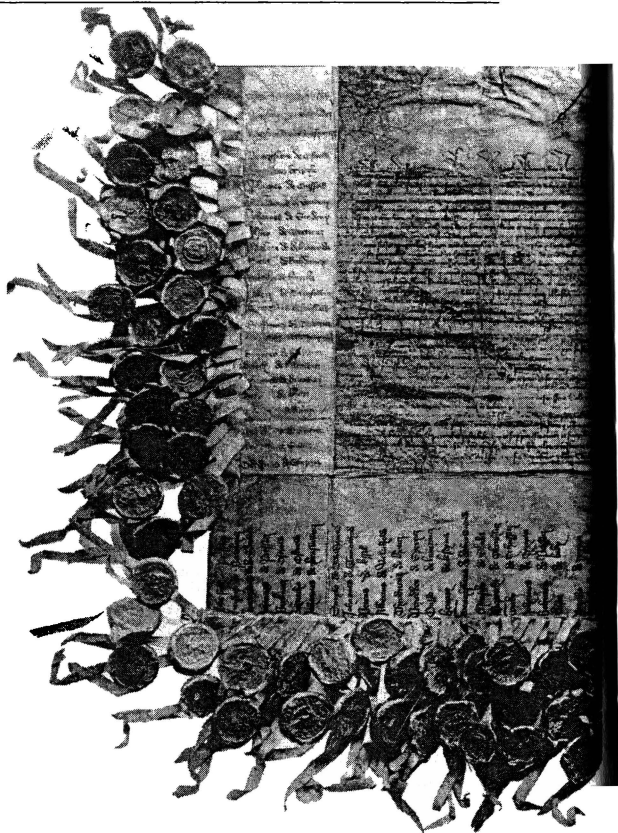
33) Matrika graduovaných pražské právnické univerzity od r. 1372, na reprodukci zápisy z r. 1383 nn.

zmínky tři řady veřejných knih. Od r. 1354 byly vedeny *knihy konfirmační* se zápisy o obsazování uprázdněných církevních beneficií, od r. 1358 *knihy erekční*, pojišťující majetek kostelů a jiných duchovních institucí a nadání k nim, a *soudní akta* dochovaná od r. 1373, obsahující protokoly o jednáních před soudem generálních vikářů. Dále to jsou např. ještě matriky svěcenců, akta korektorů, umožňující hlubší pohledy do každodennosti kruhů duchovních i světských, dochované ale jen v jednotlivinách. V době husitské a pohusitské způsobil rozvrat katolické správy i pokles aktivity v úřední agendě. Dosavadní řady jsou nahrazeny především *akty administrátorů arcibiskupství*, do nichž se vměstnala takřka veškerá církevní písemná evidence. K zintenzívnění agendy došlo po znovuobsazení arcibiskupství v r. 1561 v souvislosti s rekatolizací, jež se prosadila během třicetileté války, a pak dále v návaznosti na zakládání dalších biskupství v českém státě. Písemná agenda utrakvistických církví se rozvíjí výrazněji až od 2. poloviny 15. století. S částečnou výjimkou proslulých Ochránovských foliantů (které lze charakterizovat nejspíš jako kopiáfe) Jednoty bratrské se však dochovala příliš torzovitě, nehledě k tomu, že všemu stejně učinila konec třicetiletá válka.

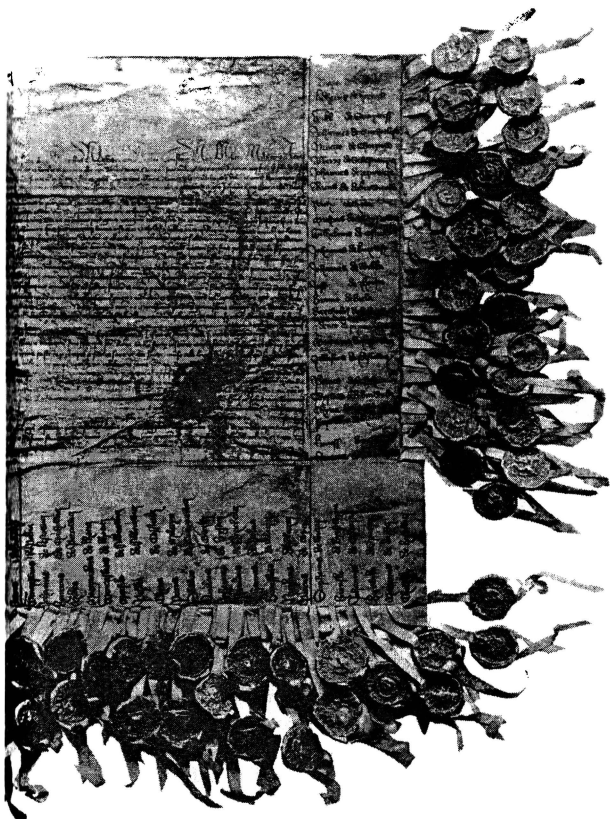
Ve své agendě suplovaly oba církevní celky opět řadu veřejných funkcí. Nejvýrazněji to je patrné v agendě evidence obyvatelstva – v *matrikách*. Byly vedeny nejdřív jednotně, pak se specializovaly podle evidovaných jevů (narození, svatby, úmrtí) či skupin obyvatelstva (židovské od r. 1784, vojenské a pochopitelně i různých škol – na univerzitě už od 14. stol.). Matriky posléze jmenované se samozřejmě vymykají kompetenci církevní správy a jsou vedeny těmi institucemi, které evidují své členstvo. Pokud jde o matriky teritoriálního rázu, byly vedeny v rámci farností. Nejstarší dochovaná je jáchymovská matrika sňatků od r. 1531, tamní křestní je vedena od r. 1546. Ale teprve od 2. poloviny 16. stol. (1566) bylo jejich vedení v katolické oblasti obecně přikázáno tridentským koncilem. Ve větším měřítku jsou však u nás dochovány až od počátku 17. stol.

Během poměrně krátké doby byly de facto a pak i de iure uznány jako veřejné listiny. To bylo završeno josefínským zákonodárstvím z let 1784 resp. 1787 v rámci katolické církve. Evangelické církvi se tohoto práva dostalo až v r. 1829, kdy došlo k unifikaci zápisů. V 60. letech 19. století byly zavedeny matriky civilní pro osoby, které stály mimo církev či které neuzavíraly církevní sňatek, ovšem až v r. 1949 vzal stát na sebe komplexní povinnost vedení matrik pro všechny své občany.

Nejstarší zárodky šlechtických kanceláří lze u nás – ve formě kanceláří vydávajících písemnosti listinného charakteru – pozorovat v 2. polovině 13. stol. Nejvýrazněji a nejdřív to byla kancelář rožmberská. Ta měla již v polovině 14. století svůj kopiář a plnila už tehdy různé funkce hospodářskoprávního charakteru. K ní se pak připojují další kanceláře světských feudálů (Lichtemburkové, Vartemberkové aj.) i kanceláře církevních vrchností (klášterní, kapitulní), jejich činnost se orientuje především na správu vlastní domény. V činnosti jednotlivých kanceláří, především vrchnostenských, lze proto pozorovat zejména vznik a rozvoj materiálů účetních a vůbec hospodářskoevidenčních. Ty – vedle urbářů – nejzřetelněji ukazují, že hlavní funkcí těchto kanceláří nebylo vydávání písemností pro cizí příjemce, nýbrž vlastní vnitřní správa, hlavně hospodářská, i když jim byly státem svěřovány či si osobovaly i četné úkoly veřejně právního charakteru. V této souvislosti lze záhy pozorovat základní dělení na dvě skupiny, které se postupně stále více rozlišují. Na jedné straně jde o písemnosti ústřední správy, na druhé o písemnosti nižších jednotek – statků, kde kancelářská činnost často přímo splývá s bezprostředně organizační prací. K známým již typům, které ovšem mohou mít specifické rysy, přistupují v době pohusitské zejména *pozemkové (gruntovní) knihy*, na jejichž vznik působily též knihy městské. Sloužily k zaznamenávání právních vztahů a zejména změn držby poddanských nemovitostí. První náznaky tohoto typu písemností se objevují už od 14. století (od r. 1390 gruntovnice ostrovského kláštera a některé specifické knihy obdobného charak-

35) *Protestní list české a moravské šlechty proti upálení M. Jana Husa*

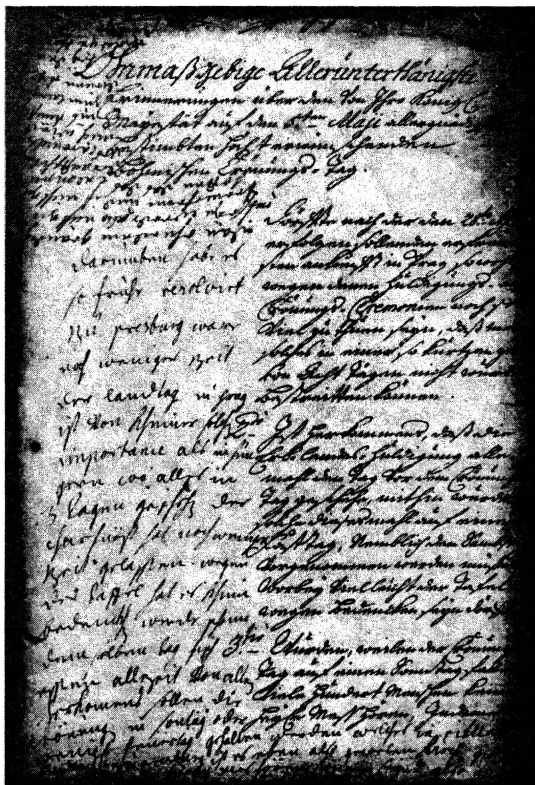
teru z prostředí cisterciáckých klášterů sedleckého a plaského). Plynulý vývoj pak lze pozorovat od 2. poloviny 15. století i na světských velkostatech. Nejstarší z gruntovních knih – asi z r. 1472 – je kniha žitenická z panství roupovského, vedená ještě chronologicky. V průběhu 16. století, kdy dochází k jejich rozšiřování, se začíná vést podle reálných folií, tzn. že každá nemovitost měla vyhrazen určitý počet folií a nebylo tedy nutno hledat v rozptýlené mase různorodého materiálu. Vedle nich se ovšem objevují i další obdobné knihy, např. knihy konšelské, které byly na některých panstvích vedeny příslušnou vesnickou samosprávou. I když význam gruntovních knih v pokročilejším novověku klesá, existovaly až do zrušení patrimoniální správy (1. července 1850), kdy byly předány okresním soudům. V r. 1875 byly pak zavedeny *jednotné pozemkové knihy*.

Od počátků novověku nabývá převahy *aktový materiál*, a to ve všech druzích kanceláří. Listina je ve svém dotud primárním významu zatlačována do pozadí, zatímco veřejné a úřední knihy si své postavení – pokud se přizpůsobují změněným společenským podmínkám – udržují. V polovině 17. století přistupuje k dosavadním diplomatickým kategoriím hospodářského charakteru nový typ, totiž katastry, které vznikly proto, že rozpory mezi skutečným stavem poddanského obyvatelstva a na něm vyžadovaných daní se vyhrotily. Potřeba nové evidence byla pak umocněna zoufalým stavem země po třicetileté válce. V Čechách tak vznikla nejdřív berní rula z let 1653–1656, která měla přesněji evidovat a fixovat změny, k nimž ve válce a po ní došlo, a stanovit počet berních jednotek na rustikálu (tj. poddanské půdě). Na Moravě jsou to pak s malým zpožděním v letech 1656–1658 tzv. lánové rejstříky. Zatímco na Moravě došlo k druhé lánové vizitaci už v letech 1669–1679, v Čechách byla revizitace uzavřena až v první polovině 80. let a platila až do r. 1748. Mezitím se shromažďovaly nové podklady pro katastr tereziánský, jehož definitivní znění pochází z r. 1757, kdy vzniká také tzv. *exequatorium dominicale*, tj. první katastr, evidující i panskou půdu.

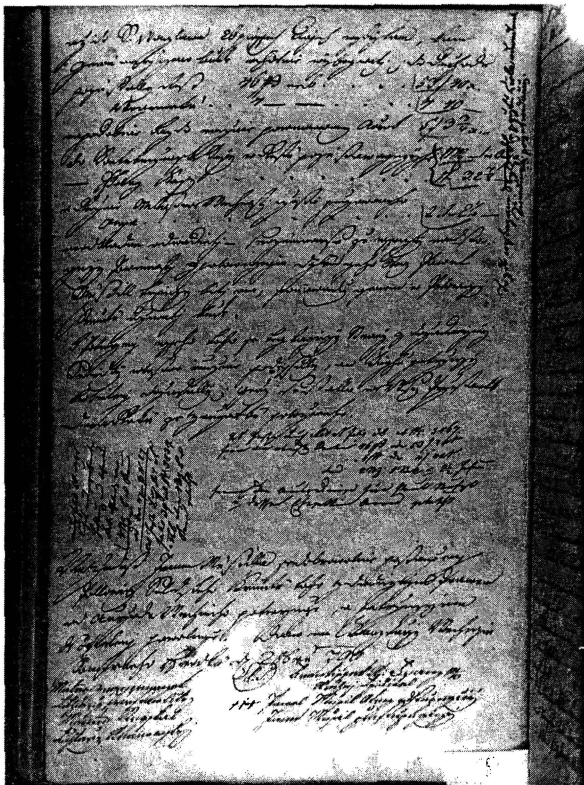
Panství Horní Cerekev

Jan Janáček	20	21	22
Jan Janáček	23	24	25
Jan Janáček	26	27	28
Jan Janáček	29	30	31
Jan Janáček	32	33	34
Jan Janáček	35	36	37
Jan Janáček	38	39	40
Jan Janáček	41	42	43
Jan Janáček	44	45	46
Jan Janáček	47	48	49
Jan Janáček	50	51	52
Jan Janáček	53	54	55
Jan Janáček	56	57	58
Jan Janáček	59	60	61
Jan Janáček	62	63	64
Jan Janáček	65	66	67
Jan Janáček	68	69	70
Jan Janáček	71	72	73
Jan Janáček	74	75	76
Jan Janáček	77	78	79
Jan Janáček	80	81	82
Jan Janáček	83	84	85
Jan Janáček	86	87	88
Jan Janáček	89	90	91
Jan Janáček	92	93	94
Jan Janáček	95	96	97
Jan Janáček	98	99	100

36) a/, b/ Berní rula z r. 1654, záznam o panství Horní Cerekev (= Cerekvice) v tábořském kraji

37) Přednesení české dvorské kanceláře císařovně Marii Terezii
z r. 1743

38) Gruntovní kniha panství Komorní Hrádek od r. 1768, rychta v Přestavlkách

in die... 1. 1561	1000	1000
in die... 2. 1562	1000	1000
in die... 3. 1563	1000	1000
in die... 4. 1564	1000	1000
in die... 5. 1565	1000	1000
in die... 6. 1566	1000	1000
in die... 7. 1567	1000	1000
in die... 8. 1568	1000	1000
in die... 9. 1569	1000	1000
in die... 10. 1570	1000	1000
in die... 11. 1571	1000	1000
in die... 12. 1572	1000	1000
in die... 13. 1573	1000	1000
in die... 14. 1574	1000	1000
in die... 15. 1575	1000	1000
in die... 16. 1576	1000	1000
in die... 17. 1577	1000	1000
in die... 18. 1578	1000	1000
in die... 19. 1579	1000	1000
in die... 20. 1580	1000	1000

39) Kupecká kniha brněnského měšťana a kupce Mikuláše Wunderleho z let 1561–1564

Katastr josefínský z let 1785–1789 odstranil tuto dvoukolejnost tím, že oba druhy majetku evidoval společně. Totéž pak platí i o posledním katastru, tzv. stabilním, z let 1826–1843. Všechny jsou doprovázeny rozsáhlou aktovou, stabilní katastr i kartografickou dokumentací.

Za kapitalismu se objevují ve stále výraznější míře další typy diplomatického materiálu, a to na různých úrovních státní správy a zemské samosprávy, které jsou pevně svazovány právními normami pro vybavování agendy i fungování kancelářů. Pro dřívější variabilitu je tu málo místa, stejně tak pro to, aby jí mohla nějaká osobnost vtisknout specifický charakter. Větší volnost je v sektoru soukromém. Jsou to zejména písemnosti nových průmyslových podniků a finančních organizací a dalších zařízení, která si nastupující buržoazní společnost vytvořila. Vznikají původně spontánně, teprve postupem doby musily splňovat různé požadavky státu, zejména z důvodů kontrolně finančních. Vedle nich jsou to pak písemnosti spolkové, odborové a stranické. Všude je patrný velký rozmach, zejména kvantitativní, způsobující až záplavu písemností, jejichž vzájemná subordinace často není jasná, stejně jako jejich klasifikace a význam. I jejich hodnota je ovšem různá. Tím spíše je potřeba provést jejich diplomatické zhodnocení, aby se stanovila závažnost jejich informací a aby se vědělo, kterým typům písemností je potřeba při historické práci dát přednost. To lze ale učinit v plnějším míře až po proniknutí do příslušných správních struktur a jejich kompetencí.

Kvantitativní vzestupná tendence při tvorbě písemností má stálý ráz. Byla dále umocňována s příchodem komunistické moci, kdy v souvislosti s centralizovaným řízením dotud autonomních složek takřka zákonitě dochází k multiplikaci písemné agendy. Diplomatika zde stojí na samém počátku své práce, která nebude ani jednoduchá, ani krátká, mohla by však přispět nejen ke kvalifikovanějším skartacím archivním, ale perspektivně i k regulaci agendy, popř. k jejímu poklesu. Vývoj po r. 1989 by měl perspektivně přinést zjednodušení písemného řízení a současně obnovení řady diplomatických katego-

rií různých struktur otevřené tržní společnosti; takto se rozvíjející agenda je ovšem stimulována vstupem počítačové techniky, jejíž obsah nelze zatím ani odhadnout, který si ale s jistotou vyžádá nových přístupů a postupů.

The image shows a page from a birth register (matrika) with a grid layout. The entries are handwritten in cursive. The grid has several columns and rows. The first column contains names and dates, the second column contains names, and the third column contains names. The text is dense and difficult to read due to the cursive script.

40) Matrika narozených farního úřadu v Libochovicích z let 1784–1811. Stránka se zápisem o narození J. E. Purkyně

Ještě jeden aspekt, který má své autonomní postavení, musí být alespoň stručně naznačen. Je to *otázka jazyková*. V zemích latinské vzdělanosti byla dlouhou dobu primární latina, byť ovšem různě obřežující místní zvyklosti a příslušný vývojový stupeň. U nás je jí až do konce 13. století užíváno výlučně, jen pro speciální právní termíny je někdy pro jasnější formulaci použito paralelně či jako náhrada

původních českých nebo německých termínů. Z r. 1300 je pak dochována nejstarší německá listina v Čechách, pocházející z rožmberského prostředí. Je začátkem kontinuální řady (jinak vůbec nejstarší je zřejmě listina Gerharda z Obřan z r. 1285, ovšem pro cizího příjemce). Nejstarší německá panovnická listina přichází až v r. 1307 a zní na jméno Rudolfa I. Habsburského. Od doby Jana Lucemburského ovšem němčina získává stále výraznější zastoupení, a to nejen při vlastních listinách, ale i v materiálu knihovém, i když diferencovaně v rozličných prostředích i pro různé účely. V některých prostředích se však neprosadila, či jen v malé míře. Např. při úřadech zemských a dvorských, kde latinu nahradila bezprostředně čeština. Němčina sem pronikla až s germanizací, spojenou s pobělohorskou protireformací. Čeština se – přestože v literatuře už vytvořila dlouho předtím závažná díla – v diplomatickém materiálu nesměle prosazuje až od sklonku vlády Karla IV. První doložená česká listina je z 27. prosince 1370 a pochází od měšťana Nového Města pražského Petra Naumbergera. Český jazyk tu byl zvolen zřejmě na žádost příjemce – Bočka z Kunštátu. Ukazuje se, že listina svůj právní obsah zvládá jen s velkými potížemi; dokládá to, že šlo tehdy nepochybně o novinku, o čemž svědčí fakt, že z celých 70. let známe pouze šest českých písemností. Teprve od sklonku dalšího desetiletí jejich počet narůstá; do roku 1419 jich známe již na tisíc z různých prostředí (nejstarší panovnická je z r. 1394), vedle nich pak se už objevují i české zápisy knihové.

Husitství celý tento proces podstatně urychlilo a způsobilo, že čeština se dokonce rozšířila jako diplomatický jazyk v obou svých významech (tj. jak v diplomacii, tak v diplomacii) nejen na Slovensko, ale i do dalších oblastí tehdejších Uher, Polska a Červené Rusi. Hlavní zisk byl ovšem domácí, neboť se tu čeština prosadila tak, že v řadě sfér postupně latinu zcela vytlačila (především na fóru zemského práva). Němčina se pak začala omezovat na vedlejší země české koruny či na okrajové a jazykově takřka intaktně německé oblasti Čech. A tato tendence s jistým kolísáním je patrná až

do třicetileté války, během níž (viz zejména Obnovené zřízení zemské z r. 1627) a po níž dochází nejdřív k zrovnoprávnění německého jazyka s českým. Němčina tak získává převahu, kterou ztrácela v podstatě až od 2. poloviny 19. století, zejména v souvislosti s rozvojem samosprávy, i když leckde v nižších instancích setrvává čeština až do dob josefinských. Výjimkou v období mladším je násilná germanizace i v písemném úředním styku za 2. světové války.

Jiné jazyky – kromě latiny, která se dlouho konzervovala v církevním prostředí – se u nás objevují jen zřídka a jen v některých typech pramenů: francouzština sporadicky pro některé francouzské příjemce ve dvorské kanceláři našich Lucemburků, eventuálně v diplomatické korespondenci 17. a 18. století a španělština s italštinou u nově příchozí šlechty z těchto zemí ap.

Bibliografická příloha

Dějinám diplomatiky všeobecně jsou věnovány zpravidla úvodní pasáže příslušných kompendií, která budou uvedena níže. Ze samostatných prací třeba uvést alespoň starší knihu *Richarda Rosenmunda*, *Die Fortschritte der Diplomatik seit Mabillon vornehmlich in Deutschland-Oesterreich*, München – Leipzig, 1897, a pak stať *Václava Vojtiška*, *O vývoji metody diplomatické a jejích potřebách*, SH 2, 1954, s. 5–38. Většina detailních informací je však uložena v pracích bibliografických či takových, které jsou věnovány dějinám institucí. Tu je třeba uvést alespoň dvě: *Harry Bresslau*, *Geschichte der Monumenta Germaniae historica* (Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Bd. 42, 1921, přetisk 1976), a *Alphons Lhotsky*, *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954* (MIÖG, Erg.-Bd. 17), Graz-Köln 1954, které jsou klíčem i k pracím o nejvýznamnějších osobnostech oboru, zejména k Sichelovi a Fickerovi. Viz i výše v paleografii cit. sborník *Un secolo*. Nejnověji napsal *Peter G. Tropper* historii dějin diplomatiky v době „předsicelovské“: *Urkundenlehre in Österreich vom frühen 18. Jahrhundert bis zur Errichtung der Schule für Österreichische Geschichtsforschung 1854*, Graz 1994 (vyšlo 1996). K tomu srv. moji recenzi v AČ 47, s. 268n.

Dějínám české diplomatiky a ediční práce je věnována řada studií; jsou shrnuty ve stati *I. Hlaváčka* cit. výše v úvodu. Nejdůležitější z nich je *Zdeněk Šimeček*, Českomoravský diplomatář v programu České společnosti nauk, VKČSpN 1952, č. 2, dále *ryš*, K počátkům české diplomatiky (Diplomatická studia od Ziegelbauera po Dobrovského), ČMM 86, 1967, s. 101–124, *Zdeněk Fiala* v kolektivním vysokoškolském učebním textu Československá diplomatika I, red. *Alexander Húščava, Jindřich Šebánek* a *Zdeněk Fiala*, Praha 1965, s. 53–79. Ten obsahuje vedle sledování našeho domácího vývoje v českých zemích a na Slovensku od poloviny 19. století i některé partie obecné, zejména o metodě, terminologii, obecných dějích oboru, a poznámky o obecném vývoji ve středověku. Druhé vydání vyšlo pod názvem Česká diplomatika do r. 1848 za red. *J. Šebánka, Z. Fialy* a *Z. Hledíkové* v Praze 1971. Odkazujeme na tuto práci a její bohatý bibliografický aparát, zpracovávající látku vyšlou do r. 1969. Užitečná pro obecné poučení i pro přehled slovenských (a uherských) poměrů je práce *Dariny Lehotské*, Průručka diplomatiky, Bratislava 1972 (k tomu viz AČ 23, 1973, s. 125–128). O významné osobnosti Josefa Emlera v širších souvislostech sborník *Josef Emler (1836–1899). Příspěvky k jeho učitelské, vědecké a organizátorské činnosti*, red. *Ivan Hlaváček*, Praha 1989 s řadou statí; ke Gustavu Friedrichovi u příležitosti stého výročí jeho narození *Václav Vojtíšek*, jenž ale ve své takřka autobiografické stostránkové stati v AČ 21–22, 1971–1972, dospěl pouze k počátku I. světové války.

Obecněji zaměřených kompendií je několik, i když zpravidla nepodávají pokus o celkovou syntézu, tím spíše, že bývají i chronologicky limitována, omezující se především na období středověké. Vedle již klasických prací Theodora v. Sickela a Julia Fickera (o nich viz na str. 183), které mají spíš charakter analytický, je to zejména dodnes běžně užívané, i když v mnohém překonané dílo *Harryho Bresslaua*, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, akcentující diplomatiku papežskou a císařskou a období starší, tj. do vrcholného středověku včetně (1. vyd. v jednom sv. Leipzig 1889, rozšířené dvousvazkové vyd. tamže 1912 až 1931 bylo beze změn přetištěno 1958 v Berlíně a v r. 1960 opatřeno od *Hanse Schultzeho* samostatným rejstříkem). Překlad italský, který vyšel v roce 1998 v Římě, přináší po úvodu *Giovanni Nicolaj* jen hladký překlad díla. Dále *Oswald Redlich*, *Allgemeine Einleitung zur Urkundenlehre* jako úvod k *Wilhelmu Erbenovi*, *Urkundenlehre* 1. Teil: Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien v *Below-Meineckeho* *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*, Abt. IV, Teil 1, München-Berlin 1908 (přetisk Darmstadt 1967; přetiskovány byly i četné další publikace, avšak tyto druhotné údaje nelze soustavně uvádět, protože by tato partie zbytečně narostla). *O. Redlich*, *Urkundenlehre*, 3. Teil: Die Privaturkunden des Mittelalters, tamže 1911, v téže řadě (též reprint tamže), a pak *Rudolf Thommen – Harold Steinacker – L. Schmitz-Kallenberg*, kteří v A.

Meistrové Grundriss der Geschichtswissenschaft podali výklad podle jednotlivých diplomatických oddílů: první o diplomatice císařské a o obecných pojmech, druhý o tzv. soukromé a třetí o papežské, Berlin-Leipzig 1906. 2. vyd. tamže 1913 přineslo doplnění znění pouze stati první a třetí v samostatném svazku. Nově zpracování diplomatiky soukromé podává až práce *Richarda Heubergera*, Allgemeine Urkundenlehre für Deutschland und Italien, tamže 1921. *H. Steinacker* vydal v uvedené řadě jako Erg.-Bd. 1 Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde, tamže 1927. Nejnovější širší příručkou je dílo *Olivier Guyotjeannin – Jacques Pycke – Benoît-Michel Tock*, Diplomatie médiévale (L'Atelier du médiéviste 2), Turnhout 1993. Zejména pro unifikaci terminologie je důležitý slovníček diplomatických a částečně i sfragistických a chronologických pojmů, připravený Mezinárodní komisí pro diplomatiku a vydaný *Mre Millagros Cárnel Ortí*, Vocabulaire international de diplomatie, Valencia 1994, přinášející vysvětlení několika set pojmů v jejich genetické řadě ve francouzštině, v textu s ekvivalenty v němčině, angličtině, španělštině a italštině, nicméně ve formě rejstříků ještě v řadě dalších jazyků, v tom i v češtině.

Pro novověkou diplomatiku jsou základní dvě práce německé: *Heinrich Otto Meisner*, Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit, 2. vyd. Leipzig 1952 (přepřerovaná verze pod názvem Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert, tamže 1969), a *Lothar Gross*, Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei 1559–1806, Wien 1933. Ze starších je stále aktuální *Gerhard Seeliger*, Erzkanzler und Reichskanzleien, Innsbruck 1889. V rámci novověku přináší specializované informace *Erich Neuss*, Aktenkunde der Wirtschaft 1, 2, Berlin 1954–1956, který podává rozbor hospodářských písemností období kapitalismu a počínajícího socialismu na území NDR (*Jaromír Charous* a *Josef Knespl* uvádějí podrobný výtah v SAP 8–1, 1958, s. 201–271, a připojují k němu i některé údaje z českého vývoje). Videňská škola akcentuje v poslední době i význam studia jednotlivých formulí listin v širším rámci časovém i teritoriálním a dochází tak i k důležitým závěrům pro problémy obecné. Srv. *Heinrich Fichtenau*, Arenga, Spätantike und Mittelalter, im Spiegel von Urkundenformeln, MIOG Erg.-Bd. 18, 1957, který podal i znamenitý přehled bádání o dalších formulích listin: Forschungen über Urkundenformeln, MIOG 94, 1986, s. 285–339. Dále *Herwig Wolfram*, Intitulatio I. (Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts), Erg.-Bd. 21, 1967, a též Intitulatio II. (Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert), tamtéž 24, 1973. Kategorii kopiářů bylo věnováno v r. 1991 symposium, jehož rozšířený protokol vyšel pod titulem Les Cartulaires. Actes de la Table ronde etc., réunis par *Olivier Guyotjeannin, Laurent Morelle* et *Michel Parisse*, Paris 1993. Důležitou bibliografickou pomůckou pro novověkou diplomatiku sestavil *Jürgen Kloosterhuis*, Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftli-

ches Kompendium, in: AfD 45, 1999, s. 465–563 s velkou bibliografií a tabulkami. Viz i *Ulrich Ziegler*, Neul Techniken formaler Kanzleibuchanalyse und -interpretation, in: AfDipl. 43, 1997, s. 355–412 a *Karsten Uhde*, který se pak ve stati *Urkunden im Internet-Neue Präsentationsformen alter Archivalien*, in: AfD 45, 1999, s. 441–464 pokusil o propojení nových komunikačních médií s prezentací tradičního materiálu. Iniciativou Mezinárodní komise pro diplomatiku, která z popudu Jindřicha Šebánka v r. 1965 vznikla o tři roky později, proběhlo již celkem devět mezinárodních diplomatických kongresů (kongres desátý je plánován na podzim 2001 s generálním tématem *La diplomatica dei documenti giudiziari [dai placiti agli acta], secoli XII–XV*), takřka vesměs s tištěnými protokoly s rozšířeným zněním příslušných referátů. Jednotlivá témata se víží zpravidla k rozsáhlejšímu komparatistickému okruhu. Upozorňují alespoň na témata posledních čtyř: 1983 Mnichov – *Die landesherrlichen Kanzien im Spätmittelalter 13.–15. Jh.* – 1986 Valencia – *Notariado público y documento privado: de los origenes al siglo XIV* – 1993 Innsbruck – *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250* – 1998 Gent – *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge*. Vedle toho jsou mezi jednotlivými kongresy pořádána v komornějším obsazení specializovaná sympozia opět se srovnávacím aspektem, zatím vesměs se středověkou tematikou. Protože takřka všechna tato jednání jsou referována ať už v AČ či v SAPu, není třeba je zde bibliograficky podchycovat. K interdisciplinárnosti srv. *Ivan Hlaváček*, *Diplomatik und Verwaltungs- und Kulturgeschichte*, in: *Archivmitteilungen* 41, 1991, s. 64–67.

Z jinojazyčných pomůcek je to pak hlavně *Artur Giry*, *Manuel de diplomatique* 1, 2, Paris 1894, *Alain de Boüard*, *Manuel de diplomatique française et pontificale* 1, 2, Paris 1929–1948, *Georges Tessier*, *La diplomatique*, 2. vyd. Paris 1962 (pouze velmi stručný přehled), a *rýž Diplomatique royale française*, Paris 1962. Dva stručné úvody vydal *Paulius* (resp. *Paulus*) *Rabikauskas*, *Diplomatica generalis*, 4. vyd. Roma 1976, a *Diplomatica pontificia*, 3. vyd. Roma 1972, srv. i *Alessandro Pratesi*, *Genesi e forme del documento medievale*, Roma 1979. Nejnověji *Thomas Frenz*, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, Wiesbaden-Stuttgart 1986. K tomu lze ještě dodat, že doslova množství prací k papežské diplomacie a jejím různým bezprostředním aplikacím přináší publikační řada *Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom*, soustředující se v posledních desetiletích především na období sklonku středověku a počátku novověku. To se týká ovšem i ročenky téhož ústavu *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* (80. sv. v r. 2000). Z československé literatury je k dispozici zatím jen *Darina Lehotská*, *Průručka diplomatiky*, Bratislava 1972. Možno uvést i *Ivan Hlaváček*, *Několik úvah o diplomacie, jejich dějinách, potřebách a perspektivách*, SAP 33, 1983, s. 3–31.

Z cizích teritoriálních diplomatik stačí uvést jen několik nejnovějších, jinak lze odkázat na *J. Szymański* (viz bibl. příloha úvodu), s. 504nn. Jsou to *Karol*

Malcezyński – Maria Bielińska – Antoni Gasiorowski, *Diplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971, *Sergej M. Kaštanov*, *Očerki ruskoyj diplomatiki*, Moskva 1970, a *Heinrich Fichtenau*, *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert*, *MIÖG Erg.-Bd. 23*, 1971.

V rámci dílčích analýz vznikají často důležité práce, přinášející obecně metodicky závažné úvahy a postupy. Uvést lze výběrem *Helmut Bansa*, *Die Register der Kanzlei Ludwigs des Bayern I*, 2 Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte N. F. 24, München 1971–1974, většinu svazků řady Münchener historische Studien, Abt. Geschichtliche Hilfswissenschaften (z dosavadních 23 svazků – od r. 1961 – jich je 19 věnováno výhradně diplomacie); dále srovnej i *Gregor Richter*, *Lagerbücher- oder Urbarlehre. Hilfswissenschaftliche Grundzüge nach württembergischen Quellen*, Stuttgart 1979, a *ryž*, *Mittelalterliche und neuzeitliche Urbare als rechtsverbindliche Dokumente nach ordnungsgemässer Renovation und Publikation. Beobachtungen nach Stuttgarter Quellen*, *AfDipl. 24*, 1978, s. 427–442 (i když s jeho návrhem na osamostatnění „urbariologie“ nelze souhlasit; viz i Z pomocných věd historických IV, AUC 1980, s. 129–133). Většina výsledků monografického studia je publikována v časopisech či specializovaných monografických řadách. Vedle těch, které již byly uvedeny v úvodu, je nutno alespoň obecně konstatovat, že tu výrazně padají v úvahu i početné časopisy lokálního a regionálního charakteru, stejně tak časopisy, věnované monasteriologii ap. Moderní podrobná evidence existuje jen v rámci historických bibliografií, kde však je materiál rozptýlen. Obdobně neexistuje samostatná evidence edic diplomatického materiálu, které nejsou jen odrazem stavu oboru v době, v níž vznikaly, ale obsahují leckdy i důležité analýzy v úvodech. Dobré služby koná též první svazek mezinárodního díla *Repertorium fontium historiae medii aevi. Series collectionum*, Roma 1962. O řadě dalších metodicky závažných prací cizích viz i referáty zejména v AČ a nověji i v SAP.

Z publikací obecně platnosti je třeba upozornit na řadu základních edic reprodukcí, které umožňují často takřka dokonalou představu o vnitřních i vnějších znacích jednotlivých diplomatických kategorií. Vedle obecných tabulových edic paleografických (o nich viz s. nn.) je třeba uvést alespoň některé: *Albert Bruckner – Robert Marichal aj.*, *Chartae latinae antiquiores*, Olten-Lausanne nebo Dieticon-Zürich, přinášejí reprodukce s komentářem všech originálních diplomatických písemností cca do r. 800 podle dnešního uložení (zatím od r. 1954 takřka na 60 sv.). Jako celky byly vydány i nejstarší listiny papežské psané na papýru, listiny merovejské, karolinské, uložené ve Švýcarsku a Francii, atd. Průřez rozsáhlejším materiálem učinili za spolupráce mnoha specialistů *Heinrich Sybel – Theodor Sickel*, *Kaiserurkunden in Abbildungen*, Berlin 1880–1891, přinášející 361 reprodukci těchto písemností z let 751–1517 (v tom i řadu písemností Karla IV. a jeho synů

Václava a Zikmunda). Ukázky jsou vydávány v hojně míře i ve speciálních publikacích. Z českého prostředí máme dvě větší, byť nekomentované edice tohoto druhu pro starší období: *G. Friedrich*, Acta regum Bohemiae selecta 1–3, Praha 1908–1935 (celkem 40 písemností českých panovníků do r. 1253) a *V. Vojtěšek*, Vývoj městských knih v Československé republice ve světlotiskových ukázkách 1–3, Praha 1928–1931 (z široce proponované řady jen 72 ukázek z městských knih pražských bez bližšího komentáře, jdoucí ale až do sklonku 18. století). Pro novověk existuje celá řada novějších publikací Státního ústředního archivu, přinášející významnější prameny různých typů. Nejnověji začala vycházet faksimilová publikace listin Českého korunního archivu, mající obsáhnout materiál až do poloviny 16. století; zatím vyšlo 6 dílů v paměti sešitě s čtyřmi svazky textovými do r. 1468 (Archiv České koruny, též latinský titul Archivum Corronae regni Bohemiae. Editio phototypica, Praha 1978 nn., ve skutečnosti 1986).

Ze sborníkových prací zaslouží pozornost alespoň *Heinrich Fichtenau*, Beiträge zur Mediävistik 2: Urkundenforschung, Stuttgart 1977, a pak dva svazky sborníku Folia diplomatica vyd. *Jindřichem Šebánkem* resp. *Sašou Duškovou*, Brno 1971 a 1976. Z obecnějších úvah pak ještě *Leo Santifaller* Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse, Weimar 1937 (přetisk Darmstadt 1967). Pokud jde o jednotlivé kategorie diplomatických produktů je v poslední době středem zájmu zejména veřejný notariát. V Anglii je o něm práce *C. H. Cheneyho*, Notaries Public in England in the thirteenth and fourteenth Centuries, Oxford 1972, v Německu jde o řadu prací *Peter-Johannese Schulera*, zejména jeho Geschichte des südwestdeutschen Notariats. Von seinen Anfängen bis zur Reichsnotariatsordnung von 1512, Bühl 1976, ale i o práce švýcarské, italské a další (o nich stručně referuje *Winfried Trusen*, Zur Geschichte des mittelalterlichen Notariats, Zs. d. Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abt. 96, 1981, s. 360–381). Protokol VII. mezinárodního diplomatického kongresu o těchto otázkách vyšel pod názvem Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV 1–2, Valencia [1989] a je důležitý ze srovnávacího hlediska. I pro české poměry je důležitá rozsáhlá práce *Christiana Neschwary*, Geschichte des österreichischen Notariats Bd. 1 –Vom Spätmittelalter bis zum Erlaß der Notariatsordnung 1850. Wien 1996, srv. i AČ 47, 1997, s. 222n.

Z obecných edic cizích, které mají do značné míry význam i pro české poměry je třeba uvést především několik edic z materiálu papežského. Je to zejména *Philippus Jaffé*, Regesta pontificum Romanorum 1–2, 2. vyd. Leipzig 1885–1888 (evidencí papežských písemností v jednotné chronologické řadě do r. 1198), jež je postupně nahrazována dílem, u jehož počátku stál *Paul Fridolin Kehr*, které pod názvem Regesta pontificum romanorum vydává podle zemí (a uvnitř nich podle jednotlivých církevních provincií, diecézí až k jednotlivým příjemcům) zevrubná re-

gesta všech příslušných písemností s patřičným komentářem (vedle řady přípravných prací vyšlo kompletní zpracování Itálie a dále šest svazků středoevropských = Germania Pontificia). Pro léta 1198–1304 podává základní evidenci *August Potthast*, *Regesta pontificum Romanorum* 1–2, Berlin 1874 n., jenž je různě doplňován. Proto je třeba pro tuto a zejména mladší dobu uchylovat se k speciálním edicím listin a register, jež jsou do počátku 70. let evidovány u *Leonarda E. Boyleho*, *A Survey of the Vatican Archives and of his Medieval Holdings*, Toronto 1972, s. 173nn.; pro mladší dobu je třeba hledat informace v recenzních částech specializovaných časopisů, zejména pak v bibliografii v ročence *Archivum historiae pontificiae* (od r. 1963). Pro nás je nejvýznamnější edice *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia* 1–5, Pragae 1903–1954, kde jsou pečlivě vydány nebo zregestrovány všechny papežské písemnosti, chované v papežských registrech i jinde a určené do českých zemí včetně Slezska z let 1342 až 1404. Podíleli se na ní především *Ladislav Klicman*, *Jan Bedřich Novák*, *Bedřich Jenšovský*, *Karel Stloukal* a *Kamil Krofta*. Práce byla původně plánována pro širší časový úsek, z něhož byla nejnověji vydána *Jaroslavem Eršilem* edice *Acta summorum pontificum res gestas Bohemicas aevi praehussitici et hussitici illustrantia* 1, 2, Praha 1980, pro dobu let 1404–1417 s dodatkem let 1378–1417 z produkce papežů avignonských, která byla v předchozí práci vynechána a nejnověji pokračování, už opět pod původním názvem, jenž vadil tehdejšímu režimu termínem *Vaticana*. Svazek 7. tak obsahuje látku do r. 1431. Rejstříky mají vyjít v nejbližší době. Před dokončením je rovněž svazek úvodní, jenž má práci *Zdeňky Hledíkové* přinést látku z první poloviny 14. věku do r. 1342. Do značné míry shromážděný materiál předchozí i návazný je uložen ve Státním ústředním archivu v Praze. Z papežských register vychází i významné *Repertorium Germanicum*, které je v podstatě jmenným indexem tohoto pramene pro oblast střední Evropy (osoby i místa) pro dobu od r. 1378 zatím do r. 1471 (s mezerou let 1431–1447). Srv. bližší poučení o této edici v řadě článků v *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 71, 1991, s. 241–339. Důležitá je rovněž – a to i pro české poměry – nová edice prakticky neznámých materiálů papežské penitenciárie, iniciovaná *Ludwigem Schmuggem*: *Reperorium Poenitentiarie Germanicum*, zatím 4 svazky pro léta 1431–1464, Tübingen 1996–2001. O ní a dalších edicích srv. ref. v SAP 51, 2001. Nejvýznamnější edicí v této oblasti pro novověk jsou zprávy papežských nunciů kurii, které jsou už léta předmětem intenzivního studia (srv. alespoň informativně o tom *Zdeňka Hledíková – Anna Skýbová*, Opět in margine českého výzkumu v archivech vatikánských, In *memoriam Zdeňka Fialy. Z pomocných věd historických*, Praha 1978, s. 259 až 305, kde jsou i jiné důležité informace obecného rázu), nejnověji pak se věnuje pozornost papežským instrukcím pro nuncie: srv. *Klaus Jaitner*, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenthöfen*

1592–1605, 1, 2, Tübingen 1984. Náběh k základní edici pro dějiny rekatolizace v 17. století byl učiněn *Hynkem Kollmannem*, Acta Sacrae Congregationis de propaganda fide res gestas Bohemicas illustrantia. Vedle torza edice pro české poměry pro léta 1622–1624, je obecně mimofádně důležitý rozsáhlý Tomus prodromus, přínášející detailní diplomatickosprávní latinskou studii o příslušné instituci, Pragae 1923–1954.

Pro diplomatiku císařskou existují základní dvě edice. První z nich jsou Regesta imperii, jejichž účelem je evidovat všechny materiál znející na jméno králů a císařů římských i další písemnosti, dotýkající se celofíšských otázek bez ohledu na vydavatele. Edici založil *Johann Friedrich Böhrer* v r. 1831 a sám též vydal řadu svazků. Od konce minulého století vychází definitivní (původní pod Fickerovou redakcí) vydání, zahrnující období let 751–1519, přičemž některé svazky nejsou dosud zpracovány, jako regesta Ludvíka Bavora, Václava IV. a pak doba po smrti Albrechta II., i když nejnověji vyšlo čtrnáct sešitů pro dobu vlády Fridricha III., které jsou zpracovány podle jednotlivých archivů a nejnověji Taxregister der römischen Kanzlei 1471–1475, vyd. *Paul-Joachim Heinigen* a *Inez Grundovou*, Wien-Weimar-Köln 2001. 4 sešity pro Ludvíka Bavora připravované stejným způsobem a část regestů úředních písemností, dotýkajících se císaře Maximiliána I., zpracovávaných v jednotné chronologické řadě *Hermannem Wiesfleckerem*. Druhou základní publikací je oddělení Diplomata v Monumenta Germaniae Historica, kde jsou listiny římských panovníků vydávány in extenso. V tomto díle se zatím dospělo do období 2. poloviny 12. století (dokončeno zpracování listin Fridricha I. Barbarossy). Mnoho materiálu se objevuje i v jiných odděleních této ediční řady, zejména v Constitutiones (týká se Karla IV.), Epistolae aj. Centrálního charakteru je ještě velká sbírka diplomatických pramenů k právním dějinám říše Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich, jež vedle listin (zejména důležité pro české Lucemburky!) vydává i další prameny (tak např. říšský Achtbuch Zikmunda Lucemburského), materiály říšského komorního soudu (Reichskammergericht) a přínáší i důležitá zpracování.

Speciálním edicím ani literatuře tu není možno až na výjimky věnovat pozornost. Je to tématika příliš rozsáhlá a často pro naše bezprostřední potřeby odlehlá, i když některé přístupy mohou být užitečné. Je nutno odkázat na příslušné bibliografie a anotace a referáty v časopisech. Zejména je tu třeba odkázat na časopis Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (vychází od r. 1948), jenž je pendantem časopisu MIÖG pro novověk. Několik výjimek je ale třeba učinit. *Maria Koczerska*, Rzeczwiśtość i fikcja w formularzach polskich XV wieku, in: Literatura i kultura polskiego średniowiecza. Człowiek wobec świata znaków i symboli, red. Pawlina Buchwald Pelcara, J. Pelc, Warszawa 1995, s. 23–38. Dále srv. užitečnou příručku: *Winfried Dotzauer*, Quellenkunde zur deutschen Geschichte im

Spätmittelalter, Darmstadt 1996. Snad jen je třeba ještě dodat, že prakticky všechny sousední země našeho státu mají edice svého listinného materiálu, které jsou ovšem limitovány dobou svého vzniku. Možno zmínit jen ty nejdůležitější: vedle regestů ke slezským dějinám, jež v rámci starého německého díla *Codex diplomaticus Silesiae* byly dovedeny do r. 1342, je to pět návazných svazků prací polských historiků, jež sahají do r. 1360. Základním dílem je pak dokončený *Schlesisches Urkundenbuch* prací *Heinricha Appelta* a zejména *Winfrieda Irganga*, jenž sahá v šesti svazcích do r. 1300, Köln-Weimar-Wien 1963–1998. Pro Sasko a Míšeňsko rozsáhlý a silně strukturovaný *Codex diplomaticus Saxoniae Regiae*, o jehož pokračování se nyní usiluje, a starý *Codex diplomaticus Lusatiae Superioris*. Pro Bavorsko lze uvést jen malý výběr: jsou to zejména velké staré i nové sbírky, zejména *Regesta Boica*, *Monumenta Boica* a zásluhou *Petra Achta* vydávaná nová řada *Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte*, jež v několika desítkách svazků přináší i množství analytických poznatků diplomatických. Pro Rakousko to je zejména dílo *Urkundenbuch des Landes ob der Enns*, sahající jedenácti svazky do r. 1399 a pak mimořádně rozsáhlý ediční podnik *Rakouské akademie věd Fontes rerum Austriacarum*, jehož druhá řada (*Diplomataria et acta*) čítá hodně přes sto svazků pramenů diplomatických v nejširším slova smyslu (též vysloveně bezprostředně pro české dějiny), přecházející často hluboko i do období novověkého. Pro Uhry stačí zmínit alespoň dvě základní edice slovenské: *Richard Marsina*, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1 (805–1235), Bratislava 1971 a 2 (1235–1260) tamže 1987 a *Vincent Sedlák*, *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* 1 (1301–1314), Bratislava 1980 a 2 (1315–1323), tamže 1987. Množství edic diplomatického materiálu k novodobým dějinám, zejména pak 19. a 20. století není možno zmínit ani výběrově. Velmi instruktivní jsou pro poznání chodu kancelářských zvyklostí na přelomu 19. a 20. století paměti dvou českých juristů: básník *Antonín Klášterský*, *Vzpomínky a portréty*, Praha 1934 (pro úřady státní i zemské v Praze) a profesor státního práva v Brně a pak na pražské právnické fakultě *František Weyr*, *Paměti* 1, Brno 1999 pro úřady vídeňské. Důležité jsou i práce probírající sociologii novodobého úřednictva, zejména práce *Bruno Schimetschka*, *Der österreichische Beamte. Geschichte und Tradition*, München 1984 a *Karl Megnera*, *Beamte. Wirtschagts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*, Wien 1986.

Pro české poměry je třeba jít do poněkud větších podrobností, i když ani tu nelze látku vyčerpat, tím spíš, že existuje řada soupisů diplomatických edic. Vedle základního soupisu u jednotlivých kapitol České diplomatiky je to zejména jejich soupis v *Přehledu dějin Československa* I/1 a I/2 pod red. *Jaroslava Purše* a *Miroslava Kropiláka*, Praha 1980 a 1982, a nejpřehledněji i s hodnocením u *Františka Kavky*, *Příručka k dějinám Československa do roku 1648*, Praha 1963.

Základem studia diplomatického materiálu doby starší (do r. 1526) jsou především jednotlivé listináře s různým časovým i obsahovým a kvalitativním zpracováním. Nejdůležitější je Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, který dospěl 4. částí 5. dílu do r. 1278 prací *Gustava Friedricha, Zdeňka Kristena, Jindřicha Šebánka, Saši Duškové a Jana Bistříckého* (Pragae 1904–1993 a Olomucii 2000) a v němž se bude pokračovat do r. 1310. Jde o kritickou a diplomaticky hodnotící edici, zatímco starší Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae zachycují materiál pouze obsahově a někdy s chybami. To platí zejména o svazcích 1–4, které zpracovali *Karel Jaromír Erben* a *Josef Emler* (Pragae 1855–1892). Jejich první dva svazky sahají do r. 1310, svazky 5–7 obsahují dobu vlády Karla IV., ale s velkými mezerami (1352–1355, 1363–1378). Pro dobu Václava IV. se v díle pokračuje jiným způsobem, totiž tak, že se paralelně vytváří několik chronologických řad podle velkých archivních fondů či souhrnem několika menších. Zatím je takto zpracován fond pražské metropolitní kapituly *Věrou Jenšovskou* pod názvem Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. Tomus I. Fontes archivi metrop. capituli Pragensis, 7 fascikulů do r. 1400 bez rejstříků (Pragae 1967–1981), sv. 2. přináší listiny kapituly vyšehradské *Vladimírem Vavřínkem* (Pragae 1968), sv. 3. archivu třeboňského *Boženou Kopiczkovou* (Pragae 1977) a sv. 4. fondů Státního oblastního archivu v Opavě, zejména jeho olomoucké pobočky (archiv olomoucké kapituly), rovněž prací *Boženy Kopiczkové* (Praha 1989). Základním dílem pro Moravu je *Antonínem Bočkem* založený Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, ve starších svazcích bohužel znehodnocený Bočkovými falzy (o nich *J. Šebánek*, Moderní padělky v moravském diplomatáři Bočkově do r. 1306, ČMM 60, 1936, s. 27–28 a 455–499), jenž v 15 svazcích (Brünn 1836–1903) obsáhl látku od počátků do počátku r. 1411, tj. do smrti markraběte Jošta. V práci pak pokračovali zejména *Vincenc Brandl* a *Berthold Bretholz*.

Ze specializovaných diplomatických edic třeba uvést zejména: Codex iuris municipalis regni Bohemiae. Jeho 1. svazek vydal *Jaromír Čelakovský* v Praze r. 1886 jako Privilegia měst Pražských; též autor vydal i 2. sv. přinášející privilegia měst královských venkovských do r. 1420 (Praha 1895) a z jeho pozůstalosti vydal *G. Friedrich* návazný 3. sv. s privilegii týchž měst pro léta 1420–1526 (Praha 1948). 4. sv., který vydal *Antonín Haas*, přináší privilegia měst poddanských do r. 1526, Praha 1954–1960, zatímco regesta pro dobu po r. 1526 jsou publikována časopisecky jen částečně pro býv. kraje Středočeský, Jihočeský a Východočeský. Vedle toho existují četné listináře resp. regestáře městské (Pízeň, České Budějovice, Český Krumlov, Žatec, Most, Ústí n. L., Ostrava, Olomouc aj.), nesahající za rok 1526, kdy v některých případech jde vysloveně o torza, klášterní (Zlatá Koruna, Vyšší Brod, Zbraslav, klášter Na Slovanech a na Novém Městě pražském aj.) a šlechtické (Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka 1–4 od *Blaženy Rynešové a Josefa*

Pelikána). Mnoho specializovaných listinářů je vydáno také v Archivu českém (sv. 1–37), především v jeho starších svazcích, Praha 1840nn. *Palacký* vydal vedle sv. 1–6 tohoto Archivu českého řadu dalších edic, z nichž nejvýznamnější se týkají M. Jana Husa a vlastního husitství (*Documenta vitam, causam et doctrinam ... M. I. Hus ... illustrantia*, Pragae 1869, a *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges 1, 2, Prag 1873 aj.*).

Z materiálů knihových jsou nejdůležitější desky zemské. Pro České království je to *Josef Emler*, *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum 1, 2, Pragae 1870–1872*, které ovšem obsahují pouze v relativní úplnosti výpisy z kvaternů půhonných. Z trhových tu jsou materiály jen do r. 1500, ostatní řady chybějí úplně. Obdobná edice moravská dospěla až do r. 1642. Nejdříve byly vydány nejstarší svazky: *Petr Chlumecký – Josef Chytil – Karl Demuth – Adolf R. Wolfskron*, *Die Landtafel des Markfragthumes Mähren*, Brünn 1856, a na ně navázaly další svazky řady brněnské i olomoucké, jež vydávali *Tomáš Kalina*, *Miloslav Rohlík* a *František Matějek*, Brno 1948–1953 a Praha 1957. Vydány byly i některé slezské desky zemské. Evidenci českých mladších desk zemských podává *Václav Letošník*, *Die Böhmische Landtafel*, Prag 1944. Desky dvorské 14. a 15. stol. vydával *G. Friedrich*: knihy provolací vycházely v Archivu českém (sv. 31, 35, 36, 37), knihy půhonné v samostatné řadě Praha 1929–1944.

V oblasti městských knih je řada edic, zejména knih 14. století (Nový Bydžov, Olomouc, Cheb, Česká Kamenice aj.), knih počtů (Brno, Louny, Plzeň) nebo knih útrpných vyznání, tzv. knih smolných či černých (Cheb, Divišov, Velká Bíteš aj.), pro Prahu pak edice *V. V. Tomka*, *Základy starého místopisu pražského 1–5*, Praha 1865–1875, či *Josefa Teigehe*, *Základy starého místopisu pražského 1, 2* (a nedatovaný zlomek 3. dílu), Praha 1910–1915, dovádějící dílo Tomkovo, sahající do husitství, až do doby bělohorské i když jen pro menší část Starého Města. Základní evidenci podává *Rostislav Nový aj.*, *Soupis městských knih českých od roku 1310 do roku 1526*, registrující i starší edice a literaturu. Mimořádně závažnou edici podává *Miroslav Flodr*, *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století 1–3*, Brno 1990–1993. Velmi zajímavý evidenční pokus činí *Ludmila Sulitková*, *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619*, zatím Úvodní svazek a sv. 1 a 2, Brno 1998–2001.

Edice předhusitských urbářů začala *J. Emlerem*: *Decem registra censuum bohemica compilata aetate bellum hussiticum praecedente*, Praha 1881, dnes už málo vyhovující. Některé z těchto a jiné nově nalezené byly vydány různými badateli, především *R. Novým*, který jim věnoval také největší pozornost z hlediska badatelského (zejména jeho *Studie o předhusitských urbářích 1*, SH 13, 1965, s. 5–64). Soupisy urbářů jihočeských archivů 1378–1773, 1, 2, České Budějovice 1975 (1976), *Josef Gebauer*, *Příspěvek k poznání severočeských urbářů*, Praha 1971 a *Tomáš Šimek* –

J. Kuba – *František Zahrádka*, Soupis východočeských urbářů, Zámorsk 1997. Sr. i *Jan Řezníček*, Soupis českých a moravských urbářů, AČ 22, 1972, s. 73–86. Rovněž se věnovala pozornost různým knihám a dokladům účetního charakteru, i když většinou jen edičně. Tu je nejdůležitější *Joseph Neuwirth*, Die Wochenrechnungen und der Betrieb des Prager Dombaues in den Jahren 1372–1378, Prag 1890. Teprve *Josef Šusta* vnesl do této práce nutné aspekty diplomatické, sr. zejména jeho Purkrabské účty panství Novohradského z let 1390–1, Praha 1909. Nověji přináší důležitý materiál edice *Josefa Hemmerleho*, Die Deutsch-Ordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382–1411, Bonn 1967.

Vydány jsou také takřka všechny důležitéjší formulářové sbírky doby předhusitské, většina z těchto edic však již nevyhovuje (to se týká zejména edic starších včetně Palackého a příslušné části 2. dílu Emlerových Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae). K nejzávažnějším patří edice *Ferdinanda Tadra* z prostředí církevního i panovnického (zejména Summa cancellariae, Praha 1895, Cancellaria Arnesti, Wien 1880 [sep. z AöG 61], a Cancellaria Johannis Noviforensis, Wien 1886 [sep. z AöG 68], *Jana Bedřicha Nováka* (Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně [1279–1296], Praha 1903) a *Hanse Kaisera* (Collectarius perpetuarum formarum Johannis de Geylnhusen, Innsbruck 1900).

Důležité jsou i edice z oblasti církevní správy, zejména *František A. Tingl* – *Josef Emler*, Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidiecesim 1–10, Pragae 1865 až 1889, *Clemens Borový* – *Antonín Podlaha*, Libri erectionum archidiecesim Pragensis 1–6, Pragae 875–1937 (jen do r. 1405), *Ferdinand Tadra*, Soudní akta Konsistoře pražské 1–7, Praha 1893–1901, *Ivan Hlaváček* – *Zdeňka Hledíková*, Vizitační protokol pražského arcijáhensství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382, Praha 1973. Problematice inkviziční se věnoval *Alexander Patschovsky*, Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen. Ein Prager Inquisitoren-Handbuch aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, Berlin (West) 1975) a *týž* Quellen zur böhmischen Inquisition im 14. Jahrhundert, Weimar 1979.

Specifické postavení má evidence jazykově českých listin a listů doby starší, z nichž zatím pod redakcí *Františka Beneše* a *Karla Beránka* vyšel Soupis český psaných listin a listů do roku 1526, díl I, Originály listin v šesti sešitech, Praha 1974–1980, evidující takřka 7000 jednotlivin.

Pro období po r. 1526 zaslouží zvláštní zmínky základní nedokončená edice Sněmů českých, která zahrnuje období let 1526 až 1611 v 15 svazcích, Praha 1877–1955, dále berní rula, již v letech 1949–1954 vyšla v Praze zhruba polovina (celkem 17 sv.), nyní se připravuje vydání celé edice v komprimovanější formě. Nejnověji jsou vydávány *Františkem Matějkem* v Brně moravské lánské rejstříky. Jinak je pro tuto dobu vydáno soustavněji relativně jen málo materiálu diplomatic-

kého charakteru, nejvíce v Archivu českém, pro politické a církevní poměry pak v ústředních edicích rakouských. V poslední době vznikají též edice sumarizovaných údajů některých základních pramenů k hospodářským dějinám českým i moravským: *Jiří Radimský – Miroslav Trantírek*, Tereziánský katastr moravský, Praha 1962, kolektivní edice Tereziánský katastr český 1–3, Praha 1964–1970, a nejnověji opět kolektivní edice Documenta bellum tricenale illustrantia 1–7, Pragae 1971–1980. Nicméně je to jen zlomek, a proto mají značnou důležitost různé archivní pomůcky, především průvodce po archivních fondech, které existují pro většinu fondů státních archivů i pro řadu archivů okresních a městských. Evidují je soupisy, uveřejňované příležitostně v SAPu.

Pro období 19. a 20. století jsou k dispozici především edice tematického zaměření, a to zejména pro rok 1848, ohlasy ruských revolucí, či týkající se politické a hospodářské situace za 2. světové války. Mnoho edic úředního materiálu nejnovější doby připravil zejména také Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Rovněž z literatury lze přinést jen malý výběr, i když se snahou o reprezentativnost. Pro nejstarší období to je *Zdeněk Fiala*, K počátkům listin a panovnické kanceláře v Čechách, SH 1, 1953, s. 27–45, *Zdeněk Kristen*, O nejstarší české diplomatické písemnosti. Pamětní záznam o založení a obvěnění kapituly litoměřické, Acta Univ. Palackianae Olom., Historica 2, 1961, s. 69–97. Z meziválečné literatury leccos přináší jinak sporná kniha *Václava Hrubého*, Tři studie k české diplomacii, vydal Jindřich Šebánek, Brno 1936. Z početných prací *Jindřicha Šebánka* a *Saši Duškové* je třeba uvést studie Česká listina doby přemyslovské, SAP 6–1, 1956, s. 136–211, a 6–2, 1956, s. 99–160; Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen, Archiv für Diplomatik 14, 1968, s. 302–422, a 15, 1969, s. 251–399, a pak Výbor studií k Českému diplomatáři, Brno 1981, kde je i plná bibliografie všech dalších prací těchto autorů k uvedené problematice. Z dalších nových prací je třeba upozornit na *Jana Bistříckého*, Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriften-wesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz, Archiv für Diplomatik 26, 1980, s. 135–258, a *Rostislava Nového*, Listiny pražských biskupů XI. – XIV. století, Praha 1960.

Pro období lucemburské a následující jsou především závažné stati *Václava Vojtíška* z oblasti studia městských knih (znovu byly přetištěny v jeho Výboru rozprav a studií, Praha 1953) a metodologická práce *Jiřího Pražáka*, O diplomatické metodě studia městských knih, AČ 3, 1953, s. 145–162 a 205–227. Řada statí o městské problematice a zejména o městských knihách je v SAP, nyní jsou v plnosti evidovány v Bibliografickém rejstříku vydaném *Vladimírem Růžkem* v SAP 50, 2000, jenž je důležitý i pro další relevantní informace. Diplomacii panovnické této doby věnoval za vlády Jana Lucemburského a mladého Karla pozornost *Jiří Spěváček*, době Karlově *Peter Moraw*, Grundzüge einer Kanzleigeschichte Kaiser

Karl IV., in: Zeitschrift für historische Forschung 12, 1985, s. 11–42 a době Václavově *Ivan Hlaváček*, Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376–1419, Stuttgart 1970. Jako sbírka materiálů má dosud mistry význam práce *Ferdinanda Tadry*, Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského Jana, Karla IV. a Václava IV. 1310–1420, Praha 1892. Problematice pronikání češtiny do listin věnovala pozornost *Věra Uhlířová*, Zur Problematik der tschechisch verfassten Urkunden der vorhussitischen Zeit, Archiv für Diplomatik 11–12, 1965/1966, s. 468–544 (česká verze SAP 14–1, s. 174–237). Z četných prací *Zdeňky Hledíkové* o církevní diplomatice doby předhusitské je nejdůležitější její Úřad generálních vikářů pražského arcibiskupa v době předhusitské, Praha 1971. Jejich plný soupis v autorčině bibliografii ve sborníku vydaném k jejímu životnímu jubileu *Facta probant homines*, Praha 1998. Viz i *Lenka Matušíková*, Menší kopiář archivu České koruny, SAP 41, 1991, s. 357–416. Pro panovníckou diplomatiku doby pohusitské je nejdůležitější *Josef Macek*, O listinách, listech a kanceláři Vladislava Jagellonského, SAP 2–1, 1952, s. 45–122, přihlížející i k době předchozí. K veřejnému notariátu u nás nejnověji *Ivan Hlaváček* v protokolu cit. na s. 268, ze starších je zásadní *Josef Nuhlíček*, Veřejní notáři v českých městech, zvláště v městech pražských, Praha 1940 se seznamem takřka šesti set veřejných notářů, jež lze ale různě doplnit. Srv. i *Fritz Lusček*, Notariatsurkunde und Notariat in Schlesien von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts (= Historisch-diplomatische Forschungen 5), Weimar 1940.

Rozvoj studia novověké diplomatiky české lze datovat vznikem Československé republiky, kdy se ústřední fondy starého českého státu teprve staly české vědecké veřejnosti plně přístupné. Na základě toho vznikly zejména práce *Zdeňka Kristena* (např. jeho Listy poselací a jejich registra v královské kanceláři české až do Bílé hory, ČAS 5, 1927, s. 1–109), *Václava Pešáka* (např. Protokoly české dvorské kanceláře od poloviny XVI. století do Bílé hory, Sborník Archivu ministerstva vnitra 2, 1929, s. 91–113, či později vydané Protokoly české státní rady z let 1602–1610, Praha 1952) a *Václava Letošníka* (např. Registra otevřených listů české kanceláře, ČAS 3, 1926, s. 36–63 a 4, 1926–1927, s. 49–102). Nejdůležitější je kniha *Karla Stloukala*, Česká kancelář dvorská 1599–1608, Praha 1931. Pozornosti si zaslouží též různé práce orientované zejména na správní historii, např. nejzávažnější z nich: *Václav Pešák*, Dějiny královské české komory od roku 1527, Sborník archivu ministerstva vnitra 3, 1930, ale i jiné. Po 2. světové válce tato produkce ještě zintenzivněla. Vedle prací teoretických (zejména *Zdeněk Fiala*, Diplomatika jedna nebo dvě? AČ 10, 1960, s. 1–18, s následnou diskusí) jsou to práce o jednotlivých problémech, typech materiálu či institucích a jejich produktech. Lze upozornit jen na některé: *Vladimír Vašků*, Studie o správních dějinách a písemnostech moravského královského tribunálu z let 1636–1749, Brno 1969, *říř*, Panovnícké konfirmace pro

moravské kláštery v 18. století, Brno 1981, *Miloslav Volf*, Výsledky soupisu gruntovních knih v Středočeském kraji, SAP 16–1, 1966, s. 50–127, *Lidmila Dědková*, Organizace a písemnosti regulovaného magistrátu v Litomyšli, SAP 13–2, 1963, s. 205–240, *Stanislav Polák*, Trhové knihy českých poddanských měst v I. polovině 16. století, SAP 18, 1968, s. 412–451, *Josef Hanzal*, Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih, SAP 14–1, 1964, s. 39–56, *týž*, Hospodářské patrimoniální účty předbělohorského období, SAP 16–2, 1966, s. 397–419, *Miroslav Trantírek*, Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849, in: SAP 10–2, 1960, s. 105–181, *Pavla Burdová*, Úřad desek zemských, SAP 36, 1986, s. 273–381 a *týž*, Desky zemské. Ukázky a rozbor vkladů nejstarších desek, Praha 1984. Srv. *týž*, Desky dvorské, in: SAP 47, 1997, s. 75–123. Pro Moravu je dosud platná předmluva *Františka Hrubého*, in: Moravské zemské desky z let 1348–1642, Brno 1931. Umělecky cenné desky jednotlivých svazků byly barevně vydány ve stejnojmenné publikaci v Brně 1999. Srv. i *Dalibor Janiš*, Úvahy nad počátky desk zemských na Moravě, in: Nový Mars moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali prof. dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám, Brno 1999, s. 243–250. Nejnověji srv. sborník Z pomocných věd historických X – Městská diplomatika a správa v českých zemích do druhé světové války (vyd. *Ivan Hlaváček*), Praha 1992, AUC – Phil. et hist. 1. a *Petr Kreuz*, Postavení a působnost komorního soudu v soustavě českého zemského trestního soudnictví doby předbělohorské v letech 1526–1547, Praha 2000.

V posledních letech se začala konečně rozvíjet i diplomatika období kapitalismu a socialismu, kde je potřebné uvést alespoň práce tří autorů: *Tomáše Pasáka* v úvodu k jeho edici Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945, Praha 1980, z prací *Jiřiho Šouši*, Česká zemědělská rada, její kancelář a proces vzniku jejích písemností 1873–1890, Z pomocných věd historických 4, Acta Univ. Carol. 1980, Phil. et histor. 5, s. 83–96, a *Eva Šmilauerová*, Správní vývoj a diplomatika písemností okresních národních výborů v letech 1945–1960, SAP 32, 1982, s. 43–169.

VADEMECUM

KODIKOLOGIE

Název je odvozen od latinského termínu *codex* (původně *caudex*), který vedle jiných významů označoval i několik vzájemně spojených dřevěných voskových destiček, popřípadě rukopis. *Codicillus*, v množném čísle *codicilli* jako zdrobnělina označují pak mj. dřevěné psací tabulky, list, dopis ap. Pak byl tento termín, označující původně materiál a teprve následně formu, přenesen na středověkou knihu jako takovou, která postupně nahrazovala papyrový svitek (v pozdním starověku, tj. v prvních stoletích našeho letopočtu). I když známe z doby přechodu starověku do středověku i několik kodexů papyrových, přesto jde jednoznačně o doménu pergamenu, který byl pro kodexovou formu knihy svou strukturou přímo předurčen a byl pak v Evropě obecně výlučnou paleografickou psací látkou až do začátku 13. století. Od 14. století začal být zatlačován kodexem papírovým.

Kodikologie je pomocná věda historická, která studuje rukopisy neúřední povahy, tj. literárního charakteru v nejširším slova smyslu jako hmotné produkty ve všech jejich souvislostech. Klade důraz na zjištění jejich vlastností a znaků vnitřních a vnějších a pokouší se je postihnout ve všech aspektech, tj. zejména v procesu jejich vzniku a v jejich funkci i v dalším sekundárním a často proměnlivém působení a uplatnění, aby je bylo možno zařadit v příslušných vztazích do kulturního vývoje společnosti. Ve stručnosti lze shrnout, že se kodikologie snaží zodpovědět především dvě základní otázky, totiž jak a proč a tudíž i kde rukopis vznikl. Jinými slovy řečeno jde v první řadě o „archeologii“ knihy a o zjišťování postavení literárního kodexu, který je vždy neopakovatelnou individualitou, v rámci procesu písemného fixování literárního díla.

Kodikologie, často též označovaná jako věda o rukopisech (proto též v němčině často Handschriftenkunde vedle Kodikologie, ruský kodikologija, francouzsky codicologie, anglicky codicology, polsky kodykologia, též rękopiśmiennictwo), je poměrně mladá disciplína, i když má dlouhou prehistorii, neboť studium rukopisů má velkou tradici. Jednotlivé aspekty byly dříve studovány v různých jiných souvislostech, a to zejména knihovědných (kde tvoří studium rukopisů autonomní část studia knih jako takových), paleografických (zejména pokud jde o širší materiálové zázemí) či jednotlivých oborů zabývajících se obsahem rukopisů (tedy především různých disciplín filologických, ale i historiografie, dějin umění, muzikologie, věd aj.). I když všechny tyto vazby mají svou váhu a zejména v současnosti je ražen pojem středověké knihy jako takové a výslovně je proklamována snaha po naprosté integraci rukopisů pozdně středověkých a inkunábulí, je třeba si uvědomit, že časový rozvrh kodikologie je značně širší, neboť rukopis ve smyslu rukopisné knihy přesahuje vlastně do současnosti. Celkově ovšem rukopis stále více ustupuje – a to už od 16. století – vzhledem ke knize tištěné do pozadí (a nejnověji vzhledem ke knize všelijak rozmnožované, zejména strojem; stačí připomenout značný počet netištěných – původně ovšem ručně psaných – disertací, diplomních a kandidátských prací, různých samizdatů atd., který jen u nás jde do mnoha desítek tisíc). Jejich zevrubnější vědecká analýza je ovšem až na výjimky zbytečná, protože základní otázky po genezi takové práce zodpovídají zpravidla přímo a v dostatečné míře. Ovšem i tu existují výjimky, a to zejména u různých knih ilegálního charakteru či u autografů význačných osob apod.

I když jde o marginální stanoviska, je třeba uvést, že se porůznu objevují názory, které tak jako ostatní pomocné vědy prohlašují zejména kodikologii za nefunkční a současné postupy za překonané a „přisahají“ pouze na zpřístupňování počítačové. Je třeba důrazně konstatovat, že jde o diletantský přístup, který zbavuje vědecké poznání této významné kategorie podstatných prostředků k proniknutí jejich produktů. Tím ovšem nemá být důležitost paralelního využití

počítačových možností žádným způsobem bagatelizována, naopak ve své služební roli je schopno práci učinit podstatně efektivnější a exaktnější.

V obecném měřítku přinesly mnoho materiálů a poznatků v minulém století zejména práce německých a francouzských medievistů (viz např. **Wilhelm Wattenbach** a **Léopold Delisle**, na něž navazují **Karl Löffler** zejména svou knihou *Handschriftenkunde* z roku 1929, skupina autorů významného německého díla *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* za vedení **Fritze Milkau** v 1. vydání ve 30. letech minulého století a **Georga Leyha** v 2. vydání v polovině padesátých let. Nicméně za vlastního zakladatele kodikologie bývá považován až filolog-grecista **Alain Dain** svým dílem *Les manuscrits* (1. vyd. Paris 1949, 2. tamže 1964), i když mu šlo vlastně jen o řadu úvah spíše filologického zaměření. Protože to byli zejména filologové, kteří svými metodami rozboru textu odkrývali a odkrývají souvislosti mezi jednotlivými rukopisnými texty a tím i mezi jednotlivými kodexy, dostává se kodikologie více než ostatní pomocné vědy do užšího vztahu k filologii. Nevymyká se tím ovšem ze souvislostí, daných jejím pramenným zázemím, jímž se obrací zejména ke kulturní historii. V tomto kontextu je třeba se zmínit alespoň o vynikajících mnichovských badatelích, **Ludwigu Traubem** (1861–1907), **Paulu Lehmannovi** (1884–1964) a **Bernhardu Bischoffovi** (1906–1991), a o švýcarském **Albertu Brucknerovi** (1904–1985), jejichž díla přinášejí jednak příkladné rozpravy, jednak základní korpusy z hlediska sběru a utřídění materiálu. Ze zahraničních institucí je třeba upozornit alespoň na jednu. Je to Institut de l'histoire et de recherche des textes v Paříži – Orleáns, založený v r. 1937, který je vedoucím pracovištěm oboru. Vedle toho významné postavení zaujímají i některé velké knihovny, zejména *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, *Herzog-August-Bibliothek* ve *Wolfenbüttelu*, *Nationalbibliothek* ve *Vídni*, *Bibliothèque Nationale* v Paříži a *British Library* v Londýně. Mimořádně aktivní roli v zpřístupnění rukopisného materiálu hraje německá *Deutsche For-*

schungsgemeinschaft, která dlouhodobě finančně zajišťuje katalogizaci špatně evidovaných či vůbec nezkatalogizovaných knižních fondů. Výsledkem je už mnoho desítek svazků moderně pojatých katalogů. V současnosti si přední místo v mezinárodním kontextu dobyli zejména **Otto Mazal** (Vídeň) a **Edward Potkowski** (Varšava).

Aby bylo možno obor zřetelně ohraničit, je třeba definovat pojem rukopisu, tj. *literárního rukopisu*. Ve své poslední práci František Hoffmann s Jiřím Pražákem podtrhují tři momenty, že totiž 1. zpravidla nebyl „veden“ jako úřední kniha, 2. zpravidla nebyl nebo není součástí organického fondu ve smyslu archivním a mnohdy se vyskytuje v celcích vzniklých sběrou či sběratelskou činností a 3. původní sepsání i opisy zpravidla sledovaly literární, vědecké nebo dokumentační cíle. Ovšem už stále akcentování slůvka zpravidla tu naznačuje, že definice není zcela jednoznačná a že tedy leckdy jde o materiál, který se těmto požadavkům vymyká, i když valná většina rukopisů nepochybně jednoznačného charakteru je. Tomuto vymykání je třeba rozumět tak, že u rukopisů nejen mohlo docházet k změnám jejich funkce, ale i tak, že někdy lze k určitějšímu závěru dospět až po celém namáhavém rozboru příslušného kodexu, a někdy dokonce ani potom ne. Nezřídka jde o díla, jež stojí na pomezí. Pokud tedy jde o artefakty, které stojí na rozhraní s příbuznými obory, je třeba si uvědomit, že by toto pásmo nemělo být „pásmem nikoho“, ale naopak místem styku a prolínání kodikologie zejména s diplomatikou, která se už dlouhou dobu – a se stále rostoucí intenzitou – zabývá kodexy úředního rázu, a že to byly zejména její metodické postupy, které kodikologie převzala a aplikovala. Vždyť i v pomocných vědách platí, že interdisciplinární přístup přináší efektivnější závěry a v kombinaci kodikologie s dalšími obory to platí v dvojnásobné míře. Vedle již vzpomenuých oborů lze pozorovat těsné a plodné vazby zejména s dějinami umění, dějinami věd a liturgikou.

Lze tudíž shrnout, že literární kodex je takový rukopis ve tvaru knihy nebo jejích částí (často se setkáváme jen s většími či menšími fragmenty původních rukopisů), obsahující literární díla v nejširším

slova smyslu či jejich části, vznikly pro potřeby literární praxe. Neboť i vyslovené literární díla mohou mít úřední charakter (např. některé městské kroniky či díla juristická) nebo naopak opisy původně úředních knih mohly vzniknout za neúředním účelem. A je třeba dodat, že ve středověku byl specifickou formou literárního díla i rotulus známý jinak jen z antiky, či ve středověku z diplomatiky, který byl však poměrně vzácný a máme o něm povědomost jen ze zcela omezeného počtu fragmentů a zřetelněji pak z různých vyobrazení; týkalo se to zejména minesangu či jiných recitovaných děl. Častěji se objevuje v diplomatice.

Jak už bylo naznačeno úvodem, je třeba rozlišovat celou řadu kodikologií podle jednotlivých kulturních okruhů, charakterizovaných už na první pohled písmem. V souvislosti s latinským písmem je třeba mluvit o kodikologii latinské (ve smyslu latinského písma, nikoliv latinského jazyka, i když tyto dva fenomény dlouhá staletí splývají a teprve od 12. a výrazněji 13.–14. století dostávají latinské kodexy partnery v podobě kodexů v jazycích národních). Od té doby lze – zatím více méně ještě jen pomocně – hovořit v rámci kodikologie latinské o kodikologii francouzské, německé atd. a tedy i české. Produkty určitých teritorií však bez ohledu na svůj jazyk na sebe berou, či spíše mohou brát specifické rysy, i když hranice nejsou a nemohou být pevné. Tak mohou mít k sobě blíže v rámci kodikologie „české“ latinské rukopisy místní proveniencí a rukopisy psané národním jazykem, než latinské rukopisy k stejnojjazyčným vzdálenějším teoriím. Ale i některá významná kulturní střediska (např. kláštery, univerzity) měla totiž mimořádnou vyzářovací schopnost a jejich vliv se ve větší či menší míře mohl projevat i v lokalitách vzdálených (třeba když šlo o cizí studenty na nejslavnějších univerzitách apod.). Ostatně právě v těchto otázkách je bádání prozatím ještě v počátcích, a tak jde zatím většinou spíše jen o logické konstrukce než o jednoznačné poznání.

Někteří badatelé dokonce spatřují v latinské kodikologii pouze součást vyššího celku, za nějž považují kodikologii řecko-latinskou.

Ta se však může výrazněji uplatnit jen v omezených oblastech konkrétního prolínání obou kultur na Balkáně či v jižní Itálii. Teprve s prouhloubeným studiem řečtiny za humanismu lze hovořit i o vzniku řeckých rukopisů mimo jejich rodnou půdu. Jiná je ovšem situace na křesťanském Východě, kde vedle sebe žijí, rozvíjejí se a pochopitelně i různým způsobem se ovlivňují kodikologie řecká, slovanská, latinská, arménská a další. V kodikologii latinské se objevuje cizorodý prvek, jímž je kodikologie hebrejská či na Pyrenejském poloostrově arabská, které ovšem nutně zůstávají stranou našeho zájmu.

V souvislosti s nutností postihnout aspoň v teorii možné vazby, je třeba v rámci kodikologie sledovat nejen základní otázku kde a jak vznikaly a jakou funkci rukopisy měly, nýbrž i otázky jejich penetrace (tj. putování). Zejména tu jde o obchod s nimi a o jejich další osudy jako hotových knih, tedy o dějiny středověkých knihoven a v novověku pak alespoň o vývoj rukopisných částí knihovních souborů.

Proces poznávání rukopisů u nás dlouho setrval pouze na úrovni textového využití jejich obsahu. Ve starší době ukázal vlastně jen Josef Dobrovský svou kritikou zlomku evangelia sv. Marka, psaného unciálou, hlubší možnosti, které jinak ve svých studiích o bohemikách spíše jen naznačoval. Teprve na konci 19. století se začal soustavněji evidovat kodikologický materiál v některých největších našich knihovnách a začaly se řešit elementární otázky geneze některých rukopisů, důležitých z hlediska české filologie a literatury či z aspektů uměleckohistorických. Tu zasluhují zmínky zejména **Adolf Patera** (1836–1912), **Josef Truhlář** (1840–1914), **Karel Chytil** (1857–1934), **Antonín Matějček** (1889–1950), **František M. Bartoš** (1889–1972), **Antonín Friedl** (1890–1976) a **Eugen Dostál** (1889–1934). Teprve **Václav Vojtíšek** (1883–1974) však zdůraznil v r. 1957 potřebu soustavné kodikologické práce, pro niž vytvořil předpoklady založením Komise pro soupis rukopisů. Konkrétní práci dokumentuje ročenka tohoto pracoviště, *Studie o rukopisech* (od r. 1962). Jakýmsi předchůdcem této komise byl v padesátých letech

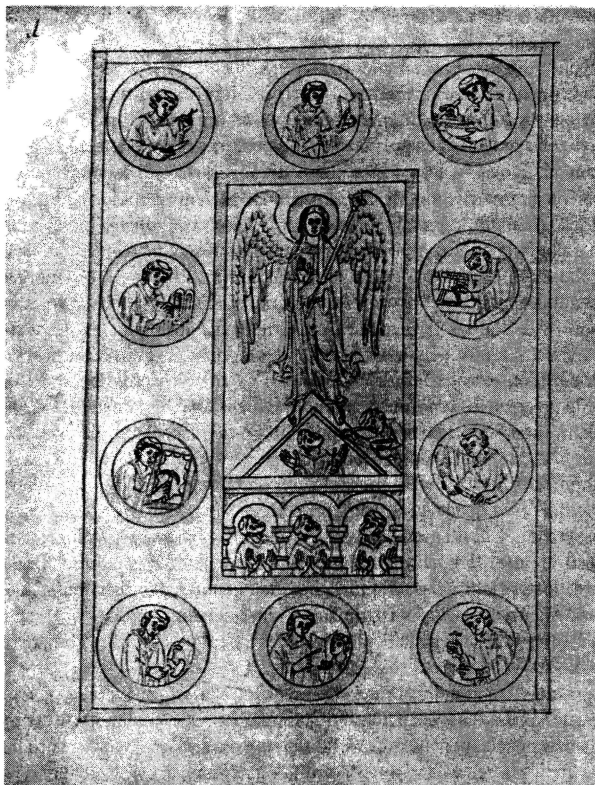
Kabinet filologické dokumentace při ČSAV, který ale v důsledku reorganizací zanikl.

Kodexy jsou v podstatě omezeny na dvě základní psací látky: pergamén a papír, neboť papyrus se uplatňuje jen v počátcích středověkého vývoje, a to velmi omezeně. Základní informace o uvedených látkách, jejichž analýza může v kodikologickém (a obdobně i diplomatickém či paleografickém) rozboru vést dále, je zde podána z rozličných důvodů ve stati o paleografii. V tomto výkladu půjde nejdříve o to, jak a kde rukopisy vznikaly, což je otázka velmi dynamická a odpovědi na ni vytvářejí velice široké spektrum možností. Neboť vývoj, který je velmi rozdílný nejen ve svých mezních bodech, ale i v průběhu menších časových období, je úzce závislý na celkovém kulturním a hospodářském stavu společnosti toho kterého teritoria. Prakticky v průběhu celého starověku nebylo opisování literárních textů vázáno na povolení (v souvislosti se stavem společnosti bylo často realizováno vzdělanými otroky), ba šlo přímo o práci řemeslnou pro trh – vedle četných opisů pro vlastní potřeby vzdělanců. V období vrcholného laického kulturního rozvoje lze pak dokonce hovořit přímo o rozvinutém nakladatelském systému a o obchodu knihami (ovšem tehdy v podobě svitků) v širokém smyslu toho slova. Ve středověku naopak existují značně různorodější, byť méně dynamické možnosti. Vedle reziduí starověkých způsobů rozmnožování literárních textů, které ovšem byly možné pouze v oblastech přímo navazujících na jádro římské říše a jen dokud nedošlo k úplnému úpadku světského vzdělání, se prosazují způsoby středověké. Ty vycházejí z omezených potřeb, a to jak se smyslu kvantitativním, tak kvalitativním. Výraznou postavou přechodného údobí byl zejména **Flavius Magnus Aurelius Cassiodor** Senator (asi 485 – asi 580), vzdělanec starého typu, který věnoval své síly zejména kritice církevních textů, ztrácejících častým opisováním (stejně to platí i o textech jiných) na své integritě. Ale jeho dílo a snaha po uchování co nejrozmanitějších textů – i klasických – nenašly důstojné pokračování, a tak opisovačská prá-

ce postupně poklesla pouze na mechanické opisování v církevním prostředí. Tam vznikala nejrůznější skriptoria, pracující zejména pro vlastní potřeby a jen sporadicky na objednávku některých ze svých představitelů či mecenášů, kteří takto získané rukopisy zpravidla darovali jiným církevním ústavům. I když povinnost opisování knih byla zakotvena v různých předpisech, zejména řádových komunit, nelze u těchto dílen počítat s nepřerušenu činností, neboť jejich aktivita do značné míry závisela na osobní zainteresovanosti jejich předních členů na této práci. Proto lze velmi zřetelně pozorovat období zvýšené aktivity, a to jak po stránce kvantity, tak kvality, kdy byla věnována pozornost i vnějšímu vypravení příslušných knih.

V raném a vrcholném středověku leželo hlavní těžiště práce ve skriptoriích benediktinských klášterů a různých hlavních katedrálních kapitul. Všechny tyto ústavy opisovaly zejména své vlastní fondy, jsou ale početné doklady o tom, že byly opisovány i knihy z předloh cizích, půjčovaných na záruku. Knihy byly i vyměňovány. Z povinnosti a liturgických potřeb vznikaly zejména knihy bohoslužebné, texty biblické a vůbec literatura teologická v nejširším slova smyslu, která tvoří valnou většinu všech rukopisů celého středověku až do 12. století (ovšem i potom si stále zachovává převahu, či alespoň velkou váhu). Rukopisy jiného obsahu, zejména opisy děl antických autorů (tato produkce je dochována takřka vesměs až v rukopisech 8.–10. století), prací právnických či filozofických a jiných vznikaly především soukromou iniciativou vzdělaných jedinců, kteří si uchovali širší rozhled a měli i obecnější zájmy. V některých případech tuto činnost podporovaly i čelné osobnosti politického života, např. Karel Veliký (+ 814), o němž se ví, že přikázal sbírat a opisovat mj. i hr-dinské epické zpěvy, skládané v národních jazycích, a dal podnět ke kritice textů liturgických.

Skladbu opisovaných děl ovšem ovlivňovala mimo jiné např. existence škol při takových institucích, neboť tehdy se zejména projevila objektivní potřeba děl školského charakteru. Vedle vlastní školské literatury mezi ně patřila jednak literatura klasická, díla

41) 10 medailónů, z doby asi krátce před polovinou 12. stol., před-

slovníkového rázu, spisy z oblasti exaktních věd (medicína, matematika atd.) a ovšem i texty filozofické a teologické podle hloubky výuky. Tato skriptoria byla různě členěna podle své velikosti. Ve větších docházelo ke specializaci různých činností, v menších naopak byly tyto činnosti porůznu spojovány až k možnosti, že šlo o práci jediného muže (s ženami se v této činnosti setkáváme jen zcela výjimečně, a to spíše ještě až ke konci středověku). V podstatě lze práci skriptoria rozdělit do tří fází. První tvoří vlastní technická příprava látek psacích a jiných psacích prostředků (inkousty, pera ap.). Složitá byla zejména příprava pergamenu od stažení kůže z příslušného zvířete (podle jeho druhu či stáří lze rozlišovat i druhy pergamenu co do síly) až po definitivní zpracování, trvajícím řadu dní, neboť bylo potřeba kůži máčet, bílit, napínat, sušit atd. Pro zvláště slavnostní knihy byly někdy celé listy předem barveny na purpurovo či na jinou barvu. Definitivní úprava se v různých oblastech odlišovala, takže se hovoří o pergamenu jižním – italském, či středoevropském, který byl na rozdíl od prvního opracován zpravidla na obou stranách stejně. Charakter jeho složení pak ovlivňoval velikost vznikající knihy i rozsah jejich složek. Jedním přeložením dvoulistu vzniká *binio*, jsou-li tři *ternio*, při čtyřech jde o *kvatern*, který je nejčastější, atd. Rekonstrukce rozsahu jednotlivých složek těchto rukopisů je důležitá z několika důvodů. Jednak nahlédneme hlouběji do zvyklostí příslušného skriptoria či aspoň geneze rukopisu, jednak lze lépe stanovit defekty v rukopisu, k nimž během doby došlo, ať přeházením fólií při vazbě či převazbě nebo ztrátou jednotlivých listů či dokonce větších částí rukopisu.

Z nejvýznamnějších raně středověkých *skriptorií*, která byla současně zpravidla i významnými iluminátorskými školami, lze uvést například alespoň některé: klášter sv. Martina v Tours ve střední Francii, klášter v Corbii v Pikardii, klášter na ostrově Reichenau na Bodamském jezeře, klášter Fulda v Hesensku, kapitolu ve Veroně v severní Itálii, biskupský klášter sv. Jimrama v Řezně, klášter Bobbio v severní Itálii a bylo by možno uvádět další střediska

v těchto zemích, ve Španělsku i v Anglii a Irsku, kde ovšem došlo po normanských vpádech záhy k stagnaci a úpadku.

Ve větších střediscích vznikalo často vedle sebe více děl, která byla leckdy i produktem více písařů, i když každý psal zpravidla své dílo z valné míry sám. Podle charakteru díla bylo dlouho opisováno podle předlohy, teprve s rozvojem studia a potřeb docházelo někdy k diktátu jednoho spisu paralelně více písařům. Aby zůstala zachována aspoň určitá čistota opisovaného textu, prováděla se zpravidla či dle potřeby i jeho kontrola, které se ujímal vedoucí skriptoria nebo jiná kvalifikovaná osoba. Pak teprve byl text podle pokynů písařových (jež ve formě stručných poznámek byly psány na volná vyhrazená místa) předán iluminátorovi. Ten pracoval leckdy též na základě různých předloh, které mívaly i formu vzorníků. Malíři často neměli pevné postavení na jednom místě, nýbrž za svou prací putovali. Tak docházelo k míšení a prolínání stylů různých malířských škol, což neodpovídalo vždy vlivům ryze písařským, i když někdy mohla osoba písařova a iluminátorova i splývat. Pro omezené časové možnosti (souviselo to jak s využíváním denního světla, tak s účastí na četných bohoslužebných úkonech, i když právě písaři od nich mohli být vzhledem k závažnosti vykonávané práce osvobožováni) vznikaly rukopisy poměrně dlouhou dobu. Jestliže při kaligrafických rukopisech trvalo napsání jedné stránky i celý den, je pochopitelné, že jediný kodex vznikal nejen týdny, ale často měsíce, ba roky. S tím pak souvisí i cena takových děl (i když se nebere v úvahu např. zlato užívané k výzdobě rukopisů, či drahokamy použité k výzdobě vazby atd.), která dosahovala vysokých částek (vždyť ještě ze začátku vlády Václava IV. je zpráva o tom, že jinak bezvýznamný farní kostel v Novém Strašecí ve středních Čechách měl získat prodejem několika krav prostředky k opatření jedné liturgické knihy – viatiku).

Tento stav trval v podstatě až do vrcholného středověku, v oblastech méně pokročilých místy až do 14. a začátku 15. století. K prvnímu výraznému průlomů do těchto zvyklostí došlo v souvislosti

42) Středověký písař ve své dílně. Žánrová scénka z pol. 12. stol.

s rozvojem univerzit v Itálii, Francii a Anglii od sklonku 12. či počátku 13. století. Značná potřeba většího počtu stejných textů mohla být řešena toliko dvěma způsoby, totiž vlastní opisovačskou prací těch, kteří knihy potřebovali, nebo zavedením řemeslné výroby či práce na objednávku. I když i řemeslná práce laického živlu mohla přinášet a také přinášela díla vysoké umělecké kvality (stačí tu vzpomenout různých reprezentativních modlitebních knih velkých světských feudálů či prací velkých ateliérů zakládaných pro ukojení bibliofilských tužeb takových osobností, jako byli Václav IV., francouzský král Karel V. či uherský Matyáš Korvín), většinou šlo o díla běžného studijního charakteru a tím také o texty psané zběžnějším písmem, které vznikaly rychleji, než tomu bylo dosud. A aby se opisovačský cyklus ještě více zrychlil, vznikla na univerzitě v Bologni instituce tzv. stacionářů, kteří půjčovali za úplatu jednotlivé složky textově ověřených exemplářů potřebných děl (tzv. *exemplaria*), tzv. *pecie* a tak urychlovali jejich rozmnožování. Při vracení předloh nadto pak příslušný opis ještě kontrolovali a na potvrzení toho opatřovali příslušnými klauzulemi. Tak vznikají na základě tzv. *pecií*, což jsou původní složky, sloužící za předlohu, tzv. *apopecie* obsahující jejich text, které měly ve skutečnosti už jiný rozměr.

Od sklonku 12. století dochází také k *obnově pravidelného obchodu knihami*. Ten totiž po velkém rozkvětu v době antiky počátkem středověku prakticky téměř ustal nebo se omezil na přfležitostné smlouvy na výrobu jednotlivých knih, jejichž cena byla předem dohodnuta. Častější byla výměna jednotlivých knih mezi zainteresovanými ústavy. Teprve koncem středověku se setkáváme opět s institucí knihkupců, nejdřív spojenou také s funkcí vlastního výrobce, což je možno sledovat do značné míry ještě i v počátcích knihtisku. Při pravidelném obchodu knihami lze pozorovat i jistou monopolizaci určitých jejich druhů. Tak severoitalské univerzity, zejména Bologna, jsou nejvýraznějším producentem právnických knih, prostředí pařížské univerzity knih teologických, Praha a Čechy vůbec se staly v době husitské v důsledku uvolnění velkého množství knih

z knihoven rušených klášterů rozsáhlým trhem laciné literatury, zejména opět teologické atd. Ve středověku se až na výjimky nerespektovala kvalita staré knihy, naopak. Pokud se takové rukopisy nedochovávaly z pietních důvodů, což bylo velmi řídké, byly často přímo záměrně likvidovány, jejich listů bylo užíváno pro obaly užitkových knih současnosti, jako zpevnění vazeb ap. V neposlední řadě vznikaly také (hlavně v raném středověku) tzv. palimpsesty, tj. rukopisy, které byly napsány už na jednou popsané listy, jejichž původní text byl mechanickou cestou odstraněn.

Zatímco pro kaligrafické rukopisy zůstává *pergamén* výlučným či aspoň podstatně převažujícím materiálem, pro užitkovou knihu se stále častěji začal používat papír, který si cestu do Evropy razil namáhavě a dlouhou dobu z Číny a prostřednictvím Arabů se dostal nejdříve na Sicílii a do Španělska (nejstarším známým dokladem je písemnost Rogera I. z r. 1090). Po nesmělých počátcích ve 12. století dochází k prvnímu rozmachu jeho užívání od následujícího století. Po Španělsku nejdříve v Itálii a ve Francii, pak i jinde. U nás je první doklad z roku 1310 (je to nejstarší městská kniha Starého Města pražského), knihy literární povahy následují krátce poté. Jde tu zřejmě vesměs o papír importovaný. Existenci českých papíren tehdy nelze považovat za zcela nepravděpodobnou, neboť zmínky o nich údajně ze 14. století jsou kontroverzní. A tak nejstarší doklad je až k r. 1499, kdy se mluví o tom, že má být zřízena papírna na Zbraslavi, v r. 1505 už nepochybně funguje papírna v Trutnově, o několik let později ve Frýdlantu, v r. 1524 na Starém Městě pražském a pak jich rychle přibývá.

Papír byl zhotovován zejména ze lněných a bavlněných hadrů, k nimž se teprve později připojily jiné, náhradní suroviny. Nejméně od poloviny 13. století byly rysy (= složky) papíru zpravidla označovány filigránem, tj. značkou, která byla vlastní příslušné výrobně a která se i při zachování základního motivu měnila, protože ji pro opotřebenost bylo nutno vyměňovat. Proto se také stává důležitým vodítkem při určování stáří papíru a tím i termínu post quem textu.

Ten byl totiž většinou psán poměrně záhy, zpravidla v horizontu měsíců, výjimečně několika málo let po zhotovení papíru. Ačkoliv byla výroba papíru proti pergamenu levnější, byl papír stále drahý a na delší skladování se nekupoval.

Je ale třeba vrátit se k procesu vzniku středověké knihy. Vstupem laického písaře do tohoto procesu neztratilo církevní prostředí svou váhu. Došlo jen k posunu či přesunu činnosti. Staré kláštery, které dotud nesly hlavní tíhu práce, ustupují do pozadí a do čela se dostávají řády nové, které si pěstování knižní kultury daly do programu jako jednu ze základních činností. Byli to zejména kartuziáni, kteří opisovačské činnosti dokonce přizpůsobili strukturu svých konventních budov, ale také augustiniáni – kanovníci (ti zejména u nás). V českém vývoji mělo ve starší době význam zejména písařské středisko při olomoucké kapitule za pontifikátu Jindřicha Zdíka (1126–1150), spojené úzkou vazbou s klášteřem strahovským, založeným za Zdikovy aktivní spoluúčasti po roce 1140, ve 13. století prostředí pražských minoritů či později svatojiřských benediktinek na Pražském hradě, ve 14. století skriptorium významného bibliofila a protohumanisty, olomouckého biskupa Jana ze Středy (+ 1380) atd.

Knihy se skládaly z jednotlivých složek, které byly teprve po napsání základního textu (či textů) vázány do vazeb buď pevných prkénkových nebo do měkkých vazeb kožených. Vazby pak byly všelijak zdobený. Jejich umělecko-historická analýza se však vymyká kodikologickému bádání, i když z jejích výsledků můžeme těžit, zejména pokud jde o zjišťování proveniencie vazeb. Ty jsou ovšem velmi často úplně novověké nebo alespoň ve své dnešní podobě podstatně mladší, takže je tu třeba v závěrech značné opatrnosti.

Pokud jde o skladbu obsahu, rozeznáváme knihy obsahující jediný text a knihy, které přinášely textů více. Jediný text obsahuje jen omezený počet knih, a to většinou v těch případech, jde-li o větší literární celky (vedle bible a liturgických knih rozsáhlejší díla právníká, některé teologické sumy ap.), které někdy mohly být i více-svazkové. Většina rukopisů však jsou sborníky (v německé literatuře

označovány jako *Sammelhandschriften*), kdy se vedle sebe objevují díla s jednotící myšlenkou, ať už šlo o texty příbuzného charakteru, díla jednoho autora či autorského okruhu, nebo o práce bez viditelné souvislosti, ale přesto společné proveniencce. Vedle těchto děl sice sborníkových, nicméně do značné míry homogenního rázu, se lze často, zejména od konce středověku, setkat s konvoluty textů nejen rozličného charakteru, ale i odlišného stáří a vzniku, ba někdy dokonce i formátu, které vznikly zcela náhodně a neorganicky. Takové knihy je pak třeba analyzovat podle jejich jednotlivých částí.

Pro pochopení struktury středověkého rukopisu je třeba si uvědomit několik skutečností. Aby bylo možné s rukopisem pracovat, je třeba, aby v něm obsažené spisy a údaje vůbec byly přesně citovatelné. Jinými slovy je nutno, aby jeho jednotlivé listy byly zřetelně označeny. To se děje foliováním, zatímco dnes běžné stránkování (*paginace*) se užívá podstatně méně často. Při foliování je ovšem třeba rozlišit přední a zadní stranu listu, což se činí indexovým označením ^r nebo ^v (čili *recto* = přední, *verso* = zadní), dříve často též ^a a ^b nebo jen označením *fol.* a pro zadní stranu apostrofem (') Dnes se jediné přijímá označení první, tedy s indexy ^r a ^v. Indexy ^a a ^b ev. ^c označují případné dvou a víceloupcové texty na jedné stránce. Dvoustrana rozevřeně knihy, kdy v levé části je reverzní strana předchozího a v pravé averzní strana následujícího folia se označuje jako *apertura* (*aperire* = otevřít). Moderní foliace je nutná i z toho důvodu, že rukopisy původně měly jen nezřetelná a nedůsledná označení tohoto druhu. Bylo to zejména označování jednotlivých složek písmeny abecedy či římskými číslicemi (zřídka vypsány slovy) a jen občas doplněnými určitějšími údaji pro folia, neboť jim byla přiznávána toliko pomocná funkce při rovnání složek, a proto při vazbě vzaly často za své. Vedle kustody, což je název pro označení složek, se objevují leckdy i tzv. reklamanty. To jsou slova nebo někdy jen slabiky, která na konci listů či složek opakují pod koncem poslední řádky začátek textu následující strany, aby tak byla usnadněna kontrola a řazení před vazbou.

Dále je třeba zejména vědět, že neexistovalo naše *pojetí autorství* ani *literární práce*. Až na výjimky dlouho nikoho nezajímalo, kdo je autorem příslušného díla, hlavně když bylo čtenáři k užítku. A lecterý autor přejímal bez rozpaků do své práce celé pasáže z předchozích děl autorit, aniž vždy cítil potřebu to přesně vyznačit a aniž mu to někdo z tehdejších čtenářů měl za zlé. Z toho také plyne, že vlastně dlouho ani neexistoval přesný název mnoha děl či že všelijak kolísal, a tak je často velmi těžké konkrétní dílo určit, tím spíš, že může být dochováno v rozličných redakcích. Proto je často třeba postupovat specifickým způsobem, totiž určit spis na základě jeho vlastního textového začátku (tzv. *incipit*) a pro jistotu současně i závěru (tzv. *explicit*), neboť nezřídka odlišná díla mohou mít stejný začátek. Proto je potřeba, aby incipity byly koncipovány dostatečně široce. Srovnáním více textů jednoho díla s různě širokou škálou autorských informací se pak může dojít k identifikaci díla. Rukopisy však neobsahují jen vlastní literární díla, nýbrž mohou mít ještě další různé poznámky. Jsou to zejména tzv. kolofóny, totiž bližší písařovy informace o genezi příslušného konkrétního rukopisu, resp. jeho části, a to zejména jeho jméno, místo a čas napsání, popřípadě zmínky o předlohách a různé sentence zdůrazňující namáhavost a užitečnost písařské práce. Protože se ale vyskytují sporadicky, má každá informace tohoto druhu velký význam. Při vyhodnocování datačních formulí také vznikají problémy, neboť ty se mohou vztahovat nejen k rukopisům, v nichž se objevují, ale mohou být převzaty i z jejich bezprostředních či zprostředkovaných předloh, nebo může jít o datum, týkající se vzniku samotného literárního díla. Jinými slovy může jít o data leckdy vzdálená desetiletí či staletí od vzniku rukopisu, v němž se objevují. Diferencovat tyto údaje lze jen komplexním rozbořením stavby záznamu a srovnáním paleografickým a kodikologicko-literárním. Pro všechny tyto práce je ovšem třeba použít maximálního množství srovnatelných údajů a proto je nutno znát základní evidenční pomůcky, kterých zejména v posledních letech výrazně přibývá. Jsou to především *katology dnešních rukopis-*

ných sbírek, které v rozmanité šíři podávají analýzu popisovaných rukopisů a různé specializované soupisy rukopisů podle jejich obsahu (hudební, právnické, lékařské, podle typů komentářů k autorům atd.), stáří (rukopisy do r. 800 svou evidenci už mají, soupis rukopisů 9. století připravovaný Bernhardem Bischoffem zůstal po jeho smrti torzem, neboť vyšel pouze jeden svazek), proveniencie (jde zejména o pokusy o rekonstrukci činnosti určitých skriptorií aj.) či podle jiných aspektů, jako je písmo, rukopisy humanistické, rukopisy datované, nesoucí jméno písaře atd. a to bez ohledu na jejich dnešní uložení.

Zvláštní pozornost si při studiu rukopisů zaslouží *předsádky* a *přideštiny*. Předsádky jsou samostatné listy vevázané před první a za poslední list vlastního rukopisu (i když nejsou nezbytné), přideštiny pak prostory na vnitřních stranách desek. Jsou důležité či mohou být důležité z několika důvodů. Tak zejména mohou přinášet údaje o původu rukopisu, vlastnické poznámky svědčící o starých vlastnících, zaznamenávají popřípadě cenu knihy, obsahují staré informace o obsahu knihy podle znalostí doby, kdy bylo knihy aktivně užíváno, ap. Vedle informací o vlastním kodexu se tu lze shledat i s různými poznámkami historického charakteru. Všechny tyto údaje ovšem mohou být i ve vlastním rukopisu, je to však případ méně častý. K přelepení dřevěných desek vazby se někdy užilo jiných starších textů (často jednostranně popsaných listin či listů), které mohou obsahovat historicky významné informace atd. Pozornost je třeba věnovat – jak už ostatně bylo naznačeno – i přebalům knih (takovým způsobem je např. náhodně dochován zlomek jednoho inkvizičního protokolu z jižních Čech z třicátých let 14. století) i případným proužkům ve výztuži hřbetů a složek (tak se podařilo nalézt některé z jazykově nejstarších českých legendistických textů z počátku 14. stol.). Případné signatury, které se ovšem mohou najít i na hřbetech knih či ořízkách, kde jsou napsány někdy i tituly knih, protože ty se často uchovávaly vleze – pomáhají rovněž k rekonstrukci starých poměrů.

Rukopisy byly často i *glosovány*, a to jednak poznámkami meziřádkového rázu (tzv. interlineární glosy), jednak po stranách (glosy marginální). Takové poznámky svědčí o frekvenci užívání rukopisu a v řadě případů mají i značný význam filologický, protože leckdy jde u starších latinských textů o jazykové ekvivalenty v národní řeči, které patří zpravidla k nejstarším písemným fixacím slov toho kterého jazyka. Je ovšem třeba opatrnosti, protože někdy je počet původních glos rozmnožován novověkými falzátory, kteří se na cestě za „obohacením“ historických a filologických dokladů o národní minulosti nezastavili před ničím. V našem prostředí je to opět nechalně známá činnost jinak zasloužilého Václava Hanky (1791–1861), který zanechal své stopy zejména v několika rukopisech knihovny Národního muzea v Praze, kde byl dlouhá léta knihovníkem, (jde především o slovník *Mater verborum* z 13. stol.). A tím se ovšem dostáváme k otázce sledování funkce jednotlivých rukopisů, která byla rozmanitá a měla řadu specifických rysů.

Funkce rukopisu nebyla nutně dána jednou provždy – mohla se měnit podle toho, jak se měnila užítost kodexu pro jeho majitele, ale zejména když docházelo ke změně v držbě knihy. Rozeznáváme proto u rukopisů funkci primární a funkci či více funkcí sekundárních. Je třeba mít ovšem na paměti, že jednoznačné stanovení těchto funkcí je leckdy složité a někdy takřka nemožné, nicméně je třeba se o to pokoušet, protože jen co největší výchozí základna umožní stanovit další, hlubší kritéria pro jejich postižení (tu je v poslední době pozoruhodný zejména pokus o zjišťování funkce jednotlivých rukopisů tzv. Dalimilovy kroniky).

Prvotní funkci rukopisu lze stanovit jen komplexním rozбором vnější úpravy včetně vazby (je-li původní), písma, velikosti, svědectví o používání a vnitřních znaků, tj. vlastního obsahu. Od rukopisů kaligrafických, slavnostního rázu, určených především k účelům liturgickým nebo reprezentativním, lze sledovat celou škálu možností až k rukopisům ryze užitkovým, kde šlo pouze o postižení obsahu příslušných děl a kdy vzhledu odpovídá i velmi zběžné kurzívní pís-

mo. V podstatě lze tedy rozlišovat čtyři základní skupiny rukopisů, které je možno ještě dále dělit a jejichž vzájemný poměr se v průběhu dob modifikuje. Protože není možno se zabývat dynamickými a vývojovými detaily, je třeba tyto skupiny alespoň naznačit a stručně charakterizovat.

První skupinu tvoří rukopisy k účelům liturgickým, které jsou relativně homogenním útvarům, i když jsou pochopitelně také dost výrazně diferencovány, a to jak druhově, tak vzhledem k hospodářským možnostem objednavatele či dárců. Některé pak spojují ryze liturgickou funkci s funkcí evidenční, pomůcky ať v bezprostředních souvislostech liturgických (kalendária a zejména nekrologia, tj. seznamy zemřelých osob, na něž mělo být během liturgického roku z nějakých důvodů vzpomínáno), či hospodářských (záznamy hospodářské evidence zejména na přídešních rukopisů především malých a nevýznamných kostelů apod.).

Druhou skupinu tvoří rukopisy k účelům studijním bez ohledu na to, zda jde o vědy exaktní, filozofii, teologii atd. Je možno je dále dělit podle jejich geneze, tj. zda vznikly jako interní pomůcka studijní pro vlastní potřebu toho, kdo ji napsal (a tedy jde o produkt bez vnějšího impulsu pro individuální potřebu), či zda vznikly nezávisle na svých prvních uživatelích a byly tedy produktem obecných představ o potřebnosti určitých tematických žánrů. Jsou ovšem i různé mezistupně, zejména když rukopisy tohoto zaměření vznikaly na přímou objednávku. Vést nějakou určitou hranici mezi jejich jednotlivými kategoriemi je ovšem velmi těžké, zejména při dosavadní neurčitosti a nepropracovanosti badatelských postupů, jejichž prohloubení je zejména otázkou času. Rozlišovat je také třeba mezi pomůckami pro různé druhy škol a školské výuky.

Třetí skupinu tvoří rukopisy k účelům nestudijním, tedy takové, které vznikly pouze jako zábavná a vzdělavatelská četba, bez konkrétního odborného cíle. Zde je třeba sledovat zejména potenciální odlišnost rukopisů latinských proti těm, které byly psány národními jazyky. Zejména u rukopisů v národních jazycích přichází častěji

v úvahu možnost, že byly spíše než pro jednoho člověka určeny pro hlasité předčítání užšímu či širšímu okruhu osob, které samy neuměly číst, i když samozřejmě jsou i takové případy – byť řidší – kdy osoba znala latinu, ale neuměla číst. Stejně tak bylo možné, aby i latinský text byl přímo převáděn do jazyka národního.

Specifickou skupinou jsou rukopisy reprezentačního a bibliofilského charakteru, které jednak vyjadřují vztah předních představitelů jak světské, tak církevní feudality ke krásné knize, jednak jsou projevem vzrostlé potřeby reprezentace. Protože předmětem „krásné knihy“ mohly být prakticky všechny tematické okruhy, je pochopitelné, že tato skupina překrývá všechny ostatní, těžíc ve všech, nicméně zdaleka je nevyčerpává. Snad jen v oblasti studijních pomůcek pro vlastní potřebu těžko shledáváme výraznější doklady.

Tato hlediska je ovšem nevyhnutelně nutno kombinovat na základě výsledků vlastního rozboru konkrétních vnějších a vnitřních znaků jednotlivých kodexů. Tak se může prohloubit pohled na jednotlivé rukopisy i jejich skupiny a dojde se i k hlubší diferenciaci uvnitř nich. Závažnou roli hraje u rukopisů psaných na objednávku i postavení objednatele, kde je třeba rozlišovat zejména mezi různými skupinami „průměrných“ osob.

Významný je rovněž *formát knih*, i když jej nelze mechanicky ztotožňovat s výše zmíněnou funkcí rukopisů. Sahá od rukopisů malých formátů (16°) až k tzv. obřím biblím (níže zmíněný Codex gigas je tu výjimkou, která potvrzuje pravidlo). Prakticky všechny základní velikosti mohly být použity pro všechny výše uvedené kategorie. Zejména pak některé liturgické rukopisy určené k soukromé zbožnosti předních hodnostářů světských (zejména pak žen) i duchovních, byly bohatě a kvalitně zdobený. V knihovnách studijního typu byly pak na pultech vystavované knihy opatřovány řetězem, za nějž k nim byly přivazovány (u nás je ve výjimečné úplnosti v Jáchymově dochována celá knihovna tzv. *libri catenati*, která patřila tamní gymnaziální knihovně; jde sice už převážně o knihy tištěné, nicméně se tak dalo zcela v středověkém duchu).

Specifickým druhem knih byly posléze cestovní příruční knihy, zejména liturgické, které byly proti nepohodě (protože je putující nosili zavěšené u pasu) opatřeny ochranným kapsovitým koženým obalem (tzv. Beutelbücher).

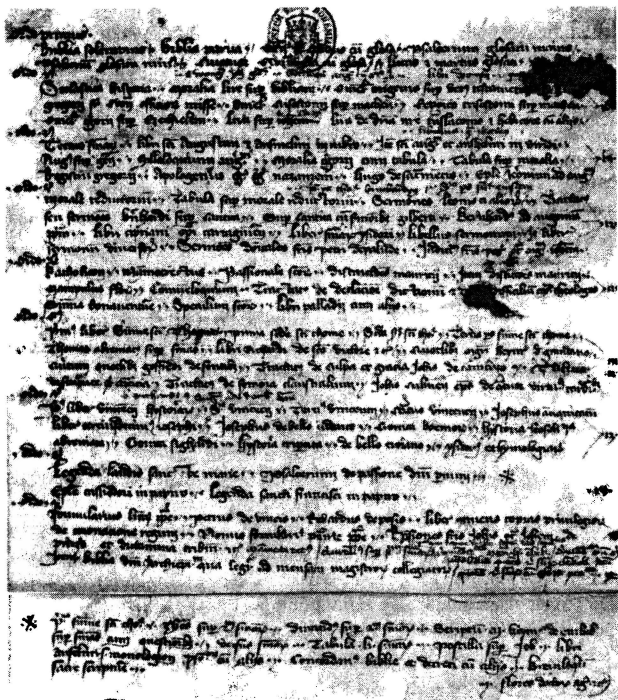
Pokud jde o druhotnou funkci (považujeme za ni uplatnění kodexu v době jeho živého působení v jiném prostředí, než v jakém ho bylo užíváno původně), stačí jen konstatovat, že ji lze sledovat zřetelněji vlastně jen u kodexů patřících soukromým osobám, po jejichž smrti nebo někdy i během života tyto knihy měnily své držitele. U knih od počátku institucionálních naopak ke změně funkce zpravidla nedocházelo, leda při přechodu knihy do jiného prostředí, což bylo poměrně řídké. Tato druhotná funkce někdy mohla být totožná s primární, jindy se od ní odlišovala podle toho, zda další držitel byl stejného postavení jako původní majitel, či nikoliv. Šel-li kodex z ruky do ruky, měnila se i jeho funkce, až zapadl do souboru institucionálního, kdy základní funkce mohla být stimulována řadou subjektivních vztahů, které k němu mohly mít jednotlivé osoby, působící v rámci této instituce. Tím se posléze dostáváme k poslední výrazné otázce, totiž k tomu, do jaké míry patří do kodikologie otázka dějin a analýzy celků, v nichž se rukopisné kodexy shromáždily a jejichž prostředím prošly až do doby současné. Jinými slovy jde o to, jak v této souvislosti traktovat dějiny knihoven.

Ty ovšem tvoří samostatnou odbornou disciplínu, nicméně v jistých aspektech své historie jsou nutnou součástí kodikologie, zejména pak pokud jde o středověkou historii *rukopisných knihoven*. Jejich pochopení totiž umožňuje zpětně postihnout řadu otázek bezprostředně kodikologických v souvislosti s funkcí kodexů, jejich genezí, rozšířením i migrací.

Raný středověk neznal už světské knihovny veřejného charakteru, jako tomu bylo ve velkém rozsahu v antice. Začínaly se objevovat jen poměrně malé knihovny při různých institucích církevních. Část rukopisů – totiž převážná část kodexů liturgických – pak ke knihovnám vůbec počítána ani přičleňována nebyla, protože patřila

k zařzení kostela a jeho pokladu. Z toho, co už bylo řečeno, víme, že knihovny byly nejdřív zpravidla odkázány na produkci vlastních skriptorií, popřípadě písařských středisek jiných institucí, které k nim měly bližší vztah. Přes všechna kvantitativní omezení však produkce rukopisů byla poměrně značná; pokud jde o kodexy do doby kolem r. 800, je jich ještě dnes alespoň fragmentárně přímo doloženo na 1800, pro 9. století pak jejich počet radikálně vzrostl. Dnes díky soustavné evidenční činnosti B. Bischoffa víme už pro toto století o více než 7000 svazcích. V následujících dvou stoletích počet příliš neroste, od 12. století však došlo k vzrůstu téměř geometrickému, což platí tím více o středověku pozdním, kdy lze celkově hovořit o produkci řádově ve statisících. A to si stále musíme být vědomi faktu neobyčejného množství deperdit, jak to stále nejlépe naznačují středověké soupisy knih v různých knihovnách, evidující často stovky svazků, později (ale mimořádně už i dříve) i tisíce, z nichž jsou leckdy dochovány jen nepatrné zlomky. Například významný karolínský klášter Fulda, založený v roce 744, měl už za pouhých 150 let ve svém majetku nejméně na 1000 svazků knih provenience ostrovní (byl založen irskými misionáři), ale i italské a další knihy, zejména vlastní produkce. Jeho knihovna přerostla výrazně průměr, neboť obsahovala hojné texty římských klasiků i děl starohornoněmeckých. Tato knihovna pak v dalších staletích průměrnou až podprůměrnou úroveň svého konventu upadá a ožívá až zájmem cizinců v 15. a 16. století. Za třicetileté války zaniká úplně a dnes je z ní známo jen na 50 svazků, tedy méně než 5 % původního stavu. I když některé knihovny jsou na tom lépe – některé jsou výjimečně dokonce dochovány neporušené, dopadly jiné naopak ještě hůře, neboť z nich neznáme ani konkrétní svazky, ani žádný seznam.

K církevním knihovnám institucionálním se ve starším středověku připojují jen nemnohé knihovny jednotlivců – i světských. Novou kvalitou jsou pak od počátku 13. století knihovny spojené s univerzitami, zejména s jednotlivými kolejemi, a pak soukromé knihovny početnějších jednotlivců církevních a od 14. století výraz-

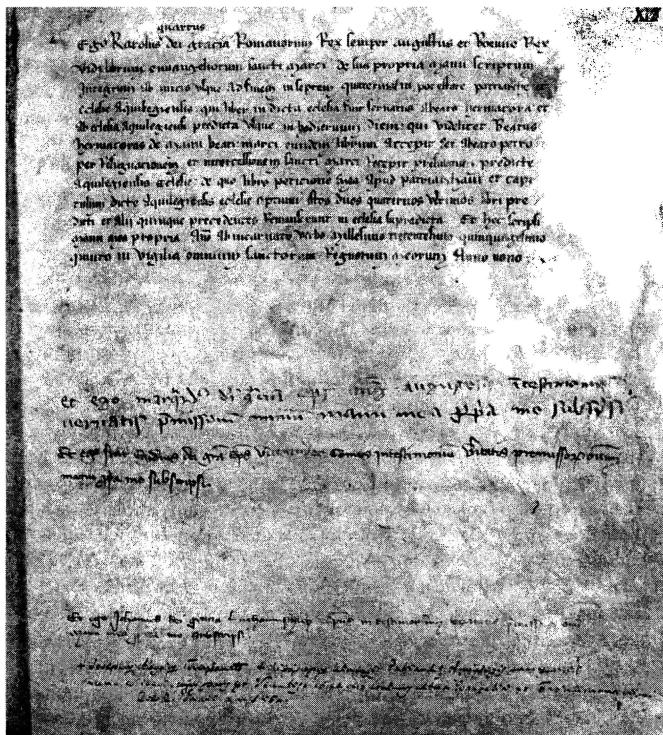

43) Přední strana soupisu knih Karlovy koleje pražské univerzity z doby kolem r. 1370

něji i světských. Knihovny předních feudálů se posléze stávají základem pozdějších knihoven veřejných a ústředních, jinde splývají už od počátku (královská knihovna francouzská je základem pozdější Bibliothèque Nationale, papežské knihovny, knihovny vatikánské aj.). Podle stáří a charakteru obsahují tyto knihovny v menší či větší míře vlastní produkty či produkty řemeslné činnosti církevní, ale postupně stále narůstající světské a to buď na základě vlastní objednávky či koupi dle nabídky. Významnými akvizicemi byly ovšem už od počátků také dary, někdy i významné, soukromých osob.

Důležitým fenoménem – i kodikologickým – je také četnost jednotlivých textů, a to nejen absolutně, nýbrž i ve vztahu k době, jež dosvědčuje oblíbenost určitých témat, i k rozličným prostředím. Jsou ovšem texty, které se rozšířily takřkajíc absolutně, v obou směrech, a jež jdou třeba ještě dnes do mnoha set exemplářů (nejen bible a liturgické texty, které v některých dobách tvoří až skoro polovinu všeho dochovaného materiálu, ale i spisy některých církevních otců, např. sv. Augustina doložené v čtyřmístných číslech), jiné jsou naopak doloženy méně často, někdy jen v jediných exemplářích vyhraněných prostředí. Až na výjimky nejsou středověká (a tím méně antická) díla dochována v původních originálních textech, nýbrž v opisech, více či méně porušených, u nichž filologická kritika zkoumá genetické souvislosti, přičemž se dle možnosti rekonstruuji i nedochované mezičlánky.

Převraty politické, vojenské, církevní, hospodářské a kulturní vůbec způsobily od počátků reformace až do současnosti v kontinuitních dějinách knihoven velké změny. Valná část kodexů změnila často i několikrát místo svého uložení; zatímco většina aspoň zhruba naznačuje cesty, kterými se jednotlivé kodexy či jejich celé soubory ubíraly, leckdy se to nedá zjistit vůbec, ba kodex o své prvotní či aspoň staré přináležitosti nevyovídá nic. To samozřejmě oslabuje nejen jeho vypovídací schopnost jako takovou, ale i hodnocení jeho ob-

44) Vlastnoruční prohlášení Karla IV. a jiných významných členů jeho doprovodu o zisku tzv. fragmentu autografu evangelia sv. Marka

sahu. Zde zbývá kodikologii vlastně učinit takřka vše. Důležitým nástrojem práce se tu proto stávají katalogy rukopisů, které (až na zanedbatelné starší výjimky) od 19. století počínaje zpřístupňují jednotlivé soubory rukopisů, chovaných ve veřejných knihovnách. Ty totiž dnes ochraňují už takřka veškeré rukopisné bohatství minulosti, i když v soukromých rukách – zejména sběratelů amerických – je stále ještě dost důležitých jednotlivin. Tyto katalogy jsou různé kvality a někdy podávají jen rámcové informace, i když dnes se už samozřejmě soustavně přihlíží ke struktuře a provenienci rukopisu. Ale stále ještě není zkatalogizováno vše potřebné a mnoho je zkatalogizováno jen velmi rámcově, např. pro české poměry se to týká dvou i obecně velmi důležitých knihoven – Národní knihovny ve Vídni a Státní knihovny v Mnichově.

Historie české knižní kultury začíná texty latinskými i staroslovenskými v pokročilém 9. století. Její rozmach byl zabrzděn rozpadem Velké Moravy. V Čechách se pak začalo prakticky znovu a na skromnějším základě importy z Bavor, zejména z Řezna, či ze Saska. Nejstarší kodex bohemikálního rázu a snad už i domácího původu je tzv. *Wolfenbüttelský kodex* Gumpoldovy legendy asi z doby kolem r. 1000. Tehdy vznikají i první kláštery, které potřebovaly i jiné knihy než jen ryze liturgického obsahu: Břevnov v r. 993, Ostrov v r. 999, Sázava r. 1032 atd., vedle nich pak i kostely kapitulní. Zatímco z celého 11. století je stále známo jen několik kusů domácí provenience (snad tu – i když pod velkým vlivem zahraničních iluminátorských škol – vznikla v 80. letech skupina rukopisů kolem Korunovačnického evangelistáře krále Vratislava), ve 12. století se výrazně prosadila písařská dílna olomoucké kapituly za biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150) a pak i další církevní ústavy jako premonstrátský Strahov, cisterciácké Plasy a Pomuk, ale i jiné. Protože rostl i počet konzumentů, lze přes nedostatek dokladů počítat už se stovkami rukopisů, které ve 13. století přerůstají v tisíce, ve 14. a 15. pak jdou do desítek tisíc. Ve 13. století přibývají k dosavadním ústavům desítky dalších církevních institucí, svázaných zejména s měst-

ským prostředím, a přibývá i literatura školská. Leckdy mohlo vzniknout i zcela mimořádné dílo v prostředí jinak průměrném či dokonce podprůměrném. To je například možno dokumentovat na zapadlém benediktinském klášteře v Podlažicích, kde v 1. polovině 13. století vznikl jeden z divů středověké knižní kultury, *Codex gigas* (či *Gigas librorum*), jeden z největších (ne-li vůbec největší) rukopisů světa (zhruba 900 x 500 mm), obsahující celou knihovnu zdánlivě heterogenních textů. Ve 14. století byla hlavním stimulem rozvoje univerzita. Ke starým církevním institucím – s výjimkou kapitulních knihoven pražské (která měla v r. 1354 187, k r. 1386 pak už skoro 280 svazků) a olomoucké (k r. 1413 na 170 svazků) – které byly většinou v úpadku, přistupují nové kláštery kartuziánské a augustiniánské. V rámci univerzity měla nejvíc knih kolej Karlova (krátce po r. 1370 už přes 200 svazků), pak k ní přistupují i další koleje a objevují se i knihovny soukromé. Z nich je nejvýznamnější soubor Jana ze Středy (+ 1380), známý jen ze soupisu, a pak ovšem velkolepá knihovna Václava IV. (1361–1419), dochovaná jen v impozantním torzu. V té době působí v Praze a snad i jinde v Čechách řada katedrálů, což byli řemeslní opisovači knih pracující na zakázku, a Praha se stává i význačným vývozcem knih do zahraničí. Za husitství dochází k podstatnému zlidovění knižní kultury. Vedle velkých knihoven institucionálních se objevují už i knihovny měšťanské, obsahují převážně knihy jazykově české a utrakvistické. Z knihoven pozdní rukopisné kultury pak vynikají dva humanistické celky: Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic (+ 1510) a Jana Hodějovského z Hodějova (+ 1566).

Rukopisné soubory pak prošly těžkou dobou. Jednak nepochopení (i pražští univerzitní mistři prodávali rukopisné knihy svých kolejí na makulaturu), především však záměrné i mimovolné ničení za třicetileté války (zejména švédské loupeže, z nichž se dostala řada českých rukopisů odchodem královny Kristiny Švédské do kláštera v Itálii až do bibliotéky vatikánské) i za protireformace. Konečně i josefínské sekularizace způsobily, že náš rukopisný knižní fond utr-

pěl další nenahraditelné ztráty. Po všech reorganizacích je dnes jádro starých knih uloženo v několika ústředních knihovnách, z nichž nejdůležitější je Národní knihovna ČR v Praze, dále knihovna Národního muzea, Strahovská knihovna a knihovna pražské kapituly ve správě archivu Kanceláře prezidenta ČR, všechny také v Praze. V Brně je to Státní vědecká knihovna a Zemský archiv, v Olomouci kapitulní knihovna v tamní pobočce Zemského Slezského archivu, a Státní vědecká knihovna, v Českých Budějovicích Krajská vědecká knihovna, jakož i fond bohaté knihovny vyšebrodského kláštera. Zpřístupněny jsou dosud jen některé sbírky, zatímco další fondy moderní pomůcky ještě postrádají, stejně jako není dostatečná evidence bohemikálního materiálu v cizině, i když dílčí pokusy, zejména pokud jde o uměleckohistoricky cenné rukopisy, byly učiněny.

Bibliografická příloha

Literatura k látkám psacím je podána výše v paleografii.

V poslední době se objevila řada základních příruček. Zejména je to *Denis Muzerelle* Vocabulaire codicologique, Répertoire méthodologique des termes français relatifs aux manuscrits, Paris 1985, *Jacques Lemaire*, Introduction la codicologie, Louvain-La-Neuve 1989, omezující se na kodikologii v užším slova smyslu a pak dvě práce *Otto Mazala*, Lehrbuch der Handschriftenkunde, Wiesbaden 1986, a *Zur Praxis des Handschriftenbearbeiters*, tamže 1987, obě, žel, ne zcela vyhovující. Dále je to podnětná práce autorů *Carla Bozzolo – Ezio Ornato*, Pour une histoire du livre manuscrit au moyen âge. Trois essais de codicologie quantitative, Paris 1980 a Supplément, tamže 1983, sledující konkrétní knižní produkci v omezeném regionu (severní Francie), vytváření a skladbu papírových složek v rukopisech a velikost folií v severofrancouzských rukopisech od 9. do 15. století. Též lze upozornit na vysokoškolské skriptum *Ivana Hlaváčka*, Úvod do latinské kodikologie, Praha 1978, které je první soustavnější prací tohoto druhu u nás. Doplněné 2. vydání vyšlo v r. 1994. Pokusem o zařazení literárního rukopisu jako takového do širších kulturních souvislostí je první a třetí část knihy *Bernharda Bischoffa*, Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters, Berlin (West) 1979 a další vyd., v tom i francouzské a anglické. Viz i už výše zmíněnou knihu od *Karin*

Schneider, Paläographie-Handchriftenkunde, Tübingen 1999. Ke knize, kterou napsal *Jesse M. Gellrich*, *The Idea of the Book*, Ithaca-London 1985, třeba dodat, že je nutno akcentovat její podtitul, který zní: *Language Theory, Mythology and Fiction*, což znamená, že je zaměřena literárněhistoricky a -teoreticky. Díky dlouhému područí v rámci paleografie podávají leckteré informace paleografické učebnice a kompendia. O materiálních předpokladech viz zejména *Wilhelm Wattenbach*, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1896, 3. vyd., přetisk Graz 1958. V bibliografické příloze ke kapitole o paleografii je uvedena řada dalších odkazů. Viz i *Herbert Hunger*, *Schreiben und Lesen in Byzanz*. Die byzantinische Buchkultur, München 1989. Užitečné jsou i populární, ale názorné brožury Britského muzea, které vydává instruktivní svazčky o jednotlivých středověkých řemeslech. Pro kodikologii má význam zejména: *Christopher de Hamel*, *Scribes and illuminators*, London 1992. Z hlediska knižních iliminací, jež jsou integrální částí vlkého množství rukopisů je důležitý *Jonathan J. G. Alexander*, *Medieval illuminators and their method of work*, New Haven-London 1992.

Podstatné práce jsou publikovány zejména v časopise *Scriptorium* (od r. 1946), který je ústředním časopisem pro rukopisná bádání a který od r. 1959 přináší rozsáhlou anotovanou bibliografii v oddílu *Bulletin codicologique* (v posledních letech s více než tisíci jednotkami ročně). Nově k tomu byl ohlášén rozsáhlý svazek, rozepisující signatury zmiňovaných rukopisů. Z knihovědných prací jsou důležitá především tato kompendia: *Karl Löffler*, *Einführung in die Handschriftenkunde*. Leipzig 1929 (2. vyd. se připravuje), *Handbuch der Bibliothekswissenschaft 1–3*, 2. vyd., Wiesbaden 1953nn., a *Joachim Kirchner*, *Lexikon des gesamten Buchwesens 1–4* 2. vyd., Stuttgart 1952nn., tjž je také autorem stručného, ale velmi instruktivního návodu k práci s rukopisy, byť název knihy je formulován úže: *Germanistische Handschriftenpraxis*, 2. vyd., München 1967. Od r. 1985 vychází ve Stuttgartu nově koncipovaný slovník *Lexikon des gesamten Buchwesens*, zabývající se ovšem i knihou tištěnou. Šestým svazkem zatím sahá do písmene P. Z francouzsky psaných děl si zaslouží zmínku citovaný již *Jacques Lemaire* *Introduction à la codicologie*, Louvain-la-Neuve 1989, který se zaměřuje především na technickou stránku a přináší i celou řadu instruktivních fotografií. Zcela atypickým, leč důležitým dílem je takřka sedmisetstránkový sborník: *Ezio Ornato, ses amis et ses collègues, La face cachée du livre médiéval. L'histoire du livre*, Roma 1997, kladoucí důraz zejména na tzv. kvantitativní kodikologii, spojenou s proniknutím informatiky do našich oborů. K tomu srv. *Uwe Neddermeyer*, *Von dem Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte 1–2*, Wiesbaden 1998. Zminky by si zasloužily různé další nové soubornější práce z italské, franko- resp. anglofonní oblasti. Je však nutno omezit se jen na několik málo titulů: *Vocabulaire du livre et de l'écriture au moyen âge. Actes da la table ronde Paris*, éd. par *Olga Weijers*,

Turnhout 1989, *Barbara A. Shailor*, The Medieval Book, Toronto-Buffalo-London 1994 (původně 1988), Pratiques de la culture écrite en France au XVe siècle. Actes du Colloque international du CNRS Paris, éd. *Monique Ornato et Nicole Pons*, Louvain-la-Neuve 1995, scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa, a cura di *Emma Condello e Giuseppe de Gregorio*, Atti del seminario di Erice, ... 1993, Spoleto 1995. A nejnověji Le statut du scripteur au moyen âge. Actes du XIIe colloque ... Cluny ... 1998, réunis par *Marie-Clotilde Hubert-Emanuel Poulle- Marc H. Smith*, Paris 2000. Konečně *Henri-Jean Martin* avec la coll. de *Jean-Marc Chatelain*, Mise en page et mise en texte du livre français. La Naissance du livre moderne (XIVe-XVIII siècles), s. I. 2000. Kodikologická problematika je sice rozptýlena po různých časopisech a sbornících, nicméně několik se jich na rukopisnou knihu specializuje. Vedle výše zmíněného Scriptoria jsou to zejména americká Manuscripta (od r. 1957), rakouské Libri manuscripti (od r. 1975) či francouzská Gazette du livre médiéval (od r. 1982). Bibliografický charakter má práce *Laurela Nicholse Braswella*, Western Manuscripts from Classical Antiquity to the Renaissance, New York -London 1981, který zabírá rámcově všechny oblasti, zatímco jiné se specializují. Spolehlivou informaci o katalozích vydaných do roku 1992 podávají *Paul O. Kristeller - Sigrid Krämer*, Latin Manuscript Books before 1600. A list of the Printed Catalogues and Unpublished Inventories of Extant Collections, München 1993 (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel 13), i když záplava nových katalogů všeho druhu neustává. V nedlouhých časových odstupech se snaží novinky evidovat v souborných hodnotících referátech v DA *Arno Mentzel-Reuters*. Českou činnost v celé této oblasti sleduje ročenka Studie o rukopisech (od r. 1962), přinášející i důležité rozpravy teoretické i materiálové. K diskusi o pojetí kodikologie srv. stať *Jiřího Pražáka*, K pojetí kodikologie, Studie o rukopisech 19, 1980, s. 123–141 a k tomu v dohlednu diskusně *Ivan Hlaváček*.

O knihách, obchodu s nimi a knihovnách ve starověku nověji viz *Tønnes Kleberg*, Buchhandel und Verlagswesen in der Antike, Darmstadt 1967, o středověkých poměrech pojednává zevrubně výše cit. Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Pro nejrůznější otázky studia středověké knihy včetně dějin knihoven jsou velmi důležité dva výběry drobnějších statí v textu zmíněných významných badatelů německých. Jsou to *Paul Lehmann*, Erforschung des Mittelalters 1–5, Stuttgart 1959–1962, a *Bernhard Bischoff*, Mittelalterliche Studien 1–3, Stuttgart 1966 – 1981. Z kodikologicko-paleografických prací je rovněž důležitý dvousvazkový rozbor bavorsko-rakouských skriptorií v karolínské době od *B. Bischoffa*, Die süddeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit 1–2, Wiesbaden 1974–1980. O jeho základních pracech pro knižní kulturu 9. století srv. výše v paleografii. O komerční výrobě knih nejnověji takřka devítisetstránkové dílo: *Richard H. Rouse – Mary A. Rouse*, Manuscripts and their Makers. Commercial Book

Producers in Medieval Paris 1200–1500 1–2, Turnhout 2000. Ke knižnímu obchodu u nás ve středověku i s literaturou obecnou viz *František Šmahel*, Ceny rukopisných knih v Čechách do roku 1500, SH 14, 1966, s. 5–48. Srv. i *Pavel Špunar*, Kultura českého středověku, Praha 1985.

Středověké knižní soupisy jsou vydávány především ve tfech široce založených publikacích, totiž Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs 1–5, Wien 1915–1971, která je dokončena a Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, zatím 1–4, 2, München 1917nn. Intenzivně se rozběhla práce v Anglii, kde od r. 1990 vychází Corpus of British Medieval Library Catalogues, dosud 7 svazků podle konkrétních řádů resp. v případě rozsáhlejšího materiálu jednotlivých knihoven. Monografických či teritoriálně omezenějších prací je ovšem nepřehledná řada, zejména v oblasti italské a francouzské, resp. pro papežství i jednotlivé papeže pozdního středověku, Viz i Sources for the History of Medieval Books and Libraries, ed. by *Rita Schlusemann, Jos. M. M. Hermans and Margriet Hoogvliet*, Groningen 2000. : Knižními katalogy jako pramennou kategorií se zabývá *Albert Derolez*, Les catalogues de bibliothèques, Turnhout 1979 (= Typologie des sources du moyen âge occidental fasc. 31). Český materiál je evidován u *Ivana Hlaváčka*, Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích, Praha 1966, který také podává přehled monografické literatury o českých středověkých knihovnách v práci *Das mittelalterliche Bibliothekswesen in tschechischer Forschung der Nachkriegszeit, Mediaevalia Bohemica 1–1*, 1969, s. 129–156 a přehled vývoje starších církevních knihoven v práci *Kirchen, Klöster und Bibliotheken bis zum 17. Jahrhundert, Bohemia sacra*, vyd. *F. Seibt*, Düsseldorf 1974, s. 396–405 a 581n. a *týž*, v *Jiří Cejpek - Ivan Hlaváček - Pravoslav Kneidl*, Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin, Praha 1996, s. 57–85, 2. doplněné vyd. v tisku.

Soupis tištěných katalogů rukopisů našich knihoven je podán u *Ivana Hlaváčka*, Úvod do latinské kodikologie, s. 103–113. Z nich je tu možno upozornit jen na nejdůležitější: *Josef Truhlář*, Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c. r. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur 1, 2, Pragae 1905–1906, *týž*, Katalog českých rukopisů c. k. Veřejné univerzitní knihovny pražské, Praha 1906; o četných přírůstcích jednotlivin i celých souborů informuje stručně *Emma Urbánková*. Přírůstky rukopisného oddělení Univerzitní knihovny od vydání tištěných katalogů, Vědecko-theoretický sborník Knihovna, Praha 1957, s. 41–64. Z dalších pražských knihoven mají základní význam: *František M. Bartoš*, Soupis rukopisů Národního muzea v Praze 1, 2, Praha 1926–1927; *Adolf Patera* – *Antonín Podlaha*, Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapituly pražské 1, 2, Praha 1910–1922, a *Bohumil Ryba*, Soupis rukopisů Strahovské knihovny Památníku národního písemnictví sv. 3–5 a 2. část 6. sv., Praha 1970–1979. Z mi-

mopražských jsou nejdůležitější 4 svazky katalogů *Vladislava Dokoupila*, Soupis rukopisů knihovny augustiniánů na Starém Brně, Soupis rukopisů mikulovské diece trichsteinské knihovny, Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové Říši a Soupis rukopisů benediktinů v Rajhradě, Praha 1957–1966, inventář rukopisů olomoucké kapituly přichází v: Státní archiv v Opavě. Průvodce po archivních fondech 3. Pobočka v Olomouci, Praha 1961, s. 101–177. Nejnověji *Miroslav Boháček – František Čáda*, Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriften der Staatlichen wissenschaftlichen Bibliothek in Olmütz, Köln – Wien 1994 s rejstříkovým svazkem jenž obsahuje i detailní soupis filigránů od *Stanislava Petra*. 1998 a *František Hoffmann*, Soupis rukopisů knihovny kláštera premonstrátů Teplá 1–2, Praha 1999. Z řady Průvodce po rukopisných fondech v České republice pod red. *Marie Tošnerové* vyšly zatím dva svazky: Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven a Rukopisné fondy archivů v České republice, Praha 1995 a 1998. Svazek s evidencí v muzejích má vyjít v r. 2002. Pro slovenské fondy je podrobný popis *Júlia Sopka*, Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie 1–3, Martin 1981–1986, z nichž první eviduje Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach, druhý Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku a třetí fragmenty těchto rukopisů.

Pro všechny zbývající úseky kodikologické práce je opět možno uvést jen některé nejdůležitější práce základního výzkumu a z nejnovějších prací analytických reprezentativní studie o vybraných speciálních problémech, aniž se bude přihlížet k dílům literárněhistorickým či paleografickým. V první části to budou práce cizí, v druhé pak některé vybrané české. Podrobnější poučení se nalezne ve výše citovaných dílech kompendiálního charakteru a časopisech. Úvodem je třeba uvést, že popis rukopisů by se měl provádět jednotně. K tomu slouží i různé zásady a návody. Z nich pro nás nejdůležitější jsou dva. Německé Richtlinien – Handschriftenkatalogisierung, Bonn – Bad Godesberg 1983, 3. vyd. a komisi pro soupis a studium rukopisů při ČSAV sestavené Zásady popisu rukopisů, SNM řada C, 28, 1983, s. 49–96. Historii tohoto usilování i s přetiskem různých instrukcí, podává *Armando Petrucci*, La descrizione del manoscritto. Storia, problemi, modelli, Roma 1984. K poměrně řídké dochovanému fenoménu autografu ve středověku (v českém prostředí jsou takovými výjimkami nyní strahovský rukopis Jarlochovy kroniky či vatikánský rukopis třetí knihy Zbraslavské kroniky) srv. zejména sborník Gli autographi medievali. Problemi paleografici e metodologici, edd. *P. Chiesa – L. Pinelli*, Spoleto 1994, zejména pak článek *Jacqueline Hamesse*, Les autographes à l'époque scolastique. Approche terminologique et méthodologique, s. 179–205. Důležitou pomůckou je kniha: Bénédictins du Bouveret (= *G. Haenni* a další), Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle, 6 svazků, Fribourg 1965nn., obsahující jména pisarů knih s příslušnými doprovodnými informacemi, nutně

ovšem s mezerami (též z našeho materiálu). *Albert Bruckner*, *Scriptoria mediae aevi Helvetica*, celkem 14 sv., Genf. 1935–1973. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, 1–2, Zürich 1961–1964. O nejstarší historii rukopisné knihy a její genezi viz *Collin H. Roberts – T. C. Skeat*, *The Birth of the Codex*, London 1983, důležitou skicu vývoje kodexu, přesahující ne obou stranách hranice středověku, podal s odkazy na nejnovější literaturu *Armando Petrucci*, *Dal manoscritto antico al manoscritto moderno*, in: *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, ser. IV – Quaderni 1, s. 4–13. K tzv. Beutelbücher srv. s řadou vyobrazení *Renate Neumüllers-Klauser* a *Ulrich-Dieter Oppitz*, *Beutelbuch-darstellungen in der Kunst der Spätgotik*, in: *Germanisches Nationalmuseum* 1996, s. 77–92. O době soupeření rukopisné knihy s knižtiskem sborníky *Manuscripts in the fifty years after the Invention of Printing*, ed. *J. B. Trapp*, London 1983 a *Buch und Text im 15. Jahrhundert (s paralelním anglickým titulem)*, Hamburg 1981. *V. L. Romanova*, *Rukopisnaja kniga i gotičeskoje pismo vo Francii v XIII – XIV vv.*, Moskva 1975. *Problemy naučnogo opisanija rukopisej i faksimilnogo izdanija pamiatnikov pismennosti*, red. *M. V. Kukuškina i S. O. Šmidt*, Leningrad 1981. O pokusech ochrany knih klatbou pisářů viz nově zajímavou práci *Marka Drogina*, *Anathema, Medieval Scribes and the History of Book Curses*, Montclair 1983. Za mnoho dalších lze z novějších děl uvést alespoň několik titulů: *Robert G. Calkins*, *Illuminated books of the middle ages*, Ithaca N. Y. 1983; *Albert Derolez*, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin I-II (= Bibliologia 5, 6)*, Brepols 1984 a *I. P. Mokrečova – V. L. Romanova*, *Francuzkaja knižnaja miniatjura XIII veka v sovetckich sobranijach 1200–1270 a detto 1270–1300*, Moskva 1983–1984. Z četných prací *Edwarda Potkowskiego* viz zejména příkladnou monografii *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski*, Warszawa 1984 a *Le livre manuscrit – la société – la culture dans la Pologne du bas Moyen âge (XIVe – XVe s.)*, Warszawa 1987, o knize univerzitní nově důležitý sborník *La Production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*, ed. *Louis J. Bataillon, Bertrand G. Guyot, Richard R. Rouse*, Paris 1988. Na důležitou vazbu na literární historii poukazuje *Nigel F. Palmer* *Kapitel und Buch, Frühmittelalterliche Studien* 23, 1989, s. 43–88. O pisářských dílnách je ohromná monografická literatura. Zde bych chtěl jen upozornit na sličnou knížku, pojednávající o inkoustech a technických otázkách: *Věra Trost*, *Skriptorium*, Stuttgart 1991 a z anglické řady *Medieval Craftsmen* na *Christopher de Hamel*, *Scribes and illuminators*, London 1992. Fenoménu univerzitního rukopisu a knižní produkce věnoval zejména pozornost sympoziální sborník *La production du livre universitaire au moyen âge. Exemplar et pecia. Actes du symposium au ... Grottaferrata ... 1983*, *Textes réunis par Louis J. Bataillon-Bertrand G. Guyot- Richard H. Rouse*, Paris 1998 a pak na základě šťastného nálezu v olo-

moucké kapitulní knihovně *Miroslav Boháček*. Zur Geschichte der Stationarii von Bologna, *Eos* 48, 1957, s. 241–295. Historii usilování o zvládnutí tohoto materiálu věnovali pozornost zejména *Jiří Beran*, Počátky soupisu rukopisů v Československé akademii věd, in: *StR* 31, 1995–1996, s. 119–152. *Stanislav Petr*, Komise pro studium a soupis rukopisů v Akademii věd České republiky. Historický přehled, in: *Práce z dějin Akademie věd*, Ser. A. fasc. 5, Praha 1997, s. 265–295 a ze specifického úhlu *Jiří Kejř*, Přispěvek české kodikologie k právní historii, in: *Právněhistorické studie* 35, 2000, s. 201–223. K samotným počátkům pak *Zdeněk Šimeček*, Počátky vědeckého studia rukopisů a česká historiografie před Dobrovským, in: *StR* 31, 1995–1996, s. 99–118. Kodikologickou bibliografii v bohemikálním slova smyslu v širokém kontextu přináší pravidelně ročenka *StR*. O knize v Čechách ve středověku viz zejména Česká kniha v proměnách staletí red. *Mirjam Bohatcová*, Praha 1989 (autoři *Josef Krása*, *Ivan Hlaváček* a *Bohumil Nuska*), *Miroslav Flodr*, Skriptorium olomoucké, Praha 1960. *Jan Bistřický*, Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz, *Archiv für Diplomatik*, 26, 1980, s. 135–258. *Jindřich Šebánek*, Datování rukopisů, *Vědecko-theoretický sborník Knihovna 1957*, s. 28–40. *Miloslav Vlk*, Paleografický rozbor Jenského kodexu, *SH* 14, 1966, s. 49–74. *Ivan Hlaváček*, Rukopisy, jejich funkce a čtenáři v českém státě od nejstarších dob husitství, *StR* 12, 1973, s. 33–51, a *týž*, Z knižní kultury doby Karla IV. a Václava IV. v českých zemích, *Historia Univ. Carol. Pragensis* 18–1, 1978, s. 7–60 (zejména o katedrálech). Srv. i výše v kapitole o paleografii. Z prací umělecko-historických třeba upozornit alespoň na soubor drobnějších studií o iluminovaných rukopisech z pozůstalosti *Josefa Krásy* *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, vyd. *Karel Stejskal*, Praha 1990. Důležitým pracovním institutem se staly v posledních desetiletích velmi početné katalogy různých výstav, které reflektují rukopisy, či dokonce jsou rukopisům celé věnovány. Upozornit je třeba alespoň na nejnovější, který má obecnější význam v tom, že podává úvodem velmi instruktivní výklad o základní kategorii středověkých rukopisů, totiž o liturgických kodexech resp. jejich vývoji. Je to katalog výstavy liturgických rukopisů vatikánské knihovny v Kolíně n. R. pod názvem *Liturgie und Andacht im Mittelalter*, Köln 1992. Jejich soupis je podán v práci *Stefan Schuch*, hg. von *Rainer A. Müller*, *Historische Ausstellungen 1960–1990*. Eine Bibliographie der Kataloge, Paderborn-München-Wien-Zürich 1992.

Nově si otázky klade pracovní tým badatelů z Münsteru i. W., který položil důraz na funkci písemných sdělení (tzv. Pragmatische Schriftlichkeit), jež se sice vymyká z kodikologické problematiky, nicméně některé výsledky si zasluhují i speciální kodikologické pozornosti. Tak srv. zejména sympoziální sborník *Der Codex im Gebrauch*, hg. von *Christel Meier – Dagmar Hüpper* und *Hagen Keller*, München 1996 (= *Münstersche Mittelalter-Schriften* Bd. 70).

SFRAGISTIKA

Název je odvozen z řeckého sfragis = pečeť, někdy se užívá i termínu sigilografie (z latinského sigillum = pečeť). Z termínu řeckého vychází vedle našeho i označení ruské, polské a německé (němčina má i vlastní termín Siegelkunde), termíny jazyků románských a angličtiny jsou většinou odvozeny z latinského (sigillographia, sigillographie ap.). Sfragistika – někdy se užívá i termínu nauka o pečetích – je věda zabývající se touto specifickou kategorií historických pramenů, zejména jejich zhotovováním, vznikem, funkcí a vývojem v nejširším slova smyslu. Pečeť pak je třeba charakterizovat jako znamení nebo text či oboje současně, otištěné do hmoty schopné je uchovávat, které jednoznačně určuje konkrétní fyzickou či právní osobu a slouží především k ověřování či zajišťování právní platnosti a správnosti písemného pořízení. Jednoznačnost identifikace nositele pečeti je ovšem třeba chápat nikoli z našeho pohledu, nýbrž z hlediska doby a prostředí, v nichž bylo těchto dokladů používáno, neboť je jasné, že pečeti nevýznamných osob si mohly vypovídací schopnost udržet jen po omezenou dobu a v omezeném prostoru. Pečeť ale měla i jiné funkce než pouze v souvislosti s písemným pořízením a stejně tak svou symbolickou hodnotu měla v některých případech i sama pečetidla jako viditelné atributy určitého důstojenství.

Sfragistika je tedy vědecká disciplína, která je svou podstatou vázána na diplomatiku a s ní je též úzce spojena i svými dějinami. Má ovšem nadto své vlastní úkoly, a to zejména v rozpracování otázek, spojených s funkcí pečeti, která je širší a v průběhu dob doznává změn. Sfragistika je zároveň více či méně podstatným pramenným

východiskem pro řadu dalších věd, a to jak pomocných věd historických v užším slova smyslu: heraldiky, genealogie a numismatiky, tak i v neposlední řadě dějin umění. Právě jim skýtá sfragistika zejména v oblasti uměleckého řemesla téměř nepřeborný materiál ať už v komparatistickém, či samostatném kontextu (první ji z hlediska umělekohistorického využil berlínský profesor **Franz Kugler** už v roce 1848). Zobrazované výjevy na pečetích přispívají nadto k poznání dějin techniky, zemědělství ap., i když vztahy nejsou takřka nikdy přímé. Zejména je důležité, že pečeti jednotlivců jsou zpravidla poměrně přesně datovatelné alespoň termínem *ad quem*. I zde je však třeba opatrnosti, protože jsou i doklady toho, jak typáře předchůdců byly nejen napodobovány, ale někdy – pouze s úpravou jména – přímo přejímány, jako je tomu např. u majestátní pečeti Václava IV. z let 1376–1419, která přebírá beze zbytku pečetidlo svého otce Karla IV., užívané v letech 1346–1355 (v tomto případě ovšem nikoli pro úsporu, nýbrž pro uchování tradice). Jindy byl důvod estetický či náboženský, když se např. antické gemy ve středověku přerývaly pro účely své doby a osoby světské na nich byly obměňovány na světce. Tam, kde pečetidlo bylo pouze obrazového rázu, je situace ještě komplikovanější.

Už v různých středověkých spisech (nejprve u glosátorů církevního práva) jsou početné zmínky o pečetích, jejich vnějších formách, právní platnosti ap. (curyšský kantor **Konrád de Mure** ve své *Summa de arte prosandi* z poloviny 70. let 13. století napsal o nich samostatný traktát). To vše však bylo toliko v rámci praktických právních potřeb. Vlastním zakladatelem sfragistiky se stal až pastor v Halle nad Sálou **Johann Michael Heineccius** dílem *De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis* (Francofurti 1709, 2. vyd. 1719). Autor je prohlásil výslovně za doplněk Mabillonových *De re diplomatica libri sex*, v nichž Mabillon pečetím věnoval jen malou pozornost (ve druhé knize). V polovině 18. století zavedl termín sfragistika **Johann Heumann** ve své práci *Commentarii de re diplo-*

matica imperatorum etc. (Norimbergae 1745–1753). Ale další vývoj sfragistiky nešel vpřed, naopak. Protože byla pěstována hlavně v rámci diplomatiky, byla zatlačována do stále podřízenějšího postavení vzhledem k ní a posléze se stala vlastně pouze částí nauky o znameních na listinách (tzv. semiotiky). K rozvoji oboru dochází až kolem poloviny 19. století především v důsledku poznání důležitosti sfragistického materiálu i pro jiné disciplíny a díky rozsáhlé činnosti vydavatelské. Začaly se publikovat fotografickými cestami (proti dřívějšímu schematickému překreslování) rozličné atlasy pečeti regionálního či institucionálního charakteru. Důležité bylo též zakládání různých sbírek odlišných pečeti při veřejných institucích, zejména v archivech a knihovnách, ale i soukromníky. Význam sbírek přes všechny nedostatky odlišků vzrůstá, protože hmota pečeti je velice křehká a pečeti všelijak poškozené trpí při studiu a vlastně jakékoli byt' sebešetrnější manipulaci dvojnásob.

Sfragistika se rozvíjela v různých zemích, především ve Francii, ale i v našem bezprostředním sousedství, zejména v Rakousku a Německu. Po pracích **E. Mellyho**, *Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters*, Wien 1846, a **F. Vossberga**, *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin 1854, jsou to práce **Hermannna Grotefenda** (*Über Sphragistik*, Breslau 1875) a dalších, zejména též početných heraldiků. Odpovídající roli začíná sfragistika posléze hrát v opětném, ale rovnoprávnějším spojení s diplomatikou, jak to ukazují i některé základní diplomatické spisy: např. **Otto Posseho**, **Harry Bresslaura**, **Oskara von Mitise** a dalších. A v tomto smyslu pokračuje vývoj kontinuálně až do současnosti, kdy se zdůrazňuje stále víc a víc jednak právní stránka problému, jednak jsou vydávány velké moderní regionální či institucionální atlasy pečeti (jako příklad mohou sloužit velké edice z počátku tohoto století od **Wilhelma Ewalda** pro Porýní a **Otto Posseho** pro saskou šlechtu a krále a císaře římské), i když výchozím bodem jsou stále edice diplomatické, pokud pečeti alespoň evi-
dují.

V českém prostředí bylo sfragistice věnováno několik studií již v začátcích Královské české společnosti nauka na sklonku 18. století (zejména **F. M. Pelcl**), k obrodě pak dochází až od druhé poloviny minulého století, a to především díky časopisu Památky archeologické a místopisné; od konce téhož století je to Časopis společnosti přátel starožitností českých. Byly to vesměs pouze zprávy materiálového charakteru a tehdy vznikly i některé velké sbírky otisků pečeti a jejich popisů (např. sbírka Zemského archivu moravského v Brně, či býv. Zemského archivu českého, dnes součást Státního ústředního archivu v Praze, či Archivu Národního muzea tamže). Pro českou sfragistiku, zejména šlechtickou, vykonali u nás tehdy nejvíc v rámci svých heraldických studií i samostatně **Martin Kolář** (+ 1898) a **August Sedláček** (+ 1926). Zatímco první je autorem i důležité práce o šlechtické sfragistice, druhý založil rozsáhlou sbírku odliktů pečeti a zpracoval jejich atlas. Na skutečně vědecké základy postavil u nás sfragistiku **Václav Vojtíšek** (+ 1974), který se svými žáky (zejména s **Jiřím Čarkem**) věnoval pozornost především do té doby opomíjené problematice městské sfragistiky. Nicméně stále tu jsou ještě velmi závažné mezery i v základní evidenci materiálu, nemluvě už vůbec o soustavném zpracování. Nejlépe je probrána sfragistika panovnická, biskupská a městská, mezery jsou ve zpracování sfragistiky šlechtické a duchovenské a jen malé sondy máme do sfragistiky měšťanské. Užitečný je i výběrový katalog různých typů zejména středověkých pečeti s množstvím vyobrazení, vydaný **René Laurentem** pod nezřetelným názvem Sigillographie, Bruxelles 1985. Nejnověji je věnována pozornost sfragistice šlechtické na pomocněvědném pracovišti Masarykovy univerzity v Brně (zejména **Karel Maráz**). Velkou obecně koncipovanou iniciativu v tomto směru vyvíjí Archivní správa MV ČR, jež iniciovala rozsáhlou soupisovou akci nejen typářů, ale i dochovaných pečeti v našich archivech. Pokus profesora Vojtíška o syntézu látky z padesátých let minulého století nebyl doveden do konce.

Sfragistické prameny jsou v podstatě dvojího druhu. Nejprve to jsou přímé hmotné doklady, kam řadíme pečeti a pečetidla. Ve větším měřítku jsou dochována pouze pečetidla některých institucí (měst, cechů ap.), neboť pečetidla jednotlivců bývala zpravidla po jejich smrti ničena, aby se zamezilo neoprávněné manipulaci s nimi. Při ztrátě pečetidla za života majitele byly listiny jím zpečetěné prohlášovány en bloc za neplatné a musily být přinejmenším znovu ověřovány. Ovšem tam, kde pečetidla vyjadřovala právní tituly dědice jejich původního držitele (stejně jméno ap.), mohla i ona přecházet do rukou mladších generací. Svým způsobem je paradoxní, že z hlediska vědeckého mají větší důležitost otisky pečetidel méně významných osob a institucí. Je tomu tak proto, že z nich známe zpravidla jen velmi omezený počet exemplářů, leckdy značně poškozených – často jde přímo o unikáty – jež někdy nedávají dohromady ani jeden úplný exemplář. Zato u vydavatelů významných jsou dochovány často stovky, ba tisíce otisků, jimž byla díky důležitosti obsahu, který přinášely ověřované listiny příjemci, věnována patřičná péče. Přímými písemnými prameny jsou zejména staré praktické spisy právnícké či pojednání Konrada de Mure, o nichž byla učiněna už zmínka výše. Prameny nepřímé pak zahrnují všechny ostatní zmínky o pečeti, zejména v různých zprávách kronikářských, které ale spíš informují o okolnostech ceremoniálního charakteru ap.

Soustavné studium pečeti vyžaduje vedle znalostí právního stavu té které doby a prostředí zejména širokou materiálovou základnu, z níž by bylo možno odvodit obecné zvyklosti či možnou míru tolerance v odchylkách, aby se poznaly pečeti podvržené jakož i nepatřičné manipulace s tímto dlouhou dobu základním a nezřídka jediným druhem ověřovacích prostředků. Časovým zařazením vzniku pečetidel institucionálních se pak získává spolehlivější materiál pro dějiny umění, heraldiku i jiné obory.

Pečeti jsou velmi starobylým prostředkem, který přešel do středověku z antiky, z níž je možno jejich původ sledovat jak do Egypta,

tak do orientálních despicí, kde jsou doloženy již ve 4. tisíciletí před naším letopočtem. Dlouhou historií a rozmanitostí použití je ovšem nutně dáno, že jejich *funkci* nelze definovat jednoznačně. Lze ji rozdělit do tří základních forem uplatnění, které se různě prolínají:

1. Vystupuje sama o sobě, a to buď jako výraz určitého druhu vlastnictví, jako tomu bylo zejména ve starověkém Orientu, nebo jako pověření a legitimace úředních osob ve středověku, jejichž jednání a informacím dodávaly obecné vážnosti a legitimacy, ať už šlo o vykonání půhonu (tj. předvolání určitých osob před soud), osvobození od mýta, ověřování ostatků svatých, či kontrolu některých druhů výrobků (a byly tedy jakousi zárukou jejich kvality, kvantity či obého dohromady) atd. Jako tzv. sigillum citationis je lze sledovat v řadě zemí a také u nás. Pečetidla pak – zavěšena při slavnostních příležitostech na řetězech – byla odznakem určitého důstojenství, např. kancléřů, panovníků ap.

2. Pečeť byla užívána k uzavírání písemností (tzv. zapečetění), tedy jako ochrana obsahu před nepovolanou osobou, neboť k přečtení obsahu bylo potřeba pečeť znehodnotit (písemnosti tohoto druhu se nazývají litterae clausae, tzn. uzavřené). Konkrétních způsobů uzavírání byla ovšem celá řada.

3. Přitíštěním, přivěšením či jiným připojením k písemnosti se vydává svědectví o tom, že její obsah je v souladu s vydavatelovým názorem a záměrem. Tím ovšem není řečeno, že neexistovala kancléřská falza, to však už je jiná otázka.

45) Ukázka otisku válečkového pečetidla z Předního východu (Summer-Uruk) asi z konce 3. tis. př. n. l.

Z vývoje užívání pečeti lze soudit, že ve starověku se objevuje pečeť zejména v obou prvních funkcích. V dobách, kdy se zprávy stávají hojnější, převažuje forma druhá, neboť ověřovací funkce pečeti při poměrně značné gramotnosti příslušných vrstev byla ve starověku spíše doprovodná, neboť dominoval podpis. Do středověku přechází pečeť ve všech funkcích, nicméně se mění jejich akcent, protože znalost čtení a psaní radikálně upadla. Pečeť se tak stala v raném středověku převažujícím ověřujícím prostředkem, který většinou úplně zatlačil podpis (o jiných způsobech ověřování je výklad výše u diplomatiky zejména s. 196n. Za tohoto stavu uplynul prakticky i celý vrcholný středověk, přičemž dochází postupně k tomu, že pečeť přitiskovaná je postupně vytlačována pečeti přivěšenou (např. v papežském prostředí je u listin užívána výlučně). Postupně se opět začínají objevovat písemnosti, nejdřív sporadicky, pak stále častěji, kde pečeť přejímá funkci uzavírající, popřípadě ji spojuje se starší funkcí ověřovací. Je ovšem pochopitelné, že v takových případech jde zpravidla o odlišné typy pečeti; jednalo se totiž obvykle o provoz větších administrativních center, kde takové rozrušení bylo logické a mělo svůj smysl.

Ovšem i ve středověku se hojně uplatňovaly pečeti otisky, které byly samy o sobě jakousi legitimací úředních osob (u nás už zmíněná citační pečeť komorníků zemského soudu či měly některé jiné funkce zejména v otázkách hospodářských). Nicméně sporadicky už v pozdním středověku a pak ve stále stoupající míře od počátku novověku se objevují na úředních písemnostech podpisy. Zpočátku jsou většinou jen paralelním jevem vedle pečeti a teprve postupně a nejdřív u formálně nejméně významných typů nutnost současného zpečetění odstraňují. Tak dochází zejména od 17. století – ovšem v úzké souvislosti s postupným ústupem listiny – i k úpadku pečeti jako ověřovacího prostředku. Jako doprovodné ověření se začínají postupně vedle podpisů objevovat otisky razítka. Také ona nesou jméno, popřípadě symbol té které instituce a slouží k ověřování podpisu. Jsou zpravidla buď kulatá nebo obdélníková (jen zřídka oválná a už skoro vůbec ne jiných tvarů). Zatímco obdélníková slouží zpra-

vidla jako orientační pomůcka a leckdy nahrazují tištěná záhlaví, kulatým bývá přikládána právní váha, podtrhovaná i rozlišením barevným. Tzv. *slépé pečeti*, vyrážené do papíru strojem, jsou jen variantou obou základních tvarů razítek, jak o nich byla už zmínka. Podobně zavedením klížených obálek popřípadě sešíváním dopisů končí až na výjimky (při zásilkách pojišťovaných či jinak mimořádných) i zavírací funkce pečeti. Jen v nejdůležitějších případech slavnostních právních aktů zpravidla státní či mezinárodní povahy se uplatňují pečeti dneška ve své staré funkci, i když jde ovšem o otázky ryze juristicko-formalistní povahy.

Sfragistika je tedy dnes v podstatě uzavřenou disciplínou – nebereme-li v úvahu naznačená rezidua, která jsou zpravidla z hlediska klasické sfragistiky jako historického oboru nevýznamná. Ve specifických a zejména mezních případech může ovšem vypovídací hodnota trvat. Např. ověření písemnosti jiným razítkem než normálně, signalizuje střetávání kompetencí, které může být důsledkem širších politických vazeb či tendencí. Jindy je razítek používáno ve větší míře i ve vnitřním úředním styku, zejména v různých povolovacích či cenzurních řízeních (např. u nás za nacistické okupace) nebo jsou užívána jako urychlení vnitřní kancelářské agendy. Sledování některých vnitřních znaků razítek umožňuje leckdy přinejmenším naznačit některé problémy, např. jazykové a národnostní (věnuje-li se pozornost třeba dvojjazyčnému či českému znění textových částí u samosprávných orgánů nebo spolků). Ale zatím jsme v pouhých počátcích, také proto, že zpravidla bývají v dostatečné míře k dispozici jiné, písemné doklady, které tyto okolnosti osvětlují zevrubněji.

Právní závažnost a platnost různých pečeti byla odlišná a odpovídala postavení držitele takových pečeti a ovšem i době, v níž jich bylo užíváno. Pokud jde o druhý z těchto aspektů, bylo již leccos naznačeno. Na tomto místě lze jen dodat, že platnost a uplatnění pečeti vůbec a ve středověku zvlášť je nutno sledovat v souvislosti s rozvojem písemných právních pořízení a s prohlubováním právních rá-

dů. Odlišnost právního postavení jednotlivých držitelů pečeti ve veřejném životě regionu či státu pak způsobovala rozličnou váhu platnosti takových písemností. Z tohoto hlediska lze pečeti dělit na autentické, tj. takové, které měly právní průkaznost na příslušném právním fóru i ve věcech cizích, popřípadě ve více právních okruzích, a na ostatní, které měly platnost a váhu jen v otázkách vlastních. Tyto pojmy se ovšem vyvíjely a pochopitelně i rozvíjely v souladu s právními zvyklostmi a jejich prohlubováním a mezi držitele pečeti autentických se v průběhu středověku zapojovalo stále více a více institucí i osob, držících určitý řád nebo pověřených některými povinnostmi. Nicméně byly mezi nimi stálé rozdíly, a to především v tom, jak široké bylo pole jejich působnosti (např. papežství, jehož autorita byla obecná, či panovník, jehož pečeť v příslušném teritoriu měla rovněž obecnou platnost, a třeba městská rada, jejíž právní počiny se omezovaly na fórum práva městského).

Pečeť nebyla výsadou privilegovaných institucí, která by byla omezena pouze na určitou vrstvu společnosti; mohl si ji pořídit kdokoli, byť někdy je limitováno užívání barvy vosku; pokud přece je zavedení určitého pečetidla povolováno, týká se to nanejvýš možnosti vést určité pečební znamení, jako tomu byla např. za Václava IV. u města Mostu. Hlavním omezením byla samozřejmě už vůbec potřeba jejího plynulejšího užívání. Zanedbatelná nebyla ani cena zhotovení pečetidla, jež bylo dílem uměleckých řemeslníků – zlatníků. Ta už sama o sobě limitovala počet osob, které padaly v úvahu. Na druhé straně pak bylo v některých vrstvách přímo předpisováno „vedení pečeti“ – zejména v právu kanonickém.

Zprvu tedy *pečetidlo* vlastnili jen nejvyšší představitelé světské a duchovní moci a teprve ke konci středověku došlo k jeho obecnému rozšíření i ve vrstvách nižších, pokud se podílely na písemných právních pořizích ať jako vydavatelé, či jen jako spolupěčetitelé. Tak zejména členové (českého) farního kléru byli povinni vést vlastní pečetidla, jejichž přitíštěním k příslušným příkazům „shora“ dávali najevo, že je vzali na vědomí.

Pečetní otisk připojený k listině může být výrazem různého stupně pečetitelovy vůle. Nejvýše stojí pečeti vydavatele listiny – jsou dokladem jeho vlastního rozhodnutí. Pokud jde o pečeti spoluvydavatelů, lze jejich účast charakterizovat obdobně, i když tato iniciativa bývá zpravidla jen doplňující. Záleží na jejich společenském postavení, vztahu k prvnímu vydavateli i obsahu listiny. Pouzí spolupečetitelé obvykle přejímají závazky a záruky za vlastní vydavatele (tato škála možností je ovšem neobyčejně široká), nebo u listin veřejnoprávních je připojení jejich pečeti svědectvím jejich souhlasu s ustanoveními, která jsou v nich obsažena (přistoupení k zemským mírům ap.).

Aby popis pečeti vyhovoval vědeckým požadavkům, tj. aby tato byla jednoznačně identifikovatelná, musí splňovat při maximální stručnosti řadu základních předpokladů, tj. brát v úvahu všechny podstatné vnější znaky pečeti (reprodukce či odkaz na ni jsou vždy více než vítány). Jde především o tvar a velikost pečeti, látku, z níž je zhotovena, o opis, obraz pečetního pole a o způsob, jímž byla pečeť k listině připojena. Sfragistika má svou vlastní terminologii, je proto potřeba obrátit pozornost k základní nomenklatuře. Budeme postupovat podle právě vyjmenovaných aspektů.

Tvar pečeti je velmi různorodý a počet variant jde do desítek, zejména pochopitelně v dobách mladších. Většina z nich má své vlastní označení (tak tvar kosočtverečný se označuje jako routovitý nebo romboidní, tvar rovnoramenného trojúhelníku s obloučkovou základnou jako hruškovitý atd.). Přesto ale v podstatě valná většina pečeti je buď kulatá, oválná, zašpičatěle oválná, nebo štítovitá. Oválné a kulaté tvary jsou historicky nejstarší a jsou doloženy již ve starověku, další k nim přistupují v průběhu vrcholného a zejména od pozdního středověku. I když neexistovaly žádné jednoznačné předpisy, byla ve všech vrstvách společnosti nejobvyklejší kulatá pečeť. Některé tvary jsou však přesto pro určité typy nositelů pečeti charakteristické; např. tvar zašpičatěle oválný užívaly převážně osoby a instituce církevní, tvar štítovitý šlechta. Mezní velikosti lze poz-

rovat hlavně u pečetí kulatých; rozměry pečetí voskových kolísají mezi zhruba 5–150 mm (největší exempláře), maximální jsou ovšem spíše výjimkami a souvisejí s přehnanou snahou po reprezentaci v pozdním středověku a raném novověku, jinak dosahují i majestátní pečetí zpravidla průměru 80–100 mm. Nejmenší byly nejčastěji pečetí prstenové, např. *anulus piscatoris* (symbolický rybářský prsten) papežů, všelijaká *kontrasigilla* ap. U pečetí kovových se z technických důvodů pohybuje průměr pečetidel mezi 20–50 mm. Všeobecně pak platí, že během středověku se rozměry pečetí zvětšovaly.

Podle *látky*, do níž je pečeť otiskována, se rozlišují *buly*, tj. pečetí kovové (i když ve středověku tento termín jednoznačný nebyl) a *pečetí voskové*. Nejčastějším kovem je olovo, doložené již od starověku. Používali ho častěji vydavatelé v oblasti středomořské, zejména papežové, ale i benátští dóžové a některé rytířské řády a pak početní vydavatelé byzantští. V určitých obdobích se uplatnilo i v říši, a to jak u římských panovníků, tak u některých zařízení církevních (občas u říšského episkopátu, pravidelně jím pečetily oba reformní koncily 15. století – kostnický a basilejský). Zlato a stříbro byly méně časté; doklady bronzových pečetí nejsou přesvědčující a nepochybně jsou to kopie. Zlatých bul (mezi ně je třeba počítat i jen pozlacené, zpravidla stříbrné), které Západ nepochybně převzal z Byzance (nejstarší doklad je pro Karla Velikého), se užívalo jen zřídka a při slavnostních příležitostech nebo na speciální žádost význačného příjemce, který za to musil ovšem zaplatit podstatně vyšší taxu. Objevují se pouze u suverénních panovníků a z tohoto pravidla je zatím známa jediná výjimka z r. 1552, kdy zlatou bulu použil papež. U našich Přemyslovců jsou zlaté buly dosvědčeny jen u Přemysla Otakara I. (pouze 4 otisky), z římských panovníků z rodu Lucemburků naopak ji nepoužíval jen Václav IV. Zatímco olověné buly byly zpravidla masívní – plné, více či méně silný zlatý plech zlatých bul byl obvykle vyplňován jinou hmotou. Pečetí stříbrné – opět s výjimkou Byzance – jsou ve středověku velice řídké.

Voskové pečeti byly původně zhotovovány z přírodního vosku spojeného různými tmely, od pozdního středověku byl tento vosk barven. Podkladový vosk byl obvykle z hrubšího materiálu než vosk, na který bylo pečetidlo otiskováno. Postupem doby bývaly voskové pečeti zasazovány do ochranných misek z hrubšího vosku, později dokonce do všelijakých pouzder, především dřevěných či plechových. Pečeti přitiskované bývaly od konce středověku stále častěji chráněny papírovým krytem. Barva vosku zprvu neměla žádný určitější kvalifikační smysl. Až teprve od první poloviny 12. století se začíná objevovat hierarchizování, kdy vedle přírodní barvy (jejíž dnešní vzhled je v důsledku působení různých dlouhodobých vlivů i přiměšování různých zpevňovacích látek dosti variabilní) červená platí za přednější než zelená. Nejnižší hodnotu má barva černá. Od 16. století se začíná objevovat křehčí vosk pečetní, zvaný též španělský, který posléze převládl. Od 17. století se objevují rovněž tzv. pečeti slepé, které byly maticí vyráženy přímo na psací látku a které jsou logickým pokračováním přitiskovaných pečeti, chráněných papírovým krytem.

Různou kvalitu i tvary měla rovněž pečetidla. Vedle typářů z oceli a železa (především pro kovové pečeti) jsou pečetidla ze stříbra, bronzu, zlata, mosazi, slonoviny, tvrdých dřev ap. Jejich tvar musel umožňovat snadnou manipulaci, proto vedle vlastního negativního pečetního obrazu mívala buď pevně zabudované či sklopné držadlo (popřípadě s ouškem nebo nějakým symbolem: např. držadlo na zemské pečeti je ve tvaru sedícího lva). Existují i pečetidla ve tvaru kleští i v podobě různých razicích kolků podle toho, jaké pečeti měly být produkovány.

Obsah pečeti (a tím i pečetidel, která musila být ryta negativně, čímž lze vysvětlit řadu chyb zejména u tvarů jednotlivých písmen podobně jako u mincí, i když ne v takové míře) je velice různorodý. Do jeho systematiky lze jen těžko vnést řád, neboť byla ovlivňována – odhlíželi-li se od pečeti majestátních, které svůj vnitřní řád mají, a od pečeti znakových – nejen vůlí objednavatele, ale i technickými možnostmi a uměleckými schopnostmi autorů. Z hlediska jejich

struktury dělíme pečeti na dvě základní skupiny. První tvoří pečeti mincovní – dvoustranné, kde avers (přední strana) i revers (zadní strana) mají stejný rozměr a vzájemně se doplňují, tvořice teprve dohromady plnohodnotný celek (je-li např. v papežské kanceláři či v jiných duchovenských úřadech užito pouze jedné strany, znamená to, že papež či jiný příslušný hodnostář nebyl ještě posvěcen, a tedy nebyl ještě v plném držení svého úřadu). V některých případech se na mincovní pečeti mohou spojovat i pečeti dvou různých osob či institucí. Pak jde ovšem o mincovní pečeť jen ve formálním slova smyslu. Ve všech ostatních případech jde o pečeti jednostranné, a to i tehdy, když velká pečeť má na rubu pečeť menší. Tu pak nazýváme *rubní pečeti* (contrasigillum); pro tento účel může být ale použita i obvykle samostatná pečeť sekretní. Jednostranné pečeti, i když jsou zapuštěny do ochranné misky, nesou často na zadní straně otisky prstů svého sigilátora, tj. zpečetujícího úředníka. Pečeti kovové jsou zpravidla mincové, voskové naopak nejčastěji jednostranné.

Než přikročíme k popisu jednotlivých skupin pečeti, je třeba ještě definovat některé pojmy. *Opis*, který je psán na obvodě pečeti (zpravidla v jedné, ale při potřebě delšího textu i ve dvou řádkách), obsahuje text charakterizující jejího vlastníka s vyjmenováním jeho právních titulů (skutečných a leckdy i nárokovaných); jen zcela výjimečně se uvádí přínáležitost k určitému státnímu útvaru, jako tomu bylo např. u hornofalckých měst, získaných Karlem IV. a přičleněných k českému státu. *Nápis* je vložen do celého pečetního pole či jeho částí a může vedle základních informací jako u opisu přinášet ještě údaje další, ať už heslovitého charakteru, či vysvětlující vyobrazení. Po technické stránce je zcela specifický tzv. *exerg*, tj. text na obrubě mincovní pečeti (tak tomu bylo v některých případech u pečeti Přemysla Otakara II.).

Podle dělení knížete K. zu Hohenlohe-Waldenburga a s přihlédnutím k některým dalším aspektům, lze s určitým zjednodušením rozdělit zachovaný materiál rámcově do pěti skupin:

- 1) *Pečeti nápisové*, které lze dále dělit podle toho, zda uvádějí jméno majitelovo, či jen nějakou devízu ap.
- 2) *Pečeti obrazové*, které lze opět dále třídit podle toho, zda obsahují architekturu, vztahující se k majitelovu právnímu postavení, či jiné atributy, zejména světce, kteří byli patrony té či oné instituce (i světské) a to opět v souvislosti s majitelovým jménem a titulem či bez nich.
- 3) *Pečeti portrétní*
 - a) Beze znaku, které lze dále třídit podle toho, zda jde o náznak portrétu (zpravidla pouze ideálního), tj. znázornění hlavy, poprsí či polopostavy, nebo o celou postavu s diferenciací podle její polohy (sedící, stojící či klečící) či posléze je-li zachycena na koni v plné zbroji. Specifickou skupinu tvoří pečeti majestátní, zachycující svého majitele sedícího s atributy moci na trůně.
 - b) Se znakem, který postavu doprovází buď na štítě, výstroji koně, či v heraldické výzdobě architektury nebo majestátu, a to opět ve všech variantách uvedených výše.
- 4) *Pečeti znakové* s opisem či bez něho, které lze dále ještě třídit podle rázu znakové výzdoby, totiž zda se objevuje jen některý z heraldických atributů (heraldické znamení, heraldický kus, helmice ap.), štít či celý znak.
- 5) *Pečeti kombinované* z prvků předchozích skupin. Pokud však některý z nich dominuje, je třeba přiřadit pečeť do příslušné skupiny.

Při popisech je třeba přihlížet i k míře odrazu reality. Ta bývá zpravidla jen rámcová, většinou se setkáváme s výrazným schematizováním. Nicméně do některých pečeti portrétních pronikají postupem doby aspoň prvky skutečnosti a též architektura odráží někdy zčásti realitu (např. vedle zcela schematických zachycení Říma na reversech císařských a zlatých bul se setkáváme v zlaté bule Ludvíka IV. Bavora s pokusem o některé realistické rysy). Z této široké obsahové palety čerpaly různé společenské vrstvy rozličným způsobem.

Pečeti městské např. dávají přednost obrazovým námětům v souvislosti s charakteristickými rysy města (byť leckdy všelijak kombinované), šlechta, zejména nižší, užívá zejména pečeti znakových atd.

Pečeť byla v různých dobách středověku připojována jako ověřovací prostředek různě nejen podle období, ale také podle účelu. Nejdřív byla *přítiskována* na příslušné místo listiny (tj. zpravidla dole uprostřed pod textem, ale nezřídka i v pravo dole) a to obvykle tak, že předpokládané místo zpečetění bylo buď křížem proříznuto a okraje byly střídavě trochu ohnuty, aby hmota pečeti, která postupovala na druhou stranu, se měla kde zachytit, nebo byl dvojnásobným průřezem v listině protažen pergamenový proužek. To se ovšem týká jen pečeti voskových, neboť kovové byly přivěšovány stále. Od 12. století se stále častěji *přivěšuje* i pečeť vosková, a to nejčastěji na pergamenovém proužku, konopném provázku, hedvábném závěsu, stuze ap. Postupem času se i v užívání barev v závěsu i v jejich druzích vyvinula určitá pravidla. Protože pečeť byla dosti těžká a namáhala tedy místo, kde byla připojena, vzniká u listin tzv. *plika*, tj. přehnutím se zdvojuje dolní část pergamenu. Plika bývala pro pergamenové proužky proříznuta zpravidla jednou, pro jiné závěsy pak v ní byly dva až tři otvory. Vedle pečeti přivěšených se ojediněle vyskytují pečeti závislé (zavěšené), tj. takové, které byly připojeny k pergamenovému proužku nastříženému (ale nedostříženému) přímo z listiny, jejímž středem u dolního okraje byl konec proužku provlečen. Bylo-li přivěšené pečeti užíváno i k *uzavření*, bývala šňůrka provlečena bokem složené listiny, která pak při otevření musila být při okrajích proříznuta. Obdobně u listin sešitkového rázu byl závěs provlékán všemi listy. Při připojování pečeti přitiskovaných je pak třeba rozlišovat patentní (otevřené) písemnosti, u nichž je pečeť připojena buď též pod textem, či uprostřed dorzální strany, a písemnosti uzavřené, které jsou zpečetovány složené a kde je potřeba pečeť při otvírání zlomit.

Bylo-li k listině přivěšeno více pečeti (ať šlo o spoluvydavatele, svědky, ručitele ap.), musily být řazeny určitým hierarchickým způ-

sobem, tj. buď heraldicky zprava doleva nebo od prostředku střídavě heraldicky vpravo a vlevo. Při zjišťování deperdit či pro identifikaci už nezřetelných pečeti mají důležitost jednak koroborační formule listin, popřípadě poznámky na zachovaných pergamenových prouzcích, uvádějící osobu, která měla na ono místo pečeť připojit, či konečně popisy pečeti v inzertech.

Pečeti i pečetidla bývaly už ve středověku nezřídka falšovány a s pravými pečeti se neoprávněně manipulovalo a byly přenášeny na jiné listiny (tzv. zneužití pečeti) tak, že byly rozříznuty a znovu stmeleny. Vedle toho se ovšem zneužívalo i pravých pečeti tak, že byly otištěny bez vědomí majitele či osob, které byly péčí o pečetidlo pověřeny (ve velkých kancelářích to byl zvláštní úředník – sigilátor – který vedl mj. i příslušnou evidenci, vybíral taxy za zpečetění a to pak sám prodával), nebo byl zneužit blanket či vyškrabán původní text. Falešná pečeť pak mohla být dvojího druhu: buď šlo o napodobení skutečné originální pečeti vyřezáním nového pečetidla apod., nebo o volně vymyšlený typář, což ovšem bylo možné jen za primitivních právních poměrů či při nedostatečné informovanosti o pravých pečeti.

Ovšem ve sfragistice nejde jen o pečeť samu o sobě, nýbrž je třeba věnovat pozornost i jejímu vztahu k listině v nejširší souvislosti i uplatnění v kancelářské praxi. Jinými slovy je třeba sledovat, v jaké fázi procesu geneze úřední písemnosti se pečeť objevuje a jaké úřední akty jsou s tím spojeny. Přitom ovšem platí, že neexistuje jeden jediný „recept“, nýbrž že tu je celá škála možností. Nejstarší a ve smyslu vývoje právního citění nejprimitivnější je *zpečetování* nepopsaného pergamenu, který byl v různých ceremoních leckdy kladením na oltář ap., posvěcen a pak vydán příjemci. Nejobvyklejší způsob však byl, že zpečetění dovršuje genezi čístopisu listiny, i když ve starší době leckdy předchází napsání datovací formule. Zpečetění také zpravidla podmiňuje i vybrání speciální taxy, která se ovšem váže pouze k těm písemnostem, které jsou vydávány na žádost příjemců, nikoli k aktům ve vlastním zájmu vydavatelově.

Také je nutno rozlišovat mezi písemnostmi, které vyšly z organizované kanceláře, a písemnostmi, vydávanými soukromými osobami. V organizovaných kancelářích měl tuto činnost na starosti specializovaný úředník, který také dbal na to, aby bylo použito správné pečeti a odpovídajícího způsobu jejího připojení. Je totiž známo, že v organizovaných kancelářích např. měst a tím spíš velkých světských feudálů bylo vedle sebe používáno více pečetidel, z nichž každé mělo svůj okruh kompetence. To bylo striktně dodržováno, takže došlo-li z mimořádných důvodů k porušení zvyku, bylo to v koroboraci zpravidla uvedeno a leckdy se i konstatovalo, že toto nedopatření bude v budoucnu patřičným způsobem napraveno. Např. v kanceláři Karla IV. byla vedle velké pečeti majestátní užívaná pečeť sekretní, samozřejmě i zlatá bula a celá řada pečetních prstenů. Vedle nich byla pak Karlovým jménem opatřena pečetidla různých specializovaných úřadů jeho dvora, takže lze mluvit doslova o řadě pečetidel, neboť je třeba mít na paměti, že se změnami funkcí (volbou za krále římského a získkem úřadu krále českého a pak v r. 1355 korunovací na císaře) docházelo nutně k změnám opisů všech pečetidel, která o těchto či jiných hodnostech vypovídala. Ale vedle těchto návazných změn pečetidel máme i jiné doklady pro to, že existovalo více pečeti stejného řádu, jejichž užívání se prolíná. Tak je tomu např. u některých přemyslovských panovníků a vysvětluje se to – zatím bez přílišné jistoty – tím, že typáře byly v úschově u několika rozličných církevních institucí a byly v provozu podle toho, která byla v příslušném okamžiku nejbližší. Pro ochranu a úschovu institucionálního pečetidla existovala zpravidla přísná opatření, kdy bylo možno zpečetit jen v určitých dobách, kdy pečetidlo bylo vyjímáno z truhly zamykatelné na několik klíčů, které byly v rukou různých dignitářů.

Držiteli pečeti s největším dosahem a také s nejvýraznější kontinuitou byly od raného středověku dvě instituce: papežství a císařství (resp. jeho předchůdců), které navazovaly na antiku. Pečeť je bezpečně doložena pro východořímského císaře Justiniána (527–565),

ale pravděpodobně existovala už za Konstantina I. Velikého (306–337), kde lze pozorovat jak zapečetění, tak zpečetění. Už v 5. století je pečeť – přinejmenším jako pečetní prsten – prokázána u Germánů.

Nejstarší doklad papežské pečeti, dnes povědomé jen z vyobrazení, se klade do 1. poloviny 6. století (papež Agapit v letech 535–536). Z následujících let jsou jen zcela ojedinělé doklady, a to ještě mimo zlistiňovací proces (často jde zřejmě i o podvrhy). V bezprostředním kontextu s listinami se papežské buly objevují od 9. století už v kanonizované podobě: na aversu schematické znázornění portrétů sv. Petra a Pavla, na reversu jméno papežovo s pořadovým číslem v kapitále. Jen za papeže Pavla II. (1464–1471) došlo k pokusu o změnu a z buly byla vytvořena drobná renesanční plastika zobrazující papeže, jak žehná skupině věřících; nicméně pokus se neujal. Pečeť sekretní – tzv. rybářský prsten – je známa od počátku 12. století, kdy se jí začalo používat v listech, takže lze předpokládat její existenci již nejméně v 11. století. Existují však některé písemnosti, kde podpisy papeže, kardinálů či úředníků kanceláře, hrají svou nezastupitelnou roli. V tzv. aprobovaných suplikách papežova parafa dokonce pečeť zcela nahrazuje.

Pečeti Karlovců a pak králů a císařů římských navazovaly na pečeti původně merovejské, které ve formě pečetních prstenů zachycovaly nejprve poprsí majitelovo, ale později, tak jak se postupně zvětšovaly, zahrnovaly stále větší část panovníkovy postavy, a konečně se ustálily na majestátní formě s různými atributy vlády – jablko, žezlo, koruna ap., v pečetích soudního charakteru pak zejména meč. Posléze se v této oblasti začínají od 13. století prosazovat pečeti říšských institucí, jako byl říšský dvorský soud, landfrídy ap. Jsou ovšem patrná různá kolísání, zejména pokud šlo o další typy užívaných pečetí: k přechodu od stojící postavy panovníkovy k panovníku sedícímu na trůně došlo za Oty III. (*983, 996–1002). Právní váha těchto pečetí vzrůstala tak, jak se skladba listin oprostřovala od původně paralelního a současně závažnějšího i závažnějšího ověřo-

vacího prostředku, jimž byly podpisy panovníka a referendáře, jejichž váha vyplývá i ze znění koroborace, do níž se zmínka o pečeti dostává od vlády Pipinovy (751–768). A protože v raném středověku nejsou doloženy žádné pečeti jiných než královských vydavatelů, byl vysloven názor, že pečeti na královských listinách sloužily zejména jako první orientační a legitimační informace. Ale s poklesem gramotnosti se ze subsidiárního ověřovacího prostředku staly pečeti převážujícím a nadlouho jediným ověřovacím prostředkem písemných právních pořízeních. Od 14. století se pak zprvu sporadicky objevují jako druhý ověřovací prostředek podpisy, jež se v novověku aspoň v některých typech písemností staly prostředkem jediným.

Od sklonku 9. století se začínají objevovat i pečeti významných duchovních a světských feudálů. Napodobují císařský vzor a jejich počet, zpočátku velmi malý, i kvantita jimi vystavovaných textů vzrůstá od 12. století, kdy se objevují další kategorie pečeti a jejich držitelů. Jsou to zejména města, za nimi pak následují nižší šlechtiči, orgány vesnické samosprávy i jednotliví měšťané či jiné svobod-

46) Avers a revers zlaté buly císaře Konráda II. (1033–1038). Na aversu stojí se svým synem Jindřichem III., jehož jméno je uvedeno v pečetím poli, na reversu přidán schematický obraz Říma

né osoby, i když zdaleka ne každý, kdo občas pečeť potřeboval, si pečetidlo pořídil. V takových případech se musila uplatnit autentická pečeť, kterou disponovala postupně se rozšiřující vrstva církevních i světských činitelů s veřejnoprávní mocí, schopných pečetit pravoplatně v cizích záležitostech. Veřejný notariát věnující se výhradně tomuto účelu používal jako ověřovacího prostředku *signum* a pečeť tu byla prostředníkem jen velice zřídka a to vždy ještě jen jako doprovodný faktor. Do tohoto ověřovacího procesu se včleňuje podpis zhruba ve stejné době jako v písemnostech císařských a od 18. století zde rovněž zcela převládá.

V českém prostředí jsou pečeti dosvědčeny snad už od konce 11., určitěji od počátku 12. století. Pokud pak termín „*verisimilla argumenta*“ pro svatého Vojtěcha, druhého pražského biskupa (982–994), lze interpretovat jako pečeť, šlo o výjimku, která neměla bezprostřední návaznost. V případě krále Vratislava I. (+ 1092) je pochybnost o skutečné existenci jeho pečeti, tedy o tom, zda dochovaná nepochybná falza měla předlohou skutečné pravé (a ovšem nedochované) originály, zřejmě s majestátní tematikou. Po zprávách o nedochovaných pečetích Soběslava I. (1125–1140) začíná nepřetržitá řada českých panovnických pečeti Vladislavem II. (jako králem Vladislavem I. 1140–1172). Původně jednostranná pečeť svatováclavská (stojící sv. Václav jako patron a věčný panovník českého státu) je v královském typu jeho pečeti nahrazena pečeti mincovní, kde na aversu je sedící panovník v plném majestátu, na reversu sv. Václav. Zatímco u typu mincovní pečeti již přemyslovští panovníci zůstali (jde o zvláštnost, kterou u pečeti voskových lze sledovat soustavněji dále jen v některých okrajových oblastech latinské kultury) již nastálo, v konkrétní náplni dochází za Přemysla II. ke změně – strana svatováclavská je nahrazena jezdeckou. Svatováclavský motiv se uplatňuje nadále již jen na *pečeti zemské*, která sloužila nejdříve snad jako náhrada pečeti nepřítomného panovníka, posléze pak

47) *Avers a revers kovové buly papeže Evžena IV. (1431–1447). Na aversu schematické portréty apoštolů sv. Pavla a sv. Petra, na reversu jméno papežovo*

jako pečeť zemského soudu. Za Přemysla I. se též vyskytuje zlatá bula tohoto panovníka; ta je u českých panovníků, pokud nebyli současně římskými vládci, jedinou výjimkou. Panovníci mezidobí 1306–1310 užívali pouze sekrety. Lucemburkové po krátkém navázání na starší vývoj zavedli asi od r. 1323 jednostrannou pečeť jezdeckou a od r. 1346 majestátní s případným sekretem na dorsu. V této době jsou panovnické pečeti rozmanitější, vedle majestátní se objevují ve větší míře i pečeti menší, sekretní. Setkáváme se už také s pečeti různých úřadů dvorských i zemských. V době pohusitské pak typ pečeti majestátních zaniká načas úplně a je suplován pečeti-mi znakovými (týká se Jiřího z Poděbrad a obou Jagellonců). V době habsburské byly pečeti majestátní obnoveny a rozšířily se i ostatní druhy. Sfragistika však tu již postupně ztrácí na své závažnosti.

Druhou základní kategorií v chronologickém výčtu českých pečeti jsou *pečeti biskupské*. Po nejistých údajích o Vojtěchovi a o pečeti pražských biskupů konce 11. a první poloviny 12. století se objevují jisté doklady pečeti pražského biskupa Daniela I. (1148–1167) a na Moravě olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150). Zpočátku však šlo o jejich užití jen ve smyslu spirituálním, nikoliv tedy jako pečeti autentické, již se pak ve 13. století pečeti biskupské u nás staly. Dalším dokladem pro to je ostatně skutečnost, že ve 13. století počet duchovenských pečeti podstatně vzrůstá, a to jak pokud jde o jednotlivce, tak instituce (jde tu především o pečeti obrazové s náboženskou tematikou), ve století následujícím se jejich používání stává všeobecným. Husitství jim však zasadilo ránu, z níž se u nás duchovenská pečeť, pokud jde o její obecný význam, již nezapamatovala.

Pečeti šlechtické jsou prokázány od r. 1189 (v koroboraci panovnické listiny je zmínka o pečeti šlechtice Hroznaty), ale běžnější se stávají až od století následujícího v souladu s poměrem šlechty k písemnému pořízení. Tematicky jde převážně o pečeti znakové; jen

48) a/ b/ Pátý typ
mincové pečeti
Přemysla
Otakara II.,
užívaný v letech
1270–1277.
Přední strana
je majestátní,
zadní jezdecká.
Opisy ve dvou
řádcích zachycují
všechny
Přemyslovy tituly

v podstatně menší míře se objevují i pečeti jezdecké či jiné. Zatímco u ostatních druhů pečeti jsou opisy a nápisy na pečetích výlučně latinské, jsou zde doloženy – byť velmi zřídka, ale už od sklonku 13. stol. – i národní jazyky (čeština, němčina). Jejich kvantitativní růst lze pozorovat ještě dlouho do novověku.

Jako poslední vstupují do kruhu držitelů pečeti *města* (1247 je to Brno, 1251 Litoměřice, 1257 Menší a 1264 Staré Město pražské, pak již jejich počet stoupá a ve 14. století lze pečeť předpokládat u všech měst i městeček, a to i poddanských) a měšťané. Chronologické pořadí dochovanosti neznamená nutně také stáří výskytu, je však takřka jisté, že se od stáří jejich vzniku nemůže příliš lišit. Později se objevují už jen pečeti vesnické.

Od 14. století je užívání pečeti u všech právních fórech již zcela běžné a pečetidla vlastnili i činitelé menší závažnosti. Razítka se začínají prosazovat – pokud jde o funkci ověřovací – výrazněji od minulého století.

49) Pečetidla pražských měst ze středověku. Typáře uloženy v Archivu hlavního města Prahy. a) Malá Strana z r. 1257
b) Staré Město z doby kolem r. 1280

Bibliografická příloha

Základních příruček dnes užívaných – vesměs cizích – je řada. Nejběžnější z nich jsou: *Fürst K. zu Hohenlohe-Waldenburg*, Sphragistische Aphorismen, Heilbronn 1882; *Gustav A. Seyler*, Geschichte der Siegel, Leipzig 1894; *Theodor Ilgen*, Sphragistik, v Meisterově Grundriss der Geschichtswissenschaft, 2. vyd. Leipzig-Berlin 1912; *Wilhelm Ewald*, Siegelkunde v Below – Meineckeho Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, München-Berlin 1914; *Egon von Berchem*, Siegel, Berlin 1918; *Marian Gumowski – Marian Haisig – Silwiusz Mikucki*, Sfragistyka, Warszawa 1960; dílo *Giacoma C. Bascapého* Sigillografia. Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nell'arte, rozpočtené na pět svazků, uvázlo u druhého svazku. První obsahuje Sigillografia generale. I sigilli publici e quali privati, Milano 1969 nn.; *Erich Kittel*, Siegel, Braunschweig 1970, s neobyčejně rozsáhlým a názorným obrazovým materiálem (Kittel je také autorem rozsáhlé řady kritických souhrnných referátů o sfragistické a heraldické produkci v Blätter für deutsche Landesgeschichte v 60. a 70. letech); *Michel Pastoureau*, Les sceaux, Turnhout 1981 (= Typologie des sources du moyen Age occidental 36). Souborná bibliografie neexistuje, lze upozornit na práci *René Gandilhon*, Bibliographie de la sigillographie française, Paris 1955 a názavnou bibliografii *René Gandilhon – Michel Pastoureau*, Bibliographie de la sigillographie française, Paris 1982, s 2542 bibl. jednotkami. Výslovně třeba konstatovat, že za ni nelze považovat slibně nazvaný titul: *Eckart Henning – Gabriele Jochums*, Bibliographie zur Sphragistik, Köln-Wien 1995 (srv. AČ 46, 1996, s. 189n.). Nejrozsáhlejší obecnou, byť výběrovou bibliografii podává na takřka padesáti stranách znamenitá kniha *Tomáše Krejčíka*, Pečet' v kultuře středověku, Ostrava 1998, která si klade řadu obecných i nových otázek, jež často vynalézávě zodpovídá. Důležitý je i terminologický slovník *Vocabulaire international de la sigillographie*, Roma 1990.

Existuje ovšem rozsáhlá řada atlasů pečetí jednotlivých oblastí či institucí. Zmíněnou prací *Otto Posseho* je jeho základní dílo Die Siegel der deutschen Könige und Kaiser von 751 bis 1913, 1–5, Dresden 1903–1913 (přetisk ve 3 sv. Leipzig 1979). Dále srv. *Wilhelm Ewald*, Rheinische Siegel 1–6, Bonn 1906–1941, *Vitalien Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, Paris 1963nn., Corpus sigillorum Helvetiae 1, par *Claude Lapaire*, Zürich 1968; *Otto Posse*, Die Siegel des Adels der Wettinischen Lande bis zum Jahre 1500, 1–5, Dresden 1903–1917. Z atlasů institucí lze uvést pro papežskou problematiku (vedle prací diplomatických) *C. Serafini*, Le monete e le bolle plumbee pontificie del Medagliere Vaticano 1–4, Milano 1910, nebo *Oskar Mitis – Franz Gall*, Die Siegel der Babenberger (= Urkundenbuch der Babenberger 3), Wien 1954. Pro pedagogické účely je dosud uží-

tečná práce *F. Philippiho*, Siegel, Leipzig-Berlin 1914 (= Urkunden und Siegel in Nachbildungen für den akademischen Gebrauch 4). Důležitá je též evidence podle jednotlivých archivů či jiných institucí. Srv. např. *Guide to the Seals in the Public Record Office*, London 1954 (přetisk 1968), či *P. Sella*, *I Sigilli dell' Archivio Vaticano 1-3*, Città del Vaticano 1937-1964. Velký korpus začal vycházet ve Francii: *Corpus des sceaux du moyen âge 1: Les sceaux des villes*, par *Brigitte Bedos*, Paris 1980. Z prací o institucích je i pro nás bezprostředně významný *Friedrich Battenberg*, *Das Hofgerichtssiegel der deutschen Kaiser und Könige 1235-1451*. Mit einer Liste der Hofgerichtsurkunden (= Quellen u. Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich 6), Köln-Wien 1979. Mnoho srovnávacího materiálu s důležitými analýzami přináší i početné velké vědecké katalogy početných historických výstav posledních desetiletí, na něž lze upozornit jen obecně.

K antickému pečetnictví srv. nejnověji *Burchard Brentjes*, *Alte Siegelkunst des Vorderen Orients*, Leipzig 1983, a *W. Boochs*, *Siegel und Siegeln im alten Ägypten*, Sankt Augustin 1982.

Z příruček teritoriálně omezených srv. *Marian Gumowski*, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966; *Juraj Žudel – Jozef Novák*, *Příručka diplomatiky, sfragistiky a heraldiky*, Bratislava 1956, a dvě práce sovětské: *E. I. Kamenceva – N. V. Ustjugov*, *Russkaja sfragistika i heraldika*, Moskva 1963, a *V. O. Gavrilenko*, *Ukrainskaja sfragistika*, Kiiv 1977.

K jednotlivým aspektům sfragistické problematiky alespoň několik základních děl z obecné literatury: K uměleckohistorickému využití *Germain Demay*, *Le costume au Moyen Age d'après les sceaux*, Paris 1880 (přetisk Nancy 1979), *Josef Deér*, *Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Heinrichs VI. in der Kunst und Politik ihrer Zeit*, Festschrift H. R. Hahnloser, Basel-Stuttgart 1961, s. 47-102 a nejnověji *Zenon Piech*, *Ikonografie pieczęci Piastów*, Kraków 1993. K manipulacím s pečeti *Wilhelm Ewald*, *Siegelmissbrauch und Siegelfälschung im Mittelalter* untersucht an den Urkunden der Erzbischöfe von Trier bis zum Jahre 1212, *Westdeutsche Zeitschrift* 30, 1911, s. 1-100. Nověji pak *Thomas Vogtherr*, *Siegelrecht, Siegelmissbrauch und Siegelfälschung bei den Zisterziensern*, AfD 45, 1999, s. 61-85. K právní stránce (vedle početných prací diplomatických) *Toni Diederich*, *Geschäftssiegel. Untersuchungen zur Verbreitung, Funktion und Bedeutung des sigillum ad causas im Rheinland*, AfD 21, 1975, s. 459-498, a ke vzniku městských pečeti *Hermann Jacobs*, *Eugen III. und die Anfänge europäischer Stadtsiegel* (= Studien und Vorarbeiten zur Germania pontificia 7), Köln-Wien 1980. Nově s obecně koncipovaným úvodem *Toni Diederich*, *Rheinische Städtesiegel*, Neuss 1984. Viz i *Volker Steck*, *Das Siegelwesen der südwestdeutschen Reichsstädte im Mittelalter*, Esslingen 1994. O kovových pečeti je stále základní práci *Anton Eitel*, *Über Blei- und Goldbullen im Mittelalter*, Freiburg i. B. 1912.

K výše zmíněné soupisové akci v českých archívech srv. *Vladimír Růžek*, Soupis pečeti, pečetidel a sádrových odlitků v archívech ČR II, in: AC 47, 1997, s. 143–158 a 213–233, jehož edice olbřimího katalogu pečeti Augusta Sedláčka se nachází v tisku. Z právě zmíněné evidence se připravují různé výstupy na internetových stránkách některých archívů, které v práci nejvíc pokročily. Přípravy pro český atlas pečeti konal *František Beneš*, který v díle Atlas českých pečeti, Praha 1937nn., vydal jen několik ukázek z různých společenských vrstev českých bez komentáře. I ostatní jeho práce jsou jen rámcového charakteru. Viz i *Jarmila Krejčíková* v práci cit níže s. 372.

Z české literatury je nově k dispozici znamenitá příručka *Jarmily Krejčíkové – Tomáše Krejčíka*, Úvod do české sfragistiky, Ostrava 1989, jdoucí do novějších dob. Dále jsou závažné početné práce *Václava Vojtíška* především o městských pečetech, přínášející i obecnější metodické podněty (úplná bibliografie viz jeho Výbor rozprav a studií, Praha 1953). Zvláštní zmínky si zaslouží kniha O pečetech a erbech měst pražských a jiných českých, Praha 1928, O starých pečetech a erbech českých měst, VKČSpN, filos.-hist.-filol. třída 1952, Praha 1953, a O starých pečetech University Karlovy, SH 3, 1955, s. 89–110 (k tomu dodatek *Miroslava Truce* v Zápiscích katedry čl. dějin a archivního studia, 1956, č. 3, s. 27–29). Nejnověji *Jarmila Krejčíková*, Introduction à la sigillographie tchèque. Les premiers siècles du sceau en Bohême, Af Dipl. 39, 1993, s. 36–83.

K českému vývoji je vedle prací Vojtíškových třeba uvést ještě následující stati: *Jiří Čarek*, O pečetech českých knížat a králů z rodu Přemyslova, Sborník příspěvků k dějinám hl. m. Prahy 8, 1938, s. 1–56; *Vladimír Vašků*, Příspěvek k otázce svatováclavské pečeti, SPFFBU 7, 1958, řada C 5, s. 26–39; *Rostislav Nový*, K počátkům feudální monarchie v Čechách I. Sigillum commune regni, ČNM 145, 1976, s. 144–163; *František Beneš*, Česká panovnická pečeť krále Ladislava – její povšechný rys, in: SAP 13–1, 1963, s. 272–284; *Mojmír Svábenský*, Soupis pečetí moravských markrabat a markraběnek, Brněnský archivní věstník 1960, s. 9–26. Pro lucemburské a habsburské panovníky též *O. Posse*, Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige etc. 1 a 2, kde vedle jednotlivých králů a císařů je dokumentován i Jan Lucemburský, o němž nově viz *Pavel Brodský*, Pečeti Jana Lucemburského, ČNM 150, 1981, s. 117–136. Z monografických prací viz *Erich Šefčík*, Pečeti těšínských Piastovců, Ostrava 1982; z vlastní šlechtické problematiky je monografických prací poměrně málo, i když materiál je do značné míry publikován v pracích heraldických (srv. tam), či *Vojtěchem Králem z Dobré Vody* v jeho atlasu, který vycházel jako příloha ČSPS 2–7, 1894nn. (kde jsou i jiné autorovy práce), nebo *Augustem Sedláčkem* v jeho Hradech, zámcích a tvrzích království Českého 1–15, Praha 1882–1927. Příkladem monografické studie je *Miroslav Truc*, Rožmburské pečeti XIV. století, JSH 28, 1955, s. 1–11. Z několika už prací *Karla Maráze* o jednoliti-

vých detailních otázkách resp. nálezích je třeba uvést dvě obecnější význam mající stati, totiž Korpus českých pečeti do nástupu Jana Lucemburského, in: SAP 50, 2000, s. 460–473 a K problematice padělání pečeti na sklonku středověku. Sfragistický příspěvek k falzům Oldřicha II. z Rožmberka, in: SAP 48, 1998, s. 49–103. K problematice městské ve starší literatuře není třeba se vracet, protože ji překonává kniha *Jiřího Čarka*, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985, vedle níž si ovšem zachovávají svou platnost kompendia pro jednotlivé české kraje, zejména *Jan Pelant*, *Znaky a pečete západočeských měst a městeček*, Plzeň 1985, *Alois Přebyl–Karel Liška*, *Znaky a pečete středočeských měst*, Praha 1975, *Vladimír Ruda a kol.*, *Znaky severočeských měst*, Most 1970 a *Jaroslav Dřimal–Ivan Štarha* (red.), *Znaky a pečeti jihomoravských měst a městeček*, Brno 1979. Pro českou biskupskou pečeť je základním dílem *Rostislav Nový*, *Pečeti pražských a olomouckých biskupů*, SAP 10–1, 1960, s. 181–214 a *týž* *Jedna z otázek české sfragistiky*, *Zápisky katedry československých dějin a archivního studia* 5, 1961, s. 77–84. Zajímavou evidenční pomůcku spolu se zpracováním látky připravila *Miluše Kukánová*, *Soupis zlatých bul v českých a moravských archivech*, SAP 40, 1990, s. 345–378.

HERALDIKA

Heralдика (všechny kulturní jazyky naší oblasti vycházejí z tohoto kmene: ruský geraldika, francouzsky héraldique, anglicky heraldry, italsky araldica, polsky heraldyka, jen němčina má vedle termínu Heraldik ještě označení domácí – Wappenkunde) je věda, zabývající se studiem znaků – erbů, jejich vznikem, užíváním a vývojem na pozadí obecných vývojových tendencí. Název oboru je odvozen od slova Herold (starohornoněmecký hariowald či pod. termín označoval původně znalce symboliky související s pohanskými božstvy), tj. muž, který byl ve středověku a ještě v raném novověku znalcem erbovních zvyklostí, prověřoval jejich správnost, ovlivňoval jejich vývoj a byl při rytířských kláních i jiných událostech, kde bylo potřeba znalosti jmen držitelů znaků, nevyhnutelně potřebnou osobou. V podstatě šlo o ceremoniáře na panovnických a šlechtických dvorech, ale lze je spatřovat posléze i ve službách měst. V průběhu doby vytvořili i jakousi hierarchii (nejvýše stáli znakoví králové) a v některých státech byly dokonce posléze vytvořeny heroldské úřady, které měly dbát nad zachováváním znakových pravidel a nesměšováním erbů jednotlivých rodů a institucí (zejména v Anglii od r. 1484 dodnes). Vedly také podle potřeby příslušné pomůcky s vyobrazením jednotlivých erbů a se jmény jejich držitelů, tzv. erbovníky.

Znak čili erb (odvozeno od německého der Erbe – dědic, neboť u osob fyzických šlo o znamení dědičné) je původně barevným znamením na zbroji, nejčastěji na štítě, které charakterizovalo určitou osobu a jí podřízenou družinu, v dalším vývoji i jeho vyobrazením užívaným v životě právním, vojenském a společenském. V něm je

erb symbolem a synonymem té které osoby, jejíž vlastnictví a nároky vyjadřuje ve shodě s právním stavem společnosti příslušného teritoria.

Heraldika je k užítku zejména sfragistice, dějinám umění, genealogii, vojenství i všelikým dalším oborům, sledujícím společenský život, příbuzenské vztahy a právní zvyklosti zejména vyšších společenských vrstev v minulosti. Prvním dvěma z nich slouží zejména identifikováním vyobrazení erbů osob a institucí, čímž přesněji zaskotvuje vznik stavebních a jiných památek a dokladů včetně majetnictví knih, předmětů užitkových atd., pokud jsou označeny erbem či alespoň erbovním znamením. Genealogii pak umožňuje odkrývat příbuzenské vztahy a svazky, vojenství skýtá poměrně přesně časově fixovatelný pramenný materiál k dějinám zbroje. I dalším disciplinám přináší množství obrazového materiálu (různé nástroje, oděv ap.). Sama o sobě slouží obecné historii především svými výsledky ve zjišťování obecně heraldických (a ovšem rovněž místně a časově podmíněných) zvyklostí různých právních okruhů. Tím přispívá i k prohloubení pohledu na různé složky vývoje institucionálního a vojenského, nehledě už vůbec k tomu, že je zajímavým a leckdy ne nedůležitým fenoménem kulturních a sociálních dějin evropského vývoje od doby vrcholného středověku. Neboť v jiných kulturních oblastech a epochách – přes různé paralelní jevy – nemá kategorie evropských erbů srovnatelné instituce.

Dějiny heraldiky lze v zárodečné formě sledovat již od pozdního vrcholného středověku, byť tam byl kladen důraz především na praktickou složku problematiky. Proto se touto problematikou zabývali zejména právníci. Nejstarším teoretickým spisem je dílo curyšského kantora **Konráda de Mure** z doby kolem r. 1245, zvané *Clipearius Theutonicorum*, dále pak juristická rozprava významného právníka **Bartholomea de Saxoferrato**, *Tractatus de insigniis et armis* z poloviny 14. století či posléze práce **Jana z Kreuzburgu** zv. *Rothe*, durynského rodáka a písaře v Eisenachu, který ve svém rytířském zrcadle pojednává i o otázkách heraldických. Rozsáhlou „odbornou“

literaturu té doby má ovšem i oblast francouzská a další, kde jsou však poměry značně odlišné od střední Evropy. Leccos také přinášejí v souvislosti s genezí jednotlivých erbů různá díla básnická, zejména ovšem poezie rytířská, i když je tu potřebí velké opatrnosti vzhledem k fabulační a interpretační nevázanosti a invenci jejich autorů. Značná pozornost byla průběžně věnována i důležitým aspektům juristickým. Heraldické bádání se pak věnovalo zejména sběru materiálu, navazujíc na středověké erbovníky, které první začaly soustavněji shromažďovat materiál. Byl to zejména **Johann Siebmacher**, jehož Wappenbuch z r. 1596 se stal základem stále rozšiřované edice, která posléze nese už jen jeho jméno, až v letech 1854–1961 pod názvem **J. Siebmacher's Grosses und allgemeines Wappenbuch** vyšlo prací mnoha specialistů řady generací 101 svazek nejrozsáhlejšího díla světové heraldické literatury. Dílo je do značné míry členěno teritoriálně (Čechy, Morava a Slezsko tu mají po jednom svazku), částečně i institucionálně (jeden svazek je např. věnován univerzitám ap.). Teprve však **General-Index zu den Siebmacherschen Wappenbüchern**, vydaný v r. 1964 **Hansem Jäger-Sunstenaum**, jeho bohatství plně zpřístupňuje.

První pokusy o systematické zvládnutí látky se objevují od 18. století. Zmínku si zaslouží zejména příručka **Johanna Christoha Gatterera** *Abriss der Heraldik* z r. 1765. Jako pomocná věda historická v plném smyslu toho slova, tj. ve výrazném historickém – i když amatérský a sběratelský podtext se tu objevuje stále a nabývá v řadě souvislostí stále širší uplatnění – se pak fixuje od poloviny 19. století. Na první spis **Karla Mayera** z **Mayerfelsu** z r. 1857 navazují práce **Felixe Hauptmanna**, **Erica Gritznera**, **D. L. Galbreatha** a dalších, až k **Franzi Gallovi**, **Walteru Leonhardovi** a **Michelu Pastoureauovi** v době současné.

Heraldická literatura v českém kontextu začíná rovněž už ve středověku. Na počátku stojí **Kronika** tak řečeného **Dalimila**, která přináší řadu heraldických pověstí z oblasti heraldiky státní i šlechtické, leckdy ovšem spíše zavádějících. Na počátku novověku shromáždil

mnoho materiálu zejména **Bartoloměj Paprocký z Hlohol** (1540–1614), Polák, který z politických důvodů odešel z vlasti na Moravu a je autorem mnoha spisů. Nás z nich zajímají tři, v nichž mj. věnuje mnoho pozornosti vedle genealogie právě otázkám heraldickým. Jsou to: *Diadochus id est successio*, jinak *Posloupnost knížat a králův českých, biskupův a arcibiskupův pražských a všech tří stavův z r. 1602*, *Zrcadlo slavného markrabství moravského z r. 1593* a *Štambuch slezský z r. 1609*. Heraldika se pěstovala dlouho výlučně jako disciplína materiálová bez jakéhokoliv pokusu o zevšeobecnění či zasazení do širších souvislostí historických. V 19. století vznikají soukromou iniciativou velké genealogicko-heraldické rukopisné sbírky, chované dnes většinou v archívech (především ve Státním ústředním archívu a v Archívu Národního muzea v Praze a Zemském archívu v Brně). V druhé polovině 19. století byly publikovány různé menší i větší materiálové celky, a to zejména z hlediska historického. Objevují se ale i velké práce systematizující, ať pokud šlo o soustavu heraldických předpisů (**Vojtěch Král z Dobré Vody**, později **Karel Schwarzenberg** a další), přinášející jejich kombinaci s českou heraldikou (**Martin Kolář – August Sedláček**) či pouhou evidenci (zejména August Sedláček ve svých *Hradech, zámcích a tvrzích království Českého* a v množství hesel v *Ottově slovníku naučném*). Teprve **Václav Vojtíšek** se však od druhého desetiletí 20. věku vydal novým směrem a metodické otázky heraldiky zodpovídal v úzké vazbě s konkrétním historickým vývojem, čímž tento obor povýšil na plnohodnotnou vědu a s nárokem na samostatný život. Činil tak zejména na poli heraldiky městské a státní, které se pak staly hlavním předmětem dalšího bádání.

Vzhledem k tomu, že podstatou heraldiky je rozbor, popis a tvorba obrazového materiálu (ovšem specifického charakteru), i když svázaného četnými předpisy, jsou různé aspekty heraldiky vázány na kritéria estetická, a tak se některé složky přimykají spíše k užitému umění té které doby. Z tohoto pohledu se heraldika rozpadá na několik autonomních celků, které se ovšem navzájem různě podmiňují

a doplňují. Je to především blasonování, tj. popisování znaků podle pravidel heraldické řeči. Název je odvozen z francouzského *le blason* = erb, znak – francouzština vůbec měla pro obecnou heraldickou terminologii základní význam. S blasonováním pak úzce souvisí kreslení erbů podle heraldických předpisů. Druhou složkou je historizování, tj. výklad dějin a vývoje konkrétního znaku či znaků a jejich kritizování, tj. rozbor a posouzení. Tomu odpovídají tři složky heraldiky, tj. znakové umění (zavedený termín německý *Wappenkunst*), vlastní nauka o znaku (*Wappenkunde*) a znakové právo (*Wappenrecht*). Pro heraldická studia, ať ve smyslu pomocných věd historických, či obecněji historickém, mají podstatný význam druhá a třetí složka, z první pak její historický aspekt. Důležitost heraldiky jako pomocněvědné disciplíny klesá úměrně poklesu její vyvíjecí schopnosti nenahraditelné jinými prameny. Proto lze obecně konstatovat, že převaha jejího uplatnění je ve středověku, jen v některých aspektech atribučního charakteru i později. Jinak jde v současnosti o záležitost už značně okrajovou, která se stává doménou milovníků erbovního umění ať z důvodů genealogických či obecně sběratelských.

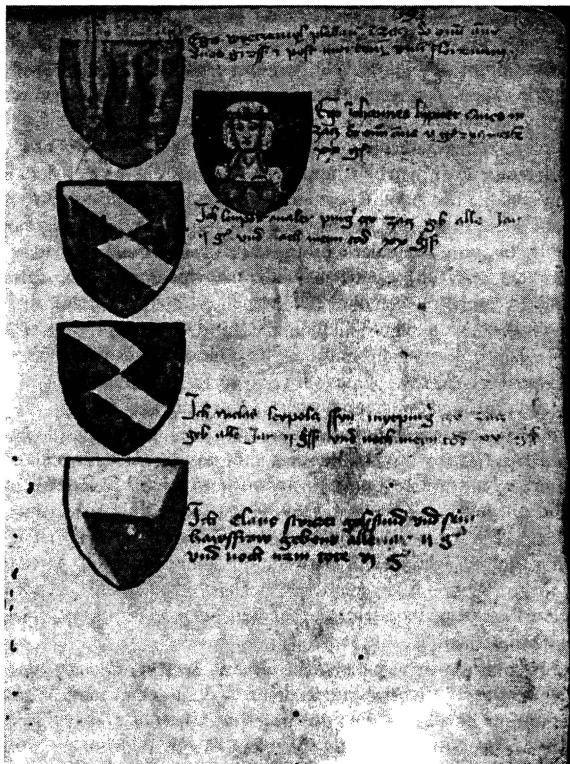
I když právo držet – či jak se dříve říkalo vést – znak nebylo zpočátku vůbec omezeno a teprve od pozdního středověku si jeho udělování vyhradil příslušný suverén, přesto se z praktických důvodů omezovalo už od počátku na ty vrstvy obyvatelstva, kde mohlo mít nějakou funkci – nejdřív vojenskou, pak právní. Znakové právo lze pak formulovat jako právo nositele příslušného erbu na vlastní znak, který je jeho výlučným vlastnictvím, k němuž má dispoziční právo včetně možnosti jeho dědění, prodeje či propůjčení. Erb sám je jeho označením v různých otázkách právních, zejména jako doklad vlastnictví či nerealizovaných, ale vznášených nároků (tzv. *Anspruchswappen*) ap. Schopnost vést erb měly jednak osoby fyzické od nejvyšších představitelů světské a církevní feudalit až k nejnižším šlechticům, k nimž se později připojovali erbovní měšťané (tzv. erbovníci) a v omezenější míře i erbovní sedláci, a jednak oso-

by právnické, tj. nejdříve různé státní útvary, města a jejich složky, rozličné další korporace (cechy, ale i nižší správní orgány státní správy, církevní instituce počínaje papežstvím přes arcibiskupství, biskupství, kapituly až k církevním řádům, jednotlivým konventům, ba až k fámím zařízením, i když tam se nejčastěji objevují znaky světských patronů a jiných dobrodinců).

Když se uzavřela epocha spontánně přijímaných erbů, bylo jejich udělování příslušným suverénním či jím pověřeným orgánem vázáno na zásluhy nejrůznějšího rázu, zejména vojenské či hospodářské. A to se týkalo i případů tzv. *polepšování znaků* dalšími atributy či výměnou barev za kovy a obráceně i jejich tzv. zhoršování. V době úpadku heraldiky v novověku docházelo v hojně míře i k zakupování šlechtictví či k jeho udělování za zásluhy hospodářské, vojenské, politické a kulturní, nejnověji někde i za zásluhy sportovní a tím i práva držet erb (tzv. Briefadel). S tím souvisely u nás zejména na sklonku 19. a počátku 20. století i různé genealogické podvrhy nově „odhalovaného“ šlechtictví, zejména na základě náhodné či vymyšlené shody jmen, z nichž někdy vyplývaly i možné výrazné bezprostřední hospodářské výhody ve formě účasti na některých nadacích ap.

Heraldické prameny jsou velmi rozmanité povahy i kvality a protože vlastních erbů na štítu je dochováno relativně velice málo, musí se brát v úvahu nejenom samotné erby – ať tesané, či samostatně malované – nýbrž i jejich druhotný výskyt a posléze i prameny písemné. Vedle děl právnických (důležitých pro řešení obecných otázek) a básnických (podávajících leckdy nejen zevrubný popis, ale i genezi konkrétních erbů, i když často zcela nereálnou) jsou důležitá především erbovní privilegia, kde vedle barevných vyobrazení (ta ovšem patří do skupiny druhé) najdeme zevrubný popis udělovaného erbu.

Obrazový druhotný materiál je velice rozmanitého charakteru a lze jej dělit podle systematickosti, s níž byl sestavován, i podle vypovídací schopnosti, neboť zdaleka ne vždy je s to zachytit všechny podstatné atributy. Snad by bylo možno navrhnout následující třídění:

50) Erbovník v rukopisu bratrstva sv. Kryštofa na Alberku z doby kolem r. 1400, tzv. Codex Figdor, přinášejí i znaky českého pùvodu

1. Vlastní erby užité pro vojenské účely na zbroji všeho druhu a tesané, ryté či malované pro účely právní jako doklad vlastnictví. Zatímco první skupina je velmi omezena jak druhově, tak časově, druhá je naopak neobyčejně rozmanitá, protože tam patří nejen tesané erby na architektuře, ale i erby malované a jinak uplatněné v interiérech, kde ovšem mohou znamenat i označení donátora (např. v církevním umění), nebo zdůrazňovat jiný specifický vztah, který je třeba odhalit. Tak je tomu zejména u svěbytné kategorie znakových galerií, které jsou někdy ovšem jen pamětním dílem a musí být tedy jinak hodnoceny než galerie erbů, vznikající současně s příslušným dílem. Do této skupiny patří pak i erby malované na různých dalších uměleckých předmětech, ale i jako vlastnický doklad u rukopisů ap. S výjimkou některých produktů uměleckého řemesla a sochařství (tu jsou zvlášť důležité náhrobníky všeho druhu) šlo vesměs o barevné zachycení erbů, i když už původní polychromie nemusí existovat, či může být různými opravami porušena. Patří sem i znaková privilegia s malbou erbu, zakládající určitou normu. Jsou ojediněle sledovatelná od 14. století: v prostředí nešlechtickém je za nejstarší znakovou listinu (zv. též *armales*) považována listina Ludvíka Velikého uherského pro město Košice z r. 1369. U nás takové listiny existovaly obecně od doby Jana Lucemburského, i když dochované originály jsou až doby Václava IV. S nárůstem písemností tohoto typu se objevují v příslušných kancelářích i specializovaní úředníci zvaní inspektoři erbů a pochopitelně i specializované pomůcky pro evidenci tohoto materiálu.

2. Vyobrazení erbů na výsostných attributech jejich držitelů. Jde o nejrozsáhlejší materiálovou skupinu a patří sem v podstatě dvě skupiny pramenů, totiž znakové pečeti a mince. V obou případech může být znak nebo jeho část hlavním či aspoň podstatným atributem pečetního nebo mincovního obrazu, může ale jít též jen o atributy doprovodné, což je z hlediska jak vypovídací schopnosti, tak autentičnosti zcela vedlejší. Důležitější je, že tyto nepochybně původně v kresbě autentické, i když leckdy vzhledem k velikosti i špat-

němu dochování nejasné a v případech nepřítomnosti opisu nebo ko-roborace nezařaditelné symboly postrádají barevnost. Jejich identifi-kace je pak někdy značně problematická; stačí si uvědomit např. pět variant vítkovské pětिलisté růže, rozlišované jen barvou. Nicméně i tak jde o zcela základní pramen pro celou disciplínu.

3. Poslední skupinu tvoří materiál neúředního charakteru, který může evidovat jak jednotliviny, tak celé menší i větší soubory, aniž je nutno předpokládat jejich logickou či genetickou souvztažnost. Může jít např. o užití znaků jako grafické ozdoby ap., ale zejména se jedná o tzv. *erbovníky*. Erbovníky jsou větší či menší soubory zpra-vidla barevně zobrazených erbů s uvedením jmen jejich držitelů, ob-vykle ve formě knihy, ojedinele i svitku. Erbovníky většinou vznika-ly jako soukromé pomůcky jednotlivých heroldů, a proto mají dost libovolný, i když většinou teritoriálně omezený rozsah. Zejména tu jde o erby šlechtické. Rámcově se dělí na erbovníky generální, insti-tucionální, příležitostné, tříděné (čímž se myslí řazení podle heral-dických figur) a marginální (znaky jsou jen doprovodem literárních děl). Erbovníky jsou doloženy pro dobu od konce 12. do 16. století. Pro středověk jich dnes známe asi 350 kusů. Z toho je cca 130 ang-lických, 80 francouzských, 60 německých, 30 vlámských a 20 italských a španělských. Za nejstarší známý (ale jen v novodobém opi-su dochovaný) je považován erbovník účastníků korunovace krále a pak císaře Oty IV. v r. 1198. K nejproslulejším patří tzv. Heidelberský písňový rukopis z doby krátce po r. 1300, zvaný též Kodex Manesse, kombinující písňovou tvorbu s integrální heraldic-kou výzdobou, Curyšská znaková pole z let 1335 až 1345, kodex he-rolda Gerleho s více než 1800 vyobrazeními znaků z let 1370–1387, uložený dnes v Bruselu, nebo erbovník slezského rytíře Konráda z Grünsberku z r. 1483. Z českomoravského prostředí takové erbo-vníky nemáme, jen z novověkého opisu víme o tzv. Aula Caroli IV., která zřejmě pocházela z druhé poloviny 14. století.

Druhou skupinou jsou erbovníky, které vznikly organicky a shro-mažďují znaky osob, příslušejících k určitému společenství. Z nej-

známějších to jsou tzv. knihy poslů špitálního bratrstva sv. Kryštofa na Arlberku. Tři dodnes dochované svazky z doby kolem roku 1400 obsahují erby těch osob, které se uvolily přispívat na provoz špitálu. Skoro všechny výše uvedené erbovníky přinášejí ve větší či menší míře i doklady českého původu, a to počínaje erby státními až po heraldiku měšťanskou.

Znaky byly původně praktickým zařízením vojenským, které vzniklo v druhé čtvrtině 12. století v souvislosti s rytířstvím, ale zřejmě méně, pokud vůbec, s novými způsoby vedení boje na křížových výpravách. Setkáme-li se výjimečně i s erby z dob starších (jako např. Karla Velikého), jde vesměs o mladší výtvary, které jim byly připsány dodatečně. Znamení určité nižší vojenské jednotky pro polní účely mělo tvar barevného praporce, korouhve či pod., nicméně bylo potřebí v nějaké formě včlenit zřetelně do příslušného společenství i jednotlivé bojovníky. Právě proto byl na jeho zbroj (lze připomenout, že v němčině slovo Wappen je přímo odvozeno od Waffen = zbraň) vymalován symbol, který přináležel příslušnému vedoucímu činiteli takového oddílu. Starší a jednorázově i nověji se objevující názory o tom, že heraldika je doložena už u národů starověkých, je třeba důrazně odmítnout. Pokud se přece vyskytnou některé starší doklady příbuzného charakteru, jde pouze o jevy analogické v jednotlivostech a stejně tak je tomu i pokud jde o vybavení protivných vojsk nekřesťanských. Původní znamení na korouhvích byla tedy přenášena na různé části zbroje, především na štíty, kde se pak definitivně usídlila, a tak se postupně nejčastěji užívané odznaky stávaly atributem určitého feudála. V bezprostředně následující době byly tyto vojenské symboly přeneseny i do sféry právní a správní a staly se atributem konkrétního zeměpána a jeho teritoria. Původně byly erby rázu ryze osobního, ale záhy se jejich držba stává dědičnou v souvislosti s tím, jak se znak a jeho užívání postupně šíří i ve sféře právní, ovšem jen mezi svobodným obyvatelstvem. Hovoří se přitom přímo o schopnosti držet znak. V tom, je např. rozdíl ve srovnání se sfragistikou, kde možnost užívání pečeti nebyla

ani v počátcích omezována, byť byla pochopitelně limitována praktickou potřebou.

Postupně k tomuto základnímu kádru přistupovaly i různé instituce, především státní útvary – země, na něž přecházely zpravidla znaky jejich původních vládců, a pak města a instituce církevní. Od konce středověku byly erby udělovány stále hojněji nejen osobám povyšovaným do šlechtického stavu, ale šířily se i v dalších vrstvách společnosti, např. ve vzdělaneckých kruzích. Dochází postupně k úpadku heraldiky, k němuž ovšem přispěly i jiné skutečnosti, především zánik rytířské kultury, spojený se základní změnou ve způsobu boje – uplatněním střelních zbraní. Stále častější jsou znaky občanské, které nenavazují na historické kořeny středověké heraldiky. Sociální převrasy posledních staletí a právní zrovnoprávnění všech osob před zákonem pak způsobily, že šlechtické znaky ztratily svou váhu a značnou část svého dosavadního uplatnění. V menší míře postihl tento vývoj erby institucionální, pokud epochu feudalismu vůbec přežily. Diferencovaně se to týká institucí církevních, v menší míře měst a teritoriálních celků, i když odstranění státní rozdílnosti způsobilo, že kompetence těchto držitelů byly podstatně omezeny. Svou původní hodnotu si ještě nejspíš udržují znaky státní a komunální, i když prodělávají také řadu změn.

Právo k určitému znaku patří členům rodiny, u nichž se tento nárok dědí, pokud není z nějakých důvodů jeho držba přerušena (levobočkové ap.). Zatímco ve starší době se znak udržoval zpravidla ve své jednoduché podobě, v dobách mladších docházelo často u jednotlivých členů rodu k individuálním rozšířením a úpravám podle bezprostředních příbuzenských vztahů. Vdané ženy pak zpravidla kombinovaly znak své rodiny se znakem rodiny manželovy, ale užívaly i tzv. znaku aliančního, tj. samostatného znaku svého a znaku manželova, které byly uvedeny do vzájemné souvislosti tím, že byly k sobě orientovány a vytvářely tak svým způsobem vyšší celek.

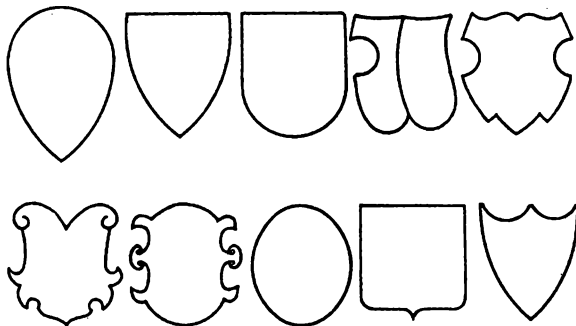
V průběhu vývoje heraldických zařízení se nejen měnil umělecký projev vlastních tvůrců erbu a jejich dalších atributů v souvislosti se

změnami slohového výrazu té které doby. ale zároveň se přecházelo od znaků jednoduchých a zřetelných, jak je vyžadovaly prvotní účely vojenské, ke znakům složitým až nepřehledným. Svůj vývoj ovšem prožívaly i základní části erbu a to i v době vlastního rozkvětu heraldiky. Následující charakteristika některých forem částí znaku neznemá, že by šlo o kanonizované jevy. Má podat pouze rámcovou informaci, postihující jen základní rysy vývoje.

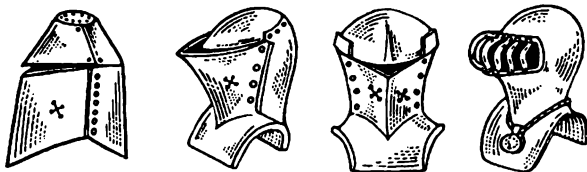
Už u samotných *štíťů* lze pozorovat, že nejdříve jsou doloženy protáhlé štíty normanské, nahoře zpravidla zaokrouhlené a dole zašpičatěné (v pozdním středověku se k tomuto tvaru do jisté míry vracejí tzv. pavézy, které našly výrazné uplatnění zejména v husitství), chránící celou postavu pěšího bojovníka. Ty už jsou ve 13. století vytláčeny štítem raně gotickým, který má strany zhruba stejně dlouhé a zpravidla mírně vypouklé, dole pak vytváří špičku. Naproti tomu pozdně gotický štít při zachování přibližně stejných proporcí své strany vyrovnává, přičemž dolní strana má zaoblený či uprostřed zašpičatělý tvar. Pozdně gotické turnajové terče mají pak po jedné a někdy i po obou stranách výřez pro zakládání kopí. Vedle nich se sporadicky již od konce 14. století objevují kulaté štíty, ženy od 15. století používají občas buď štíty kosočtvercové (routovité) nebo čtvercové, postavené však na jeden z vrcholů. V době barokní se pak objevují leckdy štíty různých atypických tvarů, jež vyhovovaly tehdejšímu dobovému vkusu.

I když štít sám o sobě byl už úplným znakem, přesto je v heraldice dosti brzy doprovázen dalšími atributy, především helmem a klenotem. Helm je zpravidla situován na štít, zatímco klenot je plastikou heraldickou figurou helmu a často opakuje vlastní náplň erbu. Mají ovšem stejné prostorové orientace. Tyto prvky se objevují poměrně záhy, další se dostávají v průběhu vývoje. Ještě ve 13. století to jsou tzv. *přikryvadla* (fafnochy), což je původně z helmu splývající rouška, jejímž smyslem bylo chránit při vojenských taženích kov před žárem jižního slunce. Třepení na fafnochu symbolicky svědčí o aktivní účasti v bojových střetech. Dalšími atributy byli *strážci*

a držitelé štítu. Strážci stáli mimo erb, nebyli s ním v bezprostředním kontaktu, držitelé se ho naopak dotýkali, drželi ho. Později přistupuje plášť či stan, na něž se štít kladl, *praporce*, *hesla* (devízy), *koruny*, *klobouky*, *čepice*, *řády* a *vyznamenání* atd., nazývané honosnými kusy. Mezi ně patří zmíněné už řádové dekorace (řád event. se stuhou), pak hodnostní odznaky zejména duchovenské (berla, či kříž za štítem ap.). Praporce (všelijak členěné, zejména banderia a gonfanony) se užívaly hlavně ve vojenství i při reprezentaci též samostatně. Posléze se od heraldiky odpoutaly a v novověku se staly symboly různých institucí, především ovšem státních útvarů, kde se jim dostává příslušných vysokých poct. Často jsou fixovány na základě starších heraldických tradic, jak pokud jde o obraz, tak zejména pokud jde o barvy.

51) Rámcový vývoj štítu a) normanský b) raně gotický c) pozdně gotický d) terčový či turnajový e) renesanční

52) *Vývoj helmu /přilby/ a) kbelíkový b-c) kolčí d-e) turněřský*

Při tom všem v podstatě platí, že čím jsou znaky bohatší a složitější, tím jsou mladšího původu. Při jejich popisování je ovšem třeba dbát heraldických zvyklostí a terminologie a především toho, aby se postupovalo od podstatného k přídavným atributům, a pak si uvědomit, že údaje o pravé a levé straně se uvádějí vždy z hlediska vlastního znaku, tj. osoby, která stojí jakoby za ním (jde tedy o údaje opačné, než se jeví osobě na znak se dívající).

Další atributy není možné v tomto krátkém přehledu konkrétněji sledovat. Stručnou výjimku je třeba udělat jen u helmu (přilbice). Ten prochází rovněž dlouhým vývojem a jeho typologie musí být v souladu s tvary vlastního štítu. Tak štítu normanskému odpovídá helm hrncový, gotickému kbelíkový nebo kolčí, turnajovým turněřský.

Základem znaku jsou *erbovní znamení*, i když existují ojediněle i tzv. štíty prázdné, obsahující pouze barvy. Erbovní znamení pak rozeznáváme dvojího druhu:

1. Heroldské kusy, čímž jsou míněny různé geometrické tvary či barevná pole celého štítu. Nejjednodušší jsou různá dělení štítu, jako je půlení nadél, příčné, čtvrcení, vyčlenění vrchu štítu, jeho paty či dělení kolmo (tj. zleva nahoře doprava dolů), šikmo (zprava nahoře doleva dolů), na pokos křížením (spojující oba předchozí), špicemi horizontálně či příčně. Další kombinací čar lze dostat mimořádně

velké množství variant, které tu není možno zachytit ani ve zkratce. Lze proto jen říci, že tak vznikají kůly (dvěma svislými čarami), břevna (ze dvou vodorovných), pruhy (šikmo kladené), které mohou být ovšem dále zdobeny. Jejich počet může být multiplikován – pak se udávají číselně. Počet čar musí být ovšem sudý. Je-li lichý, uvádějí se čáry. Kombinací těchto všech prvků vznikají různé složitější útvary, které vesměs mají své specifické označení, jako např. heraldský kříž (vzniká spojením kúlů a břevna), ondřejský kříž (vzniká jeho pootočením o 45°), krokev (spojením obrysu dvou špicí), šachování pak proložením více než tří svislých a tří vodorovných čar, cimbuří atd. Některé heraldské figury však nemusí mít vždy návaznost na okraje štítu – pak se nazývají volnými (jsou to zejména kříže a pruhy).

2. Obecná znaková znamení jsou vzata z přírody a konkrétního života nebo jsou jejich fantastickými variantami. Zpravidla pole znaku více nebo méně vyplňují, aniž se dotýkají okrajů štítu. Variabilita těchto útvarů je sama o sobě značná, v podstatě neomezená, i když nejběžnější tematika se velmi často opakuje. Přitom je třeba mít na paměti, že vlastní rozmanité umělecké ztvárnění jednotlivých předmětů, zvířat atd. je heraldicky zcela druhotné a není v žádném případě podkladem pro nějaké rozlišování. Provést ve stručnosti nějaké systematické třídění je zcela nemožné a tak lze jen konstatovat, že základní skupiny jsou dvojího druhu. Jednak jsou to obrazy živočichů, jednak předmětů. V obou případech je třeba si uvědomit, že se objevují nejen v celistvosti, ale neméně často i ve větší či menší části (člověk, jeho ruka či pěst; zvíře, jeho půlpostava, drápy, hlava atd.; kolo či jeho části, strom či ostrv atd.). Lidská hlava v první skupině je s výjimkou dominantních postav katolického náboženství užívána v obecné rovině a typologii charakterizované barvami či oblečením (tedy král, rytíř, biskup, mnich, ale i mouřenín atd.), nikoliv rysy obličejů. Další oddíl tvoří zvířata reálného světa či vymyšlená, chápána zejména jako symboly určitých rytířských ctností (síla, odvaha, věrnost ap.), které byly odvozovány z křesťanské symboliky či

z obecného povědomí doby. Výběr těchto figur byl v podstatě aspoň zpočátku zcela libovolný, a proto tu nelze hledat žádnou logiku či zákonitost, pokud nejde o doklady vízící se k predikátu příslušného rodu, kdy někde byla návaznost od jména či sídla ke znaku a obráceně. Z bájeslovných zvířat s zejména ptáků, jsou nejčastěji drak, saň, bazilišek, pták Noh. Jejich vzájemná odlišnost je zřetelně respektována některými atributy (hlava, počet nohou ap.). Obdobně je tomu s flórou všeho druhu. Pokud pak jde o předměty, jsou to takřka vesměs doklady specializované lidské činnosti, z nichž nejčestnější místo mají nástroje válečné a stavby, řidčeji schematizované přírodní jevy. I za jejich užíváním se skrývá symbolika či náznaky, které se nedají s větší určitostí dešifrovat.

Variabilitu znaků a jejich znamení zvyšuje užívání barev a kožesin. Barvy se dělí na barvy ve vlastním slova smyslu, jimiž jsou černá (schematicky v nebarevných vyobrazeních značená mřežováním) či prostým vyplněním prostoru , červená (kolmé šrafování) , modrá (vodorovné šrafování) , zelená (šikmé šrafování zleva doprava) a méně často nachová (šikmé šrafování zprava doleva), a na kovy tj. zlato – žlutá (tečkování) a stříbro – bílá (čistý prostor). Jako kožesiny jsou v heraldice užívány hermélín (hranostaj) a popelka, většinou ovšem mimo vlastní štít. V různých dobách, zejména pak za úpadku heraldiky, se objevují ojediněle i další barvy a není vždy respektováno ani základní pravidlo, že na sebe nemají navazovat různé barvy ani kovy, nýbrž že se mají kombinovat kov s barvou a opačně. Přitom platí, že změnou barev či výměnou za kov dochází k tzv. polepšení erbu, jehož může být dosaženo i jinými způsoby, jako je např. udělení závažnějšího obecného znakového znamení, jeho znehodnocení či rozmnožení přidáním dalších atributů, zejména ze symboliky toho, kdo polepšení činí.

Rovněž tak lze úpravami naznačit nelegitimní původ konkrétního nositele erbu (což se stávalo nejčastěji vynecháváním některého z prvků ve znaku otcově, šikmým pruhem přes štít nebo vůbec přijí-

tím nového znaku). V našem prostředí ve starším období však podobné doklady nemáme. Za ponížení erbu se považuje posléze opačný postup než jeho polepšení, popřípadě se používá mřížování stávajícího heraldického znamení.

Ačkoliv se heraldika rozšířila záhy po celé křesťanské vzdělanosti západní i východní, přesto mají jednotlivé oblasti svá specifika – i dost výrazná – která jinde nenajdeme či která se tam dostávají druhotně v souvislosti s migrací některých rodů; u nás zejména s přílivem cizí šlechty v 16. a hlavně 17. století po porážce českého stavovského povstání, když se tu usídlily i početné rodiny italské a španělské. Původní česká heraldika spadá v tomto smyslu do heraldiky středoevropské, v jejímž rámci má i své některé charakteristické rysy.

53) Znaková galerie zemí, kterým vládli Karel IV. a Václav IV., umístěná na východní fasádě staroměstské mostecké věže v Praze z 80. let 14. stol.

První doklady české heraldiky se objevují u českých přemyslovských panovníků. Ti jako svůj nejstarší znak měli tzv. *svatováclavskou orlici* (tj. černou orlici s červenými plaménky, zlatým zobákem, drápy a jetelovými listky na křídlech). Dosvědčena je – ovšem nebarevně – nejméně od druhé poloviny 12. stol. (dosavadní nejstarší doklad z doby knížete Bedřicha kolem r. 1180). Odvozena byla pochopitelně od orlice říšské. Později se postupně omezila na atribut Přemyslovců nebo přímo zemského patrona – sv. Václava. Někdy počátkem 13. století byla vytlačována novým znakem, lvicí (tj. jednoocasým lvem), měnící se asi v počátcích vlády Přemysla Otakara II. na lva (tj. s rozštěpeným ocasem), který pak státní symboliku zcela ovládl. Jeho první barevné vyobrazení přináší až poč. 14. století např. tzv. Pasionál abatyše Kunhuty (Národní knihovna Praha). Je to korunovaný stříbrný dvouocasý lev se zlatými drápy a korunou ve skoku vpravo. Štít je doprovázen helmem s královskou korunou, nad níž se pne klenot v podobě dvou černých křídel po osmi pérech s červenou a stříbrnou rouškou. Je pak užíván jako symbol Českého království i nadále, i když v době habsburské lze pozorovat snahy po jeho zatlačení do pozadí ve prospěch atributů říše římské. Vedle tohoto znaku, který byl někdy užíván i jako symbol souboru zemí České koruny, se ovšem prosadily i samostatné znaky jednotlivých zemí, jak je to dobře patno na dvou nejvýznamnějších galeriích našich státních znaků, totiž na staroměstské mostecké věži ze sklonku 14. století či o něco málo později na hradě Točnicku. Po jistém počátečním kolísání se pro Moravu ustálil znak červenostříbřitě šachované orlice se zlatými drápy a korunou na modrém poli, i když barevně je dosvědčen až v kodexu Manesse (a to ještě s červenočerným šachováním). Klenotem je orlí křídlo o 12 pérech, střídavě tři zlatá a tři černá, posázená dole zlatými srdéčky. Přikryvadla mají červenou barvu nebo hermelinovou kožešinu. Ze slezských knížectví mělo Opavsko prázdný štít s pravou polovinou stříbrnou, levou červenou, Těšínsko (jehož znak byl někdy symbolem celého Horního Slezska) zlatou orlici na modrém poli. Z těch pak, která byla k českému státu

připojena za Jana Lucemburského a Karla IV., je nejdůležitější erb knížectví vratislavského – černá orlice se stříbrnou pružinou na zlatém štítu (také ona je někdy užívána jako symbol celoslezský), a svídnického – kolmo půlená orlice s pravou polovinou červenou na stříbrné poli a levou černou na zlatém poli. Z ostatních zasluží uvedení vévodství budyšínské (zlatá hradba s třemi zlatými stínkami na modrém nebi), zhořelecké (napříč půlený štít se stříbrným dvouocasým lvem na červeném poli v horní a zlatou či stříbrnou zdi v dolní polovině), markrabství dolnolužické (vpravo krácející červený vůl na stříbrném štítě) a vévodství lucemburské (červená lvice na stříbrném štítě modře mřežovaném).

Vedle státních znaků se u nás nejdříve uplatnily *znaky šlechtické*, a to ojediněle od sklonku 12. století, ať šlo o Hroznatu či o Vítkovce (pětilistá růže v rozličné barvě znamení i štítu podle jednotlivých rodů), Vartenberky či další rody. Vedle této záhy velmi rozmanité a tematicky bohaté skupiny erbů se objevuje rovněž ještě ve 13. století heraldika církevní. Některé kláštery přebírají do svých znaků erb svých zakladatelů (např. Teplá tři paroží Hroznatovců) či erby řádové. Pražské biskupství má svůj erb doložen až od r. 1319 (zlaté břevno na černém poli), vedle něhož ovšem jednotliví biskupové a arcibiskupové používali i svých rodových znaků. Olomoucké biskupství má doklady starší – již z doby Bruna ze Schauenburka (1245–1281), totiž šest stříbrných špicí ve dvou řadách (4 + 2) na červeném poli. Znak městské se objevují – nejdříve sporadicky – od sklonku 13. století. Pomineme-li Cheb, jenž tehdy nepatřil k českému státu, je nejstarší doklad z r. 1315 pro Brno. Po něm následují další, jež se rozmohly v druhé polovině 14. století a získaly váhu za husitství, kdy města na sebe strhla i politickou moc. Měšťanské znaky jsou doloženy zhruba od poloviny téhož století, aby v době barokní došlo doslova k explozi užívání erbů, což ovšem vedlo k ztrátě jejich exkluzivity. Zejména často se s nimi setkáváme v různých funerálních památkách, zejména náhrobcích, i když jejich nejstarší doklady lze klást už do věku 13.

Vznikem zahraniční politické reprezentace a legionářského vojska za první světové války se projevila již v r. 1917 potřeba symbolického, tj. heraldického vyjádření hlavních korporativních orgánů příštího státu. Vznikl tak jednak neheraldický emblem tzv. legionářského znaku (vzájemně se překrývající štíty se znaky historických zemí a Slovenska) a jednak ne příliš dokonalý znak Čsl. Národní rady v Paříži (tzv. Masarykův znak: čtvrcený štít – 1. pole: český lev; 2. pole: moravská šachovaná orlice; 3. pole černá slezská orlice s perisoniem a posléze ve 4. poli: na červeném štítě modré trojvrší se stříbrným patriarším křížem). Po vzniku Republiky československé v r. 1918 se stala problematika odpovídajících symbolů nového státu opět aktuální. Koncem r. 1918 ustavilo Presidium ministerské rady heraldickou komisi (G. Friedrich, J. B. Novák, L. Klicman, V. Vojtíšek, J. Kursa), jejímž úkolem bylo stanovit na základě aktuální státoprávní situace jednak státní znak, jednak i novou státní vlajku. V březnu 1920 předložila komise prostřednictvím Presidia min. rady parlamentu výsledky své práce jako návrh. Ty byly záhy schváleny a staly se zákonem.

Vlajku, která ovšem patří do problematiky vexillogické, (v poměru stran 2 : 3) tvořil bílý a červený vodorovný pruh do poloviny listu. *Státní znak* byl z praktických důvodů koncipován ve trojí podobě: jednak jako tzv. malý znak (na francouzském štítu v červeném poli dvouocasý stříbrný lev s členkou ve skoku se zlatou zbrojí; na čestném místě na hrudi lva umístěn znak Slovenska), jednak jako střední znak, tvořený předním a zadním štítem francouzského tvaru, (viz vyobr. 54), kdy zadní štít je čtvrcený: v 1. poli znak Slovenska, ve 2. poli znak Podkarpatské Rusi, tj. štípený štít, v pravém modrém poli tři zlatá břevna, v levém stříbrném poli červený vpravo hledící medvěd; 3. pole zadního štítu nese znak Moravy, tj. v modrém poli stříbrno-červeně šachovanou orlici se zlatou korunkou a zbrojí; 4. pole je vyhrazeno znaku Slezska, tj. černé orlici vlevo hledící s korunkou, perisoniem (= pružinou) na hrudi a červenou zbrojí ve zlatém poli. Přední štít nese v červeném poli stříbrného českého dvouocasého lva ve skoku s členkou a zlatou zbrojí). K této dvojici

znaků byl též připojen i velký znak, složený rovněž z předního a zadního štítu. Přední štít nesl znamení českého lva, zadní štít pak byl rozčleněn do sedmi polí třemi horizontálními pruhy tak, že první dva byly rozpůleny, spodní (třetí) byl rozdělen do tří znakových polí. Potom horní pravé pole neslo znak Slezska, horní levé pole obsahovalo znak Podkarpatské Rusi; v pravém středním poli byl znak Moravy a v levém středním poli pak znak Slovenska. V pravém spodním poli byl znak Těšínska (v modrém štítu vpravo hledící zlatá orlice), ve spodním středním poli pak znak Opavska (červeně a bíle půlený štít) a posléze v levém spodním poli se nacházel znak Ratibořska (půlený štít: v pravém poli vpravo hledící zlatá orlice s čelenkou, v levém poli stříbrno-červeně štípení). Velký znak byl též vybaven štítonoši, tj. dvěma k sobě hledícími stříbrnými lvy, stojícími na zlatých lípových větvích, pod nimiž byla umístěna stuha s devizou „Pravda vítězí“. Vzhledem ke složitosti, bohatosti i dekorativnosti velkého znaku bylo ho užíváno přednostně na standartě prezidenta republiky, a to až do roku 1960.

Uvedená trojice státních znaků byla v platnosti až do r. 1938, kdy se jejich symbolika dostávala do rozporu se skutečnou politickou situací pomnichovské republiky (30.IX.1938 – 15.III.1939). Střední a velký znak situaci neodpovídaly vůbec a po přechodnou dobu (do vyhlášení autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi, tedy do listopadu 1938) mohl dočasně plnit funkci státního symbolu jen malý znak republiky. Z těchto důvodů byla 31.X.1938 reaktivována činnost heraldické komise (J. Prokeš, V. Vojtišek, J. Hráský), která v podmínkách neexistence nové ústavy mohla připravovat jen alternativní návrhy. Po vyhlášení autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi 22.XI.1938 dospělo však Presidium ministerské rady k rozhodnutí převzít střední znak Československa z roku 1920 jako dočasnou a zatím relativně nejschůdnější heraldickou reflexi politické a územní situace státu. Tento oficiální znak zůstal v platnosti, jen ze setrvačnosti, až do konce léta 1939, ač faktickým rozpadem čsl. státu (14.III.1939) a následnou okupací českých zemí vznikly de facto dva

odlišné subjekty, totiž „Protektorát Čechy a Morava“ a „Slovenský štát“. Slovensko se však již 23.VI.1939 přihlásilo ke svému již tradičnímu znaku, kdy bylo modré trojvrší s patriarším křížem v červeném poli položeno na štít gotického tvaru. Současně byla vytvořena i slovenská vlajka, již se stal list (poměr 3 : 2) se třemi stejnými horizontálními pruhy v barvě bílé, modré a červené.

Jednání o heraldických symbolech „Protektorátu“ probíhala pak pod silným tlakem „zastupujícího říšského protektora“ od 17.III. do 19.IX.1939. Výsledkem (s platností od 6.X.tr.) bylo zřízení tzv. malého znaku (dvouocasý stříbrný lev se zlatou zbrojí a čelenkou v červeném poli francouzského štítu a tzv. většího znaku (čtvrcený francouzský štít, v jehož prvním a čtvrtém poli je český lev, ve druhém a třetím poli moravská šachovaná orlice). Kompozice vlajky byla volena tak, aby odpovídala trikoloře, tj. listu (poměr 3 : 2) se třemi horizontálními pruhy v pořadí barev bílá, červená a modrá ve stejných pruzích. V této podobě byly všechny symboly obou státních útvarů užívány až do počátku května 1945.

Čsl. zahraniční odboj s vědomím státní kontinuity převzal ve své vojenské a později i občanské části od listopadu 1939 všechny státní symboly z r. 1920. V praxi se však uplatnil, vedle státní vlajky, vesměs malý státní znak (v armádě) a velký státní znak na prezidentské vlajce. Po znovunabytí státní svrchovanosti v květnu 1945 a zvl. po podepsání smlouvy o odstoupení Podkarpatské Rusi (29.VI.1945) ztratil velký i střední znak Československa svoji platnost, nicméně na prezidentské standartě – jak již bylo poznamenáno – přežíval velký znak z r. 1920 nedotčeně až do r. 1960. Do téhož data se pak jako jediný oficiální znak státu používal malý znak republiky z r. 1920.

Politické a ideologické důvody posléze v r. 1960 ke změně znaku, který měl vyjadřovat syntézu vedly revolučních tradic s deklarovanou socialistickou povahou státu. Na červený štít ve tvaru husitské pavězy byl položen dvouocasý lev se zlatou zbrojí a bez čelenky, nad jehož hlavou se vznášela zlatě konturovaná pěticípá hvězda. Na hrudi lva byl vložen štítek španělského typu, nesoucí v červeném poli

modrou siluetu Kriváně, pod níž šlehala zlatá vatra. Emblémový ráz změněného slovenského znaku (symbolika Slovenského národního povstání) spolu s celou komposicí od odlišných štítů a zcela neheraldického umístění hvězdy nebyl akceptován ani českou ani slovenskou veřejností a vedl v okamžiku snížení ideologického tlaku v r. 1968 k zesílení snah po změně státního znaku. Tyto snahy pak nabyly oficiálnější podobu zvl. v souvislosti s přípravou a posléze uzákoněním federativního uspořádání státu 28.X.1969. (Dotázání byli: V. Vojtíšek, J. Šebánek, Z. Fiala, J. Novák. Návrhy byly pak publikovány v denním tisku.)

Období normalizace utlumilo jakoukoliv iniciativu po změně státní symboliky ve federativním slova smyslu, ač vnitřní společenské napětí soustavně sílilo. Až v první třetině roku 1989 začaly vyvíjet stranické orgány opatrnou a utajenou snahu o některé úpravy státního znaku; z realizace však sešlo. Teprve po listopadu 89, a to již 23. 1. 1990, inicioval prezident republiky se Federálním shromážděním změnu státního znaku (návrh Jiří Louda) spolu s úpravou názvu republiky. Jednání expertní komise, zahájená 5.II.1990, doporučila přenést řešení nejprve na zastupitelské orgány obou republik, čímž se proces vytváření republikových i federálních státních symbolů značně usnadnil. Ústavním zákonem SNR z 1.III.1990 se znakem Slovenské republiky stal gotický štít červené barvy, na nějž položeno modré trojvrší se stříbrným patriarším křížem. Ústavní zákon ČNR byl vydán 13.III.1990 a zaváděla se jím dvojice znaků. Jednak malý znak České republiky, tvořený českým dvouocasým lvem ve skoku se zlatou zbrojí a členkou v červeném poli štítu francouzského typu. Velký znak ČR tvořil čtvrcený štít francouzského typu, v jehož 1. a 4. poli je stříbrný dvouocasý lev s členkou a zlatou zbrojí v červeném poli, ve 2. poli je umístěna v modrém štítu stříbrno-červeně šachovaná orlice s korunkou a posléze ve 3. poli (zlatém) je černá orlice s červenou zbrojí, zlatou korunkou a perisoniem, zakončeným po obou stranách stříbrnými trojlístky. Na základě republikových znaků byl posléze konstruován znak federace (ČSFR), tvořený

– podle požadavku zástupců SR o 50 % podílu Slovenska na ploše štítu – čtvercovým štítem, kdy v 1. a 4. poli je malý znak ČR a ve 2. a 3. poli znak SR. Jednotlivá pole jsou od sebe oddělena zlatými linkami. Autorem oficiálního provedení byl J. Skalník. Na prezidentské standartě je umístěn znak federace, pod nímž na volně ložené stuze, zakončené vždy třemi zlatými listky, je latinsky psaná devisa „Veritas vincit“. Lem listu prezidentské vlajky tvoří tradičně kombinace bílo-modro-červených plaméneků. Federální symboly byly přijaty FS ústavním zákonem z 20.IV.1990. Ještě před zánikem ČSFR pak došlo k přijetí zákona ČNR 17.XII.1992, jímž se upravovala státní symbolika České republiky. S výjimkou státní vlajky byly recipovány již existující heraldické symboly z 13.III.1990.

Hlavní náplň současné heraldiky tvoří však rozvoj znaků městských, který dostal impuls vydáním vzorových statutů pro městské národní výbory z roku 1967. Tu se jednak navazuje na staré tradiční skutečnosti, nicméně zejména u nových měst se prosazuje symbolika současné reality, naznačující, že heraldika není zcela mrtvou záležitostí, i když její dosah je pochopitelně dost omezený. Vytváření těchto znaků je pak zcela v kompetenci příslušných institucí.

Doplňkem základních heraldických kategorií jsou ještě různé rytířské řady, které jsou leckdy – ale zbytečně – vyčleňovány do samostatné vědy, zvané faleristika. Tyto řady vznikaly nejdříve v souvislosti s ochranou svatých míst v Palestině, pak se ovšem vymanily z církevního prostředí, sdružující podle různých aspektů vybraná společenství osob.

Tu pak byla prováděna různá kategorizace členství, obřezující se navenek v barvě příslušného řádu (ty měly zpravidla podobu různě modifikovaných křížů) i v příslušných řádových stuhách či v honosnějších případech v řetězech. Z nich se pak časem vyvinuly odznaky, jejichž novodobá záplava se ovšem už vymyká vědeckému zpracování a zkoumání. Obdobně lze hovořit i o dnešních vlajkách a praporech, které jsou v rámci vexillologie z vědeckého hlediska podobnou okrajovou záležitostí.

54) Státní znak Československé republiky podle zákona z r. 1920

55) Státní znak ČSSR podle její ústavy

Bibliografická příloha

Komplexní bibliografie heraldické literatury zatím neexistuje. Ze stávajících je třeba uvést alespoň dvě, i když zatím nejsou dokončené a mají řadu nedostatků i ve své koncepci (zejména se to týká bibliografie německé) srv. k tomu recenzi v AČ 35, 1985, s. 189–191. Jsou to *Eckart Henning – Gabriele Jochums*, Bibliographie zur Heraldik. Das Schrifttum Deutschlands und Österreichs bis 1980 (= Bibliographie der historischen Hilfswissenschaften Bd. 1), Köln-Wien 1984, a Bibliografie české práce heraldické, I., 1901–1980. Tematicky anotovaný soupis článků, statí a studií z oborových periodických tiskovin vydávaných v české feči na území České socialistické republiky, Ostrava 1983, red. *Pavel Palát*. Ze souhrnných cizích referátů o nových publikacích třeba upozornit zejména na informace *Eckarta Henninga* v *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 107, 1971. s. 275–337 a 118, 1982, s. 383–406. Pokud jde o českou problematiku, jsou to *Tomáš Krejčík*, Z dějin českých genealogických a heraldických zájmů do poloviny 19. století, SAP 32, 1982, s. 480–505, a *Vladimír Růžek*, Česká heraldická literatura v letech 1946–1980, tamže 34, 1984, s. 512–539. Ze základní přehledné kompediální literatury je třeba uvést nejprve několik zahraničních děl: *Artur Charles Fox–Davies*, A. Complete Guide to Heraldry, London-Edinburgh 1909; *Felix Hauptmann*, Wappenkunde, München-Berlin 1914, přetisk Osnabrück 1974 (= Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte Abt. 4); *Walter Leonhard*, Das grosse Buch der Wappenkunst, München 1976; *Franz Gall*, Österreichische Wappenkunde, Handbuch der Wappenwissenschaft, Wien-Köln 1977; *Michel Pastoureaux*, Traité d'héraldique, Paris 1979; *Ottfried Neubecker*, Wappenkunde, München 1980, a kolektivní dílo Wappenfibel. Handbuch der Heraldik. Begründet durch *Adolf Matthias Hildebrandt*, Neustadt a. Aisch 1981, 17. vyd. *Gert Oswald*, Lexikon der Heraldik, Leipzig 1984. Z časopisů jsou nejdůležitější *Adler*, vydávaný ve Vídni, *Archivum heraldicum*, mezinárodní bulletin, vydávaný v Lausanne, *Deutscher Herold*, vydávaný v letech 1870–1934 v Berlíně, v letech 1939–1953 v Lipsku nová řada od r. 1964 a *Cahiers d'héraldique* od konce 70. let v Paříži zejména s pracemi *Léona Jéquiera*. Užitečnou pomůcku, představující západoevropské poměry, připravil *Ernest Warlop* pod nešťastným názvem *Héraldique*, Bruxelles 1985, neboť nejde o obecnou příručku, nýbrž o katalog nejdůležitějších heraldických pojmů s bibliografií, žel bez jakéhokoliv vyobrazení. Díky aktivitě *Vladimíra Růžka*, který je opatřil znalou předmlouvou, spatřily nedávno světlo světa v české podobě tři důležité stati již zmíněného *Michela Pastoureauxa* o počátcích heraldiky a to v SAP 60, 2000, s. 329–394. Ve stejném čísle jsou ještě dvě další důležité heraldické stati: *Pavla R. Pokorného*, Vídeňský rukopis cvp. 8330, s. 395–432 a shrnutí posledního decenia české práce heraldické od *Karla Müllera*, s. 508–514.

Z českých a slovenských prací všeobecného rázu zasluhují zmínky; *Vojtěch Král z Dobré Vody*, Heraldika, Praha 1900–1901; *Martin Kolář – August Sedláček*, Českomoravská heraldika 1–2, Praha 1902–1925, kde první díl přináší obecné poučení, druhý pak speciální českou heraldiku šlechtickou; *Břetislav Štorm*, Úvod do heraldiky, Praha 1941; *Karel Schwarzenberg*, Heraldika, Praha 1941, a nejnověji ne vždy vyhovující spisek *Zdeňka M. Zengera*, Česká heraldika, Praha 1978, 2. vyd. a *Milan Buben*, Heraldika, Praha 1986. Rozšířené vydání pod názvem Encyklopedie heraldiky. Světská a církevní titulatura a realie, Praha 1999. Pro Moravu je to dílo *Josefa Pilnáčka* cit. v oddíle o genealogii, pro Slovensko obecně *Jozef Novák*, Heraldika v *Juraj Žudel – Jozef Novák*, Průručka diplomatiky, sfragistiky a heraldiky, Bratislava 1956. Z časopisů a ročenek je třeba uvést sborník Erbovní knížka (v letech 1935–1941), Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze v letech 1969–1978, Genealogické a heraldické informace, vydávané Domem kultury ROH, Královopolské strojírny Brno od r. 1981 a Zpravodaj ostravské pobočky Genealogické a heraldické společnosti (od r. 1978) s pozdějšími úpravami titulu podle nastalých správních změn. Byly publikovány i sborníky příspěvků z I., II. a III. celostátního setkání genealogů a heraldiků z r. 1980, 1983 a 1986 v Ostravě.

K právním otázkám heraldiky je dodnes základním materiálem kniha *Eduarda Becka*, Grundfragen der Wappenlehre und des Wappenrechts, Speyer a. Rh. 1931, pro různé otázky spojené s vývojem oboru pak značně rozsáhlá kniha *Gustava Adalberta Seylera*, Geschichte der Heraldik, Wappenwesen, Wappenkunst und Wappenwissenschaft, Erlangen 1890, původně jako úvodní svazek výše uvedeného posledního vydání Siebmacherova Wappenbuchu v r. 1970 pětisk v Neustadt a. Aisch. Ke vztahu zvířecí symboliky a heraldických znamení nověji viz ještě *Georg Scheibelreiter*, Tiernamen und Wappenwesen, Wien-Köln-Graz 1976. K speciálním odvětvím obecné heraldiky možno ještě uvést: *J. H. a R. V. Planches*, The Royal Heraldry of England. Heraldry today, London 1974; *Karlheinz Blaschke – Gerhard Kehrer – Heinz Machatschek*, Lexikon Städte und Wappen der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1979, a *Bruno Bernard Heim*, Heraldry in the Catholic Church. Its Origin, Customs and Laws, 2. vyd., Gerrards Cross 1981, vynechávající však zcela heraldiku řádovou.

Z atlasových děl je podstatně poslední vydání Siebmacherovo, o němž byla řeč výše v textu, pro české poměry vedle už citovaných prací zejména *August v. Doerr*, Der Adel der böhmischen Kronländer. Ein Verzeichniss derjenigen Wappenbriefe und Adelsdiplomen etc., Prag 1900. Erbovníkům jako specifické kategorii (vedle vydání různých z nich) je věnována nedokončená evidence *Egona v. Berchema – D. L. Galbreatha – Otto Huppa*, Beiträge zur Geschichte der Heraldik (= Schriftenreihe der Reichsstelle für Sippenforschung 3), Berlin 1939, evidující 80 děl tohoto typu až do konce středověku (nejstarší originální je Carmen de bello Siculo

inter Henricum VI. imperatorem et Tancredum ze sklonku 12. stol., většina jich je až z 15. stol.). Další část práce tvoří výklad o heroldech. „Erbovník“ Oty IV. uvedl do literatury *Werner Paravicini*, Die älteste Wappenrolle Europas: Otos IV. Aachener Krönung von 1198, in: Archivum Heraldicum – Archives héraldiques Suisses – 2, 1993, s. 99–146. Z české problematiky v tomto směru nutno uvést: *Jiří Čarek*, Balbínova a Crugeriova Aula Caroli IV., Erbovní knížka na r. 1937, s. 58–63, *Vladimír Růžek*, České znaky v Uffenbašském erbovníku z počátku 15. století, Heraldická ročenka 1981, s. 23–41. (Pokud jde o práce o bohemikách v jiných erbovnících, třeba odkázat na výše zmíněný referát *Růžkův*.) Viz i *Pavel R. Pokorný*, Cod. 8330 ÖNB jako stavovský erbovník 16. století, Sborník příspěvků II. setkání atd., Ostrava 1983, s. 29–32 a *Vladimír Růžek*, Družina Bořivoje ze Svinav ve službách Václava IV., Minulostí Západočeského kraje 25, 1989, s. 57–90. Erbovními listinám věnují pozornost *Karel Müller* a zejména *Tomáš Krejčík* v řadě prací, nejnověji v Heraldické ročence 1985, s. 3–36. Impozantní edici připravili *Michal Fiala*, *Jakub Hrdlička*, *Jan Županič*, Erbovní listiny Archivu hlavního města Prahy a nobilitační privilegia studentské legie roku 1648, Praha 1997, kterou doprovodili s pomocí *Tomáše Krejčíka* CD-Romem Erbovní listiny Archivu hlavního města Prahy a Archivu Národního muzea, Praha 2001. Obecně *Jürgen Arndt*, Die Entwicklung der Wappenbriefe von 1350 bis 1806 unter besonderer Berücksichtigung der Palatinatsbriefe, Herold N. F. 7, 1970, s. 161–193. Z rozsáhlé a kvalitní heraldické historiografie polské je třeba alespoň upozornit na impozantní dílo o takřka 900 stranách od lublinské badatelky *Barbary Trelińské*, Album armorum i indigenatów XV-XVIII w., Lublin 2001.

Významným pramenem jsou zejména erbovní galerie. Doslova senzaci způsobil před několika málo lety nález rozsáhlé znakové galerie v městském domě židovského finančníka v Curychu z doby těsně před polovinou 14. století, o němž viz *Dölf Wild – Roland Bömer*, Die spätmittelalterlichen Wandmalereien im Haus „Zum Brunnenhof“ in Zürich und ihre jüdischen Auftraggeber, sep. ze sborníku Zürcher Denkmalpflege 1995–1996, s. 1–20. Stať je jen výtahem ze širších podkladů. Nejdůležitější šlechtická je na hradě Laufu u Norimberka. Z obsáhlé základní literatury viz nejsoustavnější a vyčerpávající zpracování *V. Růžka*, Česká znaková galerie na hradě Laufu u Norimberka z roku 1361, SAP 38, 1988, s. 37–311 (má přes 100 erbů, několik i městských a církevních), heraldická výzdoba jindřichohradeckého zámku je zpracována *Rostislavem Novým*, Jindřichohradecká znaková galerie z r. 1338, Z pomocných věd historických. Na památku 100. výročí narození prof. dr. Gustava Friedricha, Acta Univ. Carol. 1971 (= Phil. et. histor. 3–4), s. 179–197, a o znakové galerii na staroměstské mostecké věži naposled *Karolina Adamová*, K heraldické výzdobě staroměstské mostecké věže, Pražský sborník histor. 15, 1982, s. 44–62. Dalším znakovým galeriím věnoval pozornost *Rostislav Nový*,

Nejstarší heraldické památky Staroměstské radnice, Pražský sborník historický, 22, 1989, s. 33–64. Srv. i *Ivan Hlaváček*, Znakové galerie jako heraldická kategorie, Sborník II. celostátní setkání etc. s. 27n. Pro státní znaky je stále nejdůležitější práce *Václava Vojtíška*, Naše státní znaky staré a nynější, Praha 1921, dále *Josef Petrář*, Český znak, Praha 1970, a *Rostislav Nový*, K počátkům feudální monarchie v Čechách II. K počátkům českého znaku, ČNM 147, 1978, s. 147–172. K heraldice církevní viz *Aleš Zelenka*, Die Wappen der böhmischen und mährischen Bischöfe, Regensburg 1979, a *Rostislav Nový*, Heraldika pražských biskupů a arcibiskupů v předhusitské době, Historia Universitatis Carolinae Pragensis 31–1, 1991, s. 53–61. K heraldice městské pak zejména práce *Vojtíškovy* (viz v oddílu o sfragistice), dále *Rostislava Nového*, Počátky znaků českých měst, SAP 26, 1976, s. 367–412. O městských erbech u nás vůbec píše *Jiří Čarek* (viz sfragistika). O pavézách *Vladimír Denkstein*, Pavézy českého typu 1–3, SNM řada A – Historie 16, 1962, s. 185–206, 18, 1964, s. 107–148 a 19, 1965, s. 1–203. Pro slovenskou problematiku třeba odkázat na *Jozefa Nováka* Rodové erby na Slovensku, zatím 2 sv., Bratislava 1980, 1986. O nejnovějších československých státních znacích viz *Milan Hlinomaz*, Příspěvek ke vzniku státních symbolů Československa v letech 1918–1920, AČ 36, 1986, s. 72–83, *týž*, K problematice státních symbolů pomnichovské ČSR a tzv. protektorátu tamže 37, 1987, s. 79–89 a zejména *týž*, Vývoj československé státní symboliky v letech 1918–1990, in: SAP 42, 1992, s. 1–184.

Nověji srv. i *Jarmila Krejčíková – Tomáš Krejčík*, Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky, Praha 1987 a sborník Heraldica viva..., Pardubice 1992 s řadou rozprav. K státním symbolům *Ladislav Vrteř*, O slovenskom národnom symbole, Slovenská archivistika 24–2, 1989, s. 60–85, *Jozef Novák*, Štátne znaky v Čechách a na Slovensku dnes aj v minulosti, Bratislava 1990, *Zbyšek Svoboda*, Československá státní a vojenská symbolika, Praha 1991.

EPIGRAFIKA

Řecké slovo epigrafé = nápis se stalo základem pro vytvoření názvu této vědecké disciplíny ve všech jazycích. Jen němčina má – jako obvykle – ještě název vlastní – Inschriftenkunde. Epigrafika je tedy věda o nápisech, jimiž se rozumějí všechny texty, které byly ryty, tesány, odlévány, řezány, modelovány, páleny či přímo malovány na nejrůznějších archeologických či jiných nepaleografických látkách mimo papyrus, voskové tabulky a kůru stromů. Protože šíří záběru je epigrafika neobyčejně rozsáhlá, lze spíše použít negativního výčtu památek, které do ní nepatří. Tak především jsou vyloučeny všechny texty, které jsou – ve spojitosti s vnějšími formami svého dochování – předmětem studia dalších pomocných věd historických, tj. diplomatiky a kodikologie, méně již sfragistiky, numizmatiky a heraldiky, kde dochází často k výrazným přesahům, které nejsou na škodu. Výjimku tvoří ovšem paleografie, která má zásadně vztah ke všem psaným textům, i když ovšem z jiných aspektů.

Předmětem studia epigrafiky se tedy stává neobyčejně rozsáhlý soubor rozmanitých památek, které lze rozdělit na řadu poměrně autonomních skupin, které mají pro rozličné epochy různý význam též vzhledem ke kvalitě a kvantitě jiných druhů písemné dokumentace minulosti. Tak jako ostatní pomocné vědy historické má i epigrafika dvě složky svého uplatnění. Její pomocnou funkcí je správně interpretovat a zařadit texty nápisové povahy, aby jich bylo možno použít jako spolehlivého historického pramene. Jako samostatný obor se epigrafika pokouší sledovat autonomní vývoj jednotlivých typů nápisů v jejich nejširších kulturně politických souvislostech, tzn. v nejužším kontextu k jejich nosičům či jejich zázemí, a to jak jejich vnější, jevovou stránku, tak i jejich obsah, tedy vnitřní náplň.

Specifickým rysem epigrafiky je, že značná část alespoň většiny typů nápisů má prokázaný původ (obdobně jako ve sfragistice), nebo je dosud uložena přímo na svých původních či blízkých místech, což v leccčems zjednodušuje situaci, i když i zde narážíme na nejružnější podvrhy, nejasnosti a nesrovnalosti.

56) Antický nápis pamětního charakteru na mramoru z počátku 2. stol.n.l., nalezený v r. 1885 v Římě

Starověká epigrafika je vzhledem k významu a leckdy kvantitativní, ba i kvalitativní převaze nápisového materiálu nad jinými písmennými prameny (často je dokonce pramenem jediným) jednou z profilujících disciplín historiografie starověku a byla pěstována již počátkem kritického dějepisectví. K jejímu rozmachu došlo v 19. století, kdy se začaly objevovat i veliké ediční korpusy, kritické studie i rozsáhlé příručky kompendiálního rázu. Tento zájem neopadá

ani v současnosti, protože stálé archeologické vykopávky přinášejí nové poznatky a informace a stavějí dosavadní znalosti leckdy do nového světla. Jinak je tomu u epigrafiky středověké a tím spíš novověké, i když časové hranice obou epoch jsou v oblastech s kontinuitou vývoje plynulé. Tzv. epigrafika křesťanská pak zabírá poslední století starověku a několik prvních staletí středověku, nelze ji však považovat za samostatný celek v širším kontextu, nýbrž jen za část – do jisté míry autonomní – obou velkých epigrafických celků chronologických, mezi nimiž ovšem existuje plynulý přechod. Nové pokřtěné oblasti germánské a slovanské se začínaly postupně začleňovat do křesťanské kulturní sféry v průběhu 7. – 10. století a do této doby spadají i nepochybné počátky jejich epigrafické činnosti. Zatímco materiál doby antické je relativně homogenní, je tomu u materiálu středověkého a novověkého opačně, neboť doklady se rozpadají do mnoha skupin i tím je jejich vypovídací schopnost dále limitována, neboť skoro vesměs jde – opět na rozdíl od antiky – o nápisy omezeného dosahu politického či vůbec veřejného, který naopak v antice je častý.

Středověký a novověký materiál je v některých skupinách naplněn falzy, k jejichž plnému odhalení chybějí dosud i některé základní předpoklady. Donedávna byl nadto i v obecném měřítku evidován spíše jen primitivně v drobnějších, často i lokálně omezených pracích, nebo v dílech uměleckohistorických a památkářských (výjimkou byla edice **Edmonda Le Blanta** z let 1856 – 1865 o křesťanských nápisech v Galii z doby před 8. stoletím). Evidenční práce i zpracování postoupily nejdříve v tzv. epigrafice křesťanské (**Carl Maria Kaufmann** ap.), avšak teprve německý germanista **Friedrich Panzer** položil v polovině třicátých let minulého století základ velkému korpusu teritoriálně německých nápisů středověkých a raně novověkých (horní hranice kolísá: původní rok 1650 byl nověji snižen k 16. století v podstatě je ale dán v rámci těchto hranic specifickou oblastí či místa, jejichž materiál je v tom kterém svazku podáván), které jsou vydávány podle svého teritoriálního umístění. Jsou

to už proslulé *Die Deutschen Inschriften*, vydávané německými akademii, k nimž se v poslední době přidaly i moderní edice francouzské, švýcarské, polské, italské a portugalské, mající podle možností materiálu i různý záběr časový. Tak edice francouzská a švýcarská končí rokem 1300, polská až rokem 1800. První pokusy o paleografické prozkoumání středověkých nápisů či alespoň některých jejich skupin, jsou z doby meziválečné, stejně jako první komplexnější analýzy dílčího materiálu. K podstatnějšímu oživení po druhé světové válce přispívají zejména výše zmíněné edice (tj. německá a francouzská), jejichž hlavní editoři připravili před krátkou dobou i znamenité, byť stručné úvody do celé problematiky (**R. M. Kloos a Robert Favreau**).

První impulsy k soustavnějšímu studiu nápisů u nás, zejména nápisů na zvonech, dal **Josef Dobrovský** a po něm v Českém muzeu **František Palacký**. Jinak bylo české bádání dlouho odkázáno jen na příležitostní zájem sousedních oborů, zejména dějin umění, formující se historické archeologie a na soupisové práce památkářského charakteru. Teprve programová stať **Václava Vojtíška** z r. 1940 mohla znamenat obrat, nicméně nepřízeň doby, v níž se objevila, způsobila, že zapadla. Teprve po válce došlo svým způsobem k spontánnímu rozvoji konkrétních epigrafických analýz některých skupin nápisů a přikročilo se i k prvním soustavnějším evidenčním pokusům, které by mohly být v současnosti institucionalizovány. V této souvislosti musí být jmenováni zvláště **Bohumil Ryba**, **Josef Hejnic** a **Miroslav Flodr**, kteří se nad problematikou zamýšleli soustavněji a publikovali i řadu materiálů.

Nápisové památky středověku a novověku (a jenom o nich bude nadále řeč) se sice svým významem řadí za některé jiné kategorie písemných pramenů, přesto však mají několik předností. Především nověji dochovávají znění originálu, nejsou tedy obvykle znehodnoceny zprostředkovatelem a jeho případnými neznalostmi. Druhým významným momentem je skutečnost, že častěji než u materiálů kodikologických jde o prameny, které jsou přesně místně a velmi čas-

57) Kenotaf, tj. pamětní posmrtná deska, Guty, dcery Václava II.
z kláštera Na Františku na Starém Městě pražském z konce
13. století

to i chronologicky fixovány (ovšem zdaleka ne vždy lze s jistotou určit, zda jde o datum samotného nápisu nebo – což bývá pravděpodobnější – o datum vzpomínané události). I tak poskytují nápisy důležité výchozí materiál pro další studium, a to i příbuzných oborů, zejména dějin umění. V této souvislosti je třeba se zmínit o různých chronogramech (ve formě vázané, zejména v hexametrech, se nazývají chronostichy), což jsou pamětní nápisy především na stavbách, které součtem hodnot svých zvýrazněných písmen v římském počítání podávají datum příslušné události. Při různých opravách, kterými takové texty při často početných a ne vždy zcela kvalifikovaných stavebních úpravách procházely, mohlo ovšem nezhledka dojít z neznalosti či jiných důvodů k porušení původně správného data.

Formálním popudem ke vzniku nápisů je obvykle přání vlastníka, výrobce či zadavatele práce zanechat zprávu o bližších okolnostech vzniku či obsahu příslušného produktu jednak širšímu okruhu současníků, jednak pro budoucnost. Často tyto památky také podávají různé sentence či citáty literárního rázu. Jen zcela výjimečně jsou ve středověku převáděny do epigrafické formy památky povahy právní (zákony, listiny ap.), ač ve starověku šlo o běžný způsob publikace tohoto druhu pramenů.

Nápisové památky jsou z hlediska paleografického produkty zcela specifického charakteru. Na rozdíl od produktů kodikologických či diplomatických se při jejich tvorbě dostávají do popředí osoby, které zejména ve starší době nebyly vždy dostatečně literárně vzdělány a nemusely tedy umět v dostačující míře číst a zejména psát (týká se to ovšem periferních oblastí a objednavatelů). Je proto pochopitelné, že písemné předlohy mohly různě zkomolit, tím spíše, jestliže musily být např. u zvonů, typářů pečeti, nádob, kovových desek atd. vypracovány negativně. Vedle toho je třeba uvést i specifika nápisových ligatur či kombinací různých druhů písem, což vše vede k intenzivnějším zájmu o psychologii i sociologii této vrstvy osob.

Nejdůležitějším metodickým požadavkem však je, aby nápisy byly chápány i v integrální spojitosti s celým monumentem, na němž se

58) Pamětní deska o obehnání města Sušice hradbami za vlády Jana Lucemburského v r. 1322

objevují. V té souvislosti má velkou důležitost zejména prosopografie, shrnující životopisná data osob, které jsou v nápisových textech uváděny. Tím se dostává epigrafika i do úzkého svazku s genealogií, pro niž představuje často důležitý primární materiál stejně jako pro historii sociální.

Specifickou otázkou je *problém jazyka*. Nápisů hebrejské tvoří nevýznamnou svébytnou skupinu evropské epigrafiky (v textech latinských se s ojedinělými doklady setkáváme jen v deskové a nástěnné malbě) a jsou spolu s texty runovými samostatným objektem vědeckého zkoumání. Hlavním jazykem prakticky všech typů nápisů je latina. Je to dáno zejména tradičním přímým přechodem tohoto jazyka z antiky a pak ovšem i funkcí nápisů, již vyhovoval nejspíš

jazyk latinský jako nejvybroušenější, nehledě už vůbec k tomu, že původně valná většina nápisů byla přímo svázána s církevní kulturou, od níž se začala teprve postupně více či méně oddělovat. Jen ve velmi malé míře se objevují v latinských nápisech řecká slova, spíše občas řecká písmena v tzv. nomina sacra. Teprve s rozvojem humanismu stoupá znalost řečtiny, ale i pak se v latinském okruhu objevuje poměrně zřídka.

V podstatě lze říci, že jazykově latinská výlučnost trvá až do 13. století, i když ojedinělé texty (např. staroněmecké) lze sledovat už od 10. století (doložených anglosaských bylo z let 685 až 1100 napočítáno dokonce přes 150). Ani později ovšem nepronikají sem národní jazyky do takové míry, aby latinu zatlačily. Ta se zpravidla dlouho prezentuje ve veršované formě v podobě hexametru nebo distich a dochází-li ve 14. a počátkem 15. století k úpadku, s humanismem opět nabývá na síle. Nejen ve formě vázané, nýbrž i v textech prozaických – ba v těch ještě zřetelněji – lze pozorovat specifické rysy latiny té které oblasti či doby a zejména při analýze jmen je možno se dobrat důležitých výsledků.

Jednou z klíčových otázek epigrafického studia je problém třídění materiálu. Tato otázka může být zodpovídána různým způsobem podle toho, z jakých hledisek se na ni díváme. Nejčastější je dělení podle umístění, formy nebo funkce, ale lze primárně akcentovat i obsah. Každý z těchto aspektů má ještě řadu variant. Používáme zde rámcově dělení podle jednotlivých aspektů, aniž zacházíme do konkrétních údajů. Ty by pak totiž příliš narostly a tuto stručnou systemizaci spíše znepřehlednily.

A – Podle způsobu zhotovení: 1. tesáním či řezáním; 2. rytím; 3. odléváním resp. zhotovením negativních forem pro odlévání; 4. malováním; 5. vnašením do omítek; 6. skládáním do mozaik; 7. psaním či škrábáním na zdech (tzv. graffiti); 8. tkaním či vyšíváním. Předposlední způsob do značné míry vybočuje z charakteru písem nápisových a to jak svou strukturou, kdy se blíží psaným písmům kurzívním, tak

funkcí. Často je vlastně odrazem okamžitých hnutí myslí svých autorů a i když aspoň v podvědomí svých tvůrců je pokusem o trvalé zachycení jejich impresí, nemá zpravidla charakter trvalého působení. Tyto doklady jsou četnější – alespoň u nás – od počátku 16. století (zvláště zajímavé jsou soubory těchto rukou psaných textů v tábořské radnici, na hradech v Žirovnici či Pernštejně nebo v pražském letohrádku Hvězda). Jejich počet stoupá enormně v našem věku, tu však jde už spíše o materiál pro psychologa, sociologa či často spíše psychiatra.

- B – Z hlediska materiálového – látka: 1. kámen; 2. dřevo; 3. látky; 4. kov; 5. omítky a zdi; 6. opracovaná hlína, sklo a jiné artefakty řemeslné výroby kromě kovu.
- C – Podle primárního umístění: 1. budovy a stavby a to jak na nich, tak v nich, zejména v kostelích a to a) samostatně; b) jako doprovod tam pevně fixovaných uměleckých děl (zejména náhrobků); 2. zcela specifickou kategorií vytváření zvony, i když nápisy na nich mají velkou rozmanitost: od různých sentencí k údajům o provenienci včetně informací o výrobci, donátoru, často i s datací; 3. terén (hraniční kameny, kamenné kříže, úmrtní kříže ap.); 4. mobiliář; 5. produkty uměleckého řemesla včetně sériových výrobků; 6. textový doprovod samostatných uměleckých děl; 7. nápisy ryze literárního charakteru, které nikdy nebyly epigraficky realizovány, aniž se s tím počítalo.
- D – Podle obsahu: 1. literární; 2. historický (pamětní): s datací; b) bez chronologických údajů. Obě tyto podskupiny lze ještě dělit podle toho, jde-li o texty obecně historické či personalistické (tj. zejména nápisy náhrobní a epitafní), 3. právní; 4. doprovodné. Tím je míněn slovní doprovod uměleckého či uměleckořemeslného díla, pokud není vázáno na konkrétní osoby; pak jde o doklady, které lze spíše řadit k bodu 2.

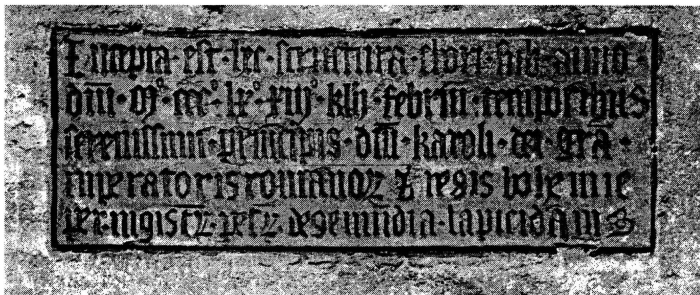
O svébytnosti epigrafických dokladů na mincích a pečetích byla už zmínka. Vzhledem k bezprostředním vazbám sfragistickým a numizmatickým se častěji objevují v těchto „svých“ souvislostech, i když pro vývoj nápisového či monumentálního písma mohou být pro svou relativně přesně fixovanou dobu vzniku mimořádně závažným východiskem pro řazení dalšího materiálu. Je nepochybné, že další určitější členění by ukázalo variabilitu i uvnitř zdánlivě homogenních skupin a naopak blízké vazby dokladů v rozdílných skupinách. O vlastním zhotovování středověkých nápisů či vůbec artefaktů s nimi spojených nemáme takřka vůbec autentické zprávy.

Otázkám kritiky středověkých nápisů věnoval největší pozornost nedávno **Robert Favreau**, který dělí pravidla, podle nichž se má postupovat, do šesti základních skupin. Jako první se tu objevuje problém autora (či autorů). Jde o otázku komplikovanou, která nemůže být vždy vyřešena jednoznačně, protože jednoznačná není ani terminologie. Za prvé je třeba odlišovat donátora, který dal impuls, tj. prostředky, aby určitý text vznikl (*donavit, dedit, fieri iussit, isussit fabricare* atd.). Ale už obraty *fecit* ap. mohou mít jak význam donátorský, tak být označením vlastního provedení. A i když se podaří určit jednoznačně vlastního technického vykonavatele zadané práce, je třeba si uvědomit, že textace příslušného nápisu nebývá dílem vlastního realizátora. Týká se to zejména rozsáhlejších textů rytmických či s jistými literárními ambicemi, kdy takřka šlo nutně i o osobu odlišnou od vlastního donátora, neboť musilo jít o muže speciálně v těchto věcech zběhlého, i když je tu třeba počítat s tím, že se texty leckdy přejímaly. Teprve u jednoduchých nápisů pamětních lze předpokládat, že mohlo jít o produkt objednavatele a jen u primitivních, opakujících se či aspoň silně variujících nápisů pozdě středověkých a mladších se lze dohadovat, že mohly být dílem řemeslníkovým, nebo mohlo jít o účast sdruženou. Přitom je třeba mít na zřeteli zpravidla dosti značnou mobilitu středověkých umělců i specializovaných řemeslníků. I pokud jde o rozvržení textu, jeho

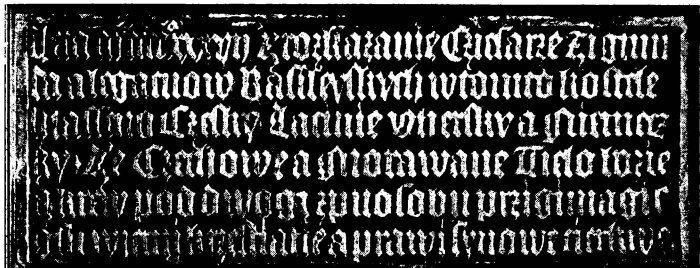
výpravu či užité písmo, lze hovořit přinejmenším o spolupráci obou hlavních podílníků ba vzniku celého díla, kdy se uplatňuje i vůle donátorova. Jednotlivé komponenty nelze sice zpravidla přesněji stanovit, nicméně nelze na ně ani zapomínat.

Druhou důležitou otázkou jsou možnosti a hranice autorovy svobody či umělecké vůle. Samozřejmě se to opět netýká všech nápisů, nýbrž pouze těch, které si činí nárok na literární uplatnění. Neboť omezení epigrafická byla větší než v jiných oblastech, jelikož byla dána obecně technickými limity, tj. podkladovou látkou či její strukturou (jiná byla v tvrdém kameni, jiná při minuciózní zlatnické práci ap.), daným prostorem, umístěním nápisu a v souvislosti s tím přízpůsobením nápisu vzdálenosti od čtenářů. Jsou ovšem i nápisy, které byly programově skryty před čtenáři, např. u zvonů, a přesto mívají členěné a informativně rozmanité texty. To lze ovšem vysvětlit jejich specifickým posláním i představou trvalé existence a středověkou mentalitou. Jen jeden druh „nápisů“ převyšuje většinu ostatních, a to jsou literární nápisy, tedy ty, které jsou dochovány jen v textech skutečně literárních, aniž kdy byla zřetelnější snaha je epigraficky realizovat (k nejproslulejším patří Alkuinovy epigramy z doby kolem r. 800 pro kostel sv. Hilaria v Poitiers). Je třeba počítat i s omezeními formulářovými (formulář měl často dlouhý život a působil leckdy i na velkých územích, jak bylo prokázáno např. u řady textů biskupa Fortunáta z Poitiers, působícího v 6. století, ale zřejmě i u fragmentů slavníkovských nápisů na Libici).

Další významná otázka je problém autenticity a restituace textu. Ten je důležitý i proto, že někdy za falzum považovaný nápis může být pravý, neboť pochybnosti mohly vzniknout v důsledku jeho zkomolení během staletí či při povrchní úpravě. Proto je třeba si uvědomit smysl epigrafických falz, která nemají právní dosah a jsou tedy zbavena jednoho z nejvýznamnějších důvodů svého vzniku. Nicméně byly i jiné momenty, které mohly vést ke vzniku podvrhů, zejména v souvislosti s kultem svatých, a potom podvrhy moderní – historizující. Pak ovšem jde spíše o kritiku obsahu takových textů než

59) a/ Nápis o stavbě chóru kostela sv. Bartoloměje v Kolině nad Labem Petrem Parlěrem z r. 1362

b/ Renesanční kopie českého textu původních kompaktních desk z doby asi kolem r. 1600

o texty samé, i když někdy mohla být i snaha vydávat právě nápisy za starší, než ve skutečnosti byly. Zejména nelze vždy rozlišovat mezi nápisem s událostí současným a nápisem, který ji připomíná a z něhož formulace nutně nevyplývá doba jeho vzniku, nýbrž pouze doba připomínané události. K výrazným dokladům tohoto postupu patří nápisy na babenberských náhrobcích v klášteře sv. Kříže (Heiligenkreutz) v Dolních Rakousích, které podle expertizy Waltera Kocha vznikly všechny současně, a tudíž některé se značným odstupem. Důležitým aspektem kritiky je restituce původního textu, jak to např. na základě nepatrných zlomků brilantně provedl Bohumil Ryba u nápisů v Betlémské kapli. Tu je třeba pokud možno využívat starých opisů či pauz, uložených např. pro zvony ve farních kronikách či v některých starých sbírkách, aby bylo možno zjistit stav před restaurací či jiným zásahem. Neboť s důkladnou a soustavnou předchozí dokumentací se setkáváme teprve krátkou dobu.

Nakonec zbývá vlastní závěrečná práce na konkrétním nápisu, totiž identifikace příslušného objektu. Ta má podle Favreaux tři základní aspekty: klasifikaci, lokalizaci a dataci. Klasifikací je míněno zjištění typu nápisu a jeho funkce, která sice nebyla zcela neproměnlivá, nicméně byla stabilnější než v některých jiných oblastech pomocných věd historických. Někdy jde o otázky, které se dají zodpovědět velmi snadno a na první pohled, v jiných případech je to věc komplikovaná, zejména pak tehdy, když jde o opisy či napedobení původních textů (např. u proslulých kompaktních desek pražského Národního muzea, u nichž Josef Hejnic prokázal, že pocházejí až z 16. století).

Mnoho nápisů je sice dodnes uchováno na svých původních místech, přesto je jich dostatečně velké množství na místech druhotných a zejména v různých muzeích a lapidáriích. A opět je tu třeba diferencovat. Některé typy nápisů, zejména těch, které byly umístěny na budovách a stavbách či v jejich interiéru, jsou převážně pevně fixovány, nebo aspoň je původní fixace dostatečně zřetelná (ať jde třeba o nápisy na branách, v radních světnicích, na domech atp.). Ty zná-

me ve velkém počtu i z našeho prostředí. Jiná situace může nastat, nejde-li o texty pamětní, nýbrž literární, kdy se vazby nutně porušují, ba mohou být i mylně interpretovány (tak např. kdyby texty na loďzii Mydlářovského domu v Chrudimi byly dochovány izolovaně od svého zázemí). A pokud pak jde o nápisy na mobiliáři, produktech uměleckého řemesla ap., vznikají často velké potíže s určováním a zařazováním vzhledem ke značné migraci děl běžného charakteru i jejich tvůrců. U děl špičkových, z nichž vyplývá úloha jak donátora, tak obdarovaného (jako je např. proslulý ostatkový kříž Karla IV., který tento panovník dal udělat pro ostatky, věnované mu papežem Urbanem V. buď v roce 1368 nebo nedlouho poté, ale určitě před polovinou roku 1376), je ovšem situace jednoduchá, nikoli však typická. Lokalizace sama může mít různé stupně přesnosti podle stavu našich obecných vědomostí: od přesné fixace na konkrétní místo k jen rámcovému vymezení menšího či většího teritoria či alespoň prostředí. A konečně je to datace nebo spíše nutnost datace. U předmětů darovaných je třeba – jak už bylo řečeno – zejména ověřit, zda datum uváděné v textu souhlasí s celkovým charakterem nápisu. Takový rozpor nastal nepochybně u proslulého znojemského nápisu v rotundě sv. Kateřiny. Ten totiž přináší informace k r. 1134, nicméně pro svůj paleografický charakter je asi podstatně mladšího data. U nápisů nedatovaných je třeba vycházet z kritiky artefaktu. Podle charakteru nápisu je možné akcentovat kritiku historickou (zleli se zachytit podle jmen či událostí), rozbor umělecko-historický (jde-li o doprovod např. nástěnných či jiných maleb) či kritiku filologickou, i když ta s přibývajícím časem má stále méně prostoru, protože její výsledky nemohou být dostatečně přesné. Ovšem základním kritériem, z něhož je možno, ba nutno vycházet, je studium písma.

Studiem *nápisového písma* nelze ovšem rozumět pouze tvarový vývoj, ale je sem třeba zahrnout i otázky zkratkových systémů i specificky nápisových ligatur a stále brát na vědomí svébytnost jednotlivých druhů nápisů zejména jejich techniku.

Pozdně antické nápisy používají v podstatě kanonizovanou *kvadrátní kapitálu*, která obohacena o některé unciální tvary (zejména E či méně často Q) přechází do středověku, kde ovšem má přímé pokračování jen v některých oblastech italských. Jinde naopak dochází k její modifikaci, výrazně se vertikalizuje, pronikají do ní početnější unciální formy, v oblastech francké říše i některé prvky polounciální ba i kurzívní. V některých případech se tu dokonce předpokládá i vliv písem runových. V době karolínské renesance dochází i k obrodě písma nápisového. Kvadrátní kapitála se očišťuje a stává se v této podobě takřka jediným výrazovým produktem doby až do 10. století. Po roce 1000 dochází v německých a francouzských oblastech k výrazným změnám. Opět je to vertikalizování písmen s velmi krátkými břevny, hranaté C a zejména početné ligatury (např. **E** = TE), do sebe vpisovaná písmena – tzv. enklávy (**Ð** = DE) či vseljiky se protínající písmena (z tohoto způsobu psaní se rodí i pozdější W). Ale i tento úzus se leckde nahrazuje návratem ke starším formám, vedle nichž se hojněji užívá i tvarů unciálních. S nastupujícím raně gotickým písmem v polovině 12. století se začíná vytvářet gotická majuskula. Jednotlivá písmena se oddělují, ligatury a enklávy jsou řidší a prosazují se další unciální tvary. Přitom dochází i k značné variabilitě některých písmen (zejména A) a to i v jednom a téže nápisu. Jsou ovšem stále ještě texty, které se pevně drží starých kapitálních tvarů, což platí zejména pro Itálii, kde se ovšem projevuje – hlavně v Benátkách – vliv byzantský, tedy působení písma řeckého.

Gotická majuskula se plně konstituuje krátce před polovicí 13. století. Přestože její vývoj není dosud dostatečně prozkoumán, lze podle Kloose rozlišovat její širší (poměr zhruba 1 : 1) a vertikální formu (až 2 : 1), to vše se snahou po uzavírání otevřených písmen a s masivnějším výrazem. Takřka se zde nesetkáváme s typicky gotickými rysy lámání, tak výraznými v gotické minuskule (gotica formata), která se po své takřka dvousetleté existenci dostává do nápisových textů až v průběhu první půle 14. století. Během dalších

padesáti let zcela převládla a gotickou majuskulu zatlačila do zcela podružné role. Gotická minuskula si přinesla do nápisového materiálu všechny své podstatné vlastnosti zejména ligatury či přímo částečné splyvání vedlejších písmen, které se stávají běžnými. Rychlé prosazení tohoto písma v nápisech bývá spojováno s jeho nadpisovou a zvýrazňující funkcí v kodikologických kurzívních textech.

Kurzívní písma v epigrafice jsou jevem v podstatě okrajovým a týkají se vlastně výlučně textů, které jsou psány na stěny jako výraz okamžitého impulsu. Ba dokonce by bylo možno spíše než psaní použít termínu čmárání (v němčině se tomu přímo říká *Kritzelei*). Zcela výjimečně jsou doloženy od 10. – 11. století, často se stávají od sklonku středověku a někdy užívají i písem jiných než kurzívních. Ostatní minuskula gotická písma nacházejí v epigrafice dlouho jen velmi částečnou rezonanci. Týká se to zejména fraktury, která se prosazuje až v 16. století, zatlačujíc – ovšem pouze v německých textech – předchozí písmo. V latinských textech se prosazují písma humanistická, i když minuskula dlouho jen velmi sporadicky. Vyklízí tu pole obrozené kapitále, která se přeměňuje v kapitálu renesanční, vracející se k antickým vzorům. Později se rozvíjejí už stávající tvary a od 19. století se užívají v podstatě paralelně nejrůznější písma bez určitéjší možnosti je časově řadit. Tento stav trvá v umocněné formě dodnes.

Nepočítáme-li několik památek na bývalém československém území z římského období zejména v oblasti dnešního jižního Slovenska (Boldog asi z 1. pol. 2. stol., Trenčín z r. 179 či Gerulata – římský vojenský tábor v Rusovcích u Bratislavy, zpracovaný epigraficky Radoslavem Hoškem), a jižní Moravy (Mušov) začíná domácí vývoj nápisových památek a nápisového písma až sporadickými doklady z doby kolem r. 1000 ze slavníkovské Libice, i když lze předpokládat existenci nějakých nápisů už v době velkomoravské. O některých nápisech doložených jen literárně se pochybuje, i když ne vždy zcela oprávněně (např. o Kosmou zmiňovaném nápisu na

náhrobku manželka Boleslava II. kněžny Hemmy, + 1006). Odhlíželi se od textů numizmatických, je další doklad až ze samého počátku 12. století – jde o nápis z bývalého kostela sv. Jana na zábradlí v Praze, který uvádí v krásné majuskule jméno pražského biskupa Heřmana (1100 – 1122). Po něm přicházejí ojedinělé nápisy u nástěnných maleb, nápisy na pečetích a poměrně početné nápisy na dlaždicích či kachlech, které byly vyráběny sériově, vše ještě ve 12. století. Ve 13. století k těmto druhům přistupují v plynulejší míře i nápisy náhrobníkové (zejména je významná, byť je doložena jen torzovitě, řada náhrobků ostrovských opatů a dalších činitelů) a to nejenom osob církevních a světských (stačí zmínit náhrobník Hrona z Pacova či královského purkrabí Hirza v kostele zlatokorunském). Od sklonku 13. stol. se objevují i nápisy na zvonech, i když chebský doklad z r. 1286, dodnes zcela mylně interpretovaný a překládaný, je nepochybně cizí import; z domácích je nejstarší původně břevnovský zvon z r. 1313, zničený na Staroměstské radnici za pražského Květnového povstání. Pak už jsou doklady plynulejší a prakticky doložené ve všech druzích a sledují – byť s jistým zpožděním – obecný vývoj, a to zejména pokud jde o písmo; gotická minuskula se u nás objevuje až těsně před polovinou 14. století. Izolovaně stojí v tomto směru posud jednoznačně nezakotvený nápis znojemský, který se svým minuskulně gotickým rázem řadí nejspíš do doby Jana Lucemburského.

Kromě několika málo německých či českých opisů na pečetích z konce 13. a počátku 14. století jsou všechny nápisy až do doby Karla IV. výlučně latinské. Nejstarší snad český nápis je zatím doložen k r. 1415 ve Slaném, zanikl však v předminulém století, takže není ani plně textově a vůbec už ne paleograficky znám. Ale i pak jsou české texty spíše ojedinělé a množí se až v pozdním 15. století. Český nápis na zvonu v Přelicích na Slánsku, hlásící se údajně k r. 1386, je totiž nepochybně o sto let mladší. Řada textů – zejména z 15. až 16. století – je dvojjazyčná, přičemž je pozoruhodné, že v nich nejde o mutace téhož textu, nýbrž o návazné informace.

Pokud jde o funkci těchto i jiných nápisů, je velmi rozmanitá a vedle velkých pamětních nápisů obecnějšího dosahu (jako třeba dnes v sušické radnici chovaný nápis o obehnání města hradbami v r. 1322 či velký nápis už v krásné gotické minuskule o dějinách stavby gotické katedrály svatovítské z r. 1396 vedle jejího jižního vchodu) přináší i pamětní zápisy specifického osobního rázu, jako třeba desku o počátku stavby chóru kostela sv. Bartoloměje v Kolině z r. 1360, kde se Petr Parlěř hrdě hlásí k svému dílu. V době počínající reformace se v Čechách vyvinul patrně zvyk propagace polemických náboženských názorů na kostelních zdech, nemající zřejmě jinde obdoby. Podle Matěje z Janova tak nejprve protivníci Milíčovi pranýřovali časté přijímání. Později Hus a jeho stoupenci široce publikovali na stěnách svých svatyní, zejména kaple Betlémské, své představy o duchovní reformě.

V následujících desetiletích rozmanitost nápisů jak textově, tak druhově, obsahově i co do umístění stále roste, i když u některých skupin máme k dispozici doslova nepatrné zlomky materiálu. Ten byl likvidován nejen mimovolně, ale často velmi promyšleně, jako tomu bylo např. u zvonů, jejichž ušlechtilý kov byl vítanou surovinou pro vojenské rekvizice nebo byl užíván pro lití zvonů nových. Stačí si jenom uvědomit, že v době předhusitské bylo v českých zemích přes 3000 farností se zhruba stejným počtem farních chrámů, k nimž je třeba připočítat řadu filiálních kostelů, množství špitálních, hradních a jiných kaplí, četné kostely klášterní a řadu kapitulních. Nadto bylo zvonů používáno i v některých světských institucích, zejména v souvislosti s městským životem. Jelikož některá z těchto zařízení měla i více zvonů, lze předpokládat, že v době předhusitské existovalo minimálně na 5000 zvonů (jejich celkový počet byl v průběhu doby nepochybně větší, protože se musí počítat i s následností zvonů). Z tohoto počtu máme dnes nepochybně doklady pouze o několika málo jednotlivinách. Právě na zvonech si lze zřetelně ověřit, jak bylo těžké zachovávat v plnosti nepochybně správnou předlohu. Neboť u datací často vypadly číslovky, takže někdy podle

vnitřní kritiky textu i podle jmen zvonařů je jasné, že chybí údaj, který přesouvá datum vzniku příslušného artefaktu o padesát i sto let (vypadlé L, C či pod.; u meších číslovek nelze vzhledem k možnému rozptylu nabýt jistoty). Ale to už je věcí kritiky, která musí být uplatněna u všech kategorií nápisů, vždy ale adekvátně jejich charakteru a významu.

Bylo by možno uvádět další doklady a příklady obecně kulturně historickému významu z této oblasti, které by ještě zřetelněji ukázaly, že nápisy jsou ještě nedocenený pramen, a to nejen pro vlastní středověk a raný novověk, ale i pro kulturní historii a dějiny mentality v pokročilejším novověku.

Bibliografická příloha

Z neobyčejně bohaté literatury a edic antické epigrafiky stačí uvést jen nemnoho. Z příruček obecného rázu lze citovat *Hermannna Dessaua*, *Lateinische Epigraphik*, 3. vyd., Leipzig-Berlin 1927 (v Einleitung in die Altertumswissenschaft I – 10). Dále srv. *John Edwin Sandys*, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, 2. ed. by *Sidney B. Campbell*, Groningen 1969 a *Ida Calabi Limentani*, *Epigrafia latina, noc um'appendice bibliografico di Attilio Degross*, 3. vyd. Milano 1981, a znamenitý český přehled *Ladislava Vidmana*, *Psáno do kamene. Antická epigrafie*, Praha 1975. Z edic pak obrovité dílo *Theodora Mommsenna* a jeho spolupracovníků a pokračovatelů *Corpus inscriptionum latina-rum*, Berlin od r. 1863 – celkem 15 dílů, z nichž řada je vícesvazkových. O obou slovenských významných římských nápisech je nová slovenská literatura: *Laugaricio*. Zborník historických študií k 1800 výročí římského nápisu v Trenčine, Košice 1980, a *Titus Kolník*, *Římský nápis z Boldogu*, *Slovenská archeológia* 25, 1977, s. 481–500, o Gerulaté *Radoslav Hošek*, *Tituli latini Pannoniae Superioris annis 1967–1982 in Slovacia reperti*, Praha 1985.

Z obecných prací cizích stačí uvést základní: *Karl Brandi*, *Grundlegung einer deutschen Inschriftenkunde*, DA 1, 1937, s. 11–43 (přetištěna též ve výboru jeho drobných statí *Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1938, s. 64–89), *Friedrich Panzer – Heinrich Köllnberger*, *Inschriftenkunde*, *Deutsche Philologie im Aufriss*, Berlin – Bielefeld – München 1957, sl. 333–378, *Robert Favreau*, *Les inscriptions médiéva-*

les, Turhound 1979 (= Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 35), a *Rudolf M. Kloos*, Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Darmstadt 1980 (s mimofádně bohatou literaturou) a nejnoveji opět *Robert Favreau*, Épigraphie médiévale v řadě L'atelier du médiéviste 5, Turnhout 1997. Žeň jeho celoživotního usilování je shrnuta v souboru drobnějších prací Études d'épigraphie médiévale 1–2, Limoges 1995, které zasahují inspirativním způsobem do řady příbuzných oborů, jak nejnoveji dosvědčují i jeho poslední práce, z nichž je třeba upozornit alespoň na dvě: Épigraphie et théologie, in: Épigraphie et iconographie. Actes du Colloque tenu à Poitiers ... 1995, Poitiers 1996, s. 37–56 a La mémoire du passé dans les inspirations du haut moyen âge, in: Ideologie e pratiche del reimpiego nell'alto medioevo 2 (= Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 46), Spoleto 1999, s. 939–979. Mimořádně záslužnou aktivitu vyvíjí mnichovské centrum pro epigrafickou bibliografii pod vedením *Walter Kocha*, vydávající hodnotící bibliografie. Vyšly zatím tři svazky *Walter Koch*, Literaturbericht zur mittelalterlichen und neuzeitlichen Epigraphik (1976–1984) München 1987, *Walter Koch aj.*, Literaturbericht etc. (1985–1991), München 1994 a *Walter Koch-Maria Glaser-Franz Borschlegel*, Literaturbericht etc. (1992–1997), Hannover 2000 (MGH Hilfsmittel Bd. 11, 14, 19). Přes zkracující se údobí, o němž se referuje, rozsah se zvětšuje a poslední svazek je takřka dvojnásobný druhého, jenž je trojnásobkem prvního. Pečlivé rejstříky jmenné, věcné i geografické, stejně jako smysluplné rozřídění do kapitol, dovolují snadné hledání a text dává první, často i dostačující informaci. Naproti tomu Guide de l'épigraphie. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales, par *François Bérard – Denis Feissel – Pierre Petitmengin – Michel Sève*, Paris 1986 přináší jen výběr z toho nejzákladnějšího.

Stoupající zájem o středověkou a novověkou epigrafiku se odráží i v konání mezinárodních symposií. Z devíti již vyšly jejich protokoly: *Rudolf M. Kloos* (red.) Fachtagung für lateinische Epigraphik des Mittelalters und der Neuzeit. Landshut, 18.–20. Juli 1980, Kallmünz Opf. 1982 (= Münchener Historische Studien Abt. Geschichtliche Hilfswissenschaften, Bd. 19), *Walter Koch* (red.) Epigraphik 1982. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik, Klagenfurt, 30. September – 3. Oktober 1982, Wien 1983 (= Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-histor. Klasse, Denkschriften, Bd. 169), Deutsche Inschriften. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Lüneburg 1984, hg. von *Karl Stackmann* (= Abhandlungen d. Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Klasse, Dritte Folge Nr. 151), Göttingen 1986, Epigraphik 1988. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Graz, 10.–14. Mai 1988, (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften 213), Wien 1990. *Renate Neumüllers-Klauser* (red.), Vom

Quellenwert der Inschriften Vorträge und Berichte der Fachtagung Esslingen 1990, Heidelberg 1992. Inschriften bis 1300. Probleme und Aufgaben ihrer Erforschung. Referate der Fachtagung für mittelalterliche und frühneuzeitliche Epigraphik Boon 1993, hg. von *Helga Giersiepen* und *Raymund Kottje*, (= Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 94, Opladen 1995, 218 s. s množstvím vyobr., (kde si zaslouží peo svůj obecnější dosah zmínky zejména *Albert Diehl*, Italienische Bildhauertinschriften. Selbstdarstellung und Schriftlichkeit mittelalterlicher Künstler. s. 175–211), *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione. Atti del seminario di Erice (12–18 settembre 1991, a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto 1995 (tam zejména příspěvek *Jean Durlia*t, *Épigraphie et société. Problèmes de méthode*, s. 169–196), *Épigraphie et iconographie. Actes du Colloque tenu à Poitiers 1996* a nejnověji sborník vydaný pěti *Waltera Kocha* a *Christiny Steininger*, *Inschrift und Material, Inschrift und Buchschrift. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Ingolstadt 1997, München 1999* (= Abhandlungen der Phil.-hist. Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften N. F. Heft 117).*

Nejdůležitější jsou specializované teritoriální edice pramenů. Nejvýznamnější z nich jsou následující: Die Deutschen Inschriften – zatím od r. 1942 rovných 50 svazků, vydávaných teritoriálně německými akademiemi, často s důležitými výklady; Corpus des inscriptions de la France médiévale – od r. 1974 zatím 20 svazků; Corpus inscriptionum Poloniae – od r. 1975 zatím 16 sešitů; Corpus inscriptionum medii aevi Helvetiae. Die frühchristlichen und mittelalterlichen Inschriften der Schweiz – 5 dvousvazků, Freiburg 1977 a 1984, a Die mittelalterlichen Grabmäler in Rom und Latium vom 13. bis zum 15. Jahrhundert, 1 Bd. Die Grabplatten und Tafeln, red. *Jörg Garms, Roswitha Juffinger, Bryan Ward-Perkins*, Rom – Wien 1981. Zmínku si též zaslouží *Patay Pál*, *Corpus campanarum antiquarum Hungariae Budapest 1989*. V r. 2000 vyšel portugalský nápisový korpus prací *M. J. Barrocy*, *Epigrafia medieval Portuguesa (862–1422) ve třech dílech a 4 svazcích, celkem přes 3000 stran. Jádrem je dvousvazkový Corpus epigráfico medieval português. Důležitou pomůckou jsou metodické návody *Waltra Kocha*, *Bearbeitungs- und Editionsgrundsätze für die Wiener (alternativně Münchener) Reihe des deutschen Inschriftenwerkes, Wien (ev. München) 1991*. Posléze musí být zmíněny dvě metodické pomůcky: *Deutsche Inschriften. Terminologie zur Schriftbeschreibung, Wiesbaden 1999* a *Sabine Wehking – Christine Wulf, Leitfaden für die Arbeit mit historischen Inschriften, Melle 1997*.*

Ze speciálních prací si zaslouží pozornost rozsáhlý epigrafický výklad *Wladysława Semkowicze* v jeho díle *Paleografia łacińska, Kraków 1951, s. 514–560*, místy diskusní kniha *Kazimierze Ciechanowskiego*, *Epigrafia romańska i wczesnogotycka w Polsce, Wrocław 1965*, a pro svůj vztah i k české problematice

Peter Zahn, Beiträge zur Epigraphik des 16. Jahrhunderts, Kallmünz Opf. 1966 (Münchener Historische Studien, Abt. Geschichtl. Hilfswissenschaften 2). Z prací *Waltera Kocha* třeba jmenovat aspoň dvě: Epigraphica – Ein Leitfaden zur Transkription und schriftkundlichen Einordnung von mittelalterlichen und neuzeitlichen Inschriften, Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich und Wien 2, 1975, s. 69–94; Zu den Babenberggräbern in Heiligenkreuz, „Babenberger-Forschungen“, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N. F. 42, 1976, s. 193–215. Srv. i práci *Barbary Trelińskiej*, Gotycke pismo epigraficzne w Polsce, Lublin 1991.

Česká literatura až do doby 2. světové války věnovala pozornost publikaci a popisu jednotlivých nálezů pouze v souvislostech uměleckohistorických a památkářských (nejvíce v Soupisu památek uměleckých a historických v království Českém – od r. 1897 51 svazků podle tehdejších okresů; dílo zůstalo nedokončeno). Začátkem nového přístupu se mohl stát článek *Václava Vojtíška*, O potřebě soupisu a fotografování nápisů, Zprávy památkové péče 4, 1940, s. 20–23 a 34–40 (přetisk bez vyobr. v jeho Výboru rozprav a studií, Praha 1953, s. 518–531). Teprve v poslední době však publikace některých materiálových komplexů vede dál. O těchto i jiných publikacích viz *Ivan Hlaváček*, Übersicht über die epigraphische Forschung in den böhmischen Ländern ve výše cit. sborníku z landshutské konference, 1980, s. 125–131; Die mittelalterliche Epigraphik in den böhmischen Ländern nach dem zweiten Weltkrieg, Mediaevalia Bohemica 3, 1970, s. 293–311. Obecnější význam má stať *Miroslava Flodra*, Zásady popisu středověkých a novověkých epigrafických památek, SPFFBU C 21–22, 1975, s. 167 až 174, a *Ivana Hlaváčka*. Několik úvah a poznámek o současném stavu studia středověké a novověké epigrafiky a jejich potřebách u nás, Umění 30, 1982, s. 146–151. Uměleckohistorická soupisová díla, kde je mnoho nápisů publikováno, nelze jmenovitě uvádět, a tak je možno upozornit aspoň na některé analýzy dílčích otázek: *Josef Hejnic*, Náhrobky v lapidáriu Národního muzea, SNM řada A, 13, 1959, s. 141–220; týž, O nápisných textech v lapidariu Národního muzea, ČNM 129, 1960, s. 117–161; *týž*, Nápis na českých zvonech ve 14. a 15. století, ČNM 129, 1960, s. 1–33; *Bohumil Ryba*, Epitafy v kapli Betlémské, VKČSpN 1951, č. 4, Praha 1952; *týž*, Nástěnné nápisy v kapli Betlémské, tamže 1952, č. 6, Praha 1952. Nejnovější jsou pokusy o lokální evidenci konkrétních materiálů. Např.: *Hana Jordanová*, Epigrafické památky na území bývalého okresu Rýmařov, nyní součást okresu Bruntál, Zprávy Okresního archivu v Bruntále 1982, s. 11–38; *Jan Kamarýt*, Kolínské náhrobky a nápisné texty, Středočeský sborník historický 16, 1981, s. 155–192; *Erich Šefčík*, Renesanční epigrafické památky z Fulneka, Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 31, 1983, s. 26–34. Srv. i *Ivan Hlaváček*, Zu den Memorialinschriften im luxemburgischen Böhmen, Epigraphik 1988 (viz výše) s. 245–258. V roce 1996 vyšel konečně

v Praze prací *Jiřího Roháčka* 1. svazek našeho Corpus inscriptionum Bohemiae, přínášející Nápisy města Kutné Hory. Svazky další, týkající se Prahy a Kutnohorská, jsou před vydáním.

Mnoho materiálu je uloženo v netištěných diplomních pracích na filozofických fakultách v Praze a zejména v Brně.

Jen in margine lze upozornit na literaturu k runám. Nedávno vydaná kniha *Karla Schneidera*, *Runstafas. Runische Zeugnisse zur Sprach-, Kultur- und Rezensionen 1956–1993*, Münster 1994, reaguje i na starší práce (zejména *R. W. Elliotta*, *Runes a Runenkunde* od *Klause Düwela*), jež proto není třeba uvádět.

VADEMECUM

NUMISMATIKA

Numismatika (lat. nummus = peníz) je historickým oborem, jehož předmětem a současně i hlavním pramenem jsou platební prostředky. Cílem numismatiky je zkoumání funkce těchto platebních prostředků v procesu společenské směny od nejdávnější minulosti po současnost. Platebními prostředky se rozumějí jak předmincovní typy platidel, tak mince a další kreditní platidla (mince z obecného kovu, státovky, bankovky, směňky, šeky, cenné papíry, nouzová platidla a poukázky).

Vzhledem k tomu, že vznik a užívání všech těchto typů platidel byly podmiňovány sociálně ekonomickým vývojem společnosti, je možné zásadně dělit platební prostředky takto: 1. předmincovní platidla, 2. mincovní typy platidel a 3. pomincovní (postmonetární) formy platidel. Protože vývoj společnosti v různých částech světa byl a je asynchronní, používá se v numismatice speciálnějších dělítek: 1. geografického členění (podle kontinentů a dále podle historicky vznikajících územně politických celků), 2. chronologického členění (předmincovní platidla, starověká, středověká, novověká, moderní platidla), 3. měnového členění, tj. dělení podle měnových systémů a uvnitř podle druhů platidel tvořících měnovou soustavu.

Numismatika má dlouhou tradici, kterou charakterizují postupně se měnící hlediska na sbírání či shromažďování mincí. Sběratelskoestetický (a později uměleckohistorický) zájem, určující první stádium ve 14. – 15. století, se orientoval převážně jen na mince antické. V průběhu 16. a 17. století se zájem soustřeďoval i na sbírání mincí středověkých (vznikaly oficiální sbírky: např. 1652 byl založen v Paříži královský kabinet mincí, později též v Londýně,

Vídni a Petrohradě). Od přelomu 17. – 18. století se zájem o mince prohluboval i v historickém slova smyslu a z numismatiky se tak začala vytvářet pomocná disciplína historické vědy. Shromažďování mincí bylo doplňováno soustavným popisem a úsilím o historický výklad opticky postižitelných znaků mince (text, obraz, materiál). Numismatiku jako pomocnou vědu historickou lze pro 18., případně i počátek 19. století vymezovat tak, že tvořící se disciplína sloužila zejména politickým dějinám při zjišťování či zpřesňování historických faktů nebo doplňovala na specifické pramenné základně uměleckohistorické poznatky.

Souběžně s rozšiřováním zorného pole numismatiky a publikováním katalogů různých sbírek mincí, tj. popisem vnější stránky mincí atd., se v 18. století objevovala snaha po podání souvislých dějin mince na základě písemných pramenů (J. Ch. Hirsch, *Des Teutschen Reichs Münz-Archiv, Nürnberg 1756 – 1768*, 9. sv.). I zde se zájem ještě soustřeďoval přednostně na zpracování mincí antických. Lze tu zejména uvést dosud závažnou osmismazkovou práci J. H. Eckhela *Doctrina nummorum veterum*, která byla vydána ve Vídni v letech 1792 – 1798, a jeho stručný přehled základů antické numismatiky (*Kurzgefaßte Anfangsgründe zur antiken Numismatik*) z roku 1787.

Namnoze pragmatický výklad posloupnosti ražeb však nutil autory k hlubšímu zamyšlení zejména v těch okamžicích, kdy se museli vyrovnávat s metodickými problémy a s otázkami měnových systémů.

Jestliže se ve druhé polovině 18. století stal charakteristickým rysem, numismatiky deskriptivní syntetismus, potom valná část století následujícího hned od samého počátku znamenala přechod k pracím analytickým. Tato změna vyvolala potřebu vzniku speciálních numizmatických časopisů. Nejstarší *Historische Münzbelustigungen* je však již z 1. poloviny 18. století. Vydával jej po 22 let od roku 1729 Johann David Köhler, profesor v Altdorfu. Byl to ojedinělý pokus, který byl následován až ve 30. letech 19. století, kdy Holand'an P. O.

van der Chijs začal vydávat Tydschrift voor algemene Munten Peningkunde (vycházel v letech 1832 – 1843) a Němci Hermann Grote Blätter für Münzkunde (1834 – 1844) a Joseph Leitzmann Numismatische Zeitung (1834 – 1873). Na přelomu 30. a 40. let se pak objevily časopisy, které vycházejí dodnes – britský The Numismatic Chronicle and Journal (od roku 1838), francouzská Revue de numismatique (od roku 1838) a belgická Revue Belge de numismatique (od roku 1841). Jiné země se trvale vydávaných periodik dočkaly později. Rakouský Numismatische Zeitschrift byl založen roku 1869 (zakladateli byli Christian W. Huber a J. Karabacek), v Německu vznikl roku 1874 jako vedoucí časopis Zeitschrift für Numismatik, v Itálii Rivista Italiana di numismatica e scienze affini (od roku 1888), ve Švýcarsku Revue Suisse de Numismatique (ods roku 1891), V Polsku Wiadomości Numizmatyczne – Archeologiczne (od roku 1889), v Maďarsku Numismatikai Közlöny (od roku 1901).

Čechy se k těmto zemím připojily svým numizmatickým časopisem až po 1. světové válce. Nejprve to byl Věstník Numismatické společnosti československé, který vycházel v letech 1919 – 1923. Od roku 1925 vycházel Numismatický časopis československý (1925 – 1952 s nucenou přestávkou 1943 – 1949, vydavatelem časopisu byla Numismatická společnost československá), který byl v roce 1953 přeměněn v Numismatický sborník, jehož vydavatel se stala Československá akademie věd (zatím poslední 19. svazek vyšel v roce 1993). V analogické periodicko-knižní formě začal v roce 1970 vycházet jako první specializované numismatické periodikum na Slovensku sborník Slovenská numismatika (v roce 1998 vyšel jeho zatím poslední 15. svazek). Po 2. světové válce numismatických časopisů u nás, podobně jako ve světě přibývalo. Nejprve, v roce 1945, se objevilo druhé periodikum Numismatické společnosti československé, Numismatické listy, které jsou dnes nejdéle vydávaným českým numismatickým časopisem (od roku 1963 časopis vydává Národní muzeum). O deset let později začal vycházet v Opavě

Slezský numismatik (1955 – 1971) a krátce na to v Brně Moravské numismatické zprávy (1956 – 1980).

Vrátíme-li se zpět do doby tvořící se pozitivistické historické vědy, je na prvý pohled patrné, že od numismatiky nežádala zatím nic víc, než tomu bylo dosud. Mnohem větší význam pro numismatiku měl rozvoj historicky pojatého národního hospodářství od 40. let 19. století.

Politická ekonomie, řešící historicky konkrétní mechanismus jen relativně datovaných či datovatelných událostí, kladla numizmatice nepřímou otázku, a to s nárokem na kvalifikovanou odpověď. Úzké kontakty mezi oběma obory obohacovaly tak nejen ekonomii, ale především numismatiku. Zejména proto, že ji určovaly historický badatelský smysl, který pak přenesla do historiografie v podobě hospodářských dějin.

V metodologickém slova smyslu byla problematika numismatiky vyhrocena na počátku 20. století rakouským badatelem Arnoldem Luschinem z Ebengreuthu, který formuloval ve své syntéze *Allgemeine Münzkunde und Gelggeschichte* (1904) základní funkci oboru jako „dějiny mince a dějiny peněz“ a podřídil tomu úkol, cíl i veškerou systematiku numismatiky. Ta se pak chápala jako „samostatná věda“ a toto pojetí bylo v meziválečném období v zásadě obecně přijato a prakticky uplatňováno. Po druhé světové válce bylo toto pojetí ještě hlouběji propracováno řadou předních středoevropských numismatiků a historiků.

Stále zřetelněji se projevovaly tendence k přesnější analýze numizmatických pramenů, jmenovitě k řešení metrologických otázek a k soustavnějšímu využívání matematických postupů při zhodnocování funkce platidel. Pokud jde o mince, přišly ke slovu i přírodní vědy (chemie, fyzika), jejichž výpověď byla doplňována systematickým zkoumáním písemných pramenů. Konečným smyslem tohoto zkoumání je poznání mincí a všech ostatních platidel jakožto peněz.

Přibližně stejným směrem se ubíral vývoj numismatiky i v českých zemích. První období (přibližně od 14. století) je charakterizo-

váno výhradně sběratelskými hledisky, která nabývají na rozsahu zvláště v 16. a 17. století. V žádném kabinetu kuriozit nesměly chybět mince (např. pražské rudolfínské sbírky, Stradův kabinet aj.), zejména antické, ale i pozoruhodné ražby současné. Souběžně se sběratelstvím se objevují v soudobé literatuře historické exkursy o vývoji mince a měny (např. Jan Dubravius, Pavel Stránský, Bohuslav Balbín, aj.). Ale teprve osvícenský dějepzpt druhé poloviny 18. století projevoval iniciativní zájem o minci jako o specifický zdroj informací, tedy jako o historický pramen. V těchto souvislostech je třeba jmenovat především Gelasia Dobnera (1719 – 1790), z jehož podnětu se pokoušel o souvislejší výklad vývoje české měny a mince nejprve ředitel vídeňského dvorského archivu Antonín Taulow z Rosenthalu (1702 – 1779) a později M. A. Voigt (1733 – 1787). Voigtovi se podařilo i na základě bohaté sbírky mincí litoměřického biskupa Emanuela Arnošta z Valdštejna (1716 – 1789) a s využitím řady písemných pramenů vytvořit na svou dobu překvapivě dokonalou a rozměrnou práci. Ve čtyřsvazkovém díle *Beschreibung der bisher bekanten böhmischen Münzen*, které vycházelo v Praze v letech 1771 – 1787, podal první specializovaný výklad vývoje českého mincovnictví. Proto je také považován rok 1771 za termín vzniku české vědecké numismatiky.

V době vydávání Voigtova díla se začala numismatika pěstovat i na pražské univerzitě. Po reformě filozofických studií v roce 1784 v duchu osvícenství byly začleněny do historických přednášek i pomocné vědy historické (tj. diplomatika, heraldika, antické starožitnosti a numismatika) jako zvláštní obor. Prvním profesorem těchto disciplín se stal na tehdejší Karlo-Ferdinandově univerzitě František Antonín Steinsky (1752 – 1816) a po něm Jan Helbling z Hirzenfeldu (1789 – 865). Z jeho podnětu byla při univerzitě založena v letech 1822 – 823 i sbírka mincí, která existuje dodnes.

Ještě za života Steinského dosáhla numismatika významného pokroku, a to mimo okruh oboru, do kterého náležela. Stalo se tak díky profesoru statistiky na pražské univerzitě Josefu Maderovi (1754 –

1815), který se věnoval analytickému zkoumání středověkých mincí, jmenovitě brakteátů (Versuch über die Brakteaten insbesondere über die Böhmischen /1797/; Zweiter Versuch über die Brakteaten /1808/; Kritische Beiträge zur Münzkunde des Mittelalters /1808–1813/). Vytvořil tak metodické předpoklady k samostatnému historickému využití mincí jako zvláštních historických pramenů.

V průběhu 19. století se však postupně přesouvalo pěstování této disciplíny do okruhu Českého muzea založeného v Praze roku 1818 a krátce předtím vzniklého Moravského muzea v Brně. V obou jmenovaných institucích vznikaly z poměrně skromných počátků rozsáhlé a dokonale spravované sbírky. Další centrum odborné a vědecké numismatické práce se vytvořilo v Olomouci kolem sbírky Společnosti vlasteneckého muzejního spolku a jejího časopisu. V posledních desetiletích 19. století vznikly v Čechách a na Moravě numismatické sbírky v mnoha nově založených muzeích v regionech. Zaznamenám byl i vznik sbírek gymnaziálních.

Rozhodující význam měla měla numismatická sbírka Českého muzea v Praze. Jejím základem se stala soukromá sbírka mincí, kterou roku 1830 věnoval muzeu hrabě František Sternberg – Manderscheid (1763 – 1830). V roce 1883 došlo k jejímu oddělení od správy knihovny a správcem se stal matematik, profesor Československé obchodní akademie Josef Smolík (1832 – 1915), který se staral nejen o soustavné doplňování, ale zejména o zpracovávání přírůstků. Zvýšeným zájmem o nálezy mincí a chápáním hospodářské funkce mince předjímal v jistém směru i budoucí bádání. Po odchodu J. Smolíka byl pověřen správou numismatické sbírky Národního muzea Gustav Skalský (1891 – 1956), odborně školený historik, v němž získala česká numismatika vlastně prvního badatele evropské úrovně i rozhledu. Jeho zásluhou se stávalo postupně Národní muzeum střediskem odborné numismatické práce.

Základní metodologický problém numismatiky, nastolený roku 1904 A. Luschinem, přejal i G. Skalský a k jeho řešení zaujal stanovisko nejen explikativně, ale – což bylo důležitější – i v konkrétní nu-

mizmatické analýze pramenů. Základní otázku oboru, na rozdíl od Luschina, zodpovídal Skalský ztotožněním, nazíraje *Münzgeschichte* jakožto *Geldgeschichte*. V roce 1931 podal v tomto smyslu také svou definici odporu: „Numismatika je věda, která zkoumáním vnějších a vnitřních vlastností mincí v souvislosti s ostatními událostmi, hlavně s jevy hospodářskými a sociálními, osvětluje dějinný vývoj a dějinnou úlohu peněz.“ Vymezuje tedy dějiny peněz na dějiny mince (jeho definice tuto opačnou projekci nejen připouští, ale přímo s ní počítá) a tím respektuje i pramennou základnu oboru v časové rovině.

Po odchodu G. Skalského z funkce přednosta numismatického oddělení Národního muzea v roce 1945 (byl pověřen vedením Národního muzea) vstoupila do čela české numismatiky Emanuela Nohejlová-Prátová (1900 – 1995). Nespornou její zásluhou je komplexní pojetí numismatiky jako specializované historické vědy, determinované funkčně a velmi široce nazíraným předmětem studia – penězi. V tomto smyslu také definovala základní metodologický problém numismatiky, když napsala, že: „Numismatika může být naukou o penězích a jejich dějinách.“

Mimo univerzitu a zejména České (Národní) muzeum a Moravské muzeum v Brně měly významný podíl na rozvoji disciplíny v 19. a 20. století též různé sběratelské společnosti a zvláště jednotlivci – amatéři, kteří z tohoto okruhu vzešli. Už v letech 1848–1849 byl v Praze založen Verein für Numismatik pátý numismatický spolek v Evropě (starší vznikly v Londýně (1836), v Bruselu a v Petrohradě (1841), v Berlíně (1843), z jehož podnětu vznikl doplněk ke klasickému dílu Voigtovu, totiž práce policejního komisaře Jindřicha Otokara Miltnera (1827–1881) a soudního rady Josefa Neumanna Beschreibung der bisher bekanntesten böhmischen Privatmünzen und Medaillen (Praha 1852 – 1870) a souběžně dílo Neumannovo Beschreibung der bekanntesten Kupfermünzen (6 sv. Praha 1858 – 1872). Po zániku tohoto spolku na počátku 70. let 19. století žádná oficiální numismatická společnost neexistovala a sběratelé se volně soustřeďovali především kolem rozsáhlejších

soukromých sbírek. Významnou osobností sběratelského okruhu ve druhé polovině 19. století se stal zejména zahradní architekt Eduard Fiala (1855 – 1924), znalec evropského mincovnictví a tvůrce na svou dobu kritického díla *České denáry* (Praha 1895). Z dalších dosud užívaných soupisových prací (*Beschreibung der Sammlung böhmischer Münzen und Medaillen des Max Donebauer* (1888 – 1890); *Collection Ernst Prinz zu Windischgrätz* (1895 – 1917); *Münzen und Medaillen der Welfischen Lande* (1895 – 1917); *Münzen und Medaillen Stempel-Sammlung des k.k. Hauptmünzamt-tes in Wien* (1901 – 1906). Z dalších pracovníků je třeba uvést ředitele čáslavské školy Klimenta Čermáka (1852 – 1917) a účetního tiskárny, později kustoda numismatické sbírky pardubického muzea Bedřicha Skrbka (1886 – 1918), autory třísvazkového díla *Mince království českého za panování rodu habsburského* (Pardubice 1891 – 1913), z moravských badatelů konečně Inocence Ladislava Červinku (1869 – 1952).

V roce 1913 se vytvořil numismatický kroužek kolem antikváře Karls Chaury (1869 – 1945), z jehož podnětu byla v roce 1919 založena v Praze Numismatická společnost československá. V odborném slova smyslu získal významné postavení v této společnosti v meziválečném období zejména JUDr. Viktor Katz (1880 – 1940), jehož práce přinesla důležité výsledky zejména při řešení chronologie nejstarších českých denárů 10. století Po druhé světové válce zaujal toto místo znalec keltského a českého středověkého mincovnictví PhDr. Karel Castelin (1903 – 1981).

Terminologie, s níž numismatika jako historická disciplína pracuje, je většinou odvozena od pojmosloví těch oborů, v nichž se mince projevuje jako objekt nebo funkce (mincovní technika, politická ekonomie, právo, dějiny umění atd.). Ujasnění těchto pojmů je nutné v celkovém kontextu a v určité návaznosti, směřující od obecného ke zvláštnímu, tedy od peněz k minci a k platidlům.

Penězi rozumíme prostředek směny různých druhů zboží. Úlohu směnného prostředku přijímaly živelně různé ekvivalenty (tzv.

předmícnovní platební prostředky), které se postupně redukovaly na dva drahé kovy: zlato a stříbro (výjimečně v Rusku od roku 1828 též platina). Peníze se v této podobě staly všeobecným ztělesněním hodnoty všech druhů zboží a nabývaly stále dalších funkcí. Můžeme je vývojově vyjádřit asi takto: a) peníze jako míra hodnoty (= podstata peněz, b) světové peníze, c) platidlo, d) oběživo, e) prostředek tezaurace. Aby mohly peníze v podobě raženého kovu plnit uvedené funkce, bylo nutno jim dát určitý systém, kterému se říká *měna*.

V širším slova smyslu znamená měna druh celé existující peněžní soustavy (= zlaté + stříbrné + papírové peníze). V užším smyslu pak peněžní (měnovou a mincovní) jednotku, tj. určité množství stříbra nebo zlata (po roce 1975 jen zlata), stanovenou jakožto měřítko cen. Jevovou podobou této užší definice měny je (do určité míry ovšem) *mince*.

Pod pojmem mince rozumíme kus kovu určitého tvaru, za jehož stříž a zmo (viz níže) ručí stát nebo vydavatel mince (= mincovní pán) obrazem a opisem.

Základem měny je tedy drahý kov. Jestliže je měna určitého státu založena na oběhu jediného kovu (zlata nebo stříbra), hovoříme o tzv. *monometalismu*, jestliže souběžně obíhají zlaté a stříbrné mince, mluví se pak o tzv. *bimetalismu*.

Peněžní soustavu, tj. měnu (jako systém platebních a oběžných prostředků), tvoří tedy zpravidla souhrn plnohodnotných (tzv. kurantních) a neplnohodnotných (tzv. drobných) mincí, jakož i papírových platidel (tzv. úvěrová platidla: státovky, bankovky), která měla nahlazovat v oběhu příslušná váhová množství drahého kovu.

Obrátíme-li pozornost k jednotlivým platebním prostředkům, je třeba rozeznávat jednak jejich vnější, jednak vnitřní stránku. S oběma souvisejí některé pojmy, které je nutné vysvětlit:

Střížek je kus kovu, zpravidla okrouhlého tvaru, který je opatřen na líci i rubu ražbou. Líc (avers) je ta strana mince, na které je vyznačen obrazem a písmem vydavatel mince (tzv. mincovní pán).

Ražba mince: Výrobní proces, uskutečňovaný v mincovně. V užším slova smyslu pak tvárnění aversu a reversu (rubu) střížku drobnou figurální a grafickou plastikou (viz níže).

Fabrika mince: Kvalita provedení ražby aversu a reversu mince.

Typ mince: Obrazová a textová totožnost lícních a rubních ražeb u většího počtu mincí téhož vydavatele. Změna lícního nebo rubního razidla, která je opticky postižitelná, tvoří nový typ. Nepatrná změna v textu nebo v obraze se nazývá typovou variantou.

Obraz na minci: Obrazové motivy jsou zpravidla symbolické (figurální, architektonické, heraldické, rostlinné, zvířecí aj.). Zobrazení konkrétních osob (mincovní pán, světec, osobnost na pamětních mincích) bývá provedeno v celé postavě nebo je vyobrazeno jen poprsí či hlava.

Text: Legenda na mincích se objevuje vesměs v opisu (opisová legenda), někdy také jako nápis v mincovním poli, popřípadě (od 18. století) i na hraně mince. Zkoumáním vývoje rytého písma se zabývá mincovní epigrafika, která věnuje pozornost i užívaným zkratkám v legendě nebo nápisu. Převládajícím jazykem na evropských mincích byla po dlouhou dobu (zhruba do 18. století) latina. V 19. a zvláště ve 20. století na nich převládly státní nebo národní jazyky. Nejstarší text v národním jazyce (mimo některá slova na českých denárech 10. století) je na ražbách Přemysla II. pro Štýrsko ze třetí poloviny 13. století. Na domácích mincích se čeština objevuje až v 16. století v označení hodnoty drobné české mince (1577: Maley gross, ražen do roku 1619).

S letopočtem se na některých evropských mincích setkáváme sporadicky již v první třetině 13. století (mince dánského krále Waldemara z roku 1221). Od 16. století se stal obecně užívaným, i když tu a tam byl zcela pominut (mince bez letopočtu) nebo mince byla datována jiným způsobem (např. na posmrtných mincích Františka Lotrinského od roku 1765 písmeny abecedy). Na českých mincích se uplatňuje teprve od roku 1511 (dukát Vladislava II.). Původně bylo užíváno římských číslic, první evropskou mincí,

kteřá nese dataci arabskými číslovkami, je švýcarská mince z roku 1424.

Vyznačení hodnoty mince se objevuje na našem území nejprve v roce 1300 v označení pražských grošů (= grossi Pragenses) a jejich dílů (= parvi Pragenses). Číslovkou byla hodnota mince poprvé vyznačena na krejcarových ražbách Ferdinanda I. a Maxmiliána II. z let 1561 – 1573; trvale pak od roku 1619. Soustavně pak na tolarových ražbách od 16. století, na nichž je číslovkou vyznačena hodnota v počtu krejcarů.

V legendě je od nejstarších dob uváděn vydavatel (pán mince). Od 16. století jsou mince opatřovány též značkami (znaky) mincmistrů, činných v jednotlivých mincovnách. Od Leopolda I. se značky nahrazovaly pouze iniciálami jmen mincmistrů, event. i vardajně. (Soupis značek pro české mincovny uvádějí nejnověji I. Halačka. Mince zemí Koruny české I. – III, Kroměříž 1987 – 1988). Od počátku samostatné vlády Josefa II. nebyly značky mincmistrů na ražbách mincoven v habsburském mocnářství nadále uváděny. Mince byly označovány jen značkami mincoven, které byly zavedeny v roce 1766, a to šifrou: *Videň* – do roku 1771: W. potom A; *Kremnica* – původně K-B (toto označení bylo používáno již od dob Ferdinanda I.), později B; *Praha* – C (na mincích Marie Terezie z let 1760 – 1764 je použita značka P a na mincích Františka Lotrinského z let 1745 – 1768 značka P-R). Obdobně i další mincovny v habsburském mocnářství. (J. Marco, Mincovní a mincmistrovské značky na ražbách habsburské monarchie 1519 – 1918. Praha 1983.)

Sříž: Pojem označuje celkovou hmotnost mince. Ve středověku u stříbrných mincí hmotnost každého jednoho kusu mince značně kolísala, protože se ražba prováděla „al marco“, tj. z určené mincovní hmotnosti jednotky kovu byl ražen stanovený počet mincí (tzv. *mincovní číslo*). V novověku se dodržuje zásada jednotné hmotnosti každého kusu mince.

Pro zjištění průměrné hmotnosti mince je třeba provést váhová šetření u většího počtu mincí téhož typu (a to mincí nejméně opo-

třebovaných), zjištěnou hmotnost je třeba zvýšit přibližně o 5 % ztráty na opotřebování. Někdy se uvádějí jen 2 %.

Jakost nebo také čistota (ryzost) mince je vyjádřena poměrem drahých kovů k tzv. náčistu (zpravidla mědi) v každé minci. Proces směšování drahého kovu a kovu obecného se označuje jako legování. Jakost se dnes vyjadřuje v tisícinách (promile) drahého kovu v měnové jednotce. Původně se jakost zlata určovala v karátech (24 karátů = ryzí zlato), jakost stříbra v lotech (16 lotů = ryzí stříbro). Zjišťování jakosti se provádí chemickými a fyzikálními metodami.

Zrno nebo také jádro mince (ryzí hmotnost) je množství drahého kovu v každém střížku. Vyjadřuje se v jednotkách hmotnosti (v gramech) a lze je vypočítat násobením hrubé hmotnosti (stříže) jakostí v tisícinách.

Hodnota mince je pojem technickoekonomický. Spočívá v druhu mincovního kovu a v hmotnosti mince. Rozeznává se jednak tzv. vnitřní hodnota mince, která je dána skutečnou cenou ryzího kovu, obsaženého v minci, jednak tzv. nominální hodnota mince, což je zákonem stanovená kupní síla, vyznačovaná na minci, a posléze tzv. kursovní hodnota, která představuje cenu mince na mezinárodním měnovém trhu. Ta je určována v zásadě nabídkou a poptávkou.

Papírová platidla jsou kreditními penězi (peněžní znaky), které uvádí do oběhu stát jako platidla s nuceným oběhem (= státopky) nebo emisní banka, jako bezúročné poukazy, ve kterých je slibována výplata buď drahým kovem, nebo devizami. V tomto druhém případě se mluví o bankovkách. V současné době mají papírové peníze na celém světě nucený oběh.

Numismatika jako historická disciplína zkoumá jednak výrobní stránku platidel (mincování, bankovkový tisk), jednak sleduje vývoj různých typů platidel jako zvláštních forem ekonomického procesu (vývoj měny) a konečně jako nástroj směnných, tj. společenských vztahů (peníze).

Z hlediska těchto úkolů jsou prameny numismatiky stejně členěné jako v historiografii. Znamená to, že ke splnění svých badatel-

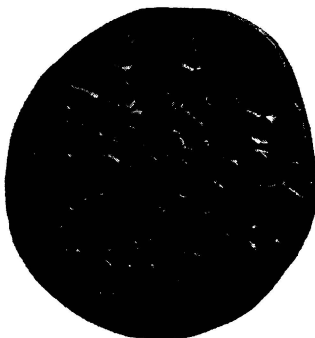
ských cílů využívá numismatika jak pramenů písemných a obrazových, tak také jí nevlastnějších – hmotných, tj. vlastních mincí a všech dalších druhů platidel. Mimo soukromé sbírky (vesměs obsahově neznámé, protože nezveřejňované) jsou mince a ostatní platidla shromažďovány v muzeích, kde jsou také odborně konzervovány, určovány a katalogizovány.

Stejně jako se měnilo pojetí numismatiky, docházelo i k přesnějšímu chápání primárního numizmatického pramene. Tak mince sama má povahu historického faktu, jehož vnější i vnitřní stránku lze stanovit popisem ražby a měřením (hmotnost, jakost, velikost). Vlastním pramenem monetární numismatiky (ve smyslu historického pojmosloví) jsou však především nálezy mincí. Výpovědní hodnota těchto pramenů je mnohonásobně větší nežli výpověď, kterou poskytuje jediná mince. Je třeba přihlížet ke struktuře nálezu, kvalitě a počtu mincí, k náleзовým okolnostem, k době ukrytí, způsobu a místu uložení aj. Zhodnocení všech těchto pramenů směřuje především k postžení funkce platidel a struktury oběživ, tj. ke splnění hlavních badatelských záměrů numismatiky. V podstatě totéž platí i pro postmonetární numismatiku, která pracuje především s papírovými platidly (státovky, bankovky, cenné papíry, nouzová platidla a ostatní platební poukázky s omezenou cirkulací). Tady vnější hodnocení každého jednotlivého typu (resp. tvaru, vydání) z hlediska způsobu výtvarného provedení, techniky tisku (sa podtisku), použití symboliky i doprovodného textu a zejména číselného kódu je doplňkovým postupem v zásadě deduktivního zkoumání. A to takového, které vychází především z historické interpretace písemných pramenů hospodářské povahy.

Pracovní postupy a metody numismatiky jsou pak totožné s těmi historickými postupy, které se souhrnně označují jako metody historické práce a jsou součástí obecné metodologie historiografie.

Dějiny platidel jsou dějinami vývoje směny jako důsledku společenské dělby práce. Zárodečné formy směny charakterizovala výmě-

na zboží za zboží a teprve postupně vývojem raných civilizací docházelo k užívání všeobecnějších ekvivalentů. Předmincovní směnné prostředky se místně odlišovaly. V Evropě, v důsledku nerovnoměrného hospodářského a společenského vývoje, jsou doloženy formy předmincovních směnných prostředků až do 10. – 12. století (skot, koně, tkaniny aj.). Relikty jsou posléze zjistitelné etnograficky v mimoevropských oblastech (Afrika, Oceánie) ještě v 19. a 20. století.

60) Denár, Řím – republika, cca 211 př. Kr.

Vývoj se postupně ustaloval na užívání drahého kovu (zlato, stříbro, případně slitina obou, tzv. elektron), který byl nejprve odvažován v předem stanoveném množství (Babylónie, 2. tisíciletí př. Kr.). První mince v okruhu evropské civilizace se objevují od přelomu 7.–6. stol. př. Kr. v Malé Asii (Lýdie) a odtud se rozšířilo jejich užívání do kontinentálního antického Řecka. Od 4. století př. Kr. pak pronikala mince prostřednictvím Řeků do celé středomořské oblasti. V centrální Evropě se stali tvůrci mince (v závislosti na řeckých

a později i římských vzorech) Keltové (asi od poloviny 2. století př. Kr.). Zhruba souběžně s vývojem v Řecku se objevil předem vážený kov (měď) i na Apeninském poloostrově (v průběhu 1. tisíciletí př. n.l.) a od 3. století př. Kr. se měnil na minci v pravém slova smyslu (aes rude – aes grave).

Původní měděná římská mince se později doplňovala o ražbu mince stříbrné (od roku 187 př. Kr. ražen stříbrný *denarius*) a krátce před změnou letopočtu došlo i k ražbě mince zlaté. Reformami Konstantina Velikého v letech 309 – 324 bylo postaveno římské mincovnictví na bázi zlatého monometalismu (viz níže), který přežíval např. v Byzanci až do 15. století, v ostatní Evropě do 7. století.

Po zániku římského impéria přejímala soustavu římského mincovnictví v provinciích i barbarská etnika, která ji rozvinula dál. Nové cesty evropského mincovnictví jsou patrné už v poslední fázi existence merovejské říše v podobě obnovení ražby stříbrného denáru jako hlavní mince. Na tomto základě budovali pak frančtí Karlovcí (Pipin Krátký a zvláště Karel Veliký) nový mincovní a měnový systém, jehož těžiště se přesunulo ze Středomoří do nitra evropského kontinentu. Reformou Karla Velikého v letech 793/794 byla hmotnost dosavadní mincovní hmotnostní jednotky – římské libry (327,45 g) zvýšena zhruba o celou čtvrtinu (436,60 g) – tzv. karolínská libra (Karolipondus), aby se dosáhlo potřebné parity s dosud stále užívanou byzantskou zlatou mincí (*triens*), platnou na Apeninském poloostrově. Tento systém postupně pronikal do celé kontinentální Evropy a nahrazoval původní soustavu římského mincovnictví.

Karolínská libra byla užívána od 9. až do počátku 11. století téměř v celé Evropě jako hmotnostní základ mince, která sloužila převážně vnějšímu oběhu. Výjimkou byla jen anglická libra (cca 350 g) a byzantská libra (327 g). Rozvíjející se severoevropský obchod při pobřeží Severního a Baltského moře dal vzniknout za jistého prostředkování Vikingů nové mincovní jednotce hmotnosti, tzv. severské marce (hřívna: 216 g). Metrologicky představovala tato marka

vlastně polovinu karolínských libry a dvě třetiny libry novořímské. V pramenech je hřivna připomínána bez přesné váhové převoditelnosti v Anglii již v 9. století; jako mincovní jednotka se poprvé objevuje roku 1015 v okruhu dolního Rýna. Odtud se také zřejmě rozšířila po celé Evropě a ovládla v různých variantách (v rozpětí 195 až 280 g) veškeré evropské mincovnictví v podstatě až do zavedení metrické soustavy ve Francii v 90. letech 18. století.

Ražba denárů podle diferencované markové normy trvala v Evropě až do 13. století, kdy si rozvíjející se dálkový obchod vynutil zavádění zlatých mincí. Tehdy bylo třeba provést z ryze praktických důvodů úpravu poměru zlata a stříbra. Důsledkem bylo zavedení ražby těžší stříbrné mince, a to na principu vyšší mincovní jednotky hmotnosti, tj. těžší marky. Nejspíše v této době došlo také k výraznému rozrůznění místně diferencovaných hřiven. Vlastním předchůdcem nové hrubší (těžší) mince se staly benátské *matapani*, ražené od konce 12. století. V jistém smyslu na ně pak navazovaly ve 13. století rozšířily po celé Evropě a staly se základem nové měnové soustavy.

Rozlišování zlaté mince ve 13. a 14. století sice diferencovalo evropské mincovnictví, ale neznamenalo porušení převládajícího stříbrného základu evropských státních jmen. Zlatá mince měla povahu i funkci obchodních peněz a jejich hodnota zvláště v první polovině 14. století soustavně stoupala v souvislosti s postupným zapojováním dalších regionů evropského kontinentu do dálkového obchodu především luxusními předměty. Tento vzestup však netrval dlouho. Už od konce 14. století do poloviny 15. století lze pozorovat pokles intenzity tradičních obchodních spojení a naopak rozvíjení relativně soběstačné regionální směny. V sociálně ekonomickém slova smyslu šlo o novou fázi regionální dělby práce, která v širších společenských souvislostech vykazovala už v této době tendence rozdílně intenzivního průběhu tohoto procesu v západní a ve východní Evropě a která se prosazovala od konce 15. století.

V podmínkách existence regionálních směnných poměrů docházelo pak ke zvýraznění platební a oběžné funkce mincovních peněz,

jejichž účelem bylo zabezpečení směny ekvivalentů, tj. stejných pracovních nákladů ve vnitřním oběhu. Proto také vidíme, že od přelomu 14. a 15. století mizí v Evropě z oběhu hrubá mince, kterou vystřídaly vesměs drobné nominály, plnící funkci regionální měny.

Významnou změnu přinášela až druhá polovina 15. století a zvláště přelom 15. a 16. století. Tehdy se začal rozvíjet evropský mezioblastní obchod na kvalitativně nové základně. Změněný obsah a struktura tohoto obchodu vyrůstaly z rozdílného stupně vývoje výroby v jednotlivých oblastech. Tam, kde nedocházelo k vyrovnání vzájemné mezioblastní směně (zvl. kontinentální střední Evropa), se předmětem vývozu stával ražený drahý kov v podobě plnohodnotné kurantní mince.

To byly také důvody toho, proč se od poslední čtvrtiny 15. století zvyšovala hodnota zlaté mince a proč se také projevil snahy razit podstatně těžší stříbrnou minci (tyrolský pfunder 1483, saský schreckenberský (annaberský) groš 1498, portugalský reis 1499, francouzský teston 1513, anglický crown 1552 aj.), označovanou ve střední Evropě podle saských hrubých mincí ražených od roku 1500 zpravidla jménem „zlatníkový groš“ (Guldengroschen) nebo o málo později *tolar* (podle šlikovských Joachimsthaler Gulden 1519 – 1520). Vzájemná konkurence evropské obchodní zlaté valuty a státního stříbrného monometalismu (případně paralelního oběhu zlaté a stříbrné mince) nebyla však v 16. a 17. století nijak podstatná. V rozvíjejícím se mezinárodním obchodě té doby mělo stříbro v podobě kvalitní mince vzhledem ke zlatu stále ještě významné, ne-li významnější postavení. Evropský zahraniční obchod a „mezinárodní“ trh byly pochopitelně doménou plnohodnotné – ať už zlaté, nebo hmotnosti paritní stříbrné mince, zatímco pro vydělující se vnitřní trh byly vyhrazeny zpravidla některé méně kvalitní stříbrné ražby, popřípadě mince měděné (Francie, Anglie, Nizozemí). Ve vypjatých, zejména válečných poměrech (např. třicetiletá válka), docházelo pak snadno ke zcela nekontrolovatelné a v podstatě záměrné inflaci (tzv. kiprová mince), která končila v extrémních případech i zhrouce-

ním celé měnové soustavy (tzv. dlouhá mince v Čechách a první kaláda – 1623).

Růst výrobních sil, zvyšování produktivity práce i nové metody kolonialismu včetně proměn struktury států (absolutistické monarchie, raně buržoazní konstituční monarchie) se staly důležitou příčinou zvyšování množství prodejeschopného zboží na evropských trzích. Rubem téhož procesu byl zpravidla růst neproduktivních výdajů (byrokratizace státní správy, války aj.). Všechny tyto sociálně ekonomické i sociálně politické momenty vyžadovaly dostatek finančních prostředků a jejich množství bylo o to větší, oč nižší byl obrat v ekonomice každého z evropských států. Do popředí začaly vystupovat takové faktory jako množství potřebného kovového oběživa, zásoby či množství těžného drahého kovu pro ražbu mince a v neposlední řadě i hospodářská úroveň státu. Průvodním jevem těchto poměrů bylo jak úvodní rozpracovávání základních teoretických otázek příští politické ekonomie (merkantilismus), tak i empirismus, přecházející někdy v čiré šarlatánství (John Law). Konkrétním východiskem se stala praxe ověřeného dualismu vnějšího a vnitřního oběhu platebních prostředků a možnost využívání úvěrových typů platidel ve vnitřním oběhu.

Jednu z cest vyznačovala ražba měděné mince (měď byla užívána mnohokrát pro ražbu zvláště drobných mincí). V Evropě vznikaly hlavně v zemích, které blíže poznaly islámské oběživo (např. v Portugalsku), nebo potřebovaly množství drobných mincí pro své kolonie (Nizozemí), či oplývaly značnými zdroji mědi (Rusko). Základem měny byla měď naposledy ve Švédsku (1644 – 1768). Druhou pak emise papírových kreditních platidel – bankovek (Švédské 1661, Anglie 1694, Dánsko 1713, Francie 1716, bankovky habsburské monarchie 1762 aj.), jejichž hodnota a použití závisely převážně na důvěře obyvatelstva.

Přes četné snahy i experimenty, směřující k stabilizaci měny v průběhu 18. století, vedl obecný evropský vývoj postupně už od samého počátku 19. století ke zlaté valutě, která slibovala v duchu ka-

pitalistického liberalismu opětné propojení vnějšího i vnitřního oběhu, větší pružnost obchodu a investic a snadnou konverzi mimo hranice států. V těchto souvislostech je tedy třeba, abychom se ve vši stručnosti naznačili i vývoj zlaté mince až po vytvoření zlatého standardu v 19. – 20. století.

Zlato se díky vzácnosti svého výskytu stalo v průběhu společenské výroby a směny nejen univerzálním, ale také nejstabilnějším ekvivalentem nejrůznějších statků. Této vlastnosti zlata bylo využito v rámci obchodní frekvence antického Středomoří posléze tím, že reformou Konstantina Velikého roku 307 byla zlatá měna unifikována (z libry o hmotnosti 327,45 g bylo raženo 72 zlatých solidů). Zlaté mince se staly obchodním platidlem, které v místním obchodě doplňovala zpravidla stříbrná mince.

Systém paralelního oběhu zlatých a stříbrných mincí přešel z antiky do tvořící se raně feudální Evropy (Merovejci, francká říše). Zánikem středomořského obchodu postupně klesal i význam raženého zlata jako prostředku směny a v průběhu 9. století emise zlatých mincí ustala takřka úplně.

Rozvíjející se evropský obchod, jehož centrem bylo od poloviny 9. století pobřeží Severního a Baltského moře, vystačil se stříbrnou mincí jako jediným univerzálním směnným prostředkem. Stříbrný monometalismus se stal posléze na dlouhou dobu základem evropské směny. Rozvoj zboží výroby a rozšiřování trhu zejména formou dálkového obchodu vesměs luxusními (a snadno transportovatelnými) předměty vyvolal znovu v život zlatou minci. Je příznačné a pochopitelné, že nová obchodní mince vznikla ve středomořské oblasti, ve Florencii roku 1252, která jí dala také jedno ze dvou potom obvyklých jmen, totiž florén. Krátce nato, v letech 1284 až 1285, byl také ražen benátský dukát (opis: *Sit tibi Christe datus quem tu regis iste ducatus*) – určil téměř symbolicky název i budoucí význam mince.

Základní hmotnostní jednotkou zlaté mince se stala od 13. století rovněž marka (hřivna), dělená na 24 karátů nebo na 288 grénů (1 karát = 12 grénů). V těchto hmotnostních dílech byl také florén

a dukát ražen v zaalpských oblastech Evropy už v první čtvrtině 14. století, a to nejprve v Čechách roku 1325 Janem Lucemburským a téměř současně i v Uhrách Karlem Robertem z Anjou. Zlaté ražby českých panovníků byly většinou sporadické produkce zlatých dolů Slovenského rudohoří byla naopak tak velká, že uherský dukát mohl ovlivňovat velmi pronikavě evropskou měnu v relaci stříbra ke zlatu. Tato možnost byla mimo jiné, zvýrazněna i tím, že hmotnost dukátu byla stabilizovaná v hodnotě 3,558 g (zrno 3,515 g).

Intenzita obchodních spojení v tradiční oblasti Porýní ve 14. století stále vzrůstala a koncem 14. století byla zasažena vlivem dukátové ražby. Proto kolem roku 1386 přistoupit svaz švábských měst k zaražení vlastní zlaté mince, tzv. rýnských zlatých (fl.) o původní hmotnosti zrno 3,39 g zlata. Hmotnostním základem rýnských zlatých byla ovšem kolínská hřívna, a proto byl uherský dukát (ražený z budínské hřívny: 246,20 g) těžší.

Ve 14. a 15. století se objevila v Evropě řada různých druhů zlatých mincí. Vedle tradičního již florentského florénu a benátského zecchinu to byl zejména francouzský ecu d'or, španělská dobla, anglický noble aj. Jejich ražba však byla vesměs málo soustavná a měla převážně reprezentační ráz. Jedinou výjimkou byly vlastně uherské dukáty, které se staly dokonce pro jistou dobu uherskou kurantní mincí, a do jisté míry i rýnské zlaté.

Ve středověku tedy můžeme hovořit spíše o paralelním oběhu zlatých a stříbrných mincí nežli o bimetalistické soustavě. Je však nesporné, že v okamžiku, kdy ve 13. století přijalo zlato mincovní podobu, změnila se i funkce stříbrné mince. Jestliže bylo totiž stříbro v podobě ražené mince běžně užívanou mírou hodnot zboží, potom se stávalo napříště zlato mírou hodnoty stříbra. Toto prostředkování pak usnadňovalo jak přepočitatelnost regionálně odlišných stříbrných měn, ražených v normách rozdílně těžkých hřív, tak současně umožňovalo užívání stříbrné mince nezávisle, jako platidla a oběživa v podmínkách místní, relativně uzavřené cirkulace; popřípadě zvýšením hmotnosti kurantní mince (např. zavedení tolarové ražby

od přelomu 15. a 16. století) na paritu stříbra a zlata bylo možné vytvořit snadnou převoditelnost obou valut. To všechno bylo možné jen za předpokladu, že poměr zlata a stříbra vykazoval po dlouhá období relativně stabilní kurs. Stoupání ažia zlata od 18. století se stalo příznakem měnicích se poměrů.

Ve střední Evropě se dály od poloviny 18. století pokusy o vytvoření jednotné konvenční (jihoněmecké) měny na principu stříbrného monometalismu (konvenční tolar). K rozšíření této soustavy na celý Německý celní spolek došlo podepsáním multilaterální smlouvy 24. ledna 1857. V této době se však evropský vývoj ubíral už zcela jinými cestami. V nejpokročilejší kapitalistické zemi – v Anglii – došlo už v roce 1814 k definitivnímu přechodu na zlatý standard. Francie se sice postavila v roce 1865 v čelo tzv. Latinského měnového svazu (Belgie, Itálie, Švýcarsko, Řecko a některé státy Balkánského poloostrova), který zakládal svoji vnitřní měnu na zlatém i stříbrném bimetalismu, ale už roku 1873 přešel svaz v souvislosti se světovým poklesem ceny stříbra na zlatou bázi měny (do 1926). Stejným směrem postupoval vývoj i v rámci tzv. Skandinávského měnového svazu (1872 – 1924: Švédsko, Dánsko, Norsko) a jinde v Evropě i zámoří (v USA byl přijal zlatý standard 1873, v Rusku 1897).

Všeobecný přesun ke zlaté valutě nezůstal bez vlivu ani na rakousko-německou celní konvenci, a to tím spíše, že Prusko po získání hegemonního postavení ve druhé říši prosadilo roku 1871 rovněž zlatý standard. V rakouském císařství se ve vnitřní rakouské (zlatkové) měně (od roku 1857) uplatňoval sice i po roce 1871 stříbrný monometalismus, ale už vídeňský krach roku 1873 naznačil nutnost řešení měnových otázek v širším kontextu. Prvním krokem bylo zrušení svobodné ražby stříbra (1879) a odpoutání kreditních platidel od jejich kovového krytí. K přechodu na zlatou valutu došlo v Rakousko-Uhersku roku 1892 zavedením korunové měny.

Na počátku 20. století se tak stal zlatý standard všeobecným základem měnových soustav. Ale už otřesy první světové války a restrukturační mezinárodního obchodu, postiženého však záhy důsled-

ky světové ekonomické krize (1929 – 1933) vedly k různým úpravám. Jejich základem byla snaha podržet zlato jako všeobecné měřítko, ale současně zamezit jeho volné cirkulaci. Zatímco ve Velké Británii (1931) a v USA (1934) došlo k zavedení nuceného oběhu bankovek bez možnosti směny za drahý kov, pokusila se Francie v čele tzv. zlatého bloku (1933) o udržení a oživení zlatého standardu. Ale už 1. října 1936 byl frank devalvován a směna bankovek za zlaté zastavena. Vytvořily se tak vlastně devizové kursy světových měn, navazující v poslední instanci na jejich vůdčí nominály – na americký dolar a na libru šterlinků (dolarový blok, librový blok).

Druhá světová válka, která rozdělila svět, přerušila také všechny úvahy o stabilizaci světové měny. Teprve v létě 1944 došlo k zásadnímu jednání o obnově zlatého standardu, který by se měl tentokrát vyvarovat předchozích nedostatků. Ve dnech 1. – 22. července 1944 zasedala v Bretton Woods (New Hampshire, USA) Měnová a finanční konference Spojených národů, jejímž úkolem bylo projednat nutné předpoklady stability měn a zároveň stanovit vhodné a obecně přijatelné platidlo. Dne 22. července byla pak přijata všemi 45 účastníky (zástupci států) dohoda o Mezinárodním měnovém fondu a dohoda o Mezinárodní bance pro obnovu a rozvoj (do roku 1978 přistoupilo dalších 87 států). Důsledkem bylo obnovení mezinárodního zlatého standardu, prostředkovaného však americkým dolarem podle jeho kursu z 1. července 1944 (ten se od poslední devalvace 31. ledna 1934 do roku 1971 nezměnil: 35 dolarů za 1 unci zlata).

V poválečném období však došlo k podstatným změnám v politickém a mocenském uspořádání světa. Vznik sovětského hegemoniálního systému tzv. socialistického společenství států, vytvářel v důsledku odlišného pojetí funkcí peněžní soustavy, vycházející z principu působení tzv. základního ekonomického zákona socialismu i odlišné formy měnové a finanční spolupráce v rámci „Rady vzájemné hospodářské pomoci“ (1949). Tuto spolupráci zajišťovala bez přímé návaznosti na zlato pomocí tzv. převoditelného rublu

Mezinárodní banka hospodářské spolupráce (zal. 1963, činná od roku 1964). Ze zcela jiných ekonomických podnětů probíhal obdobný vývoj i uvnitř nesocialistického bloku. Ten vedl nejprve (1961 – 1968) v zájmu udržení stability dolaru k regulaci cen zlata na londýnském trhu prostřednictvím tzv. Golden poolu. V roce 1968 byly ceny zlata zmrazeny, ale disproporcí mezi nominální a reálnou hodnotou dolaru cena zlata soustavně stoukala. Taková situace vedla 15. srpna 1971 k pádu zlatého a dolarového standardu a posléze k demonetizaci zlata. Na základě mezinárodní dohody nesocialistických států o reformě měnové soustavy v roce 1976 bylo zlato vyloučeno jako oficiální měřítko měnové hodnoty a nahrazeno tzv. papírovým zlatem (mezinárodní úvěrové peníze = SDR = Special Drawing Rights).

Je však nutno dodat, že ačkoliv došlo ke světové demonetizaci zlata, nepřestal mít tento kov ve světě funkci směnného prostředku, zvl. v hotovostních platech mezi rozdílnými sociálně politickými soustavami.

Vzhledem k souvislosti s evropskými platebními systémy je třeba se stručně zmínit o vývoji měny v USA.

Rovněž ražba mince v oblasti Nového světa se odvozuje od evropského mincovnictví, neboť staré civilizace Ameriky nedospěly do konce 15. století k užívání nejvšeobecnějších směnných ekvivalentů mincovního typu. Nejstaršími mincemi (od roku 1535) amerického kontinentu jsou ražby z Mexika a Peru, které vznikaly jako španělské koloniální a pirátské mince 17. – 18. století. Vlastní domácí emise mincí, prováděné na základě suverénního mincovního práva, vznikaly ve Střední a Jižní Americe až v době osvobozovacích bojů v průběhu první čtvrtiny 19. století.

V Severní Americe byly raženy mince koloniálních mocností od 17. století. Ve francouzské Kanadě to bylo za vlády Ludvíka XV. (1715 – 1774), na území anglických kolonií jsou doloženy ražby drobných nominálů v Massachusetts už před rokem 1652 v hodnotě

2 až 6 pencí a jednoho šilinku. Po vyhlášení nezávislosti 4. července 1776 bylo vydáno množství papírových poukázek a podstatně méně měděných a stříbrných mincí. Roku 1783 to byly stříbrné tokeny s Washingtonovým portrétem v hodnotě centu a dále (1785) měděné půlcenty a centy. Současně se uvažovalo i o ražbě hrubé mince, jejímž vzácným dokladem je vzorový dolar z roku 1776 (opis na reversu: Continental Currency 1776). Podle zákona z roku 1785 se stal kurantní mincí Spojených států stříbrný dolar, jehož hmotnost byla stanovena na 24,34009 g. K ražbě došlo o rok později (1786), ale už federálním zákonem ze 6. dubna 1792 byla zavedena paralelní měna: zlatý dolar (hmotnost 1,603 g) a dolar stříbrný (hmotnost: 24,057 g). Od roku 1795 (do 1804 a opět ve 40. letech 19. století) došlo k ražbě i vyšších násobků: desetidolarů (Eagle) a pětidolarů (Half-Eagle). Od přelomu 18. a 19. stol. vydávaly jednotlivé soukromé banky vlastní poukázky (papírové peníze) volně směnitelné za kovový dolar. V roce 1811 bylo takových emisních soukromých bank 89, v roce 1912 už 7355. Zákonem z 23. prosince 1913 bylo emisí bankovek pověřeno 12 bankovních ústavů, které tvoří od té doby tzv. Federální rezervní systém, vydávající jednotné druhy bankovek v hodnotách od 1 do 10 000 amerických dolarů. V době občanské války (1861 – 1865) byla volná směna bankovek za kov zakázána a byly vydávány papírové dolary s nuceným oběhem (1864 kurs: 100 dolarů ve zlatě = 285 dolarů ve státovkách), označované jako tzv. greenbacks.

Zákonem z 12. února 1873 byla založena měna Spojených států na zlaté valuté, ale v důsledku velkých zásob stříbra dosáhly některé podnikatelské kruhy vydání tzv. Blandbill z 28. února 1878, jímž byla povolena ražba a oběh stříbrných dolarů. Klesající ažio stříbra si však vynutilo vydání nového zákona 14. března 1900, kterým byl obnoven zlatý standard v USA (1 dolar = 1,50463 g zlata, tedy za 1 unci se platilo 20,67 dolaru). V průběhu světové ekonomické krize v letech 1926 – 1933 byl i v USA opuštěn zlatý standard, došlo k devalvaci dolaru a stažení kovových mincí z oběhu. Za unci zlata se od

31. ledna 1934 platilo 35 dolarů (tj. 1 US dolar = 0,888671 g zlata), a to dolarů papírových. Tento kurs platil až do roku 1971.

Ve smyslu uvedené definice numismatiky (viz s. 397) představuje vývoj české měny členitý soubor otázek, který je v jednotlivostech i v celku zvláštní částí národních dějin, a jako takový vyžaduje řešení jak z hlediska domácího vývoje, tak také v kontextu vývoje evropského.

Náplní studia dějin české měny jsou otázky 1. mincovního a horního regálu, 2. organizace mincovnictví a emise bankovek ve správně historickém slova smyslu, 3. výroba mince a tisk bankovek, zvl. pokud jde o technologii a také i o sociální vztahy přímých účastníků výroby a posléze 4. vlastní měnový vývoj (metrologie, nominály, typy aj.)

1. V průběhu vytváření českého státu od konce 10. století soustředili přemyslovští panovníci ve svých rukou řadu zcela reálných práv, která vyrůstala z nesporné tradice, a teprve později, v souvislosti s procesem organického vývoje společenské struktury, se tato práva formulovala jakožto regály. Jejich relativně autonomní vývoj, podmínovaný četnými konkrétními vlivy (tzv. cizí vzory aj.), vyžaduje rozbor. Výrazným rysem mincovního regálu je výhradní právo ražby mince, které bylo v českých zemích vždy nesporné a projevovalo se od prvých desetiletí 2. poloviny 10. století emisí stříbrné mince, tzv. denárů. Zvýšená potřeba mince jako peněz od 11. století ovlivnila především organizační stránku její výroby a „mince“ byla pronajímána. Vytváření tzv. odvozeného mincovního práva zvl. ve 13. století neznamenalo redukování nespornosti královského mincovního regálu, který byl posléze upevněn soustředěním výroby mince do Kutné Hory na základě reformy Václava II. roku 1300. S propůjčováním práva razit minci se setkáváme i později, zvláště v 15. století a odtud v praxi až do počátku 19. století (např. Rožmberkové, Eggenberkové, Schwarzenberkové, Albrecht z Valdštejna, olomoucké arcibiskupství aj.), nikdy však na úkor

panovníkova mincovního regálu. Určitou výjimkou je dočasné mincovní právo hrabat Šliků, realizovaného v úplnosti jen v letech 1520 – 1528.

Horní regál měl podstatně pomalejší vývoj. Jasně byl proklamován v horním zákoníku Václava II. Jus regale montanorum z přelomu 13. a 14. století Panovníkovi se však podařilo uhájit proti pozemkovým vrchnostem pouze právo předkupu drahého kovu a podíl na těžbě. Definitivně se těžba drahých kovů stala královským regálem až roku 1534 tzv. Narovnáním o kovy mezi stavy a králem Ferdinandem I.

2. Zřizování a rozložení mincoven v rámci českého státu souviselo se dvěma faktory: jednak s rozvíjející se mnohostranou funkcí mince, jednak s intenzitou uplatňování panovníkova mincovního regálu. První mincovny byly v Praze, na Vyšehradě, v Malíně a na Libici (v 10. století). Pronájem mince, praktikovaný do 13. století včetně, znamenal difuzi mincoven prakticky na celém území státu v nejdůležitějších tržních a správních centrech. Koncem 13. století tvořilo výrobní síť mince s největší pravděpodobností 17. mincoven, které byly roku 1300 soustředěny do Kutné Hory (šmitny ve Vlašském dvoře). Správa kutnohorské mincovny byla až do poloviny 14. století založena na starším principu kapitálové účasti tzv. pronájemců mince (urburarii). V 50. letech 14. století byla převzata panovníkem úplně a byl zřízen dvorský úřad mincmistra (magister monetae) v Kutné Hoře. Jeho zástupcem byl tzv. hofmistr, úřední funkce vyhrazená ve starší době zpravidla jednomu ze šepmistřů (purkmistřů) kutnohorské městské rady. Mincmistrovský úřad se stal ve druhé polovici 15. století institucí zemskou (1462: mincmistr Království českého; 1502: nejvyšší mincmistr království) a jeho kompetence se vztahovala na horní podnikání, správu horních měst a dohled nad mincovnou v Kutné Hoře. Na Moravě se objevují zprávy o mincmistrech jako pronájemcích mince již ve 13. stol. a v následujícím století pak o představených jednotlivých mincoven – markrabské v Brně a městských v Brně, Olomouci, Jihlavě a Znojmě. Instituce zemského mincmistra jako úřadu se na Moravě

(přes ojedinělou zmínku k roku 1620) nevyvinula. Od roku 1527, kdy byla zřízena Česká komora jakožto dvorský, byrokraticky organizovaný úřad finanční správy, řídící přímo správu jáchymovské, pražské (od 1537) a později budějovické mincovny (působila 1569 – 1611), v jejich čele stáli mincmistři, byla pravomoc nejvyššího mincmistra v záležitostech mincmistrovství omezena jen na Kutnou Horu (mincovna zde byla zrušena roku 1727, jáchymovská zanikla už roku 1671). Stavovská povaha úřadu nejvyššího mincmistra byla v pobělohorské době sice nadále zachovávána, ale jeho kompetence byla vymezena roku 1638 podřízením České dvorské komoře, čímž se úřad nejvyššího mincmistra stal vlastně první instancí českých horních a mincovních úřadů. Po zrušení České dvorské komory v roce 1745 byla pravomoc nejvyššího mincmistra omezena ještě podstatněji a správa mincovnictví a horních záležitostí byla svěřena dvorskému kolegiu mincovního a horního ředitelství v duchu stále výraznější centralizace absolutistické monarchie. Změny v uspořádání ústředních úřadů ve Vídni v polovině 18. století se dotýkaly i oboru mincovní a horní správy o to více, že absolutistická monarchie zápasila s chronickým nedostatkem financí. Růst státního dluhu vedl sice k jistým inovacím v ekonomické základně, ale vyvolával především potřebu soustavného umořování stále rostoucího státního dluhu. V zaostávajících ekonomických podmínkách státu znamenalo pak zavedení úvěrových platidel (1762) spíše způsob sanace státních financí nežli nástroj aktivní ekonomické politiky. V takových podmínkách se řízení mincovnictví stávalo spíše jen technickou součástí finančního systému monarchie.

Emisí bankovních poukázek byla pověřena roku 1762 Vídeňská městská banka, zprvu jako nezávislý ústav, ale už roku 1769 včleněná do státní finanční správy. Jejím vrcholným celostátním orgánem byla dvorská komora a bankovní deputace (označení tohoto dvorského úřadu se v letech 1762 – 1802 měnilo), jíž byla podřízena finanční oddělení zemských gubernií a jednotlivé mincovny v monarchii. Za takových okolností přestal mít úřad nejvyššího

mincmistra v Čechách už jakýkoli význam, a byl proto roku 1783 zrušen. K poslední předústavní reorganizaci finanční správy došlo v rakouské monarchii po státním bankrotu 1811, a to zřízením úřadu ministra financí (1813), který byl nadřazen předsedovi dvorské komory a měl současně vliv na složení správní rady Privilegované národní banky rakouské, zřízené roku 1816 jako soukromá akciová společnost. Ta byla také pověřena emisí bankovek záhy po získání definitivního statutu 15. července 1817.

Nejvyšším rozhodnutím ze 17. března 1848 byly zrušeny všechny dosavadní dvorské úřady a na jejich místo nastoupila ministerstva tvořící se konstituční monarchie. Znamenalo to, že působnost dvorské komory byla ve finančních záležitostech postoupena zcela ministerstvu financí, které pak řídilo veškeré celofíšské finanční záležitosti až do rakousko-uherského vyrovnání v roce 1867. Vzhledem k emisí platidel (papírových i kovových) se působnost ministerstva projevovala vlivem na složení správní rady Rakouské národní banky a přímou správou Hlavního mincovního úřadu, jemuž podléhaly jednotlivé mincovny v monarchii.

Vytvoření Rakousko-Uherska (1867) znamenalo především reorganizaci nejvyšších orgánů. Vznikla dvě ministerstva financí (pro Předlitavsko a Zalitavsko), jakož i říšské ministerstvo financí ve Vídni. Rozdělena byla i správa ražby mincí (mincovny ve Vídni a v Kremnici) a posléze (1878) došlo i k reorganizaci cedulové banky. 30. října 1878 byla zřízena Rakousko-uherská banka jako dualistický ústav se dvěma centrály ve Vídni a v Budapešti, kterým byly podřízeny pobočky v jednotlivých částech Předlitavska a Zalitavska. Celofíšským sjednocujícím orgánem byla Generální rada, volená valnou hromadou akcionářů. V čele Generální rady stál státní guvernér, jmenovaný císařem. Tato správní soustava trvala pak bez změny až do zániku Rakousko-Uherska v roce 1918. Peněžní soustavu cedulové banky doplňoval od druhé poloviny 19. století systém dalších peněžních ústavů (bank, spořitelen, založen a peněžních společností s.r.o.) soukromých i družstevních.

Po vzniku ČSR bylo třeba provést nejprve měnovou odluku a vytvořit samostatnou československou měnu. K tomu došlo 25. února 1919 postupným okolkováním existujících papírových platidel a záhy také (6. března 1919) zřízením Bankovního úřadu ministerstva financí, který nabyl povahy státní cedulové banky. Krátce před tím (16. prosince 1918) byla převzata státem také kremnická mincovna a po delších kompetenčních jednáních převzalo správu Státní mincovny v Kremnici ministerstvo financí (1. ledna 1921). K zahájení soustavné ražby tu došlo 2. července 1921. Emisi papírových platidel zajišťoval až do 31. března 1926 Bankovní úřad ministerstva financí. Ale už v roce 1925 probíhala jednání o zřízení Národní banky československé jakožto akciové společnosti s třetinovým státním podílem akcií.

Národní banka československá zahájila svoji činnost 1. dubna 1926 a stala se tak orgánem nejen měnové správy, která na ní byla přenesena státem, ale také vrcholným orgánem úvěrní organizace v ČSR. Z tohoto postavení NB ČSR vyplývalo, že jí byla podřízena i Státní tiskárna bankovek v Praze, budovaná v letech 1921 až 1928. Mince, ražené ve Státní mincovně v Kremnici, přejímala NB od státu a uváděla je pak do oběhu. Působnost NB ČSR zůstávala v tomto smyslu nezměněna až do roku 1938. Vládním nařízením z 31. března 1939 č. 96/39 byla její činnost omezena pouze na české země, zatímco na Slovensku byla s účinností od 4. dubna 1939 zřízena Slovenská národní banka v Bratislavě jakožto emisní orgán papírových platidel tzv. Slovenského štátu.

Vzhledem k tomu, že kremnická mincovna přešla v roce 1939 do správy tzv. Slovenského štátu a v okupovaném Protektorátu Čechy a Morava obdobné technické zařízení neexistovalo, došlo nejprve k dohodě o pokračování ražby protektorátních mincí v Kremnici (do roku 1940) a zároveň k postupné adaptaci strojového parku továrny na ohýbaný kovový nábytek v Lysé n. L., kde se započalo s ražbou v roce 1940.

Zatímco v okupovaného Protektorátu zajišťovala emisi inflačního korunového oběživa od 31. března 1939 reorganizovaná Národní

banka pro Čechy a Moravu, začalo se pracovat od konce roku 1941 v zahraničí na přípravách poválečné obnovy československé měny. Dne 5. června 1942 schválila ministerská rada v Londýně zásady restituce měny a záhy byly pověřeny tři obchodní tiskárny ve Velké Británii tiskem československých státovek. Zhotovená papírová plátdla byla v první polovině roku 1944 uložena v 3771 bednách v podzemních trezorech v Nestonu u Corshanu (hrabství Wiltshire), odkud pak byla ve dnech 19. až 30. září 1945 převezena do Prahy. Pro emisní činnost na osvobozeném území byl pak zřízen dekretem prezidenta republiky z 12. listopadu 1944 Československý měnový úřad se sídlem v Londýně, a to jako součást úřadu vládního pověření v SSSR, který působil na postupně osvobozovaném Slovensku.

Souběžně s těmito akcemi docházelo v souvislosti s přípravami Slovenského národního povstání k záměrnému soustředování peněžních zásob Slovenské národní banky do její filiálky v Banské Bystrici. Hned po vypuknutí povstání začala tato filiálka pracovat spolu se zřízenou Poštovní spořitelnou ve prospěch osvobození. Nařízením slovenské národní rady ze 4. září 1944 byla banksobystrická filiálka přeměněna v dočasně ústředí cedulové banky pro osvobozené území. V této funkci byla činná v podstatě do 4. října, kdy už byla Banská Bystrica bezprostředně ohrožována postupující německou armádou. Na podzim 1944 byla obsazena i Kremnica. Od počátku roku 1945 začali Němci demontovat strojový park mincovny a před opuštěním města 2. – 3. dubna 1945 zbývající stroje zničili.

Vzápětí po osvobození Československa bylo třeba obnovit, ozdravit a uvést do chodu celou měnovou soustavu. Ještě v dubnu 1945 bylo rozhodnuto obnovit kremnickou mincovnu, na jejíž rekonstrukci se pracovalo do podzimu, a ještě téhož roku vznikly první zkušební ražby. Dekretem prezidenta republiky se stala jednotným cedulovým ústavem Národní banky československá, změněná z akciové společnosti ve veřejný ústav. Šlo tu pochopitelně o součást široce koncipovaného procesu změn v celé úvěrové soustavě v letech

1945 – 1948, vyrůstajících mimo jiné i z nutnosti odstranit nedostatky první poválečné měnové reformy z 1. listopadu 1945. Vůdčí myšlenkou v tomto procesu byla centralizace peněžnictví, uskutečněná 9. března 1950 zřízením Státní banky československé (s účinností od 1. července 1950), přechodnou činností Investiční banky (do roku 1958) a sítí státních spořitelen. Na této základně se pak urychleně přistoupilo ke druhé peněžní reformě 1. června 1953, která dlouhodobě upravovala měnovou a peněžní soustavu Československa v podstatě až do roku 1990–1.

3) Jestliže výroba mince představuje dnes složitý technologický proces, v minulosti byla tím složitější, oč méně dokonalé byly výrobní nástroje. Obecně lze výrobu mince ve středověku členit do čtyř relativně uzavřených výrobních cyklů: a) příprava mincovního kovu, b) výroba střížků (mincířské dílo), c) bělení střížků, d) vlastní ražba aversu a reversu mince (dílo pregéřské). Všechny tyto čtyři etapy výroby je třeba předpokládat v Čechách, ať už časově nebo místně spojené, či nespojené, od 10. století, kdy byly raženy první denáry. Dokonalost zvládnutí jednotlivých výrobních cyklů, stejně jako postupné zlepšování výrobních nástrojů lze pro dobu před počátkem 14. století sledovat jen nepřímě. Především hodnocením vnější a vnitřní stránky vyrobené mince. Teprve ve 14. a zvláště v 15. století lze rekonstruovat nejen výrobní proces v technologickém slova smyslu, ale je možno také zachytit i sociální vztahy přímých výrobců mince v Kutné Hoře. Ukazuje se, že princip cechovní malovýroby se projevil i zde, především v rozčlenění výrobních operací, které byly nezbytně návazné. Zejména se však se projevovat tento systém v sociální rovině, kde vytvářel komplikovanou strukturu soukromovlastnických vztahů k pevně systemizovaným místům (tovaryšstvo preneřů, obec mincířů a pregéřů). Úpadek kutnohorského dolování v první polovině 16. století a zavádění primitivní strojové mincířské techniky do mincoven odstranily posléze i kutnohorskou manuální výrobu mince včetně tradice v sociálně právním smyslu.

Vlastní výroba mince, kterou lze bezpečně sledovat v podstatě až v grošovém období, se skládala ze čtyř návazných operací:

1. *Práce přípravné* – přepalování stříbra v tzv. prenárně a výroba hertovního (vytaveného) stříbra. Ještě znečištěné hertovní stříbro bylo pomocí tvrdého olova přepalováno „na fajn“, tj. zbavováno zbývajícími nečistotami a kovovými příměsí. Tím vznikalo čisté stříbro (prant). Souběžně prováděným úkonem bylo zrnění mědi v huti zv. kernárna. Roztavená měď, přelévána přes mokrá košťata, byla tak granulována. Následovala pak výroba slitiny Ag + Cu, tzv. sazení stříbra, tedy výroba vlastní mincovní suroviny v tzv. gysárně. Při tomto procesu byla zaznamenána určitá ztráta kovu (označovaného termínem: sešlo v ohni). Vardajn současně zjišťoval kvalitu (jakost) sazeného stříbra podle předepsaných norem, načež docházelo k liti cánů (Zein, virgula) do látkových, ve vodě ponořených pytlíků, tzv. barchánů.

2. *Dílo minciřské* – cány přijímali minciři a zpracovávali je ve šmitnách. Je pravděpodobné, že hrubou minci stříhali minciři pomocí minciřských nůžek přímo z cánů v podobě tenkých válečků, mince drobná se vyráběla patrně z cánů vytepaných v pláty vystřihováním nůžkami. (Odstřížky plátů se nazývají cisura). Asi v 15. století bylo pro kruhové mince (střížky) užíváno patrně průbojníku. Odstřížené střížky byly potom kvečovány, tj. vyrovnávány kladivem. Znečištěné střížky (tzv. pláty černé) byly potom podrobeny tzv. bělení.

3. *Bělení* – proces zv. lorování ve vajskomoře. Střížky byly vloženy do roztoku kuchyňské soli a vinného kamene a zahřívány v měděných kotlicích. Potom byly osušovány a připraveny k další operaci – k ražbě.

4. *Dílo pregéřské* – vlastní ražba aversu a reversu mince probíhala v tzv. prehauzu společně. Pregéři seděli na stolicích, zv. štok, do kterých byly zapuštěny vždy spodní kolky. Svrchní kolky byly pohyblivé; na vkládané střížky na spodní kolek kladl buď sám pregéř, nebo jeho pomocník kolek svrchní a úderem kladiva byla provedena

ražba mince. Prasklé střížky, označované jako „fracti“, byly vráceny zpět do gysárny, aby byly znovu roztaveny.

Uvedený výrobní proces byl až do 15. století v podstatě totožný pro všechny středověké mincovny. Tehdy však už docházelo k určitým inovacím, alespoň v poslední výrobní operaci – ražbě mince. Ražba kladivem, se nahrazovala užíváním tzv. Fallwerku, beranidla. V 16. století se objevuje stroj k ražení a válcování cánů (tzv. Zainstreckerwerk) a pak už vedla přímá cesta k vynálezu tzv. válcového stroje pro ražbu mincí. (Vyrobil ho Jan Vogler ml. z Curychu roku 1565 pro mincovnu v Hallu). Stroje tohoto typu byly užívány s jistými úpravami až do 17. století. Protože válce, do nichž byly přímo ryty kolky aversu a reversu mince, často praskaly, začaly se ve 30. letech 17. století upravovat pomocí nového vynálezu – tzv. kapsového (taškového) stroje: zvlášť vyrobené kolky se vkládaly do válců a byly snadno vyměnitelné. Na rakouském území se s těmito Taschenwerke pracovalo v mincovnách až do roku 1715. Počátkem 17. století vynalezl Francouz Mikuláš Briot spolehlivý ražební stroj, tzv. vřetenový lis, označovaný též jako náhozný mincovací stroj (Balanzier, Anwurfswerk, Stosswerk). Ve Francii se stroj nejprve neuplatnil, vynálezce s ním odešel do Anglie, kde byl také zaveden (ražby O. Cromwella). Teprve roku 1648 jej zavedla i pařížská mincovna a odtud se počalo jeho užívání rychle rozšiřovat. Vídeňská mincovna objednala tento typ stroje roku 1708 z Norimberka, a již roku 1712 bylo jeho používání císařským nařízením zavedeno ve všech mincovnách mocnářství. Vřetenový lis byl v provozu až do roku 1817, kdy byl vynalezen automatický lis s regulovatelnou silou úderu (Thonvelier). Obdobou byl vynález Uhlhornův, který se zaváděl v první polovině 19. století zvláště na německém a rakouském území. Důležitým doplňkem ražební technologie bylo posléze zavedení tzv. třídícího stroje (vynález L. Seysse z roku 1871) diferencujícího automaticky rozdílné váhy jednotlivých mincí téhož emisního typu. Od přelomu 19. – 20. století byla provedena řada zlepšení i nových vynálezů, které postupně výrobu mince zcela zautomatizovaly.

Výroba papírových platidel byla založena od 18. století v technickém slova smyslu na využívání všech tiskařských technik, které se v této oblasti postupně vyvíjely. Nejstarší papírové platební prostředky byly zhotovovány metodou knihtisku a měditisku, od konce 18. století přistupovala i litografie, na počátku 19. století pak ocelotisk (1820) a v jeho druhé polovině hlubotisk (1865) a konečně na jeho konci i ofset (1890). Vzhledem k tomu, že z hlediska reprodukce a tisku bankovek (i státovek) je rozhodujícím činitelem ochrana před paděláním, využívá se stále výrazněji kombinace různých tiskových technik, zvláštního druhu papíru i následné chemické ochrany kresby. Jsou tedy papírové peníze výsledným produktem tzv. bankovkové grafiky, která na rozdíl od autotypických sítí fotomechanické reprodukce pracuje na základě uměleckého návrhu na dekoru, písmu a podtiscích pomocí individuálně vedených čar a linií (rytina, giloš, rastr, kárování, podtisk) do hlubotiskové formy. Ta se pak buď galvanoplastiky, nebo tzv. transferem rozmnožuje na takový počet exemplářů, který odpovídá – po sestavení desky – tiskovému archu. Bankovkový papír, obsahující ochranná barevná vlákna, popřípadě i tzv. konfety, event. i bankovkový ochranný proužek, má vysokou kvalitu a odolnost. Pro každý typ i sérii bývá často vyráběn zvlášť, zpravidla v síle 0,08 – 0,11 mm. Je opatřen buď průběžným, nebo lokalizovaným vodotiskem. Tisk bankovek začíná podtiskem a po něm následuje hlavní tisk. Číslování se provádí buď už při podtisku, nebo až při hlavním tisku. Potištěné archy jsou po kontrole jakosti tisku rozřezávány a připraveny dnes zpravidla po 500 až 1000 kusech v balíčcích k expedici pro emisní banku.

4) Při vymezení pojmu měna (viz výše) je třeba věnovat pozornost nejprve jejímu užšímu významu, tj. mincovní a měnové jednotce.

A. *Mincovní a měnové jednotky* (mincovní metrologie): Evropské mincovnictví raného středověku navazovalo na antickou tradici a přejímalo i řadu prvků metrologického systému antiky. Od

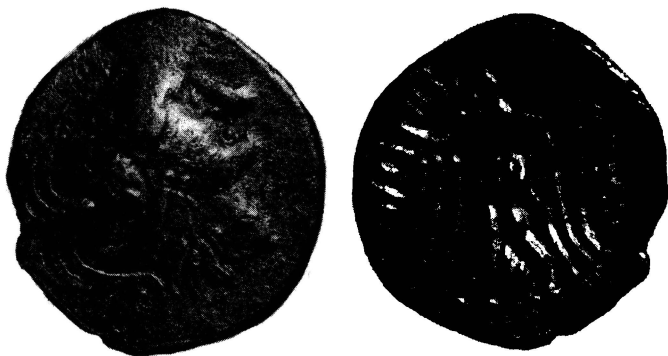
Merovejců až do konce 8. století tvořila základ tehdejší měny tzv. římská libra o 12 uncích (327,12 g), z níž bylo raženo 252 – 264 stříbrných mincí – denárů. V letech 781 – 794 byla nahrazena tzv. karolínskou librou o 126 uncích (436,16 g), která se stala mincovní jednotkou. Bylo z ní raženo 252 denárů. Měnovou jednotku však představovala též libra, redukovaná o jednu unci, tj. libra o 15 uncích (cca 409 g), která představovala počet 240 skutečně ražených denárů.

Počtní libra byla pak členěna dvojnásobem, buď na 8 tzv. dlouhých solidů (*solidus longus*) po 30 denárech, nebo na 20 tzv. krátkých solidů (*solidus brevis*) po 12 denárech. Systém římské i karolínské libry v Evropě se postupně stával překážkou mohutnějšího severského obchodu, který vyžadoval unifikované měřítko cen. Výhodiskem se stala severská marka (= hřivna), která tvořila téměř ideální kompromis mezi oběma dosud užívanými mincovními a měnovými jednotkami. Svou hmotností cca 218,08 gramu byla jednak polovinou karolínské libry, jednak dvěma třetinami libry římské. Redukcí mincovní jednotky nebylo však snižováno mincovní číslo, které zůstalo přibližně na staré úrovni 240 denárů s tradičními početními díly – solidy.

Nová mincovní jednotka se velmi rychle rozšiřovala po evropském kontinentu z prostředí, ve kterém na přelomu 10. a 11. století vznikla, tj. z dolního Porýní a pobřeží Severního moře. Proces difúze marky (hřivny) v průběhu 11. století znamenal však současně i různé místní úpravy velikosti této mincovní jednotky, což vyžaduje speciální studium.

V Čechách se postupně začala prosazovat marka (= hřivna) už od počátku 11. století a za Břetislava I. vystřídala definitivně dotud v Čechách platnou mincovní jednotku – karolínskou libru. Sporná je dosud hmotnost této původní české hřivny. Podle novějších výzkumů představovala česká hřivna hodnotu asi 210 g a v této podobě byla užívána až do druhé poloviny 13. století. Metrologický vývoj na Moravě se v průběhu 13. století zřejmě diferencoval. V 60. letech 13. století byla na Moravě zavedena – v souvislosti s úpravou ra-

kouské mince za Přemysla Otakara II. – těžší hřivna, která se přibližovala hodnotě 280 g. To umožnilo převoditelnost moravských ražeb jak k minci rakouské, tak také k české. Reformou Přemysla Otakara II. z roku 1266 došlo k proměně mincovní jednotky i v Čechách (pražská hřivna) a od té doby vážila hřivna 253,17 g. V takové podobě se také stala od roku 1300 mincovní jednotkou pražského groše. Byla užívána po celou dobu samostatné české ražby až do třetí dekády 17. století V roce 1624 došlo k první fázi unifikace české měny s měnou rakouskou a to na bázi stejné mincovní jednotky – vídeňské hřivny (280 g). Tím se vytvořily předpoklady k celostátnímu sjednocení diferencovaných měnových soustav uvnitř habsburské monarchie v roce 1659 (mimo nejnižších nominálů a uherského dukátu) a odtud pak vedla přímá cesta i k formální (vzhledové) unifikaci v roce 1712. Ta se týkala všech ražených stříbrných nominálů.

61) Keltský statér, typ Niké, 2. století př. Kr., Au, líc a rub.

Postup sjednocování plnohodnotných kovových platidel však přinášel řadu ekonomicky protikladných rysů. Jejich příčinou byla jed-

nak sama nedůsledná unifikace, jednak latentní problémy oběhu plnohodnotných mincí uvnitř státu i mimo jeho území při zvyšující se potřebě drobných nominálů v rámci vnitřních trhů a konečně soustavné pronikání nekvalitní mince ze zahraničí. Cenou za zachování relativně stabilní jakosti tolarového nominálu byla však soustavná inflace drobné mince, vrcholící roku 1659 a ukončená roku 1693 (tzv. druhá kalada – přiznání 25= státního úpadku) dočasnou stabilizací (do roku 1748) na základě emise méně hodnotné drobné mince. Tehdy byly vytvořeny jak reálné předpoklady k vyrovnání habsburského mincovnictví s tradiční říšskou zlatníkovou soustavou (1 tolar = 120 kr.), tak i perspektivní možnosti propojení vídeňské hřivny s hřivnou kolínskou (233,8 g), a to na principu hrubé tolarové mince. Tak se ve skutečnosti empiricky připravovalo nejen konečné oddělení zahraničního a vnitrostátního oběhu kovových peněz (1750 až 1753), ale také podmínky k zavedení kreditních platidel ve vnitřním oběhu. Po zrušení konvenční měny a zavedení zlatkové (též rakouské) měny roku 1857 se stala základní mincovní jednotkou tzv. celní libra o hmotnosti 500 g a tu pak vystřídala roku 1892 po zavedení korunové měny decimální soustava, tj. 1 kg, jako mincovní jednotka ražby zlatých i stříbrných mincí

B. *Vývoj měny*: Periodizace české a československé soustavy platebních prostředků vychází z rozlišení a posloupnosti jednotlivých měnových systémů, určených vedoucím nominálem. Zásadně rozeznáváme 1. měnu denárovou a brakteátovou, 2. měnu grošovou, 3. měnu tolarovou, 4. měnu konvenční, 5. měnu zlatkovou (rakouskou) a 6. měnu korunou.

Úvodem je třeba poznamenat, že na českém a slovenském území před příchodem Slovanů razili minci Keltové ve 2. – 1. století př. Kr. a v 1. – 5. století sem pronikaly ražby římské. Po příchodu Slovanů (5. – 6. století) se na našem území objevily i byzantské mince. První státní útvar západních Slovanů – Říše velkomoravská – vlastní platidla monetární povahy nevytvořil. Na jeho území se objevily v 9. století jednak zlaté byzantské solidy, stříbrné denáry severoital-

ských panovníků a za zmínku stojí i ojedinělý nález karolínského denáru z Prahy – Šárky. Za směnný prostředek velkomoravského období českých a slovenských dějin jsou považována nemonetární platidla – tzv. železné sekerovité hřivny, popřípadě i tkané šátečky, doložené archeologicky v 9. století a písemnými zprávami (relace Ibrahíma ibn Jakúba zřejmě z roku 961/2) až v 10. století v Praze. V první polovině 10. století dosvědčují funkci mince zejména v dálkovém obchodu ojedinělé nálezy bavorských denárů, nepřímo pak tzv. raffelstettenský celní sazebník z počátku 10. století

V době, kdy vznikal český stát Přemyslovců, a od přelomu 10. a 11. století, kdy si upevňovala své pozice i monarchie Arpádovců, mimo jiné i postupným podmaňováním slovenského území, se bývalé Československo stalo teritoriem, ve kterém obíhala jednak mince obou státotvorných dynastií, jednak sem pronikaly dálkovým obchodem mince z nejbližšího okolí. Byly to ražby německých, polských a posléze i rakouských mincoven. Mimoto se v průběhu dlouhých staletí feudální epochy, v důsledku proměnlivé dynastické politiky i feudální expanze měnily na delší či kratší dobu hranice českého státu. V tomto smyslu se ve 13. – 17. resp. 18. století staly dočasnými či trvalými částmi Království českého např. Chebsko, Kladsko, Lužice a Slezsko. Na všech těchto územích se v různých dobách razila v místních mincovnách platidla, která přicházela obchodem nebo formou zeměpanských platů do tradičního jádra českého státu. Vzhledem k tomu, že státně politicky byla tato území po určitou dobu jeho součástí, byla tu sice legálními, nicméně mnohdy pro svou metrologickou i kvalitativní odlišnost ne vždy vítaným platidlem.

Vzhledem k tomu, že zmiňované platební prostředky, ražené ve zhořelecké, kladské a ve slezských knížecích mincovnách, nebyly projevem soustavného a organického měnového vývoje českého státu, není možné k jejich vývoji přihlížet. Obzvlášť od 17. století, kdy se vlivem integrační politiky habsburské absolutistické monarchie organizačně a posléze i technologicky unifikovala a centralizovala měna s těžištěm v Podunají. Po polovině 18. století neměla však mě-

nová unifikace, provázená odstraněním celních hranic uvnitř absolutistického státu, už ani zdaleka primární význam. Kritériem významu jednotlivých zemí se stával jejich ekonomický potenciál, určovaný v první řadě vývojem výrobních sil, intenzitou vnitřního obratu, velikostí zahraničního obchodu a tedy velikostí národního důchodu.

62) Denár, Boleslav I., (935–972), mincovna Praha, Ag, lic a rub.

Denárová měna (cca 955 – 1300): Denárovou měnou v užším slova smyslu (tj. v poměru k jednostrannému brakteátu) rozumíme ražbu dvoustranných mincí v Čechách až do třetího desetiletí 13. století, na Moravě do poloviny 13. století. Do téže doby náležejí i západočeské ražby fenikových mincí. Jejich počátek je spojován se jménem přemyslovského knížete Boleslava I. (935–972) a kladen do doby po roce 955 (nejnověji do let 960–962; Z. Petrář, První české mince. Praha 1998). Ve starší odborné literatuře se objevily i názory, že denáry razil už kníže Václav (před rokem 935), ale toto stanovisko již moderní numismatika nesdílí. Vedle mincí přemy-

slovských Boleslavů se v letech 981 – 995 setkáváme i s ražbami východočeského knížete Soběslava z rodu Slavníkovců a jeho bratra Vojtěcha, pražského biskupa. Po definitivním sjednocení Čech pod vládou Přemyslovců po roce 995 byla sjednocena i ražba mince. Vládní mincovny byly tehdy na pražském hradišti a na Vyšehradě (od poslední čtvrtiny 10. století) v 11. století pak i na Kouřimi a St. Plzni. Tehdy lze mluvit i o počátcích panovnického mincovního regálu. Na Moravě razili Přemyslovci počínaje Břetislavem I. (1021 až 1034) v Olomouci; od poloviny 11. století pak ve třech údělech (Olomouc, Brno, Znojmo), a to až do roku 1148. Mimo vládní a úřední ražby od přelomu 11./12. století víme též o mincování pražských a olomouckých biskupů v první polovině 12. století. Ke znovuoživení moravské mince denárového typu došlo potom v letech 1197 – 1253 (tzv. moravské denáry fenikového typu).

První denáry měly rozměr zhruba 15 – 20 mm a hmotnost 1,4 – 1,3 g. Záhy po roce 967 lze pozorovat jistou pravidelnost ve výskytu větších a menších denárových střížků rozdílné hmotnosti, což dovoluje mluvit o jisté formě měnové soustavy, o denárech a jejich polovinách, tzv. obolech. Reformou v průběhu první poloviny 11. století (mezi 1008 – 1055) byla zavedena nová mincovní jednotka, tzv. hřivna (marka) o hmotnosti zhruba 210 g (polovina libry), jejíž použití znamenalo snížení hmotnosti (kolem 0,9 g) a průměrné velikosti denárů (průměr kolem 10 mm) při zachování stejného mincovního čísla (tj. 240 denárů z hřivny).

První české denáry jsou poměrně typově uniformní, a lze proto hovořit v první fázi (60. léta – počátek 11. století) o tzv. typu řezenském, ethelredském (anglosaském), fríském a posléze o tzv. byzantinizujícím typu. Všechny vesměs prokazují převažující vliv vnějších okolností (vzory; zahraniční trhy dávají přednost určitému oblíbenému typu mince) na formování výtvarné stránky mince. Ve druhé fázi (přibližně do 70. let 11. století) se sice ještě projevuje působení vnějších vlivů, ale zároveň také snaha po jejich podřízení domácí obrazové symbolice (rozšiřování tzv. svatováclavského motivu

obrazem i slovem). Tehdy se také jeví postupná proměna technologie výroby ražebních kolků (kombinace staršího puncování a tehdy moderního rytí). Od 70. let 11. století převažuje pak až do konce ražby českých denárů rytí figurálních motivů s biblickými, antickými i zcela aktuálními náměty.

Jakost původních českých denárů 10. a počátku 11. století se pohybovala v rozmezí 0,650 – 0,900. První denáry hřivnové reformy v první polovině 11. století měly průměrnou ryzost 0,830, ale už v průběhu druhé poloviny tohoto století a zejména ve 12. století docházelo k soustavnému snižování jakosti. Nejhlubší míru poklesu kvality denárů představují ražby knížete Bedřicha z let 1172 – 1173, které při hmotnosti 0,76 g mají ryzost pouze 0,110. Koncem 12. století se zjevně zlehčování mince zastavilo a nově ražené denáry kolísaly svou hmotností a rozmezí 1,3 – 1,2 g při průměrné jakosti 0,217 stříbra. Je však třeba dodat, že souběžně s klesáním vnitřní hodnoty mincí stoupala jejich vnější výtvarná kvalita, která dosahovala nainože vrcholů umělecké tvorby románského stylu.

V Kosmově kronice se na několika místech setkáváme s nárkou nad častým obnovováním mince (tzv. *renovatio monetae*), která v důsledku výměny staré jakostnější za novou, méně kvalitní ražbu ztrácí soustavně na své hodnotě. Nucená výměna valné části platebních prostředků byla finanční operací, obvyklou po celé období středověku. Projevoval se v ní zeměpanský mincovní regál ve více či méně zjevné podobě, a to soustavným překračováním původně stanoveného mincovního čísla při trvajícím nominální hodnotě mince. Jakostní rozdíl mezi obnovenou a starou mincí byl ziskem panovníka a v rozvinutějších podmínkách směny už vlastně legálním porušováním zákona hodnoty. V praxi se tak začal vytvářet rozdíl mezi nominální a reálnou hodnotou platebních prostředků, který byl zvládnutelný jen v podmínkách teritorializace mince. Ale už zvýšení hmotnosti denárových ražeb za Přemysla Otakara I. a zejména zvýšení jejich kvality svědčí o změně objektivních ekonomických podmínek. Těmi byl rozvoj výrobních sil v zemědělství i v řemesl-

né produkci, vytváření širších předpokladů zbožní výroby, tedy i růst tržních vztahů a prohlubování celé sociálně ekonomické struktury českého státu. Vše rto našlo posléze svůj výraz v tzv. mincovní reformě Přemysla Otakara I., provedené zřejmě v druhé polovině 20. let 13. století, jejímž hmatatelným dokladem se stala mince nového typu – brakteát (v současných pramenech jsou tyto mince nadále nazývány denarii; název brakteát je pozdější, humanistický).

63) *Brakteát, Přemysl Otakar II. (1253 – 1278), Ag*

Brakteáty (bractea = plíšek) byly v Čechách zaraženy podle severoněmeckého vzoru. Soudilo se, že se tak stalo kolem roku 1210. Nejnovější rozbory mincovních nálezů však ukazují, že pro toto vžití datování počátku ražby českých brakteátů chybí jakékoliv zdůvodnění. Na základě předložených studií se zdá, že k zahájení jejich ražby nemohlo dojít před rokem 1220–25 ani po roce 1230. Zavedení této techniky i typově odlišné mince, zhotovované z tenkého plechu, neměnilo vcelku nic na dosud užívané mincovní váhové jednotce, tj. na české hřivně. Brakteáty byly raženy jako jedno-

stranné mince bez opisu (němé), a to v první polovině 13. století v průměrné hmotnosti 1 g, velikosti 38 – 42 mm při jakosti 0,970–0,920. Tyto tzv. velké brakteáty nebyly však jediným typem mince, raženým v hranicích českého státu. Na Moravě v letech 1197–1253 trvala ražba dvoustranných denárů fenikového typu a v západních Čechách (Plzeň) se z obchodních důvodů prováděla emise zahraniční mince, zvl. bavorských feniků.

Rozvoj hlubinné těžby stříbra (Jihlava, později Kutná Hora) od 40. let 13. století umožnil po polovině 13. století přikročit k realizaci široce založené reformy mince a k její nové organizaci. Důvody byly především ekonomické, ale záměr byl motivován i politicky, tj. existencí rozsáhlého politického útvaru (říše Přemysla Otakara II.), ve kterém měla být měna vzájemně metrologicky konvertibilní. Úprava se dotýkala především zvýšení hmotnosti české marky (hřivny) asi o 15,5 %, tedy o půldruhé uncie (tj. 253,17 g), vytvoření zvláštní těžší hřivny moravské, která by se rovnala nové vídeňské hřivně (asi 280 g) a konečně zrušení centralizace emise v Čechách a pronájmu mincoven v jednotlivých královských městech. Současně došlo k zaražení tzv. středních brakteátů (hmotnost 0,5–0,8 g, průměr 27–32 mm jakost 0,903–0,800). Ještě koncem 60. let 13. století směřoval však vývoj k dalšímu zmenšení střížku a k ražbě tzv. malých brakteátů (hmotnost kolem 0,6 g, průměr 16–27 mm), které měly podstatně lepší jakost než brakteáty střední. Obdobně probíhal vývoj i na Moravě, kde se objevily jen střední a malé brakteáty. Fázevý vývoj velikosti střížku však patrně nesměřoval k vytvoření měnové soustavy, mimo jiné i proto, že nálezy z tohoto období dokládají ve značné míře lámání mincí a vytváření nižších nominálů umělé; to pak svědčí pro to, že mince byla spíše vážena než počítána.

Jestliže velké brakteáty byly svým obrazem poměrně uniformní (poprsí nebo postava panovníka s atributy a heraldickými znameními), nelze totéž říci o středních a malých brakteátech. Jejich obrazová náplň je velmi variabilní, střídají se tu figurální motivy

s architektonickými a s uplatňováním ornamentiky heraldického charakteru.

Nedlouho po nástupu Václava II. na český trůn (po roce 1283) se v českém mincovnictví objevila tendence obnovit ražbu tzv. středních brakteátů s vyrovnanou jakostí. Jejich kvalita záležela v dostatečném množství suroviny, produkované tehdy v nově otevřených slojích mezi Kolínem a Čáslaví, v místech, kde ze sídliště horníků začalo vyrůstat město Kutná Hora. Kutnohorské horní podnikání se stalo impulsem pro reformu měny, na jejíž přípravě se pracovalo od počátku 90. let 13. století.

Grošová měna (1300 – 1547): V červenci roku 1300 byly zaraženy první pražské groše a jejich díly, tzv. parvi denarii nebo krátce parvy (též denáry). Šlo o skutečnou měnovou soustavu a přechod od brakteátů ke grošům byl stanoven v poměru 6 brakteátů = 1 groš. Reforma byla provedena za účasti italských finančníků (Appardo, Cino, Rinieri), jejichž úkolem bylo patrně především řešení ekonomických a organizačních otázek vyplývajících z koncentrace výroby mince v Kutné Hoře.

Nově ražená mince měla být „mincí věčnou“, tj. stálou zejména svou ryzností. Z pražské patnáctilové hřivny (253 g) mělo být raženo 64 grošů o přibližně stejné hmotnosti 3,9 g, anebo 768 parvů. Početní jednotkou se stala tzv. kopa grošů (sexagena grossorum), která představovala 60 grošů nebo 720 parvů (= haléřů, relace ke groši 1 : 12). (Viz tab. II, s. 467).

Jestliže vnější vzhled „věčné mince“ byl vskutku trvalý (líc: ve dvojím obvodu opis – jméno a titul panovníka, v poli mince královská koruna; rub: opis „GROSSI PRAGENSES“, v poli mince heraldicky situovaný lev; název groš odvozen od kvalitní francouzské mince – tourského groše), byla její jakost značně proměnlivá a v zásadě klesající. Jestliže v letech 1300 – 1305 se pohyboval obsah stříbra v groši v rozmezí 3,586 – 3,510 g, potom v období 1311 až 1327 poklesl na 3,413 – 3,337 g, v letech 1340 – 1346 na 3,18 až 3,60 g, v letech 1346 – 1350 na 2,989 až 2,966 g. Druhá polovina 14.

64) Pražský groš, Jiří z Poděbrad (1458–1471), mincovna Kutná Hora, Ag, lic a rub. Ražba po roce 1469

65) Pražský groš 1547, Ferdinand I. (1526–1564), mincovna Praha, Ag, lic a rub

a počátek 15. století byly ve znamení dalšího poklesu jakosti. V období 1350 – 1358 obsah stříbra klesl na 2,921 g, v letech 1358 – 1370 na 2,918 g a konečně v letech 1370 – 1378 na 2,218 g. Reformou

v roce 1378 mělo být dosaženo stříbrného obsahu v hmotnosti 3,1 g, nicméně proces zhoršování postupoval za Václava IV. soustavně dál; kolem roku 1400 byla hmotnost zrna 1,9 g a po roce 1407 1,69 g. Mnohem větší komplikace pak působilo udržení kvality drobné mince. Ta byla mincí každodenní potřeby, muselo jí být dostatek. Ražba prováděná al marco podle mincovního čísla byla však drahá, rušila kvalitu drobných a v oběhu se s tím také počítalo. Oficiální relace 1 : 12 nebyla namnoze dodržována a žádalo se i více parvů na groš. Svízelné situace, imanentní obíhající stříbrné minci, nemohlo příliš odpomoci ani prohloubení celé měnové soustavy, k němuž došlo roku 1384 zavedením dvou druhů černých čtyřhranných drobných mincí: 1 groš = 7 penízů (nummi) = 14 haléřů = 28 obolů (oboli). Klesání jakosti mince ohrožovalo plynulost obchodu a v praxi se mu čelilo uzavíráním smluv o případné kompenzaci rozdílu nebo smluvními doložkami o placení váženým kovem (resp. mincemi na váhu podle jejich jakosti. Nejmenším problémem bylo pak pronikání cizí mince, která byla v zemi rovněž běžně přijímána (zvl. v pohraničních oblastech) a početně srovnávána s měnou domácí (např. 6 1/2 – 7 rakouských feniků = 1 groš). Proces rozpadu nemohl zastavit ani mincovní řád Václava IV. z roku 1407, jímž byla fixována jakost grošové ražby na 0,610 a drobné mince na 0,400.

Ve 14. století byla též v paralelním oběhu zlatá mince. V roce 1325 byla zahájena v Čechách, jako v první zemi na severu Alp, také emise florénů „per quosdam Lombardos“ v Praze, a to proto, že ražba zlatých mincí byla panovníkovým monopolem. Po vnější stránce byly české zlaté mince přizpůsobeny zcela italským (florentským) vzorům. Nedostatek kovu vedl asi jen k periodické emisi, neboť již v roce 1345 se objevují v Praze stížnosti na nedostatek mince; jistě také rozhodoval moment rychlého odlivu obchodní mince do zahraničí. Po vzoru Jana Lucemburského vydával zlaté mince i Karel IV., nejprve v Lucembursku (1346 – 1353). potom (asi od poloviny 50. let 14. století) i v Čechách. Zachovávaly si standardní hmotnost (3,5 g) i velikost (průměr 20 – 22 mm). České ražby

Karlovy dukáty opustily vzory florentské, typické pro florény Jana Lucemburského. Na avers byl vložen místo heraldické lilie obraz panovníka, na reversu se místo Jana Křtitele objevil český heraldický lev. Dukáty Karla IV. byly raženy zřejmě také sporadicky, nicméně po celou dobu jeho vlády. Za Václava IV., je patrná ražba zlatých mincí pouze v prvních jeho letech vlády, přibližně do počátku 80. let 14. století, potom ustává (přes připomínky o jejich ražbě z roku 1421 a 1428) emise dukátů zhruba na sto let úplně. Ke znovuobnovení ražby zlatých mincí došlo opět roku 1495. O ražbě se pak běžně hovoří na přešpurském sněmu roku 1499. Je však zřejmé, že po celou dobu vlády Vladislava II. byla ražba pronajímána a teprve za Ludvíka Jagellonského se dostává plně do rukou panovníka.

66) *Florén, Jan Lucemburský (1310–1346), mincovna Praha, 1325, Au, líc a rub*

Zaražení pražského groše a soustředění někdejší rozptýlené minciářské činnosti z územní celého českého státu do Kutné Hory nemělo zřejmě dlouhé trvání. Po polovině 14. století byla znovu obnovena činnost brněnské mincovny jakožto mincovny markrabské a zcela nesporné zprávy přicházejí pak z doby Joštova markrabství (1375 – 1411), kdy byla zřejmě v Brně ražena drobná mince (peníze se znač-

kou IO a čtyřhranné mince – nejspíše od roku 1391). Ražba drobné mince si na Moravě zachovala kontinuitu i v 15. století v podobě městských mincí v Brně, Olomouci, Jihlavě a patrně i v Jemnici. Znovu se pak projevila činnost moravských mincoven až v 17. století.

Významně zasáhla do českého mincovnictví doba husitská. Kutnohorská mincovna zůstala v rukou katolické strany a potřeba mince si vynutila v husitském táboře nouzové opatření. Jímž se stalo otevření mincovny v Praze v roce 1420 (mincovna pronajímána od roku 1421; byla rozptýlena po různých místech ve městě, jednotlivým orgánem byli nájemci-mincmistři a dva zkušební úředníci – frsucharové). Pražská mincovna působila do roku 1422. Z konfiskovaného pagamentu (kostelní náčiní aj.) byla ražena drobná mince – čtyřhranné peníze a halěře. V souvěké lidové terminologii byly označovány tyto ražby – vzhledem k hlavní surovině – jako „kalíšky“. Protože se množství drahého kovu postupně tenčilo, zhoršovala se soustavně i kvalita mince a od roku 1421 došlo k ražbě téměř zcela měděné mince, tzv. flútků (jakost 0,001).

Po přistoupení Kutné Hory k pražskému svazu byla ražba mince v Praze zastavena a jedinou zemskou mincovnou se opět stala Kutná Hora. Zde pak byly od roku 1422 raženy výhradně drobné mince (peníze a halěře) čtyřhranné, nebílené (tzv. černé), obvykle jmenované jako „horské peníze“. Ražba groše zanikla zřejmě v roce 1423, ačkoliv se na tento nominál počítalo v běžném styku stále. Průměrná jakost „horských peněz“ po celou dobu jejich ražby (tj. do konce 40. let 15. století) kolísala kolem 0,400 – 0,450.

České groše, běžně užívané v zahraničí už ve 14. století, pronikaly do ciziny i po roce 1420. Nebyly přirozeně vylučovány z oběhu, ale jednotlivá města je už od roku 1391 (Kostnice roku 1393, Halberstadt, Göttingen aj.) opatřovala vlastními značkami, tzv. kontramarkami (zpravidla stylizovaný městský znak), které měly zaručovat kvalitu a bernost grošové mince na místním trhu. Kontramarkování grošů doznívalo ještě v 70. letech 15. století (Soest

Paderborn, Osnabrück). Dnes známe na 240 nejrůznějších kontramarek, mezi nimi i kontramarky města Jihlavy (kráčejší ježek, personifikace německého názvu města – Iglau) a města Brna (symetricky rozložená orlice s výrazným rakouským štítem na prsou), které jsou datovány na konec 30. a počátek 40. let 15. století.

67) Pražský groš, Václav IV. (1378 – 1419), mincovna Kutná Hora, Ag, rub mince je opatřen kontramarkou města Jihlavy

Rozvrat české měny dozníval ve 30. a 40. letech 15. století. Několik vzácně dochovaných grošových ražeb Ladislava Pohrobka (hmotnost 2,7 g), jakož i jediný tzv. tlustý groš téhož vydavatele (hmotnost 28,44 g) měly zřejmě jen reprezentativní a tedy i výjimečnou funkci a na stavu mincovnictví naprosto nic neměnily. Dílo obnovy a úpravy české mince náleží až osobě Jiřího z Poděbrad jako zemského správce a posléze i českého krále. Patrně někdy po roce 1448 zanikla ražba čtyřhranných „horských peněz“ a byla nahrazena opět drobnými mincemi kruhovými, tentokrát již bileny, ve dvojím nominálu: peníze a haléře. Sedm penězů reprezentovalo pak

jeden (neražený dosud) groš. Přitom lze pozorovat kolem poloviny 15. století nejen zřejmou difuzi výroby drobné mince v hranicích státu (Zhofelec, Kladsko, městské ražby brněnské, znojemské, jihlavské a patrně i olomoucké a reaktivizování brněnské markrabské mincovny), ale též velmi výrazné pronikání míšeňských, jihoněmeckých a rakouských ražeb do domácího oběhu. Příznačný je též růst různých falzátorských mincoven v Čechách a na Moravě (Koněpruské jeskyně, hrad Kámen u Pacova, hrad Křídlo u Chomýše, vrch Kotouč u Štramberka). S průnikem relativně kvalitního míšeňského groše souvisí v tomto období i včlenění této peněžní jednotky do systému vnitřního oběhu a stanovení konstantního kursu k českému groši v poměru 1 : 2.

Základním problémem českého mincovnictví třetí čtvrtiny 15. století byl jednak nedostatek mincovního kovu (úpadek kutnohorského dolování), jednak soustavné pronikání značně zlehčené cizí mince, zvl. rakouských „šinderlinků“. Cesty nápravy byly proto velmi komplikované a vyžadovaly energické řešení. Jiří z Poděbrad se nepochybně opíral o povolání znalce, zvláště A. Mariniho, a podporoval jednak kutnohorské dolování, jednak zakázal vývoz stříbra mimo území státu (1460) a zřízením soustavy směnárny dbal o systematické vykupování pagamentu, tj. nekvalitní cizí mince. V důsledku všech těchto opatření se podařilo vytvořit podmínky pro novou fázi rozkvětu dolování v Kutné Hoře (od roku 1467) a posléze přistoupit za cenu devalvace všech starších i horších ražeb v červnu 1469 k reformě mince v Čechách. Tehdy byl také znovu ražen pražský groš (hmotnost 2,7 g, jakost 0,610) v návaznosti na normu pražského groše z doby Václava IV. Produkce grošové ražby se odhaduje pro léta 1469 – 1471 na 20 000 kop grošů českých, dále jeníze (7 na jeden groš) a haléře „s korunkou“ (14 na jeden groš) o jakosti asi 0,400. Posléze došlo také k oficiální úpravě poměru míšeňských grošů běžně obíhajících v Čechách ke grošům českým (1 : 2).

Jagellonské mincovnictví navazovalo v zásadě na mincovní reformu krále Jiřího, pokoušejíc se ji ještě prohloubit v souladu s při-

pravujícím se středoevropským vývojem, který směřoval zatím ještě sporadicky k prosazení hrubé mince, jež by byla reálně srovnatelná se zlatem (státní monometalismus). V 70. letech 15. století došlo k poněkud intenzivnější ražbě tzv. tlustého groše (násobek groše, hmotnost 11,65 – 33,30 g, některé byly i pozlacené) a jeho části, tzv. tlustého bílého peníze (váha 2,35 – 3,40 g), které představují – podle názoru některých badatelů – vůbec první projev hrubé ražby ve středoevropských podmínkách. Zdá se však, že právě zřetelně početnější emise pražského groše (grošové ražby z let 1471 – 1482; jakost o 0,562; 1483: jakost 0,500; 1485 – 1526: jakost 0,467; průměrná hmotnost 2,6 – 2,8 g) ve srovnání s mincí drobnou, tj. penízi bílými, jedno- i dvoustrannými a haléři (jakosti 0,375 a 0,188), které byly raženy v podstatně menším množství (období 1471 – 1497 se drobná mince vyráběla jen v pěti letech, zato však byla včleněna do českého měnového systému cizí drobná mince zhořelecká, rakouská a uherská včetně mišeňských grošů), svědčí pro výjimečnost tzv. tlustých grošů, které zjevně neměly funkci běžného ani obchodního platidla.

Nástupem Ferdinanda I. Habsburského nabylo pronikání cizí mince na české území zcela oficiálního rázu. Česká měna se začala ve skutečnosti včleňovat do soustavy středoevropského mincovnictví. Dělo se tak namnoze proti vůli a přání českých stavů, kteří spatřovali i v měnovém tradicionalismu záštitu svých svobod. I po roce 1526 byl základem české měny pražský groš, ražený v Kutné Hoře a v Jáchymově (v Jáchymově byly pražské groše raženy společně s tolary). Podle sněmovního usnesení z roku 1520 měly tvořit třetinu produkce nově zřízené mincovny. Odhaduje se, že v letech 1520 – 1528, kdy mincovna byla ve správě Šliků, jich zde bylo vyrobeno za 500 000 – 700 000 tolarů), o průměrné hmotnosti 2,25 – 3,15 g. (Od roku 1527 byly některé grošové ražby opatřovány letopočtem.) Mimo ně byly pak raženy i bílé peníze a haléře. Ke dvěma domácím mincovnám přibyla posléze v roce 1537 mincovna třetí, zřízená v Praze.

Progresivněji byla řešena otázka měny na území říše. Rozvoj obchodu mezi jednotlivými městy tu byl závislý na vytvoření celoříš-

ské měnové soustavy, která by se mohla opírat o solidní kurantní minci, snadno směnitelnou za mezinárodní obchodní peníze – zlato. Jednání o říšském mincovním řádu, který by založil měnovou unifikaci, probíhalo od roku 1524 (sněm v Esslingen) až po definitivní shodu názorů na říšském sněmu v Augsburgu roku 1551.

Iniciativa, kterou vyvíjel zejména Ferdinand I. ve prospěch měnové unifikace, měla zřetelné politické pozadí a plně zapadá do kontextu celé jeho říšské i rodové politiky.

Tyrolská krejcarová mince (a krejcarový početní systém) se stala Ferdinandovou měnovou reformou, uskutečněnou v Rakousích roku 1524, formálním východiskem tamější stříbrné zlatníkové soustavy, založené metrologicky na vídeňské hřivně o váze 280 g. Kurantní mincí se stal stříbrný nominál – zlatník (Guldiner) o hmotnost 28,8 g (zrno 25,78 g).

Na augsburském sněmu byl schválen říšský mincovní řád, který věnoval paritně pozornost stříbrné i zlaté minci, uváděje obě do vzájemné relace na krejcarovém početním základu. Hlavním stříbrným nominálem měl být *říšský zlatník* v hodnotě 72 krejcarů, skutečně raženou zlatou mincí pak tradiční *rynský zlatý* (fl.), hodnocený 72 krejcarů stříbra. Stříbrná zlatníková měna počítala pak s ražbou 1/2, 1/6, 1/12, 1/24, 1/30 a 1/60 říšského zlatníku v krejcarovém počtu na základě peněžní jednotky obvyklé v říši – kolínské marky o hmotnosti 233,8 g. Říšský mincovní řád byl přijat v rakouských zemích roku 1560, zemím Koruny české byl oktrojován Ferdinandem I. v roce následujícím. Říšské mincovnictví se však na této bázi udržet nepodařilo.

Českou reakci na měnové poměry středoevropského obchodu představovalo zahájení ražby hrubé mince tzv. *jáchymovského tolaru* hraběte Šlika v roce 1519 – 1520 (označený původně „tolský“, „jáchymovský“ groš.) První tolarové ražby byly metrologicky závislé na saském (stříbrném) zlatníkovém groši a vážily stejně, totiž cca 29,23 g (zrno 27,40 g). Když potom v letech 1528/1529 realizoval Ferdinand I. v Jáchymově svůj mincovní regál proti Šlikům, byla ponechána ražba tolaru hmotnostně na stejné úrovni.

Souběžně s jednáním říšských knížat o vytvoření jednotného mincovního řádu probíhala v Čechách obtížná jednání o unifikaci české měny s měnou rakouskou a uherskou. Teprve potlačení stavovského odboje roku 1547 vložilo do rukou Ferdinanda I., resp. české komory, účinný nástroj k realizaci této myšlenky. „Dohodou“ mezi stavy a panovníkem z roku 1547 uzavřenou na dobu 15 let, bylo stanoveno snížení stříže i zrna dosavadního tolaru a zajištěn poměr groše k upravenému tolaru v relaci 1 : 30 (1 tolar = 30 grošů = 210 bílých penízů = 420 malých penízů). Ve smyslu této dohody došlo ještě v témže roce k ražbě reformovaného groše o hmotnosti 2,00 g a zrna 0,844 g. Jediná emise byla zároveň poslední ražbou pražského groše, který měl tehdy takřka čtvrt tisíciletí dlouhou tradici. Důležité je však to, že v podobě této ražby se poprvé metrologicky objevil budoucí typ tzv. bílého groše, raženého roku 1573. Ražba hmotnostně redukováného tolaru (28,93 g zrna 25,89 g) jako jediného typu kurantní mince tvoří tudíž další předěl ve vývoji českého mincovnictví.

68) Tolar, hr. Šlikové, mincovna Jáchymov, 1526, Ag, líc a rub

Měna tolarová: Dne 22. ledna 1548 podal místodržitel v Čechách arcivévoda Ferdinand králi do Vídně stručnou zprávu, že pro omyl v zrnu nově raženého groše vydal zákaz další ražby tohoto typu mince. Stručnost a spád akcí, které proběhly v letech 1547/1548, naznačují hlubší zásah do českého mincovnictví nežli jen zastavení emise jednoho druhu mince. Rozhodně však znamenaly tyto operace usnadnění unifikačních tendencí Ferdinanda I., alespoň ve směru sjednocení české a rakouské měny. Říšská jednání o jednotný mincovní řád zatím probíhala úspěšně a po jeho vydání roku 1559 se pokusil panovník zavést jej ve všech zemích, jimž vládl. Roku 1561 došlo k realizaci ustanovení říšského mincovního řádu i v Čechách. Krejcarový početní princip se uplatnil v zavedení ražby stříbrného zlatníku (= 60 krejcarů) o hmotnosti 24,58 g (zrno 22,87 g) a jeho dílů (30 a 10 krejcarů). Vedle nich pak byly raženy krejcarý, dvoukrejcarý, ze starých českých drobných pak jen bílé peníze a malé peníze.

Říšská zlatníková (krejcarová) soustava svou v Čechách netradiční neobvyklostí však narážela v praxi na řadu překážek, takže po více než deseti letech, roku 1573, došlo k návratu k tolarové měně. Bylo však nutno také vydat takovou minci, která by spojovala těžký tolar s bílým a malým penízem v ucelený měnový systém. Vzorem se tu stala poslední emise pražského groše z listopadu 1547, podle níž byl roku 1573 ražen tzv. bílý groš (váha 2,00 g, zrno 0,844 g), který současně také představoval svou hodnotou tříkrejcar a napojoval tolarovou soustavu na říšský měnový okruh. Doplněním k řádu z roku 1576 bylo pak sněmovní usnesení roku následujícího, jímž byla vytvořena další drobná mince, tzv. malý groš (hmotnost 1,05 g, zrno 0,45 g).

Přelom 16. a 17. století znamenal pro českou měnu stále složitější situaci. Zpravidla se hovoří o měnové a mincovní krizi, charakterizované rostoucí inflací tzv. kiprového období. Pronikání zahraniční nekvalitní mince komplikovalo při proměnlivém kursu stříbrné mince vůbec relaci k domácí měnové soustavě a tomu nemohla odpomoci ani řada valvačních opatření panovníka či sněmovní usnesení.

Radikální řešení provedlo až stavovské direktorium v době povstání na základě sněmovního usnesení z 28. dubna 1619. Kdysi odmítaná krejcarová soustava byla přijata jako princip českého mincovnictví potud, že byla zrušena ražba bílých a malých grošů a na jejich místo nastoupily ražby početních ekvivalentů krejcaru: 24krejcar, 12krejcar, 3krejcar, bílé peníze a malé peníze. Tolary v době direktoria nebyly raženy vůbec a kursově odpovídaly 150 krejcarům. V témže období zahájily též činnost stavovské mincovny na Moravě (Brno, Olomouc) a ve Slezsku (Vratislav, Olešnice, Hlohov, Lehnice).

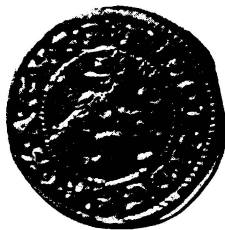
69) Tolar, Rudolf II. (1576–1611), mincovna Kutná Hora, 1599, Ag. líc a rub

Po Bílé hoře a nástupu Ferdinanda II. na český trůn byl královský mincovní regál pronajat finančnímu konsorciu, v jehož čele stál Karel z Liechtenštejna (členy pak byli mj. Albrecht z Valdštejna, Pavel Michna z Vacínova, Jan Oldřich z Eggenberka, Jan de Witte a Jakub Bassevi). Byla zahájena ražba tzv. dlouhé mince (1621 – 1623), která se projevila v soustavném zlehčování ražených mincí až o 90 %. Činnost konsorcia skončila státním úpadkem, tzv. kaládou 23. prosince 1623.

Obnova financí, kterou prováděl Ferdinand II. hned od roku 1624, byla už naprosto jasně vedena snahou po unifikaci měny v rámci celého habsburského soustátí. Peněžní jednotkou se stala vídeňská hřivna (280 g) a celou měnovou soustavu tvořil pak tolar (= 120 krejcarů). jeho díly a konečně drobná mince (3-, 1- a 1/2krejcar). Rozhodnější kroky ke stabilizaci měny a zároveň ke sjednocení měnové struktury celého habsburského mocnářství (bez Uher) byly uči-

70) *Bílý peníz, Rudolf II. (1576–1611), mincovna Č. Budějovice, 1578, Ag, lic a rub*

71) *Malý groš, Rudolf II. (1576–1611), mincovna Č. Budějovice, 1583, Ag, lic a rub*

něny v roce 1659 na principu unifikace drobné mince. Cizí, uvnitř státu obíhající (méněhodnotná) mince byla radikálně devalvována (přibližně o 25 %). Stabilita měnové soustavy po další léta 17. a první polovinu 18. století neznamenal naprosté fixování vnitřní hodnoty ražených mincí, třebaže se o to panovník ve vlastním zájmu soustavně staral vydáváním devalvačních předpisů, které měly zabránit pronikání cizí mince do země. Měnový vývoj v německých zemích, který byl odlišný pokud šlo o mincovní jednotku, soustavně působil na strukturu měny užívané v habsburském soustátí a jeho vliv byl tím větší, čím rychleji vzrůstaly politické kontakty Habsburků s německými státy. Provedení měnové reformy se stávalo takřka historickou nezbytností. (Viz tab. IV, s. 469)

72) *Krejcar, Karel z Lichtenštejnu, mincovna Opava, 1629, Ag*

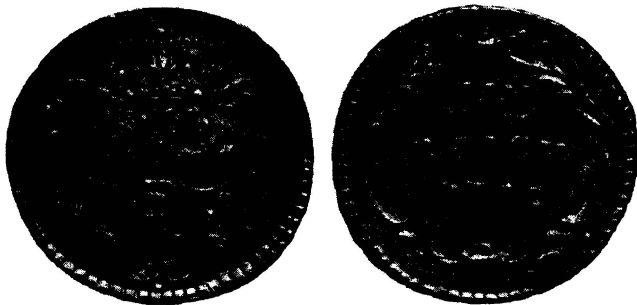
Měna konvenční (1750 – 1857): Měnová reforma, provedená v roce 1750, vycházela z odlišné peněžní jednotky, než byla dosud užívána vídeňská marka, totiž z marky kolínské (233, 8 g). Z této hřivny bylo raženo 10 tolarů, které představovaly současně 20 zlat-

níků. Počítalo se také s ražbou zlaté mince (dukátu) v relaci ke stříbru 3 zlaté 10 krejcarů.

V průběhu několika let po provedení reformy v habsburských zemích se připojily k této měnové soustavě také některé jihoněmecké státy (Bavorsko, Bádensko) a konečně i další, takže byl dán opět základ k jakési celoříšské měnové soustavě, jejímž vnějším vyjádřením bylo také označení „konvenční měna“.

Tolar tvořil opět vedoucí stříbrnou minci, k níž se připojovaly jeho díly a drobná krejcarová mince ve stříbře. Roku 1759 byly prvně raženy drobné mince s určením výhradně pro české země: měděné tzv. grešle, které se staly všeobecně bernými na celém území habsburského mocnářství.

tolar stř.	zlatý	dvacet- nik	deset- nik	pětník ník	groš	krej- car	1/2 car	grešle 1 / 4 krejcar	krejcar
	2	3	6	12	20	60	120	180	240
						1	2	3	4

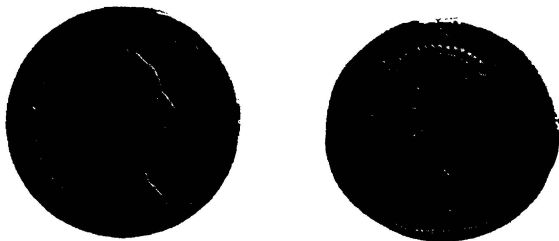

73) Grešle, Marie Terezie (1740–1780), mincovna Praha, 1759, Cu, líc a rub

Zavedení kreditních měděných mincí bylo úvodem k rozšíření úvěrového systému i na minci hrubou v podobě emise papírových peněz. Bezprostředním důvodem byly vyčerpávající války s Pruskem a snaha získat potřebné peníze k financování války za znovudobytí ztraceného Slezska. Když nebylo dosaženo půjček v Nizozemí a v Itálii, orientovala se vláda podle rady hraběte Ludvíka Zinzendorfa (1759) posléze na vydání papírových peněz a státních dluhopisů (na umořování státního dluhu). Dostatečné záruky dali zastupci rakouských a českých stavů (1761) a císařský patent celou finanční operaci zkonkrétnil (1762). Provedením byla pověřena Vídeňská městská banka, která získala roku 1759 statut ústavu pro umořování státního dluhu. Již 1. července 1762 začala Vídeňská městská banka vydávat peněžní poukázky, tzv. bankocetle (Banco-Zettel), v hodnotě 5, 10, 25, 50 a 100 zl. v celkové sumě 12 miliónů zl.; mimo ně došlo k emisi rozdílně vysokých dluhopisů, tzv. půjčkových obligací a platebních obligací, vypověditelných do pěti a dvou let. V rozpětí let 1762 až 1806 bylo provedeno celkem šest emisí bankocetlí v nominálních hodnotách 1 – 1000 zl., které postupně ztrácely jakékoli krytí. V roce 1797 byla zastavena jejich výměna za kov a v roce 1800 byl zaveden jejich nucený oběh. Tím byl vlastně přerušen vztah kreditních platidel ke konvenční měně a začala se tak vytvářet zvláštní vnitrostátní měna. V důsledku napoleonských válek, kdy habsburské mocnářství zvyšovalo neproduktivní náklady na jejich vedení a současně ztrácelo rozsáhlá území, odkud se bankocetle vracely zpět, narůstalo množství oběživa. V roce 1810 bylo v oběhu 729 miliónů zl. v bankocetlích. Jejich kurs poklesl tak, že za 1000 zl. v bankocetlích se dávalo 100 zl. k.m. (tj. kovových peněz).

Dlouhotrvající války nezůstaly bez vlivu ani na zhoršování jakosti drobné mince a vydávání měděných grešlí (ač šlo rovněž o kreditní platidlo) nemělo potřebné krytí. Vyčerpání finančních možností státu, růst inflace a drahoty vedl zákonitě ke státnímu bankrotu.

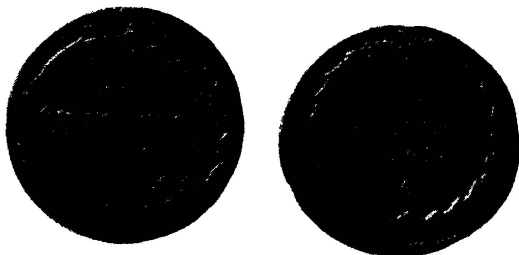
Patentem z 20. února 1811 bylo vyhlášeno znehodnocení bankocetlí a vedle konvenční měny byla zřízena vnitrostátní tzv. vídeňská

74) a/ *Krejcar, Josef II. (1780–1790), mincovna Praha, 1782, Cu, líc*
b/ *Grešle, Josef II. (1780–1790), mincovna Vídeň, 1781, Cu, líc*

měna (Einlösungsscheine, v českých zemích označována jako „šajny“). Stát provedl vyrovnání inflačních bankocetlí se šajny redukcí jejich hodnoty na jednu pětinu (tj. na 20 %). Za 5 zlatých v bankocetlích se tedy dával 1 zlatý vídeňské měny (Wiener Währung, zkratka W.W.). Přitom však bylo stanoveno, že všechny starší závazky (dluhy aj.) musely být splaceny podle hodnoty peněz v době, kdy vznikly, a to pochopitelně v šajnech. Toto ustanovení postihovalo především chudší společenské vrstvy.

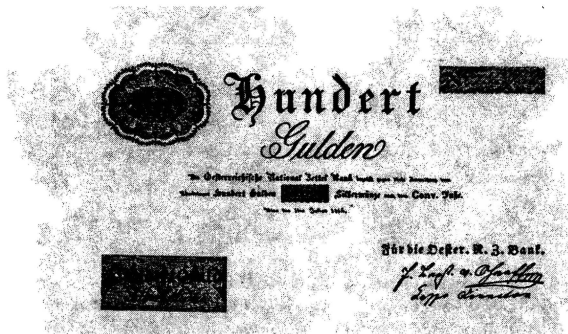
Kurs šajnů sice dočasně stoupl (1812), ale záhy opět klesal. V této situaci se stala po francouzském vzoru nástrojem sanace finanční soustavy v císařství tzv. Privilegovaná národní banka rakouská, založená jako akciová společnost v roce 1816. Jejím hlavním úkolem bylo sjednotit měnu konvenční a platební prostředky, obíhající v rakouském císařství, a to výkupem šajnů, které měly být nahrazeny bankovkami. Tento obtížný ekonomický úkol byl splněn dalším vyrovnáním, tentokrát na 40 % v roce 1817. Znamená to, že hodnota kreditních platidel klesla v letech 1811 až 1817 na 8 % vzhledem k počátečnímu datu. Stahování šajnů postupovalo velmi pomalu a navíc se stát znovu u banky zadlužoval, takže v roce 1847 existovalo jen třetinové krytí bankovek kovem.

- 75) a/ *Krejcar, Josef II. (1780–1790), mincovna Praha, 1782, Cu, rub*
b/ *Grešle, Josef II. (1780–1790), mincovna Vídeň, 1781, Cu, rub*

Pod vlivem politických událostí v Evropě ve čtyřicátých letech 19. století, které se dotýkaly i rakouského císařství, rostla nedůvěra k papírovým platidlům. Veřejnost naléhala na výměnu papíru za kov. Proto byl 12. května 1848 vyhlášen nucený oběh bankovek a 22. května téhož roku pak nesměnitelnost bankovek za kov. Nedostatek důvěryhodného oběživa vedl k jeho odmítání a zavádění nouzových platidel (1848 – 1849) s místně omezenou směnitelností. Vzhledem k trvajícimu nucenému oběhu a nesměnitelnosti bankovek využíval stát úvěru banky. Stoupající vnitropolitické obtíže a zahraničněpolitické neúspěchy vedly ke značnému zadlužení státu (roku 1853 činil dluh u banky 143 mil. zl.), které bylo zvyšováno soustavnou emisí státovek. Ačkoliv se v roce 1854 od vydávání státovek ustoupilo, jediné východisko ukazovala další měnová reforma.

Rakouská měna (1857–1892): Zavedení rakouské měny v roce 1857 bylo motivováno jak vnitřními hospodářskými okolnostmi, tak i měnící se situací zahraničněpolitickou. Vyhlášení rakouské měny předcházelo podepsání mincovní smlouvy s Německým celním spolkem, která spojovala emisi mincí na principu tzv. celní libry (hmotnost 0,500 g) s jihoněmeckými státy. Z této peněžní jednotky

76) 100 zlatých, bankovka, 1816, Rakousko

bylo raženo celkem 45 nových rakouských zlatých (florenus, maď. forint, značka fl. nebo zl.r.č. = zlatých rakouského čísla), dělených na 100 dílů – krejcarů. Poměr mezi zlatým konvenční měny a zlatým r.č. byl vyjádřen vztahem 100 zl.k.m. = 105 zl.r.č. nebo 100 zl.r.č. = 95 tl.k.m. Měnový systém reformní měny (1857) byl tedy vyjádřitelný takto:

tolar k.m.	zlatý r.č.	1/4 zlatník	20 ník	10 ník	5 ník	krejcar (měděná mince)
1	1 1/2					
	1	4	5	10	20	100

Souběžně se děly v rámci celní unie pokusy o zavedení jednotné obchodní zlaté mince (zlaté koruny a půlkoruny), která by byla snadno převoditelná na stříbrný nominál ve všech členských zemích unie, v Rakousku např. zastával zavedení zlatého standardu v letech 1855/1856 ministr financí K. L. Bruck. Vídeňský mincovní kon-

77) 50 zlatých, bankovka, 1866, Rakousko

gres, zasedající v letech 1856/1857, se však rozhodl pro stříbrný monometalismus a obecně platnou kurantní minci v rámci unie se stal stříbrný tolar (= 1 1/2 zl.r.č.). Rokem 1857 byla také všude v zemích celní unie zastavena ražba zlatého dukátu.

Přistoupení Rakouska k německému celnímu spolku v roce 1857 bylo motivováno také důvody politickými, přesněji snahou získat vůdčí postavení v Německém spolku a stát se tak hegemonek říše. Prusko-rakouské střetnutí u Sadové roku 1866 však tyto naděje pohřbilo a nic nestálo v cestě tomu, aby nyní Rakousko unii opustilo. Stalo se tak v roce 1867, ale důsledky vídeňských rozhodnutí z let 1856/1857 o stříbrném monometalisku nebylo možno hned a definitivně zrušit.

Druhá polovina 19. století je obdobím vytváření světového trhu; mezinárodní finanční transakce počítaly se zlatem a relace zlata ke stříbru byla velmi pohyblivá. Problémem bylo ostatně také to, že

s vývojem těžební techniky docházelo postupně ve druhé půlce 19. století ke stále intenzivnější těžbě stříbra a jeho zásoby rovnoměrně vzrůstaly. Jestliže roku 1871 byla relace 1 : 15,51, o deset let později (1881) už 1 : 18,16 a v roce 1888 dostoupila poměru 1 : 22,07. Klesající ažio stříbra (zejména tehdy, jestliže jím byla kryta emise papírových bankovek) vytvářelo podnikatelskou nejistotu a konečně i krizi úvěru. Hodnota peněz se posléze odpoutávala od kovového základu a závisela na výrobní a obchodní stabilitě a mezinárodním politickém klidu. Těchto skutečností si byli národohospodáři celkem dobře vědomi a od 80. let se děly přípravy k další reformě, která by rakousko-uherskou měnu stabilizovala.

Korunová měna (1892 – 1918): Roku 1892 byla zavedena korunová měna, založená na zlatém standardu, která se v praxi projevila ražbou zlatých a stříbrných mincí, jakož i emisí bankovek vyšších nominálů, směnitelných za kov. Mincovní a měnovou jednotkou se stal jeden kilogram zlata. Z mincovního kilogramu zlata (0,900 zlata + 0,100 mědi) mělo být raženo teoreticky 2952 korun (označení K).

78) Zlatník, František Josef I. (1848 – 1916), mincovna Kremnica, pamětní mince, Ag

Zlaté mince byly raženy v hodnotách 20 K, 10 K a později také 100 K. Nižší nominály: 5 K, 2 K, 1 K byly raženy ze stříbra, drobná mince pak z niklu a bronzu. 1 K ve stříbře tudíž reprezentovala množství 0,304878 g ryziho zlata. Poměr k rakouské zlatkové měně byl vyjádřen vztahem 1 zl.r.č. = 2 K, přičemž počítání v tomto přepočtu bylo povoleno až do roku 1900. Principy korunové měny rakouské trvaly formálně až do roku 1918, ačkoliv po propuknutí první světové války docházelo k rychlé inflaci, provázené zákazem směnitelnosti za kov, emisí papírových platidel v hodnotách 1 K a 2 K i ražbou drobných mincí ze železa. Předpokládá se, že na konci války byla rakousko-uherská měna kryta zhruba 1 % kovu.

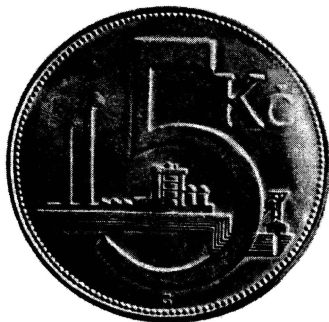
Korunová měna ČSR (1918 – 1945): Po vyhlášení československé samostatnosti 28. října 1918 vydal Národní výbor téhož dne zákon o kontinuitě právního pořádku, který se vztahoval i na uznání obíhajících platidel. Ve smyslu tohoto zákona zůstávala dosavadní platidla monarchie v platnosti až do odvolání. Pokusem o reformu se stal zákon o zavedení náhradních obchodních platidel, která měla vydávat Zemská banka Království Českého v Praze. Z obavy před prohloubením inflace nebyla tato iniciativa rozvinuta dál a návrhy bankovek byly staženy.

Východiskem se stal návrh prvního ministra financí ČSR A. Rašína (1867 – 1923) na provedení měnové odluky, který byl realizován 25. února 1919 uzávěrou hranic a následným okolkováním (3. – 9. března 1919) veškerého vyššího korunového oběživa. V uvedených dnech byla okolkována papírová platidla v hodnotě 7 157 721 070 K. Všechna neokolkovaná platidla přestala od 10. března 1919 platit a byla stahována až do 20. června 1920. Mezitím byl zřízen Bankovní úřad ministerstva financí jako emisní ústav státovek ČSR. Úpravu správy a oběhu platidel stanovil zákon z roku 1919, který také vyjádřil zásadu převoditelnosti 1 K = 1 Kč, především k předchozím válečným letům. Zatím také veřejnost prodiskutovala v tisku otázku označení případné nové měnové jednotky (označení frank čsl., sokol atd.), až bylo posléze přijato obecně označení koru-

na československá. První papírová platidla korunové měny československé byla vydána v září 1919, kovové mince pak byly od roku 1921 (20haléře, 50haléře; 1922 pak koruna) raženy v kremnické mincovně. Po definitivním vyrovnání s rakousko-uherskou měnou bylo možno přistoupit k definitivní stabilizaci Kč (dosud jen ustálením kursu ke švýcarskému franku), a to zavedením zlaté měny ve formě zlaté devizy. Zlatý obsah 1 Kč byl tehdy stanoven na 0,04458 g čistého zlata, tedy zhruba na jednu sedminu předválečné rakousko-uherské koruny. Národní banka (zřízená roku 1926) byla pak povinna udržovat kurs svých bankovek na této úrovni. Podle téhož zákona byla plnohodnotnou kurantní mincí určena zlatá stokoruna (označovaná jako hřívna) o hmotnosti 4,953 a ryzosti 4,458 g čistého zlata. K její ražbě nikdy nedošlo. Obchodní mincí, tedy nikoli zákonným platidlem, se stal podle zákona z 23. března 1923 tzv. československý dukát o hmotnosti 3,490896 g a zrnů 3,442410 g ryzího zlata, ražený do roku 1938 omezeně v období tzv. Slovenského štátu a naposled ještě roku 1951 (900 kusů).

V období všeobecné krize roku 1929 a v letech následujících byla narušena stabilita většiny světových kapitalistických měn, a tedy i měny československé. Dne 2. října 1931 byla zrušena volná směnitelnost za zlato a devizu a posléze byl snížen i zlatý obsah 1 Kč o plnou šestinu, tj. o 16,7 % (0,03715 g). Po rozpadu tzv. zlatého bloku, jehož účastníci přistoupili na podzim 1936 k devalvaci měn, došlo i v ČSR 9. října 1936 k dalšímu snížení zlatého obsahu československé koruny a zároveň bylo upuštěno od pevného určení zlatého obsahu v jednotce. Určeny byly pouze limity v rozpětí 0,03021 až 0,03221 g (průměr 0,3121 g). Došlo tedy ke snížení zlatého obsahu v poměru k roku 1929 o 30 %. Inflační tendence, které se projevovaly už od roku 1936, se zcela zřejmě prosadily o dva roky později v souvislosti se stoupáním mezinárodního napětí.

Nestabilita měny se projevila už na počátku roku 1939, kdy bylo změněno označení jednotky měny – Kč – na prosté K, které bylo pak nadále užíváno i po zřízení Protektorátu Čechy a Morava 15. března

79) 5 Kč, Československá republika, mincovna Kremnica, 1925, rev. strana

1939. O den dříve vznikla koruna slovenská (Ks) jako základní měnová jednotka tehdy vzniknuvšího tzv. Slovenského štátu.

Němci zavedli od 16. března 1939 v protektorátu jako základní měnovou jednotku říšskou marku (RM), vedle níž platila koruna jen do odvolání při povinně směnitelném kurzu 1 : 10. Od konce března 1939 byla Národní banka pro Čechy a Moravu povinna přijímat říšské marky a vydávat korunové oběživo proti markovému krytí u Říšské banky. Tím byla nastoupena cesta otevřené inflace a současně i drancování českého hospodářství. Do konce dubna 1945 dosáhlo množství oběživa hodnoty 95 miliard K, což představuje znehodnocení koruny v poměru k roku 1937 o 1145 %. V podmínkách přídelového hospodářství stouply ceny potravin, rostlo tzv. šmelinářství, které vytlačovalo platební prostředky, a docházelo ke směně zboží za zboží. Proto také rostly i vklady, jejichž úhrn v roce 1945 překročil míru roku 1938 o 338 %.

Inflace, násobená paralelním oběhem cizích platebních prostředků v českých zemích i na Slovensku, si vyžádala hned po osvoboze-

ní Československa měnovou reformu. Dekretem prezidenta republiky z 19. října 1945 byla vytvořena opět jednotná měna s platností od 1. listopadu. Jejím základem byla opět koruna československá (Kčs). Provedení reformy (1. – 4.11.1945) spočívalo ve výměně inflačních platidel do výše 500 K v poměru 1 : 1 na osobu (tj. 500 Kčs), přičemž ostatní sumy na hotovosti, vklady a běžné účty byly blokovány. Zároveň byl stanoven kurs československé měny k americkému dolaru v poměru 1 : 50. Výsledky reformy nesplnily však očekávání, neboť od konce roku 1945 přišlo do oběhu asi 30 miliard Kčs a míra oběživa opět stoupala.

Na základě zákona č. 41 Sb. z 30.V.1953 s účinností od 1.VI. t.r. došlo k další peněžní reformě. Papirová platidla byla vytištěna v moskevské tiskárně Cosnak, kovové mince pak ve Státní mincovně tehdejší SSSR v Leningradě (dn. St. Petěrburg). Výměna starých platidel probíhala od 1. do 4. června 1953, a to tak, že částky do 300 Kčs na osobu (ve starých penězích) se realizovaly se směnném poměru 1 : 5, vyšší částky v hotovosti nad tuto základní sumu pak v poměru 1 : 50. Vklady do výše starých 5000 Kčs se měnily v poměru 1 : 5, vyšší vklady pak progresivně v pěti až desetitisícových intervalech až v poměru 1 : 50. Reforma sice jednorázově snížila počet oběživa, ale za cenu nivelizujícího finančního poškození obyvatelstva (mj. i beznáhradovým zrušením tzv. vázaných vkladů, tuzemských cenných papírů aj.). Ačkoliv bylo vyčísleno i zlaté krytí Kčs (0,123426 g Au), byla měna ve skutečnosti kryta „veškerým majetkem republiky“, byla tedy fakticky odvislá od produktivity netradičně transformované výroby (těžký, zbrojní průmysl). Tím se stala Kčs na mezinárodním trhu nekonvertibilní a úzká vazba na sovětský rubl (jehož prostřednictvím byl nerealisticky počítán poměr k volně směnitelným měnám, např. 1 USD = 7,30 Kčs; 100 CHF = 168,08 Kčs aj.) integroval československou měnu plně do ekonomiky „socialistického bloku“. Jeho katastrofický hospodářský vývoj měl pak až do roku 1989 zpětný vliv i na Kčs. Po zániku ČSFR k 31.XII.1992 byla sice zachována celní unie a jednotná měna obou států (ČS

a SR), ale už v průběhu ledna 1993 bylo zřejmé, že se měnová jednotka neudrží. Ve dnech 7. až 6. února 1993 došlo k rychlé měnové odluce, v ČR okolkováním státovek v hodnotách 100-Kčs; 1000-Kčs, které jsou v průběhu letních měsíců roku 1993 nahrazovány papírovými státovkami ČR (v hodnotách 100 Kč, 200 Kč, 500 Kč, 1000 Kč a 5000 Kč) a mincemi (mimo drobné pak v hodnotě 1 Kč, 2 Kč, 5 Kč, 10 Kč, 20 Kč a 50 Kč).

Tab. I. POMĚR ZLATA A STRĪBRA V EVROPE

Období	Relace	Období	Relace
4. století	1:14,4	1641–1660	1:14,50
6.– 8. století	1:12	1661–1680	1:15
9. století	1:11,3	1681–1700	1:15
12. století	1:9	1701–1720	1:15,21
13. století	1:10	1721–1740	1:15,08
pol. 13. století	1:10,5	1741–1760	1:14,75
1280	1:10	1761–1780	1:14,72
1308	1:13,7	1781–1800	1:15,09
1330	1:14,72	1801–1810	1:15,61
1340	1:12,74	1811–1820	1:15,51
1350	1:10,98	1821–1830	1:15,80
1360	1:12,45	1831–1840	1:15,75
1370	1:12,58	1841–1850	1:15,83
1380	1:12,5	1851–1855	1:15,41
1390	1:11,08	1856–1860	1:15,30
1400	1:10,92	1861–1865	1:15,40
1412	1:10,10	1866–1870	1:15,55
1420	1: 9,53	1871–1875	1:15,97
1439	1:11,43	1876–1880	1:17,81
1493–1520	1:10,50–11,10	1881–1885	1:18,63
1521–1544	1:11,25	1886–1890	1:21,16
1545–1560	1:11,30	1891–1895	1:26,32
1561–1580	1:11,50	1896–1900	1:33,54
1581–1600	1:11,80	1901–1905	1:36,20
1601–1620	1:12,25	1906–1910	1:41,67
1621–1640	1:14		

Tab. II.
MĚNOVÁ SOUSTAVA GROŠOVÉ MĚNY – NORMATIVNÍ ÚPRAVY

Rok	tolar	groš český	groš bílý	groš malý	peníz bílý	haléf	peníz horský	norma
1300		1 v:3,86 j:0,930				12 v:0,54 j:0,544		počátek ražby
1350(cca)		1 v:3,58 j:0,940				12 v:0,55 j:?		mincovní reforma
1378		1 v:3,68 j:0,893				12 v:0,301 j:0,893		mincovní řád
1384		1 v:0,460 j:0,450			7	14 v:0,265 j:0,456		mincovní reforma (drobná mince)
1407		1 v:2,70 j:0,610			7 v:0,50 j:0,400	14 v:0,25 j:0,400		mincovní reforma
1469		1 v:2,7 j:0,596			7 v:0,35 j:0,438	14 v:0,179 j:0,250		mincovní řád
1471		1 v:2,82 j:0,596			7 v:0,380 j:0,438	14 v j:	14	mincovní řád
1508		1 v:2,88 j:0,437			7 v:0,429 j:0,375	14 v:0,393 j:0,188		korunovační slib Ludvíka I.
1539		1 v:2,88 j:0,422			9	18		mincovní řád
1547	1	30 v:28,93 j:0,925			210 v:0,431 j:0,359	420 v:0,393 j:0,176		mincovní řád
1576	1		30	60	210	420		mincovní řád
1577		v:28,93	v:2,005	v:0,05	v:0,384	v:0,345		+ doplněk
		1			9			

Tab. III. MINCOVNÍ ŘÁD 1561

zlatník	bílý peníz	malý peníz	krejcar
1	180	360	60
			30
			10
			5
			2
	3	6	1

SNĚMOVNÍ USNESENÍ R. 1573 A RAŽBA
MALÉHO GROŠE PODLE SNĚM. USNESENÍ 1577

tolar	groš bílý	malý groš	peníz bílý	peníz malý
1	30	60	210	420
1/2	15		105	210
1/4				105
	1	2	7	14
			1	2

MINCOVNÍ ŘÁD ČESKÝCH STAVŮ Z R. 1619

tolar	groš bílý	peníz bílý	peníz malý	krejcar
1	(45)	315	730	150
	(1)	7	14	
		3	6	1

Tab. IV. CENA TOLARU V KREJCARECH

Rok	Zrno tolaru	Tolar v krejcarech	Stříbro v krejcaru
1544	25,87 g	70	0,369 g
1561	“	68	0,380 g
1562–73	22,90 g	60	
1577	“	70	0,369 g
1596	“	73	0,354 g
1604	“	75	0,345 g
1610	“	84	0,308 g
1616	“	90	0,287 g
1618	“	90	/
1619	25,87 g	150	/
1620	/	150	/
1621	/	140	/
1622	/	660	/
1623	25,67 g	120	0,284 g
1625–29	“	90	/
1637–49	“	90	0,282 g
1659	25,22 g	90	0,240 g
1667–76	“	96	0,240 g
1680	“	96	0,240 g
1683	25,22 g	105	0,240 g
1693	“	120	0,208 g
1700–48	25,22 g	120	0,187 g
1748	24,58 g	120	0,156 g
1750–53	23,42 g	120	0,156 g

Vysvětlivka: použití značky / určuje, že se nominál nerazil nebo nejsou spolehlivé doklady metrologické povahy.

Bibliografická příloha

Celkovou představu o rozsahu a zaměření numismatického studia v celosvětovém měřítku v posledních zhruba padesáti letech lze nejsnadněji získat z obsáhlých bibliografických přehledů, které vydává International Numismatic Commission (od roku 1953) společně s International Association of Professional Numismatists (od roku 1979) při příležitosti mezinárodních numismatických kongresů – *Congrès International de Numismatique, Paris 1953, vol. II, Actes (Paris 1957)*, *Congresso internazionale di numismatica Roma 1961, vol. I, Relazioni (Rome 1961)*, *A survey of numismatic research 1960–1965 (Copenhagen 1967)*, *1966–1971 (New York 1973)*, *1972–1977 (Berne 1979)*, *1978–1984 (London 1986)*, *1985–1990 (Brussels 1991)*, *1991–1995 (Berlin 1997)*. Produkci jednotlivých let průběžně zaznamenává v pololetních přehledech časopis *Numismatic Literature*, vydávaný Americkou numismatickou společností. Domácí literární tvorbu za více než dvě století zachycuje výběrem knižních publikací, studií a článků Bibliografický přehled československé numismatické literatury 1771–1980, který sestavil *Eduard Šimek (Emanuela Nohejlová-Prátová, Základy numismatiky, Praha 1986, s. 215–280)*. Jeho 1600 bibliografických čísel významně rozhojňují rejstříky jednotlivých numismatických periodik, zaznamenávající veškeré v nich publikované příspěvky (*Eduard Šimek, Numismatické listy I–XXX, 1945–1975, Rejstřík, Praha 1981; týž, Numismatické listy XXXI–L, 1976–1995, Rejstřík, Praha 2000; týž, Rejstřík Numismatického sborníku I–XV, NS 16, 1983, s. 177–216; Jaromír Kalus, Slezský numismatik – rejstřík 1–70, 1955–1971, Časopis Slezského muzea 40, 1991; Jan T. Štefan, Bibliografický rejstřík Moravských numismatických zpráv 1–16, Folia numismatica 4–5, 1989–1990, s. 45–60; týž, Bibliografický rejstřík Folia numismatica 1–5, Folia numismatica 6–7, 1991–1992, s. 101–107; Autorský a tematický rejstřík, jenž pravidelně sestavuje *Jaroslav Šíla*, obsahuje též každé desáté číslo Sběratelských zpráv (vydává pobočka České numismatické společnosti v Hradci Králové). Základním průběžným informačním zdrojem jsou pochopitelně početné národní i mezinárodní časopisy. Nejdůležitější jsou zmiňovány v stručném přehledu úvodem textu výše.*

Dějiny numismatiky v českých zemích se nejobsáhleji zabývala v souvislosti s 200. výročí vydání Voigtova spisu *Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Münzen Emanuela Nohejlová-Prátová, Dvě století vědecké numismatiky v českých zemích (1771–1971)*, Praha 1971, a *táz, Zwei Jahrhunderte wissenschaftlicher Numismatik in den böhmischen Ländern (1771–1971)*, SNM-A 26, 1972, s. 1–87. Podrobné zhodnocení Voigtova zakladatelského díla v širších souvislostech soudobého vývoje numismatiky ve střední Evropě přinesl sborník prací ze symposia k 250. výročí narození M. A. Voigta – Mikuláš Adaukt Voigt – zakladatel české vědecké numismatiky, Brno 1988. Problematikou přesahující hranice Čech se

opakovaně zabývala *Dana Svobodová*, Numismatika ve Slezsku v první polovině 18. století, ČSÍM – B 40, 1991, s. 14–30; *táž*, Podíl rodáků z Čech na rozvoji numismatické činnosti ve Vídni I. poloviny 19. století, ČNM 146, 1977, s. 66–81; *táž*, Příspěvky Františka Antonína Jiráka k historické numismatice Salcburku z roku 1840, NListy 41, 1986, s. 19–21. Cenným doplňkem celkového obrazu numismatiky v českých zemích je publikace *Jiřího Sejbala*, Numismatické oddělení Moravského muzea v Brně, Brno 1979. Speciálnímu tématu z hlediska vývoje numismatického zájmu věnoval pozornost *Josef Skutil*, Antické mince v počátcích československého sběratelství, Brno 1949.

Mezi jednotlivými obory numismatiky, které se specializovaly koncem 18. a počátkem 19. století, zaujímal významné postavení v Evropě antická numismatika. Logický požadavek poznání zachovaných antických numismatických památek vedl nejprve k jejich soupisům, záhy však i k úvahám o jejich vzniku a předpokladech, které k němu vedly. Ze soupisových prací jsou trvalého významu katalogy sbírky řeckých mincí Britského muzea (*A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, London 1873–1927, 29 svazků) a edice *Henry Cohena*, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain*, Paris 1859–1868 (2. vydání 1880–1892, 8 svazků), *Ernesta Babelona*, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine*, Paris 1885–1886 (2 svazky). Ve 20. století obohatily tento výčet velkých soupisových prací obsáhlé katalogy římských mincí císařských *H. Mattinglyho*, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I–V, London 1923, 1930, 1936, 1940, 1950, a *téhož* spolu s *E. A. Sydenhamem* a dalšími spoluautory, *The Roman imperial coinage*, London 1923–1981. Druhá polovina 19. století pak přinesla některá základní díla zpracování antického mincovnictví. Jmenovat je třeba především dílo německého badatele *Theodora Mommsena*, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin 1860, vynikající příručku řecké numismatiky *Barclaye Vincenta Heada*, *Historia nummorum*, Oxford 1887, a práce *Ernesta Babelona*, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine I–II*, Paris 1885–1886 a *téhož*, *Traité des monnaies grecques et romaines I–IV*, Paris 1901–1932. Soustavný zájem o antickou numismatiku nepolevil ani ve 20. století. Komentovaný přehled materiálových publikací řeckých a římských mincí spolu s další literaturou uvádí *Karel Kurz*, Úvod do antické numismatiky I, Řecké mince, Praha 1982 (Příloha II, s. 132–134), a *týž*, Úvod do antické numismatiky II, Římské mince, Praha 1995 (Příloha, s. 113–127). Jeho Úvod je nejrozsáhlejším pojednáním o antické numismatice v naší literatuře.

Podobně se rozvíjelo studium byzantského mincovnictví. Katalogové přehledy byzantských ražeb zpracovali *J. Sabatier*, *Déscription générale des monnaies byzantines*, Paris 1862 (2 svazky) a *W. Wroth*, *Catalogue of Imperial Byzantine coins in the British Museum*, London 1908 (2 svazky), který předložil i obsáhlý soupis ra-

žeb Vandalů, Ostrogotů a Lombardů ze sbírek Britského muzea (Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards, and of the empires of Thessaalonica, Nicaea and Trebizond, in the British Museum, London 1911). Jedním z největších děl o byzantských mincích je pak po druhé světové válce publikovaný Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Washington 1966, 1968, 1973 (3 díly v 5 svazcích), který zpracovali *P. Grierson* a *Alfred R. Bellinger*. Z dalších je nutno zaznamenat *Coinage in South-Eastern Europe, 820–1396* (London 1979) *D. M. Metcalfa* a třísvazkovou, metodicky podnětnou rekonstrukci *Moneta Imperii Byzantini* (Wien 1973, 1975, 1981) *W. Hahna*. Konečně pak téměř současně vydané kompletní dějiny byzantského mincovnictví *P. Griersona*, *Byzantine Coins* (London 1982), které jsou zatím závěrečným syntetickým vyzněním studia dané problematiky.

Dalším z mezinárodně sledovaných okruhů je problematika keltského mincovnictví. I její studium se odvíjelo od zpracování základních katalogů velkých numismatických sbírek. Z konce 19. století lze uvést hned tři po této stránce důležité díla: *E. Muret* a *M. A. Chabouillet*, *Catalogue des monnaies gauloises de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1889; *H. de la Tour* (- *Anatole Barhèlemey*), *Atlas des monnaies gauloises*, Paris 1892; *J. Evans*, *The coinage of the ancient Britons*, London 1864 (dodatek 1890). Počátek 20. století pak přinesl již šíře problémově pojaté práce *A. Blancheta*, *Traité des monnaies gauloises*, Paris 1905; *R. Forrera*, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strasbourg 1908 (doplňená reedice ve dvou svazcích pod redakcí *Karla Castelina*, Graz 1968, 1969, obsahuje kromě nových názorů a řešení dotčených problémů i nový numismatický materiál a bibliografii, zahrnující 865 bibliografických údajů). Z pozdějších knižních titulů bylo zvláště významné materiálové dílo *R. Paulsena*, *Die Münzprägung der Boier*, I-II, Leipzig – Wien 1933, a souhrnné zpracování *D. F. Allena*, *The Coins of the Ancient Celts*, Edinburgh 1980, který připravil též tři svazky katalogu keltských mincí Britského muzea (Catalogue of the Celtic Coins in the British Museum with supplementary material from other British ceollections, London 1987, 1990, 1995 – editory díla byli *J. P. C. Kent* a *M. Mays*). Zmínit je nutno i v sedmdesátých letech 20. století vydané práce *Karl Pinka*, *Einführung in die keltische Münzkunde*, Wien 1974 (3. vydání), a *Roberta Göbla*, *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*, Wien 1973. Keltské mincovnictví se podobně jako mincovnictví antické, jehož dílčími problémy se zabývali na stránkách Numismatického časopisu československého, Numismatického sborníku, Numismatických listů i jinde vedle již zmíněného *Karla Kurze* např. *Josef Dobiáš*, *Antonín Salač*, *František Křížek*, *Zdenka Nemeškalová-Jiroudková*, *Eugen Pochitonov* a další, stalo předmětem zájmu i českých badatelů. Nejsoustavněji mu věnovali pozornost *Karel Castelin* (kromě mnoha dílčích příspěvků v domácích i zahraničních časopisech a sbornících

knížní publikace *Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern*, Graz 1965; *Keltische Münzen: Katalog der Sammlung des Schweizerischen Landesmuseums Zürich*, 1978) a *Zdenka Nemeškalová-Jiroučková* (Keltský poklad ze Starého Kolína, Praha 1998). Zaujalo i slovenské numismatiky, především *Vojtecha Ondroucha* (Keltské mince typu Biatek z Bratislavy, Bratislava 1958) a *Evu Kolníkovou* (Keltské mince na Slovensku, Bratislava 1978; Bratislavské keltické mince, Bratislava 1991), kteří vedle citovaných knižních titulů přispěli k poznání keltické kapitoly mincovních dějin Slovenska mnoha dalšími články a studii. Oba se spolu s *Elenou Minarovičovou* (Římske mince v zbierke Slovenského národného múzea, Bratislava 1990; Portrét na starovekých minciach, Bratislava 1979) věnovali i problematice antické.

V druhé polovině 19. století se výrazně prohloubil zájem i o problematiku středověkého a novověkého mincovnictví, jejichž studium zůstalo až na výjimky uzavřeno v hranicích jednotlivých států. Tehdy vznikly praktické dodnes používané příručky pro určování mincí: *W. Rentzmann*, *Numismatisches Legendenlexicon des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin 1865–66, dodatky 1878; *W. Rentzmann*, *Numismatisches Wappenlexikon des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin 1876 (nový otisk Halle/S 1924); *F. W. A. Schlickeysen – R. Pallmann*, *Erklärung der Abkürzungen auf Münzen der neueren Zeit, des Mittelalters und des Alterthums*, Berlin 1896 (3. vydání). Jejich dobrým doplněním se staly ve 20. století práce *O. Fläminga*, *Monogramme auf Münzen und Urkunden*, Köln 1962, a *A. Wenzela*, *Auflösung lateinischer Legenden auf Münzen und Medaillen*, Braunschweig 1974. Předmětem základních přehledných studií *Arthura Engela* a *Raymonda Serrurea*, *Traité de numismatique du moyen âge*, Paris 1891–1905 (3 svazky) a *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, Paris 1897–1899 (2 svazky) se stalo středověké a novověké mincovnictví celého světa. O podobný přehled v celosvětovém měřítku se pokusil o čtvrt století později také *Ferdinand Friedensburg*, *Die Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit*, Berlin 1926, a s obdobnou snahou se lze setkat i v období po druhé světové válce (*R. A. Carson*, *Coins, ancient, mediaeval and modern*, London 1962; *A. Suhle*, *Die Münze*, Berlin 1969). Geograficky omezenější je pak z evropského hlediska psané základní dílo středověké a novověké numismatiky, metodologický, dodnes platný a potřebný spis *Arnolda Luschina von Ebengreuth*, *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*, München 1904 (1926 – 2. vydání, 1973 – 3. vydání). Obraz peněžního vývoje celého světa vycházející z peněžně historické koncepce numismatiky předložil v polovině třicátých let 20. století v souvislosti s vybudováním nové numismatické expozice vídeňského mincovního kabinetu *August Loehr*, *Führer durch die Ausstellung der Bundessammlung von Medaillen, Münzen und Geldzeichen*, Wien 1935. Tohoto svého průvodce po-

zději doplnil dalšími pojednáními: Numismatik und Geldgeschichte, Wien 1944, a Österreichische Geldgeschichte, Wien 1946. V poslední době se tématem zabýval *Michael North*, Das Geld und seine Geschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, München 1994. Témuž období věnoval pozornost *B. Prokisch*, Grunddaten zur Europäischen Münzprägung der Neuzeit ca 1500–1990, Wien 1993. Zpracování peněžní historie českých zemí v širších souvislostech evropského a světového vývoje se stalo cílem *Jiřího Sejbala*, Základy peněžního vývoje, Brno 1997. O zevrubné zpracování (688 stran) středověkého vývoje se pokusili *Marc Bompaire* – *Françoise Dumas*, Numismatique médiévale (= L'Atelier du médiéviste 7), Turnhout 2000.

Numismatické bádání o středověkém a novověkém mincovnictví se převážně orientovalo na sledování regionálních problémů. Vznikla tak již v druhé polovině 19. a v prvních desetiletích 20. století základní díla o mincovnictví jednotlivých států, která zůstávají dodnes v mnohých svých závěrech platná. Pro Rakousko jsou to opět práce *A. Luschna*, Wiener Münzwesen im Mittelalter (Wien 1913) a především *Das Münzwesen in Österreich im ausgehenden Mittelalter* (Wien 1914–1915), řazená jak metodicky tak faktograficky k základním dílům středověké numismatiky vůbec. Spolehlivý základ studií o novověkém mincovnictví všech zemí habsburské monarchie položil *A. O. Loehr*, vydáním v odkazech dosud užívaného tabelárního soupisu Viktora Millera za Aichholz, Österreichische Münzprägungen 1519–1918, Wien 1920 (2. vydání, Wien 1948, dovedeno až do roku 1938 a doplněno druhým svazkem 56 tabulek vyobrazení), na něž od sedmdesátých let 20. století navázal po svazcích vydávaný *Corpus Nummorum Austriacorum*. Drobnými rakouskými ražbami středověku, které se uplatnily v peněžním oběhu širší středoevropské oblasti, se zabýval *Bernhard Koch*, Der Wiener Pfennig, Wien 1983. Základním materiálovým dílem pro Uhry je *L. Rethyho*, *Corpus Nummorum Hungariae*, I-II, Budapest 1899, 1907 (2. vydání Graz 1958), doplněný velkou prací *Lajose Huszára*, Münzkatalog: Ungarn von 1000 bis heute, Budapest – München 1979. Z rozsáhlé numismatické literární produkce, která je věnována mincovnictví jednotlivých německých zemí, lze výběrově upozornit alespoň na několik rozsahem nejzávažnějších titulů: *Hermann Dannenberg*, Die Deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit, Berlin 1876–1905 (4 svazky); *Julius Menadier*, Deutsche Münzen, Berlin 1891–1922 (4 svazky); *Friedrich Schrötter*, Das preussische Münzwesen im 18. Jht., Berlin 1904–1913 (4 svazky a 3 sešity), Das preussische Münzwesen 1806–1873, Berlin 1925, 1926 (3 svazky), Die Magdeburgischen Münzen der Neuzeit, Magdeburg 1909, Geschichte der neueren Münz- und Geldwesens im Kurfürstentum Trier, I-II, Berlin 1917, Bonn 1908; *Eduard Fiala*, Münzen und Medaillen der Welfischen Lande, Leipzig – Wien 1904–1917 (9 svazků); *P. B. Beierlein*, Die Medaillen und Münzen des Gesamtthauses Wittelsbach, I-II, München 1897. Jejich výčet zdaleka nepostihuje šifi studia velmi pestře struktu-

rovaného německého mincovnictví, o jehož souhrn se pokusil *H. Gebhart*, *Die deutschen Münzen des Mittelalters und der Neuzeit*, Berlin 1929, a krátce po něm *A. Suhle*, *Die deutschen Münzen des Mittelalters*, Berlin 1936 (3. vydání 1964).

Podobně početnou a přitom velmi neúplnou řadu citací by bylo možné uvádět i pro další evropské země. Zahrnovala by pro Švýcarsko *L. Corragioniho*, *Münzgeschichte der Schweiz*, Geneve 1896, pro Nizozemí *P. O. van der Chijse*, *De munten der Nederlande*, Haarlem 1851–1866 (9 svazků) i novou práci *H. Enno van Geldera a M. Hoca*, *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols*, Amsterdam 1960, pro Anglii katalogy anglických mincí ze sbírek Britského muzea, které zpracovali *C. F. Keary*, *H. A. Grueber*, *G. C. Brooke*, pro Francii *A. Blancheta a A. Dieudonné*, *Manuel de numismatique française*, Paris 1912–1936 (4 svazky), pro Itálii výjimečný *Corpus Nummorum Italicorum*, Roma 1910–1940 (19 svazků), pro Polsko *Mariana Gumowského*, *Podręcznik numismatyki polskiej*, Poznaň 1892 (2. vydání, které připravil G. Probszt pod titulem *Handbuch der Polnischen Numismatik*, Graz 1960) atd.

Všechny tyto práce přinášejí ve svém souhrnu nepřeberné množství dokladů o vnitřních a vnějších proměnách mince podmíněných ekonomickým, politickým i kulturním postavením a možnostmi jejich vydavatelů. Jsou základem, který je znovu doplňován a prověřován novými zjištěními, jež vyplývají ze stále pracovanější a jemnější analýzy hmotných i písemných pramenů numismatiky, především nálezu mincí. O problematice pramenů a nálezů mincí obecněji pojednal *Hans Gebhart*, *Münzfunde als Quellen der Wirtschafts- und Kulturgeschichte im 10. und 11. Jahrhundert*, v *Deutsches Jahrbuch für Numismatik* 1, 1938, s. 157–172, a *Wilhelm Jesse*, *Die deutschen Münzfunde* (Blätter für deutsche Landesgeschichte 86, 1941, s. 67–92). V české literatuře především *Gustav Skalský*, *Gesetze und Vorschriften über Münzfunde* (Bulletin of the International Committee of Historical Sciences IX, 2, 1937, s. 512–514) a *ryš*, *Význam hmotných památek pro dějepisné bádání* (1. sjezd československých historiků, Praha 1938, s. 14–155; *Časopis Národního muzea* 112, 1938, s. 4–14) a *Emanuela Nohejlová-Prátová*, *Nálezové okolnosti českých "pokladů" ze středověku i novověku*, *Časopis Národního muzea* 116, 1947, s. 63–70; *Zákonitost nálezů mincí*, *Numismatické listy* 6, 1951, s. 85–92; *Nálezy mincí historickým pramenem*. Katalog výstavy, Praha 1953. Velké pozornosti se jim pak dostalo v druhé polovině 20. století, kdy se prohloubila jejich celková registrace. Dokladem toho jsou stále pokračující publikace jejich soupisů, a to jak ve zjednodušené formě prostých registračních zápisů, tak ve formě inventářů. Z našeho území jsou mincovní nálezy všech časových údobí soustavně registrovány v soupise *Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, I-IV*, který vyšel pod redakcí *Emanuely Nohejlové-Prátové* (Praha 1955–1958). Od roku 1953 byly nové nálezy publikovány nejčastěji na stránkách *Numismatického*

sborníku. Jejich celkový doplňující soupis však dosud nebyl zpracován. Jinak je tomu na Slovensku, kde mezi léty 1964 až 1994 vyšly postupně čtyři svazky Nálezů mincí na Slovensku. Publikace nálezů v jiných evropských zemích se různí. V Rakousku pokračuje edice Fundberichte aus Österreich, v Maďarsku jsou nálezy pravidelně publikovány v ústředním numismatickém časopise Numizmatikai Közlöny, na Slovensku ve Slovenské numizmatice, v Polsku v centrálním časopise Wiadomości Numizmatyczne a popisy jednotlivých nálezů přinášejí i další pravidelně vydávaná periodika v jednotlivých zemích. Z celkových soupisů je nutno uvést vynikající starší nálezové inventáře polské: *T. a R. Kiersnowscy, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza, Warszawa – Wrocław 1958; J. Ślaski a S. Tabaczyński, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski, Warszawa – Wrocław 1959; R. Kiersnowski, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polabia, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964; A. Gupieniec, T. a R. Kiersnowscy, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia, Warszawa – Wrocław 1965; M. Haisig, R. Kiersnowski, Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Malopolski, Śląska, Warmii i Mazur, Warszawa – Wrocław 1966.* Jejich řadu v poslední době významně doplnila za spolupráce *Boryse Paszkiewiczze Stanisława Kubiak, Znaleziska monet z lat 1146 – 1500 z terenu Polski. Inwentarz, Poznań 1998,* jejíž hlubokou kritičností podložené zpracování je možno označit za vzorové. Již dříve byl v Polsku publikován i celkový soupis novověkých nálezů: *Marta Męciewska, Andrzej Mikolajczyk, Skarby monet z lat 1500 – 1649 na obszarze PRL. Inwentarz, Warszawa 1983, a titíž, Skarby monet z lat 1650 – 1944 na obszarze Polski. Inwentarz II, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.* Vzorovou edicí, která představuje jeden z vrcholů studií o nálezech mincí vůbec, připravenou mezinárodní skupinou vědců vedenou *N. L. Rasmussonem (1949–1970) a Brittou Malmer (od roku 1971),* je od roku 1975 vydávaný *Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt,* zpřístupňující mincovní nálezy vikingské doby ze Švédska. Edici doprovázejí i speciální studie (např. *G. Hatz, Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit, Stockholm, Lund 1974),* které lze označit rovněž jako vzorové z hlediska využití svědectví nálezů mincí pro studium šíře vymezených otázek. Velké soupisy nálezů mincí byly publikovány i z jiných geografických oblastí, např.: *J. S. Jensen, K. Bendixen, N.-K. Liebgott, F. Lindahl, Danmarks middelalderlige skatfund, c. 1050-c. 1550, I-II, Copenhagen 1995; J. Duplessy, Les trésors monétaires médiévaux et modernes découverts en France, Paris 1995; R. Weiller, La circulation monétaire et les trouvailles numismatiques du Moyen Age et Temps Modernes au pays de Luxembourg, Louvain-la-Neuve 1989; P. Ilisch, Münzfunde und Geldumlauf in Westfalen in Mittelalter und Neuzeit, Münster 1980.*

V numismatické literární produkci zaujímají významné místo lexigrafická díla vysvětlující bohatou numismatickou terminologii. Z nich poskytuje prozatím stále nejúplnější představu o různosti mincovního a peněžního materiálu dílo *Friedricha von Schröttera*, Wörterbuch der Münzkunde (1. vydání, Berlin 1930; 2. vydání, Berlin 1970), na jehož přípravě se podíleli *N. Bauer*, *K. Regling*, *A. Suhle*, *R. Vasmer* a *J. Wilcke*. Ze starších lze uvést *H. Halkeho*, Handwörterbuch der Münzkunde und ihrer Hilfswissenschaften, Berlin 1909, z nejnovějších pak zpracování *A. Mikolajczyka*, Leksykon numizmatyczny, Warszawa – Łódź 1994; *M. Northa*, Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes, München 1995 a *V. Getaua*, Enzyklopedija archeologija i numizmatyka Belarussi, Minsk 1993. Z českých prací pak *Bohuslava Hlinky* a *Pavla Radoměrského*, Peníze celého světa, Praha 1981, a doplněnou slovenskou mutací *týchž*, Peniaze celého světa, Bratislava 1983 (2. české vydání, Praha 1987) a z poslední doby *Zdeňka Petráně* a *Pavla Radoměrského*, Encyklopedii české numismatiky, Praha 1996.

Pozornosti se dostalo i metodologickým otázkám numismatiky, k nimž se mj. vyslovili: *Paul Naster*, Numismatique et méthodes de laboratoire, Congrès International de Numismatique – Rapports I, Paris 1953, s. 171 nn.; *Emanuela Nohejlová-Prátová*, Česká numismatika a historie, ČsČH 4, 1956, s. 365–388; *Ryszard Kiersnowski*, Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich, Warszawa 1964. Připomíná je samostatnou kapitolou Metoda numismatiky a prameny (s. 75–116) ve svém synteticky pojatém souhrnu vývoje numismatiky též *Emanuela Nohejlová-Prátová*, Základy numismatiky, Praha 1975 (2. doplněné vydání, Praha 1986). Přehled o současném stavu uplatňování moderních vědeckých metod v numismatice, především statistiky, chemicko-fyzikálních analýz a výpočetní techniky podávají ve speciálních oddílech poslední tři svazky bibliografických přehledů A survey of numismatic research (London 1986, Brussels 1991, Berlin 1997).

Podobně jako v jiných zemích s dlouholetou tradicí numismatické práce i v Čechách lze sledovat na jejich výsledcích, které byly zveřejněny během posledních více než dvou století, celkovou její úroveň včetně poznání proměn badatelských zájmů, pracovních metod, volby pramenů atd. K nástinu vývoje české měny je dnes k dispozici už řada souhrnných prací. Jsou to jednak stručné přehledy, z nichž nejdůležitější předložili: *Gustav Skalský*, Stručný přehled vývoje českého mincovnictví, Praha 1937; *Emanuela Nohejlová-Prátová*, Krátký přehled českého mincovnictví a tabulky cen a mezd, Opava 1964 (přehledem je i úvod ke knize *téže*, Krása české mince, Praha 1955); autorský kolektiv (*Karel Kurz*, *Jarmila Hásková*, *Lubomír Nemeškal*, *Eduard Šimek*, *Dana Svobodová*), Dějiny peněz na území Československa, Praha 1982, jednak rozsáhlejší pojednání: *Jaroslav Pošvář*, Měna v Čechách, na Moravě a ve Slezsku do počátku 20. století, Praha 1977 (německy pod titulem Die Währung in den Ländern der Böhmisches Krone, Graz 1970); autorský kolek-

tiv (*Jarmila Hásková, Taťána Kučerovská, Jaroslav Moravec, Jiří Sejbal, Leopold Surga, Dana Svobodová, Eduard Šimek*), Peníze v českých zemích do roku 1919, Praha 1996; *Petr Vorel*, Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích, Praha 2000. Problematikou měnového vývoje na Moravě se nejobsažněji zabýval *Jiří Sejbal*, Dějiny peněz na Moravě, Brno 1979. Cenné analytické příspěvky jsou publikovány ve sbornících numismatických symposií, která se konala od roku 1964 v Brně (Sborník I. numismatického symposia 1964 (K vývoji mincovních a měnových poměrů na Moravě, Brno 1966; Sborník II. numismatického symposia 1969). K problematice moravského mincovnictví 13. století/, Brno 1976; Denárová měna na Moravě. Sborník prací III. numismatického symposia 1979 /Ekonomicko-peněžní situace na Moravě v období vzniku a rozvoje feudalismu – 8. – 12. století/, Brno 1986).

K problematice horního a mincovního regálu se vyslovil v řadě prací zvl. *Jaroslav Pošvávř*, Horní regál a jeho vývoj v českých zemích, NČČsl. 20, 1951, s. 17–26, a *týž*, Mincovní regál v českých zemích, MNZ 7, 1960, s. 37–45, a *týž*, O mincovních právech odvozených, MNZ 8, 1961, s. 89–99, a *týž*, Mincovní právo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku do roku 1526, NL 32, 1977, s. 97–109. Cenný příspěvek z období přelomu grošové a tolarové doby publikoval *Rostislav Nový*, Horní a mincovní regál v období stavovské monarchie v 15. a první polovině 16. století, in: Z pomocných věd historických 11, Numismatica, AUC, Phil. et Hist. 1, 1993, s. 45–56.

Bohatá literatura existuje rovněž k otázkám, souvisejícím s organizací mincovnictví. Pro starší období je to především práce *Jarmily Háskové*, Vyšehradská mincovna na přelomu 10. a 11. století, SNM-A 29, 1975, s. 105–160. Pro dobu pozdější je základního významu faktograficky bohaté zpracování *Emanuela Lemingera*, Královská mincovna v Kutné Hoře, Praha 1912, Dodatky, Praha 1924. Zpracovány jsou také dějiny dalších mincoven činných na území českého státu. Z prací je třeba uvést: *Emanuela Nohejlová-Prátová*, Z příběhů pražské mincovny. Nástin jejich osudů v letech 1537–1618, Praha 1929; *Lubomír Nemeškal*, Jáchymovská mincovna v první polovině 16. století (1519/20–1561). Význam ražby tolaru, Praha 1964, a *týž*, Českobudějovická mincovna v letech 1569–1611, České Budějovice 1969; *Alena Sakařová-Malá*, Jáchymovská mincovna od zavedení zlatníkové měny (1561) do konce jejího trvání (1671). Příspěvek k dějinám peněžního oběhu druhé poloviny 16. a první poloviny 17. století, Rozpravy ČSAV, ř. spol. věd 77 / 17, 1967. Vývoj mincovne na Moravě souhrnně registruje *Jaroslav Pošvávř*, Moravské mincovny, Brno 1970. Mincování v Chebu je věnována práce *J. Háskové*, Chebské mince z 12. a 13. století, Cheb 1972.

V souvislosti se studiem dějin českých mincoven věnovala řada badatelů hlubší pozornost některým pro numismatiku speciálním písemným pramenům. Šlo jed-

nak o mincovní inventáře, jejichž rozbor a edice předložila *Em. Nohejlová-Prátová*, Inventáře mincoven: pražské (1578), budějovické (1611) a jáchymovské (1649), NČČsl 18, 1942, s. 19–31, a *táz.*, Inventář pražské mincovny z r. 1591, NS 3, 19566, s. 115–122, a *A. Malá*, Dva poslední inventáře jáchymovské mincovny, NS 4, 1957, s. 181–196, jednak o prameny účetní povahy, především kutnohorské a pražské provenience, jejichž analýzy směřovaly k přesnějšímu zjištění objemu mincovní produkce a k poznání surovinových zdrojů, na nichž byla založena od 2. poloviny 15. do počátku 17. století činnost v Praze a v Kutné Hoře pracujících mincoven. Takto zaměřené studium bylo cílem *Zdeňka Jelínka*, Kutnohorské mincovní účty z druhé poloviny 15. a první poloviny 16. století, NS 9, 1966, s. 129–179; *Eduarda Šimka*, Dodávky stříbra a jeho zpracování v kutnohorské mincovně v 2. polovině 16. století. Rozbor mincovních účtů, SAP 21/1, 1971, s. 171–184; *Jaroslava Honce*, Objem výroby, mzdy a výdělky v kutnohorské mincovně v letech 1516 až 1544, NS 14, 1976, s. 27–100; *Lubomíra Nemeškala*, Výroba mincí v kutnohorské mincovně v prvním údobí české tolarové ražby a její surovinové zdroje (1543–1561), NS 17, 1986, s. 33–80.

Jinou oblastí, jež byla opakovaně předmětem zájmu řady badatelů, byly otázky mincovní techniky, především denárového a grošového období. Upozornit je možno na příspěvky *Františka Cacha*, Příspěvek k technice ražby českých denárů, NS 1, 1953, s. 44–51, a *téhož.*, K mincovní technice doby brakteátové, in: Sborník II. numismatického symposia, Brno 1976, s. 75–84; *Ivo Pánka*, Technologie výroby střížků v kutnohorské mincovně na počátku 15. století, NL 27, 1972, s. 1–8; *Jarmily Háskové*, Die böhmische Münztechnik in der Zeit des Feudalismus, AFB 20/21, Berlin 1976, s. 559–582. Podobně se dostávalo pozornosti otázkám metrologickým, počínaje pojednáním *Josefa Smolika*, Mnoho-li vážila staročeská hřivna, Památky archeologické a místopisné 13, 1885, s. 169–178, přes příspěvky *Bedřicha Mendla*, O hřivně pražské, ČČH 32, 1926, s. 120–126, a *Gustava Skalského*, O marce pražské a moravské na rozhraní století 13. a 14., NČČsl 3, 1927, s. 39–60, a jejich vzájemnou polemiku v ČČH 33, 1927, s. 461–466, až k článkům *Ivo Pánka*, který se numismatickou metrologií zatím u nás zabýval nesooustavněji (viz *E. Šimek*, Soupis numismatických prací ing. Ivo Pánka, NL 46, 1991, s. 182–183).

Problematiku sociálních vztahů ve středověkém mincovnictví sledoval systematicky *Václav Husa*, Výrobní vztahy v českém mincovnictví v 15. a 16. století, NS 2, 1955, s. 57–98. Řadu konkrétních údajů přinesl *E. Šimek*, Kutnohorská „Kniha zápisů lúnů minciřských a stolic pregeřských“. Příspěvek k otázce výrobních vztahů v českém mincovnictví 16. století, NS 11, 1970, s. 41–101. Otázkám postavení mincovních zaměstnanců mezi obyvatelstvem Kutné Hory věnovala pozornost *Helena Štroblová*, Mincíři v sociální struktuře Kutné Hory v letech 1424–1547,

NS 16, 1983, s. 81–108, a *táž*, Obec mincífů a pregéfů – korporace mincovních zaměstnanců v Kutné Hoře, Práce z okresního archivu v Kutné Hoře, 1990.

K vývoji úřadu mincmistra království českého je třeba uvést speciální práci *Václava Lukáše*, Počátky úřadu nejvyššího mincmistra království českého, NS 6, 1960, s. 169–206, a *téhož*, Instrukce Ferdinanda I. pro nejvyššího mincmistra království českého, NS 7, 1962, s. 215–228.

Velký počet děl je věnován vývoji měny. Základní práci o denárové měně je dílo *Eduarda Fialy*, České denáry, Praha 1895. Novější přehledy typů denárových ražeb podávají *František Cach*, Nejstarší české mince, I-IV, Praha 1970–1982, a *Jan Šmerda*, Denáry české a moravské, Brno 1996. Užitečnou pomůckou je i přehled *Rudolfa Turka*, Typy a varianty našich nejstarších denárů, NL 29, 1974, s. 33–58. K počátkům českého mincovnictví neztrácí na významu práce *Viktora Katze*, O chronologii denárů Boleslava I. a Boleslava II., Praha 1935. Nové pohledy na jejich datování přinesli *Stanisław Suchodolski*, Początki mennictwa w Europie Śródkowej, Wschodniej i Północnej, Wrocław 1971, a *týž*, Zur Frage der Anfänge der böhmischen Münzprägung, NS 13, 1973–1974, s. 75–84, a *Wolfgang Hahn*, Herzog Heinrich II. von Bayern und die Anfänge der böhmischen Münzprägung, Wiadomości Numizmatyczne 21, 1977, s. 162–167, a *týž*, BLAGOTA CONIUNX und EMMA REGINA – einige Randbemerkungen zu den ältesten böhmischen Herzogsmünzen, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 28/29, 1978/79, s. 65–80. Vývoj dosavadních názorů shrnuje *Zdeněk Petrář*, První české mince, Praha 1998. O mincovnictví Slavíkovců psal *G. Skalský*, Význam slavíkovského mincovnictví, NS 2, 1955, s. 5–26, později několikrát *J. Hásková* (např. Slavíkovci v historické výpovědi svých mincí, Archeologické rozhledy 47, 1995, s. 225–230. Analytický rozbor mincí od poloviny 11. století do poloviny 12. století podal *P. Radoměřský*, Peníze Kosmova věku, NČČsl. 21, 1952, s. 7–138. Přehledně o mincích tohoto období pojednala *J. Hásková*, Česká mince v době románské. Příspěvek k ikonografii českých denárů 10.–12. století, Cheb 1975, a *táž*, Úvod do problematiky denárového období, Praha 1978. Vývoj mincovnictví na Moravě v tomto období je tématem příspěvků publikovaných ve sborníku Denárová měna na Moravě, Brno 1986.

V řadě publikací, které jsou věnovány 13. století, brakteátovému období, nelze přehlednout přínos *G. Skalského*, Studie o českých a moravských brakteátech I-IV, NČČsl. 5, 1929, s. 57–81; 8, 1932, s. 28–62; 11/12, 1935–1936, s. 1–30; 16/17, 1040–1941, s. 20–39; *P. Radoměřského*, Bavorský fenik na českém jihozápadě ve 13. století, NS 2, 1955, s. 27–56, a *J. Sejbala*, K chronologii moravských ražeb 13. století, Sborník I. numismatického symposia, Brno 1966, s. 78–84, a *téhož*, K základním otázkám vzniku moravských ražeb 13. století, Sborník II. numismatického symposia, Brno 1976, s. 55–68. Z jiných hledisek věnovali pozornost 13. sto-

letí *Josef Janáček*, Stříbro a ekonomika českých zemí ve 13. století, ČsČH 20, 1972, s. 875–906; *Rostislav Nový*, Organizace a vývoj českého mincovnictví 13. století do mincovní reformy Václava II., SAP 24, 1974, s. 366–425, a *Jindřich Šebánek*, Několik zpráv o mincovních a měnových poměrech v českých zemích ve světle diplomatickém, Sborník I. numismatického symposia, Brno 1966, s. 84–90.

V širších souvislostech byly sledovány otázky počátků grošové měny, nejprve *G. Skalským*, Mincovní reforma Václava II., ČČH 40, 1934, s. 12–32, později v kontextu mezinárodního vývoje *Ryszardem Kiersnowskim*, Wielka reforma monetarna XIII–XIV w., Warszawa 1969, a *týmž*, Pradzicie grosza, Warszawa 1975. Nové pohledy přinesly materiály mezinárodního numismatického symposia Počátky grošové a zlaté mince ve střední Evropě (1250–1350), zveřejněné ve 12. svazku Numismatického sborníku, Praha 1973. Základní práci o pražských groších nadále zůstává shrnující dílo *Josefa Smolika*, Pražské groše a jejich díly, Praha 1894 (doplněné 2. vydání, Praha 1971). Nejobsáhlejší obraz drobné mince grošové doby podal *K. Castelin*, Česká drobná mince doby předhusitské a husitské (1300–1471), Praha 1953. Moravský vývoj shrnul v důkladné práci *J. Seibal*, Moravská mince doby husitské, Brno 1965. Množství dílčích příspěvků bylo věnováno mincím jednotlivých panovníků, především sestavení jejich chronologie, např.: *K. Castelin*, O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského, NS 6, 1960, s. 129–167; *S. Veselý*, Pražské groše Karla IV., NS 10, 1968, s. 123–138; *týž*, Nález v Jarošově nad Nežárkou. Příspěvek k chronologii grošů Václava IV., NS 8, 1964, s. 19–46; *J. Hásková*, Příspěvek k chronologii pražských grošů Václava IV. z let 1378 až 1419. Diskusní poznámka, NS 14, 1976, s. 15–26; *táž*, Příspěvek k typologii, váze a jakosti pražských grošů krále Jiřího z Poděbrad, in: Karel Castelin. Sborník příspěvků k oslavě jeho životního numismatického díla, Hradec Králové 1973, s. 77–85; *táž*, Studie o jagellonských groších z let 1471–1526, SNM 22, 1968, 121–176 (2. vydání, Pražské groše z let 1471–1526. Vladislav II. – Ludvík I., Hradec Králové 1971). Podobně v řadě příspěvků byly sledovány otázky chronologie drobných grošových mincí, otázky zlatých mincí, otázky městských ražeb moravských apod. Byly však předloženy i celkově pojaté rozpravy: *Em. Nohejlová-Prátová*, Numismatické památky doby husitské, ČNM 120, 1951, s. 14–33, a *táž*, Mincovníctví Jiřího z Poděbrad, ČNM 129, 1960, s. 34–59; *J. Hásková*, Die Währungs- und Münzentwicklung unter den Jagellonen in Böhmen und Mähren (1471–1526), SNM-A 23, 1969.

Základní českou materiálovou prací o mincích tolarové doby je dílo *K. Čermáka* a *B. Škrbka*, Mince království českého za panování rodu Habsburského, I–III, Pardubice 1891–1913, které zaznamenává pouze ražby teritoriálně českých mincoven. Stejně tak i *I. Halačka*, Mince zemí Koruny české (1526–1856), I–III, Kroměříž 1987–1988.

Počátkům tolarové ražby věnoval pozornost zvl. *L. Nemeškal*, K předchůdcům tolarové ražby, SNM-A 15, 1961, s. 49–68. Systematicky se problematikou českého mincovnictví 16. a počátku 17. století zabýval *E. Šimek*, Česká mince v peněžním oběhu druhé poloviny 16. století, Studie ČSAV, č. 5, Praha 1972; *týž*, Česká mince v prvních desetiletích 17. století, SNM-A 31, 1977.

Problematicke konvenční, rakouské a korunové měny bylo věnováno poměrně méně pozornosti než době předchozí. Z analytických rozprav je třeba jmenovat zvl. práce *J. Pošváře*, Administrativně ekonomická opatření na Moravě v 18. a první polovině 19. století, Acta Universitatis Brunnenensis – Iuridica 11, 1974, a *D. Svobodové*, K otázce struktury oběživa v českých zemích v devadesátých letech 18. století, SNM-A 34, 1982.

Připomenout je třeba i práce věnované ražbám světských a církevních mincovních pánů. Základní přehled sestavili *F. K.* a *J. O. Miltner – J. Neumann*, Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Privatmünzen und Medaillen, Praha 1852. Novější dílčí zpracování předložili: *J. Záhla*, Soupis eggenberských mincí, České Budějovice 1969; *K. Tannich*, Die Münzen und Medaillen der Fürsten zu Schwarzenberg, České Budějovice, Schwarzenbergisches Jahrbuch 1938, s. 48–150; *Em. Nohejlová-Prátová*, Mincovnictví Albrechta z Valdštejna, NČČsl. 10, 1934, s. 28–73; *táž*, Das Münzwesen Albrechts von Wallenstein, Graz 1969; *D. Suchomel – J. Videman*, Mincovnictví olomouckých biskupů a arcibiskupů (1608–1820), Kroměříž 1997; *E. Polívka*, Mincovní památky šlechtických rodů v českých zemích, Praha 2000.

Přehled papírových platidel zpracoval *J. Sém*, Papírové peníze na území Československa 1762–1975, Hradec Králové 1977, a *J. Bajer*, Papírová platidla Československa 1919–1990, Praha 1990. Přehled československé měny v letech 1918–1989 (včetně výběrové bibliografie) předložil *J. Šůla*, in: Měnové systémy na území českých zemí 1892–1993, Opava – Praha 1995.

SEZNAM ZKRATEK

AČ	–	Archivní časopis
AUC	–	Acta Universitatis Carolinae
AfDipl	–	Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde
AöG	–	Archiv für österreichische Geschichte
AUF	–	Archiv für Urkundenforschung
ČAŠ	–	Časopis archivní školy
ČČH	–	Český časopis historický
ČČM	–	Časopis Českého (pak Národního) muzea
ČMM	–	Časopis Matice moravské
ČNM	–	viz ČČM
ČSČH	–	Československý časopis historický
DA	–	Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
HČ	–	Historický časopis (Slovenskej Akad. vied)
MIÖG	–	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
MNZ	–	Moravské numismatické zprávy
NČČsl	–	Numismatický časopis československý
NL	–	Numismatické listy
NS	–	Numismatický sborník
SAP	–	Sborník archivních prací
SH	–	Sborník historický
SNM	–	Sborník Národního muzea
SOBA	–	Státní oblastní archiv
SPFFBU	–	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity
StR	–	Studie o rukopisech
SŽ	–	Studia źródłoznawcze
VKČSpN	–	Věstník Královské české společnosti nauk

SEZNAM VYOBRAZENÍ

- 1) Kapitála kvadrátní – kolem roku 1086. Evangelistář krále Vratislava, který vznikl při příležitosti jeho korunovace, je zřejmě jediným původním rukopisem, který je celý psán tímto písmem. Je uložen v Národní knihovně ČR sign. XIV A 13, repr. fol. 29°. Podle faksimile rukopisu, vydaného v Praze 1970. Foto: F. Krejčí.
- 2) Unciála asi z 6. – 7. století Zlomek evangelia sv. Marka z knihovny pražské metropolitní kapituly (dnes ve správě Kanceláře prezidenta ČR, Archiv Pražského hradu, sign. Cim. 1, fol. 2°), který nechal přivést do Prahy v roce 1354 Karel IV. v domněnání, že jde o autograf evangelistův a tedy vzácnou relikvii. Foto: sbírky katedry pomocných věd historických FF UK v Praze (dále jen KPVH).
- 3) a) Beneventské písmo. Evangelistář z 11. století, pocházející asi z jižní Itálie. Převzato z publikace F. Ehrle – P. Liebaert, Specimina codicum latinorum Vaticanorum, Bonnae 1912, tab. 15.
b) Irské písmo z let 680 – 691. Antifonář z kláštera Bangoru, významného střediska irských misí v Severním Irsku. Uložen Miláně, Biblioteca Ambrosiana sign. C 5, fol. 30^r. Foto: sbírky KPVH.
- 4) Karolína kolem roku 1000. Rukopis Gumpoldovy legendy o sv. Václavu, který vznikl na žádost české kněžny Emmy (+ 1006). Uložen v Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel, sign. Cod. Guelf 11. 2. Augusteus 4*. Foto: sbírky KPVH.
- 5) Pozdní karolína z doby krátce po pol. 12. století Anály hradištsko-opatovické, obsahující důležité informace o českých dějinách své doby. Rukopis je dochován v Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. 395, reprodukováno je fol. 147^r. Foto: sbírky KPVH.
- 6) Romanogotika z počátku 13. století Jediný rukopis kroniky milevského opata Jarlocha, vzniknuvší v tomto klášteře s autorovými vlastnoručními poznámkami. Dnes je chován ve Strahovské knihovně sign. DF III 1, repr. fol. 112^r. Foto: sbírky KPVH.
- 7) a) Gotica textualis formata z doby kolem roku 1360. Liber viaticus obsahuje breviář významného církevního, kulturního a politického činitele doby Karla

IV. Jana ze Středy a patří k vrcholným dílům iluminátorského i písařského umění své doby. Je uložen v Knihovně Národního muzea v Praze sign. XIII A 12. Foto: sbírky KPVH.

b) *Gotica textualis* z roku 1376. Kaligrafický rukopis Knížek šesterých o obecných věcech křesťanských Tomáše ze Štítného přesně datovaný k uvedenému roku. Uložen je v Národní knihovně ČR v Praze sign. XVII A 6, fol. 4^r. Foto: sbírky KPVH.

- 8) Ukázka ze vzorkovice písma, vyvěšované učiteli písma v pozdním středověku a raném novověku. Reklamní list místopísaře Jana z Hagenu z Dolního Saska z 1. pol. 15. století. Podle Alfreda Hessela, *Neue Forschungsprobleme der Paläographie*, Archiv für Urkundenforschung 9, 1926, tab. 1. Foto: F. Krejčí.
- 9) Italské okrouhlé humanistické písmo z konce 15. století (1488). (*Humanistica rotunda italica saec. XV.*) Převzato z publikace F. Steffens, *Lateinische Paläographie*, 3. vyd., Berlin-Leipzig 1929, tab. č. 115. Foto: sbírky KPVH.
- 10) Italská humanistická polokurzíva z konce 15. století (1477). (*Humanistica semicursiva italica saec. XV.*) Převzato z publikace *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe si cle*, Paris 1957, s. 39. Foto: sbírky KPVH.
- 11) Italská humanistická polokurzíva 16. století (1584). (*Humanistica semicursiva italica saec. XVI. /Cancellaresca romana/*) Převzato z publikace F. Muzika, *Krásné písmo ve vývoji latinky II*, Praha 1958, s. 70. Foto: sbírky KPVH.
- 12) Francouzská novogotická polokurzíva 16. století (1576). (*Neogotica semicursiva gallica saec. XVI.*) Převzato z publikace F. Steffens, *Lateinische Paläographie*, 3. vyd., Berlin-Leipzig 1929, tab. č. 119 b. Foto: sbírky KPVH.
- 13) Anglická humanistická kurzíva 18. století (*Humanistica cursiva britanica saec. XVIII. /English Round Hand/*). Převzato z publikace F. Muzika, *Krásné písmo ve vývoji latinky II*, Praha 1958, s. 256. Foto: sbírky KPVH.
- 14) Německá humanistická kurzíva 20. století (*Humanistica cursiva germanica saec. XX. /Deutsche Normalschrift/*). Abecední tabulka s unifikovanými tvary humanistického kurzívního písma zavedeného v roce 1941 v Německu. Tabulku vydalo v roce 1941 nakladatelství Orbis v Praze. Foto: sbírky KPVH.
- 15) Anglické novogotické kreslené písmo 17. století (1682). (*Neogotica britanica picta. /Court Hand/*). Převzato z publikace L. C. Hector, *The Handwriting of English Documents*, 2. vyd., London 1966, tab. XXVI. Foto: sbírky KPVH.
- 16) Fraktura tisková. Ukázka Lutherovy fraktury ze 17. století a Breitkopfovy fraktury z 18. století Převzato z publikace A. Kapr, *Deutsche Schriftkunst*, Dresden 1955, s. 59. Foto: sbírky KPVH.
- 17) Německé novogotické písmo 16. století (*Neogotica germanica picta saec. XVI. /Frakturschrift, fraktura/*). Převzato z publikace H. Delitsch, *Geschichte der*

- abendländischen Schreibrichthormen, Leipzig 1928, vyobrazení č. 77. Foto: sbírky KPVH.
- 18) Německá novogotická polokurzíva a kurzíva 16. století (1591). (Neogotica semicursiva et cursiva germanica saec. XVI. /Kanzleischrift, kanzelei a Kurrentschrift, kurent/.) Přepis Melichara z Redernu leníkúm frýdlantského panství z 15. srpna 1591. SOBA Litoměřice prac. Děčín, fond Clam-Gallasové XXII/2. Foto: sbírky KPVH.
 - 19) Česká novogotická kreslené písmo (1590). (Neogotica bohemia picta.) Ukázka z Rakovnického kancionálu převzata z článku J. Vackové, Podoba a příčiny anachronismu, Umění 16, 1968, s. 384. Foto: sbírky KPVH.
 - 20) Česká novogotická polokurzíva 16. století (1545). (Neogotica semicursiva bohemia saec. XVI.) Zápís v knize svatebních smluv Nového Města pražského z let 1518 – 1609, fol. 62^r, Archiv hlavního města Prahy, městské knihy sign. 2146. Foto: sbírky KPVH.
 - 21) Česká novogotická kurzíva 17. století (1603). (Neogotica cursiva bohemia saec. XVII.) Zápís v knize svatebních smluv Nového Města pražského z let 1518 – 1609, fol. 305^r, Archiv hlavního města Prahy, městské knihy sign. 2146. Foto: sbírky KPVH.
 - 22) Česká humanistická kurzíva 19. století (1859). (Humanistica cursiva bohemia saec. XIX.) Ukázka školního písma z práce P. Mužáka, Školské vzory krasopisné, Praha 1859. Foto: sbírky KPVH.
 - 23) Rodokmen pánů z Rožmberka. Autograf Václava Březana z doby kolem roku 1600 (SOBA Třeboň, CR – Rožmberkové sign. 28/4). Foto: SOA Třeboň.
 - 24) Papyrová listina franckého krále Chlotara III. z listopadu 659, psaná merovejským listinným písmem, potvrzuje výrok ve prospěch opatství Saint Denis. Orig. v Archives Nationales Paris sign. K 2. No 6. Podle díla Ph. Lauer – Ch. Samaran, Les diplômes originaux des Mérovingiens, Paris 1908, tab. 9. Foto: F. Krejčí.
 - 25) Nejstarší tradiční kniha bavorské oblasti založená kolem roku 824 notářem freisingkého biskupství Cozrohem obsahuje zápisy zpětně až k roku 744. Orig. pergamen je uložen v Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, sign. HL Freising 3a, vyobr. fol. 18^v a 19^r. Podle katalogu Aus 1200 Jahren. Das Bayerische Hauptstaatsarchiv zeigt seine Schätze, München 1979, s. 9. Foto: F. Krejčí.
 - 26) Slavnostní privilegium papeže Řehoře IX. klášteru kladrubskému. Vzhledem k odstřižení plíky lze listinu datovat jen rámcově do let 1234 – 1235. Orig. v Státním ústředním archivu v Praze, listiny zrušených klášterů, fond Kladruby. Foto: sbírky KPVH.
 - 27) Autentika pražského biskupa Daniela I. ověřující ostatky svatých v oltáři P. Marie v kostele sv. Jakuba v obci Jakub na Čáslavsku z 19. listopadu 1165. Orig. uložen v Archivu Národního muzea v Praze. Foto: sbírky KPVH.

- 28) Český král Jan Lucemburský osvobozuje listinou ze 7. února 1342, vydanou v Praze, klášter kartuziánů „Zahrada P. Marie“ od cel. Orig. Státní ústřední archiv v Praze. Foto: sbírky KPVH.
- 29) Mandát Václava IV. Jindřicha z Rožmberka z 1. prosince 1405, aby nedovolił vyvézt z Čech žádné obilí. Orig. lat. SOBA Třeboň, Historica č. 87. Foto: sbírky KPVH.
- 30) Desky zemské české. Katern zápisný desek větších č. 83, zápisy z roku 1545, fol. 42^v. Orig. SÚA Praha. Foto: sbírky KPVH.
- 31) Tzv. výmarský zlomek kancelářských register Karla IV. z konce roku 1358 a začátku roku 1359 uložený ve Staatsarchiv Weimar, Urkundenabschriften 1354 – 1392, Heft 3, Bl. 9. Foto podle přílohy z článku B. Mendla, Výmarský zlomek register Karlových, ČAS 7, 1930.
- 32) Latinský zlomek městské soudní knihy z Nymburka 1363. Dnes uložen ve Státním ústředním archivu v Praze, fond premonstráti Strahov. Foto: sbírky KPVH.
- 33) Matrika graduovaných pražské právnické univerzity od roku 1372, na reprodukci zápisy z roku 1383 nn. Až do roku 1945 uložena v Archivu Univerzity Karlovy, kdy byla nacisty uloupena a zřejmě zničena. Foto: sbírky KPVH.
- 34) Reskript české dvorské kanceláře z 20. ledna 1562. Foto: sbírky KPVH.
- 35) Protestní list české a moravské šlechty ze dne 2. září 1415 proti upálení M. Jana Husa poslaný koncilu kostnickému. Protest byl napsán v osmi souhlasných exemplářích, k nimž bylo přivěšeno 452 pečeti. Jediný originál s 99 pečeti v knihovně univerzity v Edinburghu. Foto: sbírky KPVH.
- 36) a), b) Berní rula z roku 1654, záznam o panství Horní Cerekev v tábořském kraji. Státní ústřední archiv v Praze, Berní rula, fol. 393. Foto: sbírky KPVH.
- 37) Přednesení české dvorské kanceláře císařovně Marii Terezii z roku 1743. Foto: sbírky KPVH.
- 38) Gruntovní kniha panství Komorní Hrádek od roku 1768, rychta v Přestavkách. Uložena ve Státním ústředním archivu v Praze, sbírka pozemkových knih. Foto: sbírky KPVH.
- 39) Kupecká kniha brněnského měšťana a kupce Mikuláše Wunderleho z let 1561 – 1564. Uložena v Archivu města Brna. Sběrka rkp. a úřed. knih č. 175. Foto: sbírky KPVH.
- 40) Matrika narozených farního úřadu v Libochovicích z let 1784 – 1811. Stránka se zápisem o narození J. E. Purkyně, SOBA Litoměřice, Sběrka matrik býv. Ústeckého kraje. Foto: sbírky KPVH.
- 41) 10 medailonů, z doby asi krátce před polovinou 12. století, představuje ojedinělý doklad o jednotlivých fázích výroby pergamenu. Jde o titulní list rukopisu ze skriptoria kláštera michelsberského v Bamberku, dnes uloženého v Staats-

- bibliothek Bamberg, sign. Cod. Patr. 5. Podle F. Dressler, Schreiber-Mönche am Werk ve sborníku Scriptorum opus, Wiesbaden 1971 (frontispice). Foto: F. Krejčí.
- 42) Středověký písař ve své dílně. Žánrová scénka z pol. 12. století s písařem Hildebertem a jeho pomocníkem Everwinem v rukopisu díla sv. Augustina O boží obci, který vznikl ve skriptoriu organizovaném olomouckým biskupem Jindřichem Zdíkem. Dnes uloženo v knihovně pražské metropolitní kapituly (ve správě Kanceláře prezidenta ČR, Archiv Pražského hradu), sign. A XXI-1, fol. 133r. Podle A. Friedl, Hildebert a Everwin, Praha 1927, tab. 24. Foto: F. Krejčí.
- 43) Přední strana soupisu knih Karlovy koleje pražské univerzity z doby kolem roku 1370 po velkém daru knih od Karla IV. původně z majetku Viléma z Lestkova. Uloženo v Knihovně Národního muzea v Praze sign. MS I D a 1. Podle edice Katalogy knihoven kolejí Karlovy univerzity, Praha 1948. Foto: F. Krejčí.
- 44) Vlastnoruční prohlášení Karla IV. a jiných významných členů jeho doprovodu o zisku tzv. fragmentu autografu evangelia sv. Marka (viz repr. č. 1). Uložení jako č. 1, fol. 17r. Foto: sbírky KPVH.
- 45) Ukázka otisku válečkového pečetidla z Předního východu (Sumer-Uruk) asi z konce 3. tis. př.n.l. Foto podle B. Brentjes, Alte Siegelkunst des Vorderen Orients, Leipzig 1938, s. 65.
- 46) Avers a revers zlaté buly císaře Konráda II. (1033 – 1038) Na aversu stojí se svým synem Jindřichem III., jehož jméno je uvedeno v pečetním poli, na reversu schematický obraz Říma. Foto podle F. Philippi, Siegel, Leipzig-Berlin 1914, tab. III, 3 a, b.
- 47) Avers a revers kovové buly papeže Evžena IV. (1431 – 1447). Na aversu schematické portréty apoštolů sv. Pavla a sv. Petra, na reversu jméno papežovo. Foto podle F. Philippi, tamže tab. VIII, 13 a, b.
- 48) a), b) Pátý typ mincové pečeti Přemysla Otakara II., užívaný v letech 1270 – 1277. Přední strana je majestátní, zadní jezdecká. Opisy ve dvou řádcích zachycují všechny Přemyslovy tituly. Foto: sbírky KPVH.
- 49) Pečetidla pražských měst ze středověku. Typáře uloženy v Archivu hlavního města Prahy. Malá strana z roku 1257, b) Staré Město z doby kolem roku 1280. Foto podle V. Vojtíšek. O pečetěch a erbech měst pražských a jiných českých, Praha 1928, tab. XIV, č. 1, 2.
- 50) Erbovník v rukopisu bratrstva sv. Kryštofa na Arlberku z doby kolem roku 1400, tzv. Codex Figdor, přinášející i znaky českého původu. Od roku 1973 (předtím byl nějaký čas uchováván v Praze) v Tiroler Landesarchiv Innsbruck, fol. 39r. Podle edice Botenbuch der Bruderschaft St. Christoph auf dem

- Arilberg. Tiroler Handschrift „Codex Figdor“, bearb. E. Widmoser – W. Köfler, Innsbruck-München, 1976. Foto: F. Krejčí.
- 51) Rámcový vývoj štítu: a) normanský b) raně gotický c) pozdně gotický d) terčový či turnajový e) renesanční f-h) barokní i-j) klasicistní. Převzato z knihy J. Čarka, Městské znaky v českých zemích, Praha 1985, s. 51.
 - 52) Vývoj helmu (přílby): a) kbelíkový, b-c) kolčí, d-e) turněfský. Převzato z knihy J. Čarka, Městské znaky v českých zemích, Praha 1985, s. 52.
 - 53) Znaková galerie zemí, kterým vládli Karel IV. a Václav IV., umístěná na východní fasádě staroměstské mostecké věže v Praze z 80. let 14. století Foto: sbírky KPVH.
 - 54) Střední státní znak Československé republiky podle zákona z roku 1920: Je dílem J. Kursy a Fr. Kysely. Podle V. Vojtíška, Naše státní znaky (staré a nynější), Praha 1921, příl. 1. Foto: F. Krejčí.
 - 55) Státní znak ČSSR podle její ústavy. Foto: F. Krejčí.
 - 56) Antický nápis pamětního charakteru na mramoru z počátku 2. století n.l. nalezený v roce 1885 v Římě. Vlastní text zasvěcení psán kapitálou kvadrátní, jména členů spolku kapitálou rustickou. Podle F. Steffense, cit. dílo, tab. 7. Foto: sbírky KPVH.
 - 57) Kenotaf, tj. pamětní posmrtná deska, Guty, dcery Václava II. z kláštera Na Františku z konce 13. století Foto: sbírky KPVH.
 - 58) Pamětní deska o obehnutí města Sušice hradbami za vlády Jana Lucemburského v roce 1322. Dnes v průchodu sušické radnice. Foto: sbírky KPVH.
 - 59) a) Nápis o stavbě chóru kostela sv. Bartoloměje v Kolíně nad Labem Petrem Parléřem z roku 1362 v obvodní zdi severní lodi téhož chrámu. Foto: sbírky KPVH. b) Renesanční kopie českého textu původních kompaktních desek ze zbořeného kaple Božího těla na Karlově náměstí Nového Města pražského z doby asi kolem roku 1600. Dnes v historicko-archeologických sbírkách Národního muzea v Praze. Podle J. Hejnice, Dvě památky z doby husitské, SNM řada historická, A, XV, 1961, č. 4 – 5, příl. 3. Foto: F. Krejčí.
 - 60) Denár, Řím – republika, cca 211 př.n.l., Ag. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
 - 61) Keltský statér, typ Niké, 2 století př.n.l., Au, líc a rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
 - 62) Denár, Boleslav I., po roce 955, Ag, líc a rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
 - 63) Brakteát, Přemysl Otakar II. (1253 – 1278), Ag. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
 - 64) Pražský groš, Jiří z Poděbrad, mincovna Kutná Hora, Ag, líc a rub. Ražba po roce 1469. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.

- 65) Pražský groš, Ferdinand I., mincovna Praha, 1547, Ag. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 66) Dukát, Jan Lucemburský, mincovna Praha, 1325, Au, líc a rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 67) Pražský groš, Václav IV. (1378 – 1419), mincovna Kutná Hora, Ag, rub mince je opatřen kontramarkou města Jihlavy. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 68) Tolar, hr. Šlikové, mincovna Jáchymov, 1526, Ag, líc a rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 69) Tolar, Rudolf II., mincovna Kutná Hora, 1599, Ag, líc a rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 70) a) Malý groš, Rudolf II., mincovna Č. Budějovice, 1583, Ag, líc.
b) Bílý peníz, Rudolf II., mincovna Č. Budějovice, 1578, Ag, líc. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 71) a) Malý groš, Rudolf II., mincovna Č. Budějovice, 1583, Ag, rub.
b) Bílý peníz, Rudolf II., mincovna Č. Budějovice, 1578, Ag, rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 72) Krejcar, Karel z Lichtenštejna, mincovna Opava 1629, Ag. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 73) Grešle, Marie Terezie, ražba z roku 1759, Cu, líc a rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 74) a) Krejcar, Josef II., mincovna Praha, 1782, líc.
b) Grešle, Josef II, mincovna Vídeň 1781, líc. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 75) a) Krejcar, Josef II., mincovna Praha, 1782, rub. b) Grešle, Josef II, mincovna Vídeň 1781, rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 76) 100 zlatých, bankovka, 1816, Rakousko. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 77) 50 zlatých, bankovka, 1866, Rakousko. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 78) Zlatník, František Josef I. (1848 – 1916), mincovna Kremnice, pamětní mince, Ag. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.
- 79) 5 Kč, Československá republika, mincovna Kremnice, 1925, rub. Foto: A. Bláha, Národní muzeum Praha.

REJSTŘÍKY

Úvodní poznámka: Proti původnímu záměru dvou samostatných rejstříků (jmenného a věcného) jsme se rozhodli pro rejstřík společný, který ovšem může, zejména ve své věcné části, být nutně jen výběrový. Z rejstříků jsou také vyňata jména autorů a názvy děl z bibliografických partií, nikoli však případné charakteristiky těchto prací. Do rejstříku se tak jména badatelů dostávají pouze tehdy, objevují-li se v textu, a to zejména v historiografických partiích. Pro snazší orientaci však byla jména editorů a autorů uváděných v bibliografických přílohách sestavena v samostatném rejstříku autorů a editorů. U věcných hesel jsme volili raději hesla kumulativní, i když jsme se snažili zachytit co nejvíce hesel odkazových. Vzhledem k unifikaci se v podstatě dává přednost řazení podle podstatného jména (nikoli tedy gregoriánská reforma kalendáře, ale reforma gregoriánská kalendáře). Do rejstříků byly pojaty i texty pod vyobrazeními, nikoli však informace v Seznamu vyobrazení.

Z

Záhon 164
 Zatschek Heinz 34
 Zbraslav cisterc. klášter 272
 papírna 40, 292
 Zdislava bl. 131
 Zecchin (benátská zlatá mince) 416
 Země 162
 Zhořelec (mincovna) 446
 Zhořecko (erb) 361
 Ziegelbauer Magnoaldus 191
 Zikmund sv. 131
 Zikmund Lucemburský v. Čechy
 panovníci
 Zinzendorf L. hrabě 455
 Zkomolení v. Suspenze
 Zkratky 29, 41–43, 57, 108n.
 – nápisů 386n.
 – v. i Kontraxe, Suspenze
 Zlatá koruna cisterc. klášter 272,
 389
 Zlatá ražba 416
 Zlatníci 322
 Zlatník (mince) 448
 – říšský 448
 Zlato 410nn.

t – zv. papírové 419
 Zlatý rýnský 416, 448
 Zlistinění 218n.
 Znak v. i Heraldika
 – alianční 353
 – církevní 353
 – městský 353, 361, 366, 372
 v. i Husitství
 – měšťanský 361
 – občanský 353
 – státní 353, 360n.
 Znamení obecné znakové 358
 Znojmo rotunda sv. Kateřiny (ná-
 pis) 386, 389
 – mincovna 422, 436
 Zpečetění 219, 331n.
 Zrno mince 408
 Zřízení zemské obnovené 263
 Zvony 121, 135, 381, 390

Ž

Žatec 272, formulářová sbírka 244
 Žejdlík (Seidel, situla) 165, 171n.
 Židé 150
 Žirovnice hrad (nápis) 381
 Žitenice (gruntovní kniha) 254

OBSAH

PŘEDMLUVA K PRVNÍMU VYDÁNÍ	3
PŘEDMLUVA K DRUHÉMU VYDÁNÍ	7
PŘEDMLUVA KE ČTVRTÉMU VYDÁNÍ	9
ÚVOD (Ivan Hlaváček)	11
Funkce postavení pomocných věd historických	12
jejich dělení	13
pramenověda	15
archeografie	16
<i>Bibliografická příloha</i>	18
I.	
PALEOGRAFIE (Ivan Hlaváček – Jaroslav Kašpar)	25
Význam	26
základní pojmy	27
dějiny oboru	30
typy paleografických edic	32
dějiny oboru v českých zemích	37
látky psací	38
zkratky	41
tajná písma	44
číslice a cifry	46
interpunkce	47
základní dělení písma	48
geneze latinského písma	49
vývoj písma ve starověku	49
ve středověku	52
carolina	54
gotica	59
novověké písmo	61
humanistické	65
novogotické písmo	74

tištěné učebnice psaní	83
vývoj písma v českých zemích ve středověku	87
v novověku	90
novogotické písmo	90
humanistické písmo	98
česká školní latinka	100
<i>Bibliografická příloha: obecnější práce</i>	105
<i>starověký a středověký vývoj</i>	110
<i>novověký vývoj</i>	111
CHRONOLOGIE (Ivan Hlaváček)	117
Základní pojmy	117
funkce	118
dějiny oboru	119
v českých zemích	121
rytmus středověkého života	121
kalendář juliánský	124
kalendáře následné	124
jednotlivá časová údobí	129
římské datování	130
datování křesťanské	130
dělení dne a hodin	134
<i>Bibliografická příloha</i>	135
GENEALOGIE (Ivan Hlaváček)	141
Definice	141
dějiny oboru obecně	144
v českých zemích	144
prameny	145
základní pojmy	147
značky	150
<i>Bibliografická příloha</i>	150
HISTORICKÁ METROLOGIE (Rostislav Nový)	155
Definice	155
dějiny oboru obecně	155
v českých zemích	157
obecný vývoj do metrického systému	158
český vývoj	161

měrná soustava u Václava Hájka	165
unifikace	167
přechod k metrickému systému	169
tabulka I – antické míry a váhy	170
tabulka II a III – české metrologické soustavy	171
tabulka IV – dolnorakouská soustava měř a vah	173
tabulka V – mezinárodní soustava jednotek	174
<i>Bibliografická příloha</i>	175
II.	
DIPLOMATIKA (Ivan Hlaváček)	179
Definice	179
rozšiřování okruhu zájmu	180
dějiny oboru obecně	180
integrace novověkého materiálu	187
periodizace vývoje	189
dějiny oboru v českých zemích	190
abecední soupis nejdůležitějších termínů	195
základní obrys obecného vývoje	219
kanceláře	223
změny v struktuře diplomatického materiálu	224
novověk	228
úřednický personál	230
český vývoj středověký	233
novověký	254
funkce jazyka	261
<i>Bibliografická příloha: obecné práce</i>	263
<i>novověká problematika</i>	265
<i>edice</i>	267
<i>české edice</i>	271
<i>literatura</i>	275
KODIKOLOGIE (Ivan Hlaváček)	279
Definice	279
dějiny oboru	281
vztah k jiným disciplínám	282
písařské dílny	285
laicizace výroby knih	291
obchod s knihami	291

VADEMECUM

skladba knih	293
vnější znaky rukopisů	293
funkce knih	297
knihovny	300
česká rukopisná knižní kultura	305
<i>Bibliografická příloha</i>	307
SFRAGISTIKA (Ivan Hlaváček)	315
Definice	315
dějiny oboru obecně	316
české	318
prameny	319
uplatnění pečeti	320
právní platnost	322
tvár	324
pečetní látka	325
typologie pečeti	327
popis	328
falza	330
stručný vývoj užívání pečeti	331
český vývoj	334
<i>Bibliografická příloha</i>	339
HERALDIKA (Ivan Hlaváček)	343
Definice	343
vztah k jiným oborům	344
dějiny oboru obecně	344
české	346
uplatnění erbů	347
právo k erbu	347
třídění materiálů	350
části znaku	354
erbovní znamení	356
barvy a kovy	358
starý český vývoj	360
nástin dějin české státní heraldiky od 1. světové války (Rostislav Nový)	362
<i>Bibliografická příloha</i>	369
EPIGRAFIKA (Ivan Hlaváček)	373

Definice	373
dějiny oboru obecně	375
české	376
důvod vzniku nápisu	378
jazyková stránka	379
typologie nápisů	380
autor nápisu	382
autenticita textu	385
písmo	386
český vývoj	388
<i>Bibliografická příloha</i>	391
NUMISMATIKA (Rostislav Nový s doplňky Eduarda Šimka)	397
Definice	397
dějiny oboru obecně	397
české	400
základní pojmy	404
nástin světového vývoje	409
Evropa	410
zlatá valuta	416
vývoj mincovnictví a platební prostředky v USA	419
nástin vývoje české měny	421
mincovní a horní regál	422
organizace mincovnictví a emise bankovek	422
výroba mincí a bankovní tisk	422
měnový vývoj	433
měna denárová	435
brakteátová	438
grošová	440
tolarová	450
konvenční	453
rakouská	457
korunová	461
tabulka I – poměr zlata a stříbra v Evropě	466
tabulka II – měnová soustava grošové měny	467
tabulka III. – mincovní řád 1561	468
tabulka IV – cena tolaru v krejcarech	469
<i>Bibliografická příloha</i>	470

VADEMECUM

SEZNAM ZKRATEK	483
SEZNAM VYOBRAZENÍ	484
REJSTRÍK AUTORŮ A EDOTORŮ	492
REJSTRÍK JMEN A VĚCÍ	505